

**BIAŁORUTENISTYKA
BIAŁOSTOCKA**

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”
Zakład Białorutenistyki i Literatur Wschodniosłowiańskich

BIAŁORUTENISTYKA BIAŁOSTOCKA

TOM 14

Pogranicza białoruskie,
środkowo- i wschodnioeuropejskie

BIAŁYSTOK 2022

Rada Naukowa

Monika Bednarczuk (Białystok), Hermann Bieder (Salzburg),
Mariya Bracka (Kijów), Lilia Citko (Białystok), Arnold Mcmillin (Londyn),
Galina Nefagina (Słupsk), Żanna Niekraszewicz-Karotkaja (Poznań),
Jarosław Ławski (Białystok), Walenty Piłat (Olsztyn),
Jarosław Poliszczuk (Poznań), Beata Siwek (Lublin), Wanda Supa (Białystok)

Redaktor naczelny

Halina Twaranowicz

Redaktor naukowy numeru

Jarosław Ławski

Sekretarz Redakcji

Anna Alsztyński

Redakcja językowa

Monika Bednarczuk, Nataliia Kondratenko, Dariusz Kulesza
Jacek Partyka, Anna Sakowicz

Redakcja techniczna, skład i opracowanie graficzne

Krzysztof Rutkowski

Projekt okładki

Stanisław Żukowski

Wszystkie artykuły są recenzowane

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2022

ISSN 2081-2515

Wydanie publikacji sfinansowano ze środków
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20B
tel. 85 745 71 20, 85 745 71 02, 85 745 70 59
e-mail: wydawnictwo@uwb.edu.pl
<https://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

Druk i oprawa

volumina.pl sp. z o.o.

SPIS TREŚCI

Od Redakcji.....	9
------------------	---

Z ZAGADNIENŃ LITERATUROZNAWSTWA BIAŁORUTENISTYCZNEGO

Mikołaj Chaustowicz — Рукапісы “Пінскае шляхты”	13
Zhanna Nekrashevich-Karotkaja — Канфігурацыі ідэнтычнасці і герменеўтычныя перспектывы <i>Carmen de Bisonte</i> : да 500-годдзя апублікавання паэмы Мікалая Гусоўскага	37
Adrian Kuprianowicz — Eugeniusz Chlebcewicz oraz jego zainteresowania literaturą białoruską	67
Anna Sakowicz — Рэцэнцыя творчасці Сакрата Яновіча ў Польшчы	81
Beata Siwek — Tekst dramatyczny jako przestrzeń dialogu międzykulturowego: <i>Labirynty Własta</i> Siergieja Kowalowa	107
Katarzyna Anna Drozd-Urbańska — Przemiany społeczno-polityczne lat 90. XX wieku a tożsamość jednostki w literaturze wspomnieniowej na przykładzie utworu Alhierda Bacharewicza <i>Мае дзевяносьтыя</i>	121
Angela Espinosa Ruiz — “Нам балюча, а значыць – мы ёсць”: пратэстная лірыка Насты Кудасавай (2020–2021 гг.)	137

Z ZAGADNIENŃ JEZYKOZNAWSTWA WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIEGO

Hermann Bieder — Deminutiv-hypokoristische Verbalformen in der belarussischen Sprache	151
Leonarda Dacewicz — Некоторые замечания об исследованиях еврейской антропимии северо-восточной Польши в исторический период	179
Tatiana Vilchynska, Halyna Bachynska, Oksana Verbovetska — Концептуалізаваный образ лиса у творах для дзітей Мар’іі Конопніцкай та Івана Франка: лінгвокогнітывний аналіз	193

POGRANICZA KULTUROWE

- Ina Szwed** — Рождество и колядная обрядность Брестчины
в современных нарративах 213
- Elena Chkhaidze** — Migrations of the Russian Language and the State
Academic Institutions: Notes on Its Cultivation and Depopularization
in Georgia and Its Peripheries (Abkhazia and South Ossetia)..... 237
- Ганна Діхтярук, Світлана Сухарева** — Польська термінологія
на позначення радянського тоталітарного режиму: волинський
текст (на матеріалах рубрики „Ocaleni od zapomnienia”
двомовного видання “Волинський монітор”)..... 265
- Yulia Isapchuk** — Еволюція образу провінції в австрійській
літературі XX ст..... 281
- Paweł Wojciechowski** — Українські книжки для dzieci. Edycje polskie –
II poł. XX wieku (przegląd)..... 299

POGRANICZA MICKIEWICZOLOGII

- Magdalena Dudzińska** — Uwagi o pokoleniu podlaskich filomatów
i filaretów 315
- Agnieszka Januszkiewicz** — Groza wojny w balladowej odsłonie
powstania na Litwie w 1831 roku – *Nocleg Adama Mickiewicza*..... 337
- Ewelina Głowacka** — Matecznik i jego białoruskie korzenie.
Mickiewiczowska filozofia przyrody w *Panu Tadeuszu*..... 353

RECENZJE

- Lilia Citko** — O gwarach białoruskich na Litwie (rec.: Mirosław Jankowiak,
*Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-
-slovanského pomezí. Leksyka gwar białoruskich na Litwie.
Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*, Praha 2022.... 377
- Noty o autorach**..... 383

TABLE OF CONTENTS

From Editors	9
---------------------------	---

ON ISSUES OF BELARUSIAN LITERARY STUDIES

Mikałaj Chaustowicz — The Manuscripts of <i>Pinsk Nobility</i>	13
Zhanna Nekrashevich-Karotkaja — Configurations of Identity and Hermeneutical Perspectives of <i>Carmen De Bisonte</i> : On the 500th Anniversary of the Publication of Nicolaus Hussovianus's Poem	37
Adrian Kuprianowicz — Eugeniusz Chlebcewicz's Interests in Belarusian Literature	67
Anna Sakowicz — Reception of Sokrat Janowicz's Works in Poland	81
Beata Siwek — Dramatic Text as a Space for Intercultural Dialogue: <i>The Labyrinths of Wlast</i> by Sergei Kovalov (A Preliminary Analysis)	107
Katarzyna Anna Drozd-Urbańska — Socio-political Changes in the 1990s and the Identity of an Individual in Alhierd Bacharewicz's Memoirs <i>Мае Дзевяностыя</i>	121
Angela Espinosa Ruiz — “We Hurt, and That Means We Exist”: Nasta Kudasava's Poetry of Protest (2020–2021)	137

ON ISSUES OF EAST SLAVONIC LINGUISTICS

Hermann Bieder — Diminutive-Hypocoristic Infinitives in the History of Belarusian Language	151
Leonarda Dacewicz — Jewish Anthroponymy in North-Eastern Poland: A Historical Perspective	179
Tatiana Vilchynska, Halyna Bachynska, Oksana Verbovetska — The Conceptualized Image of the Fox in the Works for Children by Maria Konopnytskaya and Ivan Franko: A Linguistic Analysis.....	193

CULTURAL BORDERLANDS

Ina Szwed — Christmas and Caroling Rituals of the Brest Region in Contemporary Narratives	213
Elena Chkhaidze — Migrations of the Russian Language and the State Academic Institutions: Notes on Its Cultivation and Depopularization in Georgia and its Peripheries (Abkhazia and South Ossetia)	237
Hanna Dikhtiaruk, Svitlana Sukharieva — Polish Terminology for the Soviet Totalitarian Regime: The Volyn Text (Based on the Materials of the “Ocaleni od zapomnienia”, a Section of the Bilingual Newspaper <i>Volyn Monitor</i>).....	265
Yulia Isapchuk — The Evolution of the Province’s Image in the Austrian Literature of the 20th Century	281
Paweł Wojciechowski — Ukrainian Children’s Books. Polish Editions During the Second Half of the 20th Century (An Overview)	299

BORDERLANDS OF RESEARCH OF MICKIEWICZ

Magdalena Dudzińska — Remarks on the Generation of Podlasie Philomates and Filarets.....	315
Agnieszka Januszkiewicz — The Horror of War in the Ballad Version of the Uprising in Lithuania in 1831 – <i>The Night</i> by Adam Mickiewicz...	337
Ewelina Głowacka — Backwoods and its Belarusian roots. Mickiewicz’s philosophy of nature in <i>Pan Tadeusz</i>	353

RECENZJE

Lilia Citko — About Belarusian dialects in Lithuania (rev.: Mirosław Jankowiak, <i>Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí. Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego</i> , Praha 2022)....	377
Notes about Authors	383

Od Redakcji

Prezentowany numer pisma naukowego „Białorytenistyka Białostocka” poświęcony jest tematowi szczegółowemu: *Pogranicza białoruskie, środkowo- i wschodnioeuropejskie*. W swej najobszerniejszej jednak części pismo przynosi materiały dotyczące kultury białoruskiej; w drugiej części perspektywa oglądu zostaje znacznie poszerzona i obejmuje szeroko rozumiane zagadnienia pograniczności w kulturze polskiej, gruzińskiej, austriackiej, ukraińskiej.

Rocznik „Białorutenistyka Białostocka” do 2021 roku tworzyła i redagowała dr hab. Halina Twaranowicz, prof. UwB. Dzięki Jej wysiłkom pismo ukazywało się nieprzerwanie od roku 2009.

W związku z przejściem na emeryturę chciałbym Pani Profesor podziękować za wysiłek wieloletniego tworzenia periodyku białorutenistycznego. Pani Profesor wychowała także swoje następczynię, dzięki czemu redagowanie rocznika od 2023 roku przejmie dr Anna Alsztyniuk z Zakładu Białorutenistyki i Literatur Wschodniosłowiańskich. Pismo poszerzy również spektrum tematów i kultur, które pojawiają się na jego łamach, oraz zmieni szatę graficzną.

Gorąco dziękuję wszystkim Osobom, które zaangażowały się w przygotowanie tego numeru pisma, a w szczególności: dr Annie Sakowicz, prof. Dariuszowi Kuleszy, prof. Leonardzie Dacewicz, prof. Lilii Citko, prof. Elżbiecie Dąbrowicz, dr hab. Danucie Zawadzkiej, prof. UwB, dr Annie Alsztyniuk, prof. Switłanie Suchariewej i dr hab. Monice Bednarczuk, prof. UwB.

Z nadzieją, iż pismo spełni Państwa oczekiwania –

Redaktor numeru
Prof. Jarosław Ławski
Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”

Z ZAGADNIENÍ
LITERATUROZNAWSTWA
BIAŁORUTENISTYCZNEGO

Mikolaj Chaustowicz

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0002-3007-0603

Рукапісы “Пінскае шляхты”

Літаратурная спадчына Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (1808–1884), бадай, як аніводнага іншага беларускамоўнага літаратара XIX стагоддзя прыцягвала ў XX стагоддзі ўвагу як даследнікаў, так і выдаўцоў. Апошнія (напр., Вацлаў Іваноўскі і суполка “Загляне сонцэ и ў нашэ ваконцэ”) ужо напачатку сваёй дзейнасці надрукавалі чатыры асобныя кніжкі ў серыі “Беларускія песняры” (“Rap Tadeusz, po-polsku napisał Adam Mickiewicz. Na białoruskuju hutarku pierawiarnuį Wincuk Marcinkiewicz”, Pieciarburh 1907; “Hapón: Apowieść białoruskaja Wincuka Marcinkiewicza”, Pieciarburh 1907; “Wieczarnicy Wincuka Dunin-Marcinkiewicza”, Pieciarburh 1909; “Ščeroŭskije dažynki. Kupaha, apowieści Wincuka Marcinkiewicza”, Pieciarburh 1910) Беларускага Дудара.

Здавалася, справа выдання і вывучэння даробку літаратара XIX стагоддзя будзе актыўна развівацца. Аднак, нягледзячы на тое, што ў 1918 г. былі апублікаваныя ў перыёдыцы, а пазней і ў зборніках сцэнічных твораў ці не самыя значныя ягоныя творы (“Залёты”¹ і “Пінская

¹ Наум Прыгаворка (Вінцук Дунін-Марцінкевіч), *Залёты: Сьмяхотная штука у 3-х дзях*, “Вольная Беларусь” 1918, № 10–12 (24 сак., 31 сак., 7 крас.); Наум Прыгаворка (Вінцук Дунін-Марцінкевіч), *Залёты: Сьмяхотная штука у 3-х дзях*, [у:] *Зборнік сцэнічных твораў*, спытак 1: *Камэдый і вадэвілі*, Менск 1918, с. 77–113.

шляхта”²), падрыхтаваць томік выбранага Інстытут літаратуры Акадэміі навук з прычыны складанай грамадска-палітычнай атмасферы ў краіне змог толькі ў 1940 г. (серыя “Школьная бібліятэка”, складальнік Васіль Барысенка)³.

І толькі ў пасляваенны час увага да творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча павялічылася: пачалі публікавацца як гісторыка-літаратурныя даследаванні, так і зборнікі выбраных твораў⁴. У апошнія дзесяцігоддзі XX стагоддзя асабліва шмат у кірунку навуковага прыбліжэння асобы і спадчыны Беларускага Дудара зрабілі Генадзь Кісялёў і Язэп Янушкевіч. Спачатку, хоць і ў выдавецтве “Мастацкая літаратура”, але падрыхтаваны шмат у чым паводле патрабаванняў навуковае эдыцыі, выйшаў з друку зборнік амаль усіх вядомых на той час твораў песняра⁵, а да 200-х угодкаў з дня ягонага нараджэння – фактычна поўнае выданне тэкстаў (польскамоўных і “на пінскім дыялекце” – у двух версіях: арыгінале і перакладзе)⁶. Крыху псавала агульнае ўражанне (як на навуковае выданне!) патрыятычна-публіцыстычны пафас прадмовы і каментароў⁷ (а таксама поўная адсутнасць каментароў у другім томе) ды частковая мадэрнізацыя арыгінальных тэкстаў. Памылак расчытанна, на шчасце, няшмат. Зрэшты, калі ў Сеціве з’явіліся электронныя версіі першавыданняў і нават аднаго рукапісу В. Дуніна-Марцінкевіча, дык сённяшні даследнік можа і не звяртацца да друкаваных узнаўленняў XXI стагоддзя. Крыху горш з тэкстамі, якія ўсё яшчэ застаюцца маладаступнымі. І не толькі для заўзятых аматараў беларускага прыгожага пісьменства,

² В. Марцінкевіч (Наум Прыгаворка), *Пінская шляхта: Фарс-водэвіль у 1-й дзеі*, “Вольная Беларусь” 1918, № 30–31 (3 вер., 15 вер.); В. Дунін-Марцінкевіч, *Пінская шляхта: Фарс-водэвіль у 1 дзеі*, [у:] *Сцэнічныя творы*, Кніжка 1, Менск 1923, с. 42–60.

³ В. Дунін-Марцінкевіч, *Выбраныя творы*, Мінск 1940, 125 с.

⁴ Гл.: Т. Махнач, *Дунін-Марцінкевіч Вініэнт: Бібліяграфія*, [у:] *Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік у 6 тамах*, т. 2, Мінск 1993, с. 409–415.

⁵ В. Дунін-Марцінкевіч, *Творы*, уклад, прадм. і камент. Я. Янушкевіча; рэц. Г. Кісялёў, Мінск 1984.

⁶ В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў у 2 т.*, т. 1: *Драматычныя творы, вершаваныя апавесці і апавяданні*, уклад. з тэксталагічнай падрыхтоўкай, прадмова, пераклады і каментарый Я. Янушкевіча, навук. рэд. Г. Кісялёў; т. 2: *Вершаваныя апавесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады*, *Dubia*, Мінск 2007–2008.

⁷ На жаль, гэта наш агульны недахоп, не толькі канкрэтных гісторыкаў літаратуры, але і ўсяго беларускага літаратуразнаўства.

але нават і для прафесійных даследнікаў. Напрыклад, рукапіс “Пінскае шляхты”⁸ наўрад ці ў хуткім часе стане даступны кожнаму, хто карыстацца інтэрнэтам і ўмее шукаць электронныя рэсурсы.

Той факт, што беларускія гісторыкі літаратуры і беларуская дзяржава не бачылі патрэбы і не знайшлі магчымасці падрыхтаваць факсімільнае выданне “Пінскае шляхты”, сведчыць не толькі пра адсутнасць традыцыі. У сярэдзіне 1980-х гг. у друку няраз гучалі галасы пра неабходнасць узнавіць у выглядзе факсімільнага ўсю беларускую літаратурную спадчыну. Аднак зроблена было вельмі мала. І нават юбілейныя мерапрыемствы ў сувязі з угодкамі В. Дуніна-Марцінкевіча не сталі нагодаю дзеля факсімільнага публікацыі славутае камедыі: усё ж чатырох старонак рукапісу твора, змешчаныя ў шыкоўным фотаальбоме⁹, яўна недастаткова і для даследнікаў, і для аматараў.

Маем надзею, што ў прынцыпе нескладаная для сучасных выдавецтваў задача некалі будзе выкананая. Аднак застаецца праблема навуковага выдання тэксту “Пінскае шляхты”¹⁰. Твор, напісаны паўтара стагоддзя таму ў форме стылізацыі палескіх гаворак, патрабуе філалагічнага каментару. Не прэтэндуючы на грунтоўнасць, мы ўсё ж паспрабуем даць гісторыка-літаратурны каментар, амаль не кранаючы моўных асаблівасцяў тэксту. Але найперш пастараемся падаць усе даступныя сёння звесткі пра кола з’яў і праблемаў, звязаных гісторыяй напісання і публікацыі “Пінскае шляхты”.

Годам напісання твора лічыцца 1866-ы. Гэта амаль агульнапрынята ў літаратуразнаўстве, хоць прамых сведчанняў, што “Пінская шляхта” напісаная якраз у гэтым годзе, і няма: ні ў адзіным захаваным рукапісе, ні ў першапублікацыі, якая была падрыхтаваная на падставе іншага рукапісу, дата не пададзена. За аснову датавання ўзятае

⁸ Lietuvos valstybės istorijos archyvas, LVIA, f. 1135 [Виленское общество любителей наук], ар. 10 [Ян Карлович], в. 219 [Записи белорусских народных песен, пьесы, пазэмы, пасловиц и др. (Кривицкие песни, пьеса Пинская шляхта, поэма Тарас на Парнасе)]. Записаны Э. Еленьской-Дмоховской, Э. Свежиньской, Я. Карловичем, и др. в Мозырьском, Новогрудском и Речицком пов. Белорус. яз.], л. 30–46.

⁹ *Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч: Фотаальбом*, уклад. і аўтар тэксту Ф. Ястраб, Мінск 2008, с. 72–75.

¹⁰ Адзначым вялікі ўклад у справу тэксталагіі “Пінскае шляхты”, які зрабіў Я. Янушкевіч, але тут усё яшчэ застаецца нявырашаным шэраг праблемаў.

паведамленне Аляксандра Ельскага ў варшаўскай газеце “Chwila” за 16/28 студзеня 1886 г.:

W roku 1866: <...> c) Marcinkiewicz Wincenty napisał komedijkę jednoaktową p.t. Pińskaja szlachta. Utwór ten nie wydany pozostaje w rękopiśmie w tece pośmiertnej autora, u rodziny¹¹.

У 1892 г. гэтая дата была паўтораная А. Ельскім у VII томе „Wielkiej Encyklopedii powszechnej Ilustrowanej”. Праўда, тут з’явіліся таксама істотныя ўдакладненні адносна мовы:

W roku 1866: <...> c) Marcinkiewicz Wincenty napisał w języku ludu pow. pińskiego komedijkę jednoaktową p.t. “Пинская шляхта”, utwór ten, nie wydany, znajduje się w zbiorze piszącego¹².

Цікава, што ў першай друкаванай згадцы пра “Пінскую шляхту” (нататка складзеная рэдакцыяй газеты “Крај” “на аснове падрабязнай біяграфіі В. Дуніна-Марцінкевіча, прысланай Аляксандрам Ельскім”¹³) няма дакладнае даты напісання:

Od r. 1863 Marcinkiewicz całkiem się usunął do swojej zagrody. Pisać nie przestał, ale publicznie już nie występował. Obcował niemal wyłącznie z ludem i przyrodą. Kilka prac jego z tego czasu (jak np. „Zaloty”, wodewil w mieszanej białorusko-polskiej mowie, „Pinskaja szlachta” po białorusku), posiada w swych zbiorach p. Aleksander Jelski (Zamość pod Mińskiem)¹⁴.

Зрэшты, у нас няма пэўнасці, што рэдакцыя “Крају” дакладна ўзнаўляла, а не адвольна пераказвала фрагменты “z obszernej <...> biografji”, бо ў пазнейшым, напісаным па-беларуску (sic!) у 1909 г. У Замосці „Uspaminiku ab Wincentym Duninie-Marcinkiewicz, Biełaruskim pisacielu i autoru”, А. Ельскі, датычна году напісання, паўтарае фактычна тое,

¹¹ A. Jelski, *Słowo o materiałach służących do badań gwary, etnografii i literatury białoruskiej*, „Chwila” 1886, nr 21.

¹² A. J., *Białoruska literatura i bibliografia*, [y:] *Wielka Encyklopedia powszechna Ilustrowana*, t. VIII, Warszawa 1892, s. 653.

¹³ Г. Кісялёў, *Некролог у “Краі”*, [y:] *Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурныя матэрыялы XIX ст.*, уклад. Г. Кісялёў, 2-е выд., Мінск 2003, с. 162.

¹⁴ eli, *Pieśniarz białoruski*, „Kraј” 1885, nr 10.

што занатаваў пра “Пінскую шляхту” ў сваёй бібліяграфіі: “Pinskaja ślachta’, komedja, napisana w r. 1866 po polsku i w narzeczu pińskim”¹⁵.

Звернем увагу: назва твора ўсюды падаецца А. Ельскім ў няпольскім варыянце. Асабліва цікава тое, што ў найбольш “дакладным” энцыклапедычным выданні захаванае нават кірылічнае напісанне тытула. Пэўна, так і было ў арыгінале, а г. зн. рукапіс, які меў літаратар з Замосця, быў кірылічны. Пэўныя пытанні выклікаюць сцвярджэнні А. Ельскага пра мову “Пінскае шляхты”: усе чатыры ягоныя допісы розныя: “па-беларуску” (1885), без паказання мовы (1886), “мова люду Пінскага павета” (1892), “па-польску і пінскім дыялектам” (1909). Магчыма, апошні варыянт у А. Ельскага гучаў як “па-расейску і пінскім дыялектам”, але быў праз няўважлівасць ці неразуменне зменены ўжо Ю. Галомбкам.

Варта спыніцца яшчэ на адным гісторыка-літаратурным пасажы А. Ельскага. У 1885 г. (да 10/22 сакавіка) ён (больш дакладна: рэдакцыя “Крају” на падставе “obszernej <...> biografji”) піша ў некралогу, што арыгінал камедыі знаходзіцца ў Замосці пад Мінскам. Праз некалькі месяцаў (студзень 1886 г.) у друку ім сцвярджаецца, што арыгінал нібыта ўжо ў Люцынцы, у сям’і. А праз пяць гадоў (у 1892 г.) – зноў у А. Ельскага.

Гісторыкі літаратуры гэтыя “перамяшчэнні” рукапісу тлумачылі наступным чынам:

Адразу пасля смерці пісьменніка ў Люцынку з Ігуменскага павета наведаўся знаёмы або нават прыяцель Дуніна-Марцінкевіча, заўзяты аматар беларушчыны і сам беларускі пісьменнік Аляксандр Ельскі, які добра разумеў гістарычнае значэнне творчасці Беларускага дудары і, трэба думаць, з хваляваннем зазірнуў у куфар, пра які ўспамінаў Ядвігін Ш. Ён здолеў ацаніць вартасць такіх недрукаваных твораў пісьменніка, як “Пінская шляхта” і “Залёты”, і ў сваёй беларускай бібліяграфіі, апублікаванай ў студзені 1886 г., спецыяльна адзначыў, што рукапісы гэтых твораў захоўваюцца “ў пасмяротным партфелі (архіве. – Г.К.) аўтара, у сям’і”. Гэта бібліяграфія, відаць, добра-такі заляжалася ў рэдакцыі ў рэдакцыі варшаўскай газеты “Хвіля”, таму што значна раней, у складзеным па матэрыялах Ельскага некралогу Дуніна-Марцінкевіча, паведамлялася: “Колькі прац яго з таго часу (маецца на ўвазе перыяд пасля паўстання

¹⁵ Цыт. па: J. Gołabek, *Wincenty Dunin Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski*, Wilno 1932, s. 40.

1863 года. – Г.К.) (як, напр., “Залёты”, вадэвіль на мяшанай беларуска-польскай мове, “Пінская шляхта”, па-беларуску) мае ў сваіх зборах п. Аляксандр Ельскі (Замосце, паблізу Мінска). Было б добра, калі б пп. выдаўцы звярнулі на іх сваю ўвагу”. Такім чынам, рукапісы “Пінскай шляхты” і “Залётаў” перайшлі ў рукі Ельскага ў перыяд паміж смерцю Дуніна-Марцінкевіча (снежань 1884 года) і апублікаваннем у “Краі” некралога пісьменніка (сакавік 1885 года), а надрукаваная ў “Хвілі” ў 1886 годзе бібліяграфія складзена таксама ў гэты прамежак часу, але раней за некралог, яшчэ да атрымання рукапісаў¹⁶.

На нашу думку, такая інтэрпрэтацыя вядомых фактаў небясспрэчная.

Вядома, што А. Ельскі працаваў над “беларускай бібліяграфіяй” шмат гадоў, а першы варыянт яе (“Слова пра матэрыялы, якія можна выкарыстаць пры вывучэнні беларускага дыялекту, этнаграфіі і літаратуры”) падрыхтаваў на замову рэдакцыі газеты “Chwila” ў 1885 г., ужо пасля смерці В. Дуніна-Марцінкевіча. А вось калі была напісаная і высланая ў рэдакцыю “Крају” “obszerna <...> biografja” пісьменніка? Выглядае на тое, што яшчэ да смерці Беларускага Дудара: напісаная пра жывога, яна патрабавала не толькі скарачэнняў, але і пэўных зменаў. З гэтае прычыны рэдакцыя складала некралог, а не друкавала дасланае з Замосця. Увогуле, лічым, менавіта дзеля напісання біяграфіі знаёмца і прыяцеля А. Ельскі прыезджаў да яшчэ жывога Беларускага Дудара (факты біяграфіі ён хутчэй за ўсё пачуў з вуснаў самога пісьменніка) і мог пазычыць у той час асобныя ягоныя выданні і рукапісы.

Гіпатэтычна можна меркаваць, што сям’я пасля смерці В. Дуніна-Марцінкевіча, ведаючы, хто пазычыў рукапісы, запатрабавала вярнуць “сваю ўласнасць”¹⁷. А гэта значыць, што рыхтуючы ў другой палове 1885 г. публікацыю ў газеце “Chwila”, А. Ельскі мусіў напісаць, што рукапісы захоўваюцца “ў пасмяротным партфелі аўтара, у сям’і”.

Аднак праз нейкі час А. Ельскі мог набыць ва ўдавы ці дзяцей асобныя рукапісы беларускага песняра, дык у новым варыянце свае

¹⁶ Г. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спроба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988, с. 13.

¹⁷ Гл. ліст К. Асіпавічовае да Я. Карловіча ад 16.08.1888 г. Цыт. па: Г. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спроба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988, с. 10.

працы па беларускай бібліяграфіі (1892) напісаў, што “Пинская шляхта” і „Zaloty” знаходзяцца ўжо ў ягоным ўласным зборы. Гэта даволі праўдападобна, бо вядома, што ў 1887–1888 гг. рукапісамі В. Дуніна-Марцінкевіча цікавіўся Ян Карловіч. Больш за тое, Каміла Асіпавічова, дачка паэта, нават выслала яму – сярод іншага – і “Пінскую шляхту”:

Апрача таго, пасылаю яшчэ адзін твор майго бацькі: “Пинская шляхта”. Калі Пан з прысланых рэчаў захоча што набыць, то прашу самому прызначыць цану, бо я ў гэтым не разбіраюся¹⁸.

Падобна на тое, што Я. Карловіч з атрыманых матэрыялаў набыў “Пінскую шляхту”: “Ласкавы Пане! Ноты атрымала – прашу выслать пераклад ‘Тадэвуша’”¹⁹.

Гэта, прынамсі, пацвярджаецца рукапісам твора, выяўленым у сярэдзіне ХХ ст. у зборах навукоўца. Заўважым яшчэ, што Я. Карловіч меў чарнавы варыянт “Пінскае шляхты”, а вось А. Ельскі – белавы²⁰.

Ускосна дату напісання “Пінскае шляхты”, якую паслядоўна падаваў А. Ельскі, пацвярджае ліст самога В. Дуніна-Марцінкевіча да Я. Карловіча ад 15 верасня 1868 г.:

Właśnie jedzie jeden poczciwy szlachcic z naszych stron, który doręczy Panu „Dudarza” i „Lucynkę”, a do Wiszniewskiego wiezie dla przeczytania „Pinskaja Szlaczta” i „Szkice prowincjonalne”; poznam się Pan z zacnym Wiszniewskim i, póki szlachcic wyjedzie z Wilna, zbierzcie się w Kółko domowe, przeczytajcie tę bazgraninę razem, dajcie o niej swój sąd razem z odesłaniem tych pism. Pan bardzo będzie rad ze znajomości P. Wiszniewskiego i on nie mało, a zwłaszcza wspólny nasz przyjaciel Mamert Renier, mogą²¹ dać Panu materiałów (do ludowej literatury, u Reniera może Pan i „Kupałę” znajdziecie²².

¹⁸ Ліст К. Асіпавічовае да Я. Карловіча ад 24.11.1887 г. Цыт. па: Ibidem, с. 10.

¹⁹ Ліст К. Асіпавічовае да Я. Карловіча ад 12.11.1888 г. Ibidem, с. 11.

²⁰ Як пацвярджэнне, занатаваныя ў рукапісе Я. Карловіча шэсць радкоў у тэксце і дванаццаць на палях (два выкасаваныя) раманса *Рвэтса мое сырце...* Відавочна, у рукапісе А. Ельскага ўсе пашнаццаць радкоў раманса знаходзіліся ў тэксце і радкоў “Мое сырце рветца, як тая отоса, / Колы ій тармашаць поганы коліоса” не было.

²¹ Відавочна, тут павінна быць слова *mogą*. Менавіта, Аляксей Вішнеўскі і Мамерт Рэніер *могуць* даць Я. Карловічу матэрыялы па народнай літаратуры.

²² Цыт. па: Я. Янушкевіч, *Беларускі дудар: Праблема славянскіх традыцый і ўплываў у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча*, Мінск 1991, с. 123.

Гэты фрагмент ліста стаўся першым з сямі “аргументаў”, на падставе якіх Ніна Мячкоўская катэгарычна сцвердзіла: “Винцент Дуин-Марцинкевич не был автором водевиля *Пинская шляхта*”²³.

Але прыгледзімся ўважліва: пра што, уласна, ідзе гаворка ў лісце? В. Дуін-Марцінкевіч прапануе свайму адрасату пазнаёміцца з Аляксеем Вішнеўскім²⁴, якому “шляхціц з нашых ваколіцаў” вязе на чытанне “Пінскую шляхту” ды “Szkice prowincjonalne”²⁵, сабрацца “хатнім колкам” і прачытаць “гэтую пісаніну”. У арыгінале аўтар выкарыстоўвае слова “bazgranina”, пераклаўшы якое як “пісаніна”, мы не зусім дакладна перадаём усе нюансы польскага выразу. Гэта яскрава бачна, калі звернемся да адпаведнага артыкула ў тлумачальным слоўніку польскае мовы: „BAZGRANINA <...> 3. małowartościowy, słaby literacko utwor (o utworach własnych zwykle żartobliwie [вылучэнне нашае. – М.Х.]); tekst (np. list) niechłujnie napisany”²⁶. Ужо гэтага дастаткова, каб зразумець, што В. Дуін-Марцінкевіч вядзе гаворку пра ўласныя творы²⁷. Больш за тое, ён хоча пачуць думку пра іх: “выкажыце пра яе [г. зн. маю

²³ Н. Мечковская, *Винцент Дуин-Марцинкевич не был автором водевиля Пинская шляхта*, “Wiener Slawistischer almanach” 2000, Bd 46, s. 225–238.

²⁴ Звестак пра аматара беларушчыны Аляксея Вішнеўскага амаль не захавалася. Мы адно ведаем (з ліста В. Дуіна-Марцінкевіча да Я. Карловіча), што жыў ён у доме біскупа Адама Станіслава Красінскага пры вуліцы Замкавай. Быў сярод тых, хто падпісаўся на *Пана Тадэвуша* ў перакладзе Беларускага Дудара і меў асобнік выдання. Магчыма, валодаў фальваркам Ніскадворац у Трокскім павеце. Гл.: М. Хаўстовіч, *Тэкст і кантэкст*, “Acta Albaruthenica” 2015, т. 15, с. 249–250.

²⁵ У 1988 г. Я. Янушкевіч выказаў думку, што “Szkice prowincjonalne” – гэта “opowiadanie w 2^{ch} częściach” „Z nad Isloczy, czyli Lekarstwo na sen”, напісанае якраз у 1868 г. Гл.: Я. Янушкевіч, *Новыя штрыхі жыццяпісу В. Дуіна-Марцінкевіча*, “Польмя” 1988, № 1, с. 200. Першая частка твора захоўвалася колісь у зборах А. Ельскага; сёння – у Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве (BN, II. 50304).

²⁶ *Słownik języka polskiego pod redakcją W. Doroszewskiego* [online], <http://doroszewski.pwn.pl/haslo/bazgranina> [доступ: 25.02.2022].

²⁷ Праблема атрыбуцыі *Пінскае шляхты*, якая паўстала ў ХХІ ст. (Н. Мячкоўская, А. Ільін і інш.), нягледзячы на тое, што – здавалася б – канчаткова вырашана ў юбілейным 2008 г. Г. Кісялёвым, (*Пінская шляхта В. Дуіна-Марцінкевіча: праблемы тэсталагіі і атрыбуцыі*, “Acta Albaruthenica” 2008, т. 8, с. 98–112), Я. Янушкевічам (*Каментарыі*, [у:] В. Дуін-Марцінкевіч, *Збор твораў у 2 т.*, т. 1: *Драматычныя творы, вершаваныя апавесці і апавяданні*, Мінск 2007, с. 476–478) (гл.: таксама: М. Хаўстовіч, М. Хаўстовіч, *Атрыбуцыя Пінскае шляхты: новыя гіпотэзы*, “Acta Albaruthenica” 2009, т. 9, с. 35–51), зрэчас “сенсацыйна” з’яўляецца на старонках друку. Напр.: А. Ільін, “*Хрэні табе ў вочы!*”: *дык што ёс напісаў Пінскую шляхту?*, “Наша гісторыя” 2019, № 5, с. 41–45.

пісаніну. – М.Х.] сваё меркаванне разам з вяртаннем гэтых твораў”.
Відавочна, гэта аўтарскае жаданне мець водгук на ненадрукаваны твор.

В. Дунін-Марцінкевіч, добра ведаючы грамадска-палітычную сітуацыю ў краі, патрабаванні цэнзуры, відаць, і не меў намеру аддаваць “Пінскую шляхту” ў друк²⁸. Твор прызначаўся, хіба, толькі для чытання ў сяброўскіх колах. А гэта значыць, маглі існаваць аўтарскія рукапісы і копіі “Пінскае шляхты”. Пра існаванне, прынамсі, двух рукапісаў, мы ведаем.

Адзін з іх, высланы Камілаю Асіпавічоваю ў лістападзе 1887 г. Я. Карловічу, захаваная. Мы ўжо звярнулі ўвагу, што ён можа быць чарнавым аўтарскім варыянтам. Здаецца, вядомы польскі навуковец яго ніколі не выкарыстоўваў і не згадваў. Магчыма, гэта яму (ці камусьці з ягонага атачэння) належыць прыпіска напрыканцы рукапісу:

Brawo, Brawo i Brawo, bardzo sprytnie wykazany charakterek w ogóle wszystkich państwa Kruczkowych, a których dziś spotykamy na każdym kroku po kilku.

Браво Автору даю.

И прочесть еще что новаго желаю.

Пасля смерці Я. Карловіча ягоны архіў трапіў у зборы заснаванага ў 1907 г. Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (Віленскага таварыства сяброў навук), дзе рукапіс “Пінскае шляхты” чамусьці “згубіўся” больш чым на паўстагоддзя: нават добры знаўца літоўскіх архіваў і бібліятэк Уладас Абрамавічус напрыканцы 1940-х гг. нічога не ведаў пра яго²⁹. А гэта якраз тады зборы ТРНwW апынуліся ў Цэнтральным гістарыч-

²⁸ Праўда, грамадзянскае пісьмо рукапісу можа сведчыць і пра адваротнае.

²⁹ Гл.: В. Абрамавічюс, *Библиография по белорусской литературе XIX века: Художественные и публицистические произведения, опубликованные и рукописные*, Вильнюс 1949. [Машынапіс]. Праўда, у 1948 г. літоўскі даследнік апублікаваў у газеце “Звезда” (13 чэрв.) артыкул “Рукапісы беларускіх пісьменнікаў у Літве”, у якім сцвярджаў, што ў зборах Віленскага таварыства сяброў навукі знаходзіцца “автографаванная рукопись” “Залётаў”. Пазней гэтая інфармацыя трапіла і ў “Библиографию по белорусской литературе...” (с. 88). Гл.: Г. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спроба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988, с. 15. Цікава: “Залётаў” сярод збораў ВТСН няма, але ёсць “Пінская шляхта”. Зрэшты, як прызнаецца сам даследнік, “материалами этого фонда мне не удалось попользоваться”, бо іх яшчэ не паспелі “привести в порядок” (Гл.: В. Абрамавічюс, *Библиография по белорусской литературе XIX века: Художественные и публицистические произведения, опубликованные и рукописные*, Вильнюс 1949, с. 16).

ным архіве Літоўскае ССР і, як сведчыць “Лист использования документа”, беларускія даследнікі часта знаёміліся са справаю³⁰, у склад якое ўваходзіць “Пінская шляхта”: першыя запісы датуюцца пачаткам 1950-х гг. І нават мікрафільм “Пінскае шляхты” быў зроблены ў той час. Але ў друку толькі ў 1965 г. Сцяпан Міско (1930–2010) “прыгадаў мімаходзь” (Г. Кісялёў) твор у сваім артыкуле: “З іншых цікавых знаходак можна адзначыць яшчэ рукапіс камеды В. Дуніна-Марцінкевіча ‘Пінская шляхта’ на ўкраінскай мове”³¹.

Відаць, менавіта гэтую публікацыю-падказку выкарыстаў Павел Ахрыменка (1919–1997), каб, пазнаёміўшыся з рукапісам (ён замовіў мікрафільм у архіве), прапанаваць сваю гіпотэзу ўзнікнення і функцыянавання ўкраінскага перакладу твора В. Дуніна-Марцінкевіча:

Пераклад камеды “Пінская шляхта” на ўкраінскую мову зроблены ў цэлым дакладна, часта нават літаральна, а таму не заўсёды па-мастацку і, акрамя таго, не літаратурнай мовай, а паўночнай гаворкай. <...> Украінскі пераклад “Пінскай шляхты” ў свой час быў вядомы пэўнаму колу чытачоў, якія высока цанілі яго³².

Памылка П. Ахрыменкі, уласна, “справакаваная” пасляваеннымі публікацыямі твора В. Дуніна-Марцінкевіча, у якіх ніколі не згадвалася пра “пінчуцкую гаворку” “Пінскае шляхты”³³, а таксама няведаннем даследаванняў А. Ельскага, Р. Зямкевіча, Ю. Галомбка.

Г. Кісялёў, памятаючы і пра пазнакі рэдактараў газеты “Вольная Беларусь” ды зборніка “Сцэнічныя творы”, і працы А. Ельскага, прыйшоў да высновы, што вільнюскі рукапіс – копія невядомага сёння ары-

³⁰ Справа складаецца з наступных частак: 1. „Pieśni Krewickie”, k. 1–28; „Pińska szlachta”, k. 30–46; „Przysłowia”, k. 47–47v; „Z parafji Poczapowskiej”, k. 48–77v; „Swatańje”, k. 78–78v; „Taras”, k. 78a–83v.

³¹ С. Міско, *Першыя беларускія апавяданні*, “Літаратура і мастацтва” 1965, № 42 (25 мая).

³² П. Ахрыменка, *Леталіс братэрства: Аб беларуска-ўкраінскіх фальклорных, літаратурных і тэатральных сувязях*, Мінск 1973, с. 117, 118. Упершыню пра рукапіс “Пінскае шляхты” як пра пераклад твора на ўкраінскую мову П. Ахрыменка пісаў у артыкуле “Первый украинский перевод Пинской шляхты” (“Неман” 1967, № 8).

³³ Напр. у зборы твораў 1958 г.: “Друкуецца па зб. “Сцэнічныя творы”, кн. I выд. “Савецкая Беларусь”, Мінск, 1923, стар. 42–60. Упершыню арублікавана ў газ. “Вольная Беларусь”, 1918, № 30–31. Камедыя напісана ў 1866 г.” Гл.: В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў*, Мінск 1958, с. 421.

гінала камедыі. Праверкай дадзенай высновы, зробленай Г. Кісялёвым з дапамогай навуковай сістэматызацыі гісторыка-літаратурных матэрыялаў, “заяўся Я. Янушкевіч”: ён накіраваў дакументы на графалагічную экспертызу, заключэнне якое гучала так:

У працэсе параўнальнага даследавання выяўлена, што тэкст рукапісу п’есы “Пінская шляхта” В.І. Дуніна-Марцінкевіча на 33 аркушах (30–30 адв. – 46) выкананы В.І. Дуніным-Марцінкевічам³⁴.

Арыгінал “Пінскае шляхты” паводле “рукапісу Я. Карловіча” ўпершыню быў апублікаваны ў “Дадатку” да зборніка В. Дуніна-Марцінкевіча “Творы” (1984) “згодна з правіламі сучаснай арфаграфіі і пунктуацыі, але з захаваннем усіх моўных асаблівасцей”³⁵. Літаратурна-мастацкі фармат выдання патрабаваў пэўнай уніфікацыі тэксту.

Апісанне “рукапісу Я. Карловіча” даў Г. Кісялёў:

Гэта самаробны спытак без вокладкі на 18 лістах, прашытых суравой ніткай. 17 лістоў спісаны даволі акуратна чорным чарнілам кірылічным пісьмом. Апошні ліст чысты. Тытула няма, аўтар не названы. Няма і пераліку дзейных асоб, года напісання твора. Адразу пачынаецца тэкст <...>. Зверху характэрным почыркам Карловіча пазначана алоўкам па-польску – „Pińska szlachta”³⁶.

Да апісання³⁷ славутага беларускага навукоўца можна дадаць наступнае: спытак, відаць, ужо першапачаткова не меў вокладкі і старонкі з пералікам дзейных асобаў: пра гэта сведчыць характар спывання і ледзь заўважная (хутчэй: не вельмі старанна выцёртая) нумарацыя (1–17) алоўкам. Узнікае пытанне: хто спываў і нумараваў рукапіс? Аўтар, К. Асіпавічова, Я. Карловіч? Наяўнасць пазнакі рукою Я. Карловіча

³⁴ Цыт. па: Я. Янушкевіч, *Арыгінал Пінскай шляхты*, “Літаратура і мастацтва” 1982, № 31 (30 ліп.).

³⁵ В. Дунін-Марцінкевіч, *Творы*, уклад. прадм., і камент. Я. Янушкевіча, Мінск 1984, с. 487–499.

³⁶ Г. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спраба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988, с. 41–42.

³⁷ Чамусьці Я. Янушкевіч у сваім апісанні рукапісу падае, што ён налічвае 16 аркушаў (“белавы рукапіс на 16 лістах у выглядзе спытка без вокладак і тытульнай старонкі”). Гл.: Я. Янушкевіч, *Каментарыі*, [у:] В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў у 2 т.*, т. 1: *Драматычныя творы, вершаваныя аповесці і апавяданні*, Мінск 2007, с. 476.

„Pińska szlachta” сведчыць, што да вядомага навукоўца твор трапіў без тытулу, але ён ведаў ягоную назву, бо, магчыма, чытаў яго ў 1868 г. Зрэшты, назву падавала дачка Беларускага Дудара ў сваім лісце.

“Пінская шляхта” занатаваная ў шпытку, які мае памеры 173 мм у шырыню і 214 мм у вышыню, г. зн. перапісвальнік выкарыстаў 9 аркушаў паперы памерам 346×214, складзеных папалам. Злева на ўсіх старонках (апрача першае) адведзеныя алоўкам палі (прыкладна 25–27 мм ад краю) – месца на імёны дзейных асобаў.

Параўноўваючы рукапіс “Пінскае шляхты” з рукапісам “opowiadania” „Z nad Isłoczy”, заўважаем, што апошні, хоць таксама не мае вокладкі (калі не лічыць вокладкай першы, гэтакі ж, як і астатнія, аркуш), але ўключае і тытульную старонку, і шмудтытульную. Апрача таго, тут маецца аўтарская нумарацыя аркушаў. Складваецца ўражанне, што гэта белавы рукапіс, магчыма нават, прызначаны для выдаўца, прынамсі, для чытання па-за сямейным колам. А вось “Пінская шляхта” з “рукапісу Я. Карловіча”, з адсутнаю тытульнаю старонкаю, бракам пераліку дзейных асобаў, года напісання, выпраўленнямі, дапіскамі на палях³⁸, – гэта чарнавы варыянт, гэта тое, на падставе чаго паўстаў “рукапіс А. Ельскага”.

На нашу думку, існаванне двух рукапісаў – “Я. Карловіча” і “А. Ельскага” – бясспрэчнае. І не толькі таму, што ў першапублікацыі маецца пералік дзейных асобаў. А. Ельскі, відавочна, атрымаў “свой” асобнік “Пінскае шляхты” раней, чым Я. Карловіч. Вельмі верагодна, – ад самога аўтара (а пасля набыў у сям’і). І атрымаў белавы асобнік. А таму Каміла Асіпавічова ў 1887 г. магла прапанаваць Я. Карловічу адно чарнавы варыянт камедыі. Ці былі адрозненні паміж белавым і чарнавым рукапісамі? На жаль, дакладна высветліць гэта не ўяўляецца магчымым, бо перашапублікатар Язэп Лёсік (1883–1940) мог адвольна апрацоўваць тэкст твора. Напр., рэпліка Ціхона Пратаса-віцкага, якая ў “рукапісе Я. Карловіча” занатаваная так: “Кій Чортъ

³⁸ Н. Мячкоўская дзеля ўласнае гіпотэзы, нават не пазнаёміўшыся з рукапісам, бяздоказна сцвярджае, што “поправки и дополнения в белой рукописи *Пинской шляхты* необязательно свидетельствуют о том, што их делал сам автор произведения”. Маўляў, гэта мог зрабіць уладальнік рукапісу ці “непрофессиональный пользователь”. Гл.: Н. Мечковская, *Винцент Дунин-Марцинкевич не был автором водевиля Пинская шляхта*, “Wiener Slawistischer almanach” 2000, band 46, s. 228–229.

дэтыце! колы вже съ хлопцями сходытца, да баюкае”, перададзена ім наступным чынам: “Які чорт дзіця, калі з хлопцамі цалуецца!”³⁹. І гэты варыянт нязменна захоўваецца ва ўсіх вядомых нам публікацыях “Пінскае шляхты”! Нічога не змянілася нават тады, калі Я. Янушкевіч апублікаваў “аўтэнтык”, дзе дадзеная рэпліка зафіксаваная так: *Кій Чорт дэтыце! колы вже с хлопцями слодытца*⁴⁰ да баюкае”. Няўжо Я. Лёсік, як і Я. Янушкевіч, расчытаў слова “сходытца” як “слодытца”? Няўжо Я. Лёсік, не зразумеўшы гэтага “слодытца да баюкае”, замяняе іх на больш простае “цалуецца”? Ці, можа, Я. Лёсік свядома папраўляе нейтральна-бацькоўскае “сустракаецца і размаўляе” на больш, на яго погляд, адпаведнае? Аднак нельга выключачь, што ў “рукапісе А. Ельскага” было “целуетца”.

Існаванне двух спісаў “Пінскае шляхты” прызнаецца даследнікамі. Нават Н. Мячкоўскаю, якая дзеля пастаўленае мэты “пастаралася” ўнесці пэўную блытаніну ў гэтае пытанне: на яе думку, у доме В. Дуніна-Марцінкевіча было ажно два спісы – па-беларуску і на пінчускай гаворцы⁴¹. Спасылаецца яна пры гэтым на некралог у газеце “Кгај”, свядома ці несвядома “забываючыся”, што некралог складзены рэдакцыяй газеты, што словы пра спіс “Пінскае шляхты” па-беларуску нельга адназначна прыпісваць А. Ельскаму, бо ён сам у аўтарытэтным энцыклапедычным выданні выразна называе мову камедыі. На нашу думку, два спісы “Пінскае шляхты”, чарнавы і белавы, прычым, аўтографы-аўтэнткі, – выразнае сведчанне, што менавіта В. Дунін-Марцінкевіч з’яўляецца аўтарам твора. Гэтаму аніяк не пярэчыць тое, што ў “Описи документов, находящихся в деле № 219, ф. 1135, оп. 10” пазначана: “‘Пинская шляхта’ – пьеса из народной жизни. Автор не установлен”. Дадзеную “архивную паспортизацию” Н. Мячкоўская лі-

³⁹ В. Дунін-Марцінкевіч, *Пінская шляхта: Фарс-водэвіль у 1 дзеі*, [у:] *Сцэнічныя творы*, Кніжка 1, Менск 1923, с. 46.

⁴⁰ Літары *схо-* слова *сходытца* трапілі ў “рукапісе Я. Карловіча” на месца сшывання. У выніку нітка пашкодзіла іх (прарвала паперу). Але калі з расчытаннем літары *с* няма праблемаў, дык крыху “зрэзаны” верх літары *х* перашкаджае ўспрымаць яе правільна. Асабліва, калі параўноўваць гэтую пашкоджаную літару з літараю *х* у слове *хлопцями*. Аднак варта супаставіць пашкоджаную літару з адпаведнаю ў слове *лыгьы*, то становіцца зразумела, што чытаць трэба *сходытца*, а не *слодытца*.

⁴¹ Н. Мечковская, *Винцент Дунин-Марцинкевич не был автором водевиля Пинская шляхта*, “Wiener Slawistischer almanach” 2000, Bd 46, s. 227.

чыць заснаванай “на мненні Карловіча”⁴², не ведаючы, што зрабілі яе супрацоўнікі Цэнтральнага гістарычна архіва Літоўскае ССР 20 жніўня 1979 г., г. зн. “меркаваннем Я. Карловіча” мог быць для іх толькі занатаваны на першай старонцы ўгары справа тытул камедыі.

Белавы “рукапіс А. Ельскага”, відаць, не захаваўся. Але пра яго існаванне мы ведаем не толькі з апублікаванага самім пісьменнікам з Замосця. Так, у 1889 г. “Пінская шляхта” (ці ейная копія) знаходзілася ў Мітрафана Доўнара-Запольскага (1867–1934), які ў той час, рыхтуючы да выдання “Календарь Сьверо-Западнаго края на 1890 годъ”, планаваў апублікаваць камедыю, а таксама біяграфію В. Дуніна-Марцінкевіча і ягоны партрэт⁴³. Так, прынамсі, пра гэта гаварылася ў абвестцы пра “Календарь...” у газеце “Мінскій лістокъ” ад 18 ліпеня 1889 г.⁴⁴

Заўважым: выдаўшы “Календарь Сьверо-Западнаго края на 1889 годъ” як “приложение къ ‘Минскому листку’”, М. Доўнар-Запольскі ў наступным годзе зрабіў выданне каляндара цалкам самастойным. (З гэтай прычыны рэдактар Іван Фоцімскі мусіў абяцаць чытачам свае газеты, што “редакция, вмѣсто прошлогодней премии ‘Календаря’, дастъ въ будущемъ году своимъ подписчикамъ нѣсколько законченныхъ переводныхъ или оригинальныхъ беллетристическихъ произведений”⁴⁵). Друкаваць “Календарь” планавалася ў маскоўскай тыпаграфіі “Разсвѣтъ”, як, дарэчы, і томік на 1889 г.⁴⁶. Але калі першы цензура пралупціла ў друк, то з другім узніклі праблемы. Прычым, праз таго самага В. Дуніна-Марцінкевіча, вершаванае апавяданне якога “Гапон” раней было апублікаванае амаль цалкам у артыкуле маладога навукоўца.

⁴² Ibidem, с. 227–228.

⁴³ Гісторыкі літаратуры лічаць, што ўсе гэтыя матэрыялы былі прапанаваныя М. Доўнару-Запольскаму А. Ельскім, які не толькі падаў “Пінскую шляхту”, але і напісаў біяграфічны нарыс; партрэт Беларускага Дудара намаляваў паводле, відаць, фотаздымка пляменнік літаратара з Замосця Ігнацы Урублеўскі (1858–1953).

⁴⁴ Нам не ўдалося пазнаёміцца з дадзеным нумарам газеты. Інфармацыя паходзіць з артыкула: А. Семяновіч, *Перагортваючы старыя выданні*, “Беларусь” 1965, № 4, с. 30. Гл. таксама: Г. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спроба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988, с. 83.

⁴⁵ Гл.: *Памятная книжка Минской губернии на 1890 годъ: Издание Минскаго губернскаго статистическаго комитета*, Мінскъ 1889, с. н.н.

⁴⁶ Цікава адзначыць, што “Календарь Сьверо-Западнаго края на 1889 годъ” выйшаў накладам 5000 асобнікаў. Гл.: “Библиографъ: Вѣстникъ литературы, науки и искусства” 1889, № 4–5, с. 192.

Маскоўскі цензурны камітэт, разгледзеўшы пададзеныя М. Доўнарам-Запольскім матэрыялы (“біографію В. Дунина-Марцінкевіча с портретом его и еще не изданные произведения под заглавием *Пинская шляхта*, фарс-водевиль на пинском наречии, и *Сборник народных песен на том же наречии*”⁴⁷), перанакіраваў іх у Пецяярбург да Уладзіміра Юзэфовіча (1841–1893), які выконваў абавязкі кіраўніка Галоўнае ўправы па справам друку. Пазней яны трапляюць да Івана Каханава (1825–1909), віленскага, ковенскага і гродзенскага генерал-губернатора, аднаго з ініцыятараў усталявання помніка Мураўёву-вешальніку ў Вільні. Высланыя з Пецяярбурга 12 жніўня (ст. ст.) 1889 г. гэтыя матэрыялы да 31 жніўня былі ўжо “ацэненыя”:

имею честь уведомить вас, милостивый государь, что помещение в упоминаемом “Календаре” биографии Дунина-Марцинкевича я нахожу совершенно лишним, во-первых, потому, что личность этого автора едва ли может представлять какой-либо интерес для читателей календаря, а, во-вторых, потому, что этот поэт, по словам автора его биографии, был очень популярен в среде польских писателей, которые, как, например, Сырокомля, посвящали ему даже свои стихотворения.

То же самое я должен сказать и о фарс-водевиле под заглавием “Пинская шляхта”, о напечатании которого в “Календаре Северо-Западного края” ходатайствует его издатель.

По моему мнению, подобное произведение, в коем в неприглядном свете выставляется личность должностного лица, станového простава, который к этому везде называется “найяснейшая корона”, вряд ли удобно помещать в каком-либо издании, а в особенности в таком, как календарь, который предназначается для распространения в среде местного населения⁴⁸.

Пазней, выкарыстоўваючы ў артыкуле “В. Дуинь-Марцінкевіч і яго поэма ТАРАС НА ПАРНАСЬ...” атрыманыя ад А. Ельскага рукапісы

⁴⁷ Як сведчаць матэрыялы фонда М. Доўнара-Запольскага (Цэнтральны дзяржаўны гісторычны архіў Украіны, м. Кіў, ф. 262, оп. 1, спр. 155) навуковец планаваў апублікаваць у “Календарь Северо-Западного края на 1890 годъ” не толькі вышэйпералічаныя матэрыялы, але і паэму “Тарас на Парнасе”. У нататцы для друкарні ён пісаў: “Корректуры этой поэмы нужно прислать мнѣ и 2) въ губ. г. Минскъ для передачи въ имѣніе Замостье, Александру Карловичу Ельскому. Не забудьте! <...> После *Пинской шляхты* поставитъ”. Гл. таксама: Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі: Хто напісаў паэмы ЭНЕІДА НАВАВАРАТ і ТАРАС НА ПАРНАСЕ*, Мінск 2005, с. 315–316.

⁴⁸ Цыт. па: *Пачынальнікі: З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, уклад. Г. Кісялёў, Мінск 1977, с. 168.

(хутчэй, копіі) паэмы “Тарас на Парнасе” і верша “Вясна голодъ пярэпа-ла...”, М. Доўнар-Запольскі адно згадае пра непрапушчаную цэнзураю біяграфію В. Дуніна-Марцінкевіча і ягоны партрэт. Перадрукоўваючы ў 1909 г. артыкул “Гапонъ, повѣсть въ стихахъ на бѣлорусскомъ наре-чїи В. Дунина-Марцінкевича” з “Календаря Сѣверо-Западнаго края на 1889 годъ”, М. Доўнар-Запольскі зазначае ў спасылцы:

Когда печаталась настоящая статья въ 1888 г., то московская цензура выбросила изъ нея біографію Марцінкевича и его портретъ. Къ сожалѣнію я не могу теперь возстановить ни того, ни другога⁴⁹.

Вядома, навуковец памыляецца: біяграфія і партрэт прызначаліся ў “Календарь Сѣверо-Западнаго края на 1890 годъ”. Але для нас больш важнае тое, што праз дваццаць гадоў, г. зн. у 1909 г., ён ужо нібыта не меў ні першага, ні другога. Сцвярджэнне вельмі дзіўнае, бо ў спасылцы да артыкула “В. Дунинъ-Марцінкевичъ и его поэма ТАРАС НА ПАРНАСЪ: Очеркъ изъ исторїи бѣлорусской этнографїи” праз пару дзясяткаў старонак гэтае самае кнігі паведамляецца зусім іншае: “у насъ есть въ рукописи болѣе подробная біографія поэта, написанная Алек-сандромъ Карловичемъ”⁵⁰.

Якая з гэтых спасылак больш позняя часу? Артыкул пра паэму “Гапон” з’явіўся ў 1889 г. (у календары і асобным адбіткам), а пра паэму “Тарас на Парнасе” – у газеце “Витебскія губернскія вѣдомости” (1895, №№ 5, 7, 9; 1896, №№ 2, 3) і ў 1896 г. асобным адбіткам. Дык атрымліваецца, што ў 1896 г. “біографія Марцінкевича и его портретъ” яшчэ былі ў М. Доўнар-Запольскага, а ў 1909 г. ужо не.

А як з “Пінскаю шляхтаю”? Ці захоўваўся ўсё яшчэ ў М. Доўнара-Запольскага рукапіс-аўтограф ці копія камедыі?⁵¹

⁴⁹ М. Довнаръ-Запольскій, *Гапонъ, повѣсть в стихахъ на бѣлорусскомъ языкѣ В. Дунина-Марцінкевича. (Изъ исторїи бѣлорусской письменности)*, [у:] М. Довнаръ-Запольскій, *Изслѣдованія и статьи*, т. 1: *Этнографія и социологія, обычное право, статистика, бѣлорусская письменность*, Кіево 1909, с. 175.

⁵⁰ М. Довнаръ-Запольскій, *В. Дунинъ-Марцінкевичъ и его поэма ТАРАС НА ПАРНАСЪ: Очеркъ изъ исторїи бѣлорусской этнографїи*, [у:] Ibidem, с. 199.

⁵¹ Невядома дакладна, ці М. Доўнар-Запольскі ў 1889 г. меў “аўтэнтнык” са збораў А. Ельскага, ці ўсё ж зрабіў копію “Пінскае шляхты”? Бо ж А. Ельскі вельмі неахвотна аддаваў сабраныя ім матэрыялы.

У 1918 г. рукапіс “Пінскае шляхты” (А. Ельскага? М. Доўнара-Запольскага? нейкі іншы?) “з’явіўся на свет” у акупаваны немцамі Мінску, у рэдакцыі газеты “Вольная Беларусь”. Заўважым: здарылася гэта праз пяць месяцаў пасля публікацыі ў газеце “Залётаў”. Зрэшты, з “Залётамі” справа больш простая: паводле копіі Браніслава Эпімаха-Шыпілы яшчэ ў 1913 г. Янка Купала падрыхтаваў беларускамоўную версію твора, перадаў тэкст у драматычную цензуру, гэтым самым спрыяючы першай ейнай пастаноўцы ў 1915 г. і рэцэнзуючы гэтую пастаноўку⁵². Янкі Купалы, вядома, у той час не было ў Мінску, але тэкст “Залётаў” рэдакцыя магла атрымаць не абавязкова ад яго. Галоўнае, той, хто меў рукапіс “Пінскае шляхты”, “заахвачаны” публікацыяй “Залётаў”, прынёс ці даслаў камедыю ў рэдакцыю. Магчыма, нават адразу, яшчэ вясною ці на пачатку лета 1918 г. Але ў друк “Пінская шляхта” трапіла не так і хутка, бо быў патрэбна час на моўную апрацоўку твора.

Публікацыю “Пінскае шляхты” ў “Вольнай Беларусі” даследнікі звыкла звязваюць з М. Доўнарам-Запольскім з тае прычыны, што ён “падтрымліваў сувязі” з рэдакцыяй мінскае газеты, *друкаваў там свае матэрыялы*⁵³. І сапраўды, гісторыкам даўно вядомая ягоная нататка “К пытанню аб найменні дзяржаўных устаноў”, апублікаваная ў маі 1918 г.⁵⁴. Апрача таго, якраз у гэты час навуковец стала жыў у Мінску і нават быў абраны ў гарадскі магістрат:

С 4-го чэрв. па загаду Глаўнакамандыючаго (Арме Обэркомандо) распущана Менская Гарадская Дума, заміж каторай устаноўлены магістрат на камісарскіх правах. У склад магістрата назначаны: С.Б. Хржонстоўскі – вайт, Г. Каплан – яго намеснік; Цывінскі, Даўнар-Запольскі, паня Кодзіс, як мескія райцы. Пры магістрату будзе існаваць Рада дарадчых з менскіх жыхароў⁵⁵.

Мяркуем, што да гонару рэдакцыі было б паведаміць чытачам: гэта “мескі райца” і прафесар прапанаваў у друк камедыю “Беларускага

⁵² К-а, ЗАЛЁТЫ: *Опэртка Вінцука Дуніна-Марцінкевіча*, “Наша Ніва” 1915, № 5 (6 лют.).

⁵³ Г. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спроба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988, с. 41.

⁵⁴ Проф. М. Даунар-Запольскі, *К пытанню аб найменні дзяржаўных устаноў*, “Вольная Беларусь” 1918, № 19 (26 мая).

⁵⁵ *Роспуск Менскай Гарадской Думы*, “Вольная Беларусь” 1918, № 20–21 (9 чэрв.).

Песняра”. Аднак рэдакцыйная нататка аказалася кароткая і малаінфарматыўная:

Твор гэты напісаны аўтарам пінчуцкай гаворкай у 1866 г. і да гэтага часу нідзе не друкаваўся. Выпраўлены на беларускі лад, ён друкуецца ў “Вольнай Беларусі” першы раз. З часам “Вольная Беларусь” выдрукуе і аўтэнтны гэтага твора⁵⁶.

На шчасце, захавалася прозвішча таго, хто “выпраўляў” камедыю “на беларускі лад”. Дакладней, не прозвішча, а крыптанім – Я. Л-к, г. зн. – галоўны рэдактар Я. Лёсік быў тою асобаю, якая магла прыадчыніць заслону з таямніцы. Бо ж нават значэнне выразу “аўтэнтны” даследнікі сёння дакладна не ведаюць. І сапраўды, “аўтэнтны” – гэта аўтограф В. Дуніна-Марцінкевіча ці гэта копія “аўтэнтныя аўтарскаму тэксту”?⁵⁷ Мы ўжо казалі, што ў М. Доўнара-Запольскага на пачатку стагоддзя (1909) ужо нібыта не было ні біяграфіі Беларускага Дудара, ні ягонага партрэта, дык ці магла захавацца з тае самае “папкі” “Пінская шляхта”? Ды яшчэ аўтэнтны! Дарэчы, слова “аўтэнтны” Максім Гарэцкі перакладаў як *подлинник*⁵⁸.

Яшчэ раз пра “аўтэнтны” – трэба думаць, і В. Дуніна-Марцінкевіча – Я. Лёсік (пад псеўданімам Язэп Ксяневіч) згадае ў нататцы, у якой апавядаў пра шкоду, што ўчынілі бальшавікі ў снежні 1918 г. У рэдакцыі газеты “Вольная Беларусь”:

Разам з тым, бальшавікамі была разграблена адзіная на той час беларуская часопісь у Менску “Вольная Беларусь”. Гэта яны зрабілі зараз-жа, як прыйшлі у Менск, у снежні м-цы 1918 г. Рэдактара “Вольнай Беларусі”, Я. Лёсіка “чрезвычайка” не арэштавала толькі дзеля таго, што той падашукаў яе, а потым схаваўся.

Тагды бальшавіцкія грабежнікі ачысьцілі рэдакцыю да апошняй паперкі. Забралі пішучую машыну, шапірографы, рукапісы, канцэляр. паперу, пячаткі, канторскія кніжкі, рахункі, адрасы падпісчыкаў, пісьмы і г. д. Гдзе гэта усе дзелася – няма ведама. Згінула навекі, а тым часам шмат

⁵⁶ В. Марцінкевіч (Наум Прыгаворка), *Пінская шляхта: Фарс-водэвіль у 1-й дзеі*, “Вольная Беларусь” 1918, № 30 (3 вер.).

⁵⁷ Г. Кісялёў, *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спроба навуковай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988, с. 41.

⁵⁸ Гл.: М. Гарэцкі, *Беларуска-расійскі слоўнічак – Беларуска-рускі слоўварык*, Менск 1925, с. 16.

было рукапісау вядомых беларускіх пісьменнікаў, каторых ніякімі грашыма аплаціць немагчыма, бо гэта былі аўтэнтыкі⁵⁹.

Такім чынам, можна ўпэўнена казаць, што ў рэдакцыі “Вольнай Беларусі” быў арыгінал “Пінскае шляхты”, “аўтэнтык”. Яго, відаць, мог перадаць М. Доўнар-Запольскі, але найбольш праўдападобна, што навуковец адно падказаў (пасля публікацыі “Залётаў”) пра незвычайны скраб, які захоўваецца ў Замосці. Летам 1918 г. нехта з рэдакцыі (можа, нават сам Я. Лёсік), адолеўшы сорак кіламетраў, наведваўся ў маёнтак Ельскіх і змог набыць рукапіс В. Дуніна-Марцінкевіча.

Камедыя будзе апублікаваная ў верасні 1918 г., але “аўтэнтык” праз некалькі месяцаў бяследна знікне ў першыя дні другое (ад снежня 1918 г. да жніўня 1919 г.) расейска-бальшавіцкае навалы.

Янка Купала, стаўшы па даручэнні выдавецтва “Савецкая Беларусь” рэдактарам “Беларускай Тэатральнай Бібліятэкі”, уключыў “Пінскую шляхту” ўжо ў першую кніжку “Сцэнічных твораў” (1923). Параўноўваючы першую і другую публікацыю камедыі, заўважаем шматлікія дробныя праўкі Янкі Купалы. Праўда, яны датычаць адно фанетыкі (дзісімільятыўнае яканне) і граматыкі тэксту. І толькі адна праўка датычыла структуры твора: рэдактар вылучыў фрагмент фінальнае часткі восьмае з’явы ў асобную дзявятую з’яву (Кручкоў – Дзясяцікі), у выніку замест дзесяці (так у “рукапісе Я. Карловіча” і першапублікацыі) аказалася адзінаццаць з’яў. Апрача таго, Янка Купала палічыў патрэбным паведаміць чытачу тое, што можна было прачытаць у рэдактарскай нататцы “Вольнай Беларусі”, а таксама, што “аўтэнтыка” больш не існуе. Аднак адказнасць за знікненне арыгінала ён перанёс⁶⁰ з “бальшавікоў” на “палякаў”:

УВАГА. “Пінска шляхта” напісана Марцінкевічам пінчупкай гаворкай у 1866 г. і да апошняга часу твор гэты нідзе не друкаваўся. Выпраўлены Я. Лёсікам, быў надрукаваны першы раз у “Вольнай Беларусі” у 1918 г. Аўтэнтык гэтага твору у часе польскай акупацыі Менска недзе згінуў. Рэд.⁶¹

⁵⁹ Я. Ксяневіч, *Беларуская Кнігарня*, “Звон” 1919, № 9 (12 вер.).

⁶⁰ Янка Купала супрацоўнічаў з газетай “Звон”. Асобныя даследнікі сцвярджаюць нават, што ён з’яўляўся галоўным рэдактарам выдання. Апрача таго, ад Я. Лёсіка ён мог дакладна ведаць, калі і як “згінуў” “аўтэнтык”.

⁶¹ Гл.: В. Дунін-Марцінкевіч, *Пінская шляхта: Фарс-водэвіль у 1 дзеі*, [у:] *Сцэнічныя творы*, Кн. 1, Менск 1923, с. 60.

З 1923 г. “Пінская шляхта” перадрукоўвалася нібыта паводле зборніка “Сцэнічныя творы”, аднак падзел твора на з’явы (не адзінаццаць, а дзесяць) сведчыць, што рэдактары савецкіх выданняў карысталіся першапублікацыяй, хоць і дастасоўвалі лёсікаўскую апрацоўку да вымогаў дзейнага правапісу.

LITERATURA

- A. J., *Białoruska literatura i bibliografia*, [y:] *Wielka Encyklopedia powszechna Ilustrowana*, t. VIII, Warszawa 1892.
- Abramavičŭs V., *Bibliografiâ po belorusskoj literature XIX veka: Hudožestvennyje i publicističeskie proizvedeniâ, opublikovannye i rukopisnye*, Viľnŭs 1949 [Абрамавічюс В., *Библиография по белорусской литературе XIX века: Художественные и публицистические произведения, опубликованные и рукописные*, Вильнюс 1949. Машынапіс].
- Ahrymenka P., *Letapis bratërstva: Abbelarуска-ŭkraïnskikh fal'klornykh, litaraturnykh i teâtral'nykh svâzâh*, Minsk 1973 [Ахрыменка П., *Летаніс братэрства: Аб беларуска-ўкраінскіх фальклорных, літаратурных і тэатральных сувязях*, Мінск 1973].
- Ahrymenka P., *Pervyj ukrainskij perevod Pìnskaj šlàhty*, “Neman” 1967, № 8 [Ахрыменка П., *Первый украинский перевод Пінскай шляхты*, “Неман” 1967, № 8].
- Ânuškevič Â., *Aryginal Pìnskaj šlàhty*, “Litaratura i mastactva” 1982, № 31 (30 лір.) [Янушкевіч Я., *Арыгінал Пінскай шляхты*, “Літаратура і мастацтва” 1982, № 31 (30 лір.)].
- Ânuškevič Â., *Belaruskì dudar: Prablema slavânskìh tradycuj i ŭplyvaiu tvorčascì V. Dunìna-Marcìnkeviča*, Minsk 1991 [Янушкевіч Я., *Беларускі дудар: Праблема славянскіх традыцый і ўплываў у творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча*, Мінск 1991].
- Ânuškevič Â., *Kamentaryi*, [u:] V. Dunin-Marcinkevič, *Zbor tvoraŭ u 2 t.*, t. 1: *Dramatyčnyâ tvory, veršavanuâ apovesci i apavâdannì*, Minsk 2007, s. 476–478 [Янушкевіч Я., *Каментарыі*, [y:] В. Дунін-Марцінкевіч, *Збор твораў у 2 т.*, т. 1: *Драматычныя творы, вершаваныя аповесці і апавяданні*, Мінск 2007, с. 476–478].
- Ânuškevič Â., *Novuâ štryhì žyccâpìsu V. Dunìna-Marcìnkeviča*, “Połymâ” 1988, № 1 [Янушкевіч Я., *Новыя штрыхі жыццяпісу В. Дуніна-Марцінкевіча*, “Польмя” 1988, № 1].

- Dovnar"-Zapol'skij M., *Gapon", pověst' v stihah" na bělorusskom" ázykě V. Dunina-Marcinkeviča. (Iz" istorii bělorusskoj pís'mennosti)*, [u:] Dovnar"-Zapol'skij M., *Izslědovanîa i stat'i*, t. 1: *Ėtnografîa i sociologîa, obyčnoe pravo, statistika, bělorusskaâ pís'mennost'*, Kïev" 1909, s. 175 [Довнаръ-Запольскій М., *ГАПОНЪ, повѣсть в стихахъ на бѣлорусскомъ языкѣ В. Дунина-Марцинкевича. (Изъ исторіи бѣлорусской письменности)*, [у:] Довнаръ-Запольскій М., *Изслѣдованія и статьи*, т. 1: *Этнографія и социологія, обычное право, статистика, бѣлорусская письменность*, Кіевъ 1909, с. 175].
- Dovnar"-Zapol'skij M., *V. Dunin"-Marcinkevič" i ego poëta Tarasna Parnasě: Očerk" iz" istorii bělorusskoj ėtnografii*, [u:] Dovnar"-Zapol'skij M., *Izslědovanîa i stat'i*, t. 1: *Ėtnografîa i sociologîa, obyčnoe pravo, statistika, bělorusskaâ pís'mennost'*, Kïev" 1909, s. 199 [Довнаръ-Запольскій М., *В. Дунина-Марцинкевича и его поэма ТАРАС НА ПАРНАСЪ: Очеркъ изъ исторіи бѣлорусской этнографіи*, [у:] Довнаръ-Запольскій М., *Изслѣдованія и статьи*, т. 1: *Этнографія и социологія, обычное право, статистика, бѣлорусская письменность*, Кіевъ 1909, с. 199].
- Dunin-Marcinkevič V., *Tvory, uklad, pradm. i kament. Ā. Ānuškeviča; rĕc. G. Kïšalĕŷ, Mïnsk 1984* [Дунін-Марцінкевіч В., *Творы, уклад, прадм. і камент. Я. Янушкевіча; рц. Г. Кісялĕŷ, Мінск 1984*].
- Dunin-Marcinkevič V., *Zbor tvoraŷ u 2 t.*, t. 1: *Dramatyčnyâ tvory, veršavanyâ apovesci i apavádannî, uklad. z tĕkstalaġičnaj padryhtoŷkaj, pradmova, peraklady i kamentaryj Ā. Ānuškeviča*, t. 2: *Veršavanyâ apovesci i apavádannî, veršy, publïcystyka, listy i paslannî, peraklady, Dubia, Mïnsk 2007–2008* [Дунін-Марцінкевіч В., *Збор твораŷ у 2 т.*, т. 1: *Драматычныя творы, вершаваныя аповесці і апавяданні, уклад. з тэксталагічнай падрыхтоўкай, прадмова, пераклады і каментарый Я. Янушкевіча, т. 2: Вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланны, пераклады, Dubia, Мінск 2007–2008*].
- Dunin-Marcinkevič V. (Naum Prygavorka), *Pïnskaâ šlâhta: Fars-vodĕvil' u 1-j dzei*, [u:] *Scĕnïčnyâ tvory*, Кн. 1, Менск 1923, s. 42–60 [Дунін-Марцінкевіч В., *Пінская шляхта: Фарс-водĕвіль у 1 дзеі*, [у:] *Сцĕнічныя творы*, Кн. 1, Менск 1923, с. 42–60].
- Dunin-Marcynkevič V., *Vybranuyâ tvory*, Mïnsk 1940 [Дунін-Марцынкевіч В., *Выбраныя творы*, Мінск 1940].
- eli, *Pieśniarz białoruski*, „Kraj” 1885, nr 10.
- Garëcki M., *Belaruska-rasijski sloŷničak – Belorussko-russkij slovarik*, Менск 1925 [Гарэцкі М., *Беларуска-расійскі слоŷнічак – Белорусско-русский словарь*, Менск 1925].
- Gołąbek J., *Wincenty Dunin Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski*, Wilno 1932.

- Haŭstovič M., *Atrybucyá Pínskae šláhty: novyá gipotèzy*, “Acta Albaruthenica” 2009, t. 9, s. 35–51 [Хаўстовіч М., *Атрыбуцыя Пінскае шляхты: новыя гіпотэзы*, “Acta Albaruthenica” 2009, т. 9, с. 35–51].
- Haŭstovič M., *Tèkst i kantèkst*, “Acta Albaruthenica” 2015, t. 15, s. 249–250 [Хаўстовіч М., *Тэкст і кантэкст*, “Acta Albaruthenica” 2015, т. 15, с. 249–250].
- Їлін А., *“Hrèn tabe ŷ vočy!”: dyk hto ž napisaŷ Pínskuŷ šláhtu?*, “Naša gístoryá” 2019, № 5, s. 41–45 [Ільин А., *“Хрэн табе ў вочы!”: дык хто ж напісаў Пінскую шляхту?*, “Наша гісторыя” 2019, № 5, с. 41–45].
- Jelski A., *Słówko o materyałach słuźących do badań gwary, etnografii i literatury białoruskiej*, „Chwila” 1886, nr 21.
- К-а, *Zalèty: Opèrètka Vínцука Дуніна-Марцінкевіча*, “Naša Níva” 1915, № 5 (6 lút.) [К-а, *ЗАЛЁТЫ: Опэрэтка Вінцука Дуніна-Марцінкевіча*, “Наша Ніва” 1915, № 5 (6 лют.)].
- Kisálëŷ G., *Nekralog u “Kraiu”*, [u:] *Pačynal’nikì: Z gístoryka-lítaraturnyh matèryálaŷ XIX st.*, uklad. G. Kisálëŷ, 2-e vyd., Mínsk 2003 [Кісялёў Г., *Некралог у “Краіу”*, [у:] *Пачынальнікі: З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, уклад. Г. Кісялёў, 2-е выд., Мінск 2003].
- Kisálëŷ G., *Pínskaâ šláhta V. Dunína-Marcínkeviča: prablemy tèkstalogii i atrybucyŷ*, “Acta Albaruthenica” 2008, t. 8, s. 98–112 [Кісялёў Г., *Пінская шляхта В. Дуніна-Марцінкевіча: праблемы тэксталогіі і атрыбуцыі*, “Acta Albaruthenica” 2008, т. 8, с. 98–112].
- Kisálëŷ G., *Spasciğaučy Dunína-Marcínkeviča: Sproba navukovaj sistèmatyzacyŷ dakumentaŷ i matèryálaŷ*, Mínsk 1988 [Кісялёў Г., *Спасцігаючы Дуніна-Марцінкевіча: Спраба навучовай сістэматызацыі дакументаў і матэрыялаў*, Мінск 1988].
- Kisálëŷ G., *Žyŷi-byłi klasiki: Hto napisaŷ raèmy Èneida navavarat i Taras na Parhase*, Mínsk 2005 [Кісялёў Г., *Жылі-былі класікі: Хто напісаў паэмы ЭНЕІДА НАВАВАРАТ і ТАРАС НА ПАРНАСЕ*, Мінск 2005].
- Ksànevíč Â., *Belaruskaâ Knigarnâ*, “Zvon” 1919, № 9 (12 ver.) [Ксяневіч Я., *Беларуская Кнігарня*, “Звон” 1919, № 9 (12 вер.)].
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas, LVIA, f. 1135, ap. 10, b. 219, l. 30–46.
- Mahnac T., *Dunin-Marcinkevič Vincènt: Bibliâgrafîâ*, [u:] *Belaruskîâ pis’mennikì: Biâbibliâgrafičny sloŷnik u 6 tamah*, t. 2, Mínsk 1993, s. 409–415 [Махнач Т., *Дунін-Марцінкевіч Вінецнт: Бібліяграфія*, [у:] *Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік у 6 тамах*, т. 2, Мінск 1993, с. 409–415].
- Marcinkevič V. (Naum Prygavorok), *Pínskaâ šláhta: Fars-vodèvil’ u 1-j dzei*, “Vol’naâ Belarus” 1918, № 30–31 (3 ver., 15 ver.) [Марцінкевіч В. (Наум

- Прыгаворка), *Пінская шляхта: Фарс-водэвіль у 1-й дзеі*, “Вольная Беларусь” 1918, № 30–31 (3 вер., 15 вер.).
- Mečkovskaâ N., *Vincent Dunin-Marcinkevič ne byl avtorom vodevilâ Pinskaâ šlahhta*, “Wiener Slawistischer almanach” 2000, band 46, s. 225–238 [Мечковская Н., *Винцент Дунин-Марцінкевіч не был автором водевиля Пінская шляхта*, “Wiener Slawistischer almanach” 2000, band 46, s. 225–238].
- Misko S., *Peršyâ belaruskâ apavâdanni*, “Litaratura i mastactva” 1965, № 42 (25 maâ) [Міско С., *Першыя беларускія апавяданні*, “Літаратура і мастацтва” 1965, № 42 (25 мая)].
- Račynal’nikî: Z гісторыка-litaraturnyh matèryâlaŭ XIX st., uklad. G. Kiśalëŭ*, Minsk 1977 [Пачынальнікі: З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст., уклад. Г. Кісялёў, Мінск 1977].
- Ramâtnaâ knižka Minskoj gubernii na 1890 god: Izdanie Minskago gubernskago statističeskago komiteta, Minsk” 1889* [Памятная книжка Мінскай губерніі на 1890 годъ: Изданіе Мінскаго губернскаго статистическаго комитета, Мінскъ 1889].
- Prugavorka N. (Vincuk Dunin-Marcinkevič), *Zalëty: S’mâhotnaâ štuka u 3-h dzeâh*, “Vol’naâ Belarus” 1918, № 10–12 (24 sak., 31 sak., 7 kras.) [Прыгаворка Н. (Вінцук Дунін-Марцінкевіч), *Залётты: Сьмяхотная штука у 3-х дзеях*, “Вольная Беларусь” 1918, № 10–12 (24 сак., 31 сак., 7 крас.)].
- Prugavorka N. (Vincuk Dunin-Marcinkevič), *Zalëty: S’mâhotnaâ štuka u 3-h dzeâh*, [u:] *Zbornik scèničnyh tvoraŭ, sšytak 1: Kamèdyi i vadèvilì*, Minsk 1918, s. 77–113 [Прыгаворка Н. (Вінцук Дунін-Марцінкевіч), *Залётты: Сьмяхотная штука у 3-х дзеях*, [y:] *Зборнік сцэнічных твораў, сшытак 1: Камэдыі і вадэвілі*, Менск 1918, с. 77–113].
- Prof. M. Daunar-Zapol’ski, *K pytanñu ab najmennì dzâržaunyh ustanovau*, “Vol’naâ Belarus” 1918, № 19 (26 maâ) [Проф. М. Даунар-Запольскі, *К пытанню аб найменні дзяржаўных устаноў*, “Вольная Беларусь” 1918, № 19 (26 мая)].
- Rospusk Menskaj Garadskoj Dumy*, “Vol’naâ Belarus” 1918, № 20–21 (9 čèrv.) [Роспуск Менскай Гарадской Думы, “Вольная Беларусь” 1918, № 20–21 (9 чэрв.)].
- Semânoviç A., *Peragortvaŭcy staryâ vydanni*, “Belarus” 1965, № 4 [Семяновіч А., *Перагортваючы старыя выданні*, “Беларусь” 1965, № 4].
- Słownik języka polskiego pod redakcją W. Doroszewskiego* [online], <http://doroszewski.pwn.pl/haslo/bazgranina> [dostęp: 25.02.2022].
- Vincènt Dunin-Marcinkevič: Fotaal’bom*, uklad. i aŭtar tэкstu F. Åstrab, Minsk 2008 [Вінцент Дунін-Марцінкевіч: *Фотаальбом*, уклад. і аўтар тэксту Ф. Ястраб, Мінск 2008].

SUMMARY

THE MANUSCRIPTS OF *PINSK NOBILITY*

Vincent DuninMarcinkievič's *Pinsk Nobility* has been not only repeatedly interpreted by literary critics but also undergone historical and textual analyses. However, a number of points still remain unclear, both in regard to the interpretation of individual expressions and the manuscript's origins, as well as the history of the text from 1866 to 1918. As is argued, it is possible to fill in some of those blind spots.

Keywords: *Pinsk Nobility*, manuscript, original, attribution, first publication.

Zhanna Nekrashevich-Karotkaja

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0001-9544-2159

**Канфігурацыі ідэнтычнасці
і герменеўтычныя перспектывы *Carmen de Bisonte*:
да 500-годдзя апублікавання паэмы Мікалая Гусоўскага**

Асоба паэта-гуманіста XVI ст. Мікалая Гусоўскага (*Nicolaus Hussovianus*; 1480/1490 – пасля 1533) набыла сёння ў Беларусі значэнне аднаго з цэнтральных сімвалаў нацыянальнай культуры эпохі Рэнесансу. Яго паэма *Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis* (*Песня пра постаць, лютасць зубра і паляванне на яго*, больш вядомая як *Песня пра зубра – Carmen de bisonte*¹) уведзена ў праграмы сярэдняй і вышэйшай школы. У дворыку Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ёсць скульптурная выява Мікалая Гусоўскага побач са скульптурамі Еўфрасіні Полацкай і Францыска Скарыны. Хоць акадэмічны канон беларускай літаратуры ўключае ў сябе на сённяшні дзень імёны некалькіх старажытных аўтараў, якія пісалі па-лацінску, аднак імем толькі Мікалая Гусоўскага была названая яшчэ ў савецкія часы (у 1980 годзе) адна з вуліц Мінска.

Разам з тым, канфігурацыі розных ідэнтыфікацыйных парадыгмаў у дачыненні да *Carmen de bisonte* выяўлялі і выяўляюць нярэдка антаганістычныя сэнсы (*antagonistic meaning*), на грунце якіх, як спярджае Хомі Бхабха, не менш паспяхова, чым на грунце канструктыўнай супрацы, можа ажыццяўляцца ўзаемаабмен каштоўнасцямі,

¹ У далейшым тэксце будзе выкарыстоўвацца гэты скарачаны варыянт назвы паэмы.

значэннямі і прыярытэтамі дзеяння². На фоне адштурхоўвання ад альтэрнатыўных герменеўтычных парадыгмаў вымалёўвалася ўласная нацыянальная перспектыва, ад якой, у сваю чаргу, дыстанцыянаваліся суседзі: беларусы – ад польскай перспектывы, літоўцы – ад беларускай, украінцы – ад літоўскай. Менавіта ў такім дыскусійным полі, багата насычаным сэнсамі і сімваламі нацыянальнага значэння (якія паступова замацоўваліся за аўтарам *Carmen de bisonte*), выпявалі інтэнцыі даследчыкаў высветліць паходжанне паэта (пра гэта распаўядаецца ў першым падраздзеле артыкула) і вызначыць асноўную ідэю паэмы.

Гаворачы пра рэцэптыўнае поле паэмы, мусім узяць пад увагу несупынную эвалюцыю яго аксіялагічнага складніка. Усведамленне рэцыпіентамі значнасці канкрэтных твораў, іх прыналежнасці да пэўнай нацыянальнай традыцыі ў гістарычнай рэтраспекцыі падлягае карэктывам разам са зрухамі ва ўсведамленні дамінантаў грамадскай думкі. Юрый Лотман звяртаў увагу на тое, што з часам змяняецца не толькі наменклатура тэкстаў, але самі гэты тэксты.

Под влиянием новых кодов, которые используются для дешифровки текстов, отложившихся в памяти культуры в давно прошедшие времена, происходит смещение значимых и незначимых элементов структуры текста. Фактически тексты, достигшие по сложности своей организации уровня искусства, вообще не могут быть пассивными хранилищами константной информации, поскольку являются не складами, а генераторами. Смыслы в памяти культуры не «хранятся», а растут³.

Падобным чынам, за гады і дзесяцігоддзі вывучэння творчасці Мікалая Гусоўскага назапасіліся шматлікія культурныя сэнсы, якія нярэдка прыпісваліся паэту-гуманісту ў сувязі з ідэйнымі тэндэнцыямі той ці іншай эпохі. У гэтым даследаванні будзе разгледжана пытанне пра прагматычную ўстаноўку *Carmen de bisonte*, аднак не з улікам інтэртэкстуальнага дыскурсу паэмы (які ўжо дастаткова добра вывучаны даследчыкамі ад Яна Пельчара да Марыён Рутц), а з улікам

² Н. Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994, p. 2.

³ Ю. Лотман, *Память в культурологическом освещении*, [w:] tenże, *Избранные статьи*: в 3 т., т. 1, Таллинн 1992, с. 201–202.

спецыфікі культурнага габітусу⁴ Мікалая Гусоўскага як прадстаўніка паўночнага Рэнэсансу.

Рэалізаваць прагматычную ўстаноўку дапамагаюць моцныя пазіцыі тэкста, або пазіцыі вылучэння (*позыции выдвигения*, паводле Ірыны Арнольд), звязаныя з усталяваннем іерархіі сэнсаў, факусіраваннем увагі на самым важным, умацаваннем эмацыйнасці і эстэтычнага эфекту⁵. Эксплікацыя прагматычнай устаноўкі тэкста, у тым ліку ў моцных пазіцыях *Carmen de bisonte*, разглядаецца ў другім падраздзеле артыкула.

Прагматычная ўстаноўка непасрэдна звязана і з самім тэкстам – яго прызначэннем, відам, жанрам. Паэма Мікалая Гусоўскага, напісаная элегічным двувершам, пабачыла свет у складзе аднайменнага зборніка, які выйшаў у кракаўскай друкарні Гераніма Віетора ў 1523 г. Гэта быў час, які ў палітычным плане вызначаўся пагрозай для цэлай Паўднёвай і Цэнтральнай Еўропы з боку Асманскай імперыі пад уладаю султана Сулеймана Вялікага. Вось чаму польскі літаратуразнавец Юльёш Новак-Длужэўскі разглядаў *Carmen de bisonte* ў сваёй манаграфіі *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce* (Warszawa 1966), прычым у раздзеле *Turcyki* (г. зн. ‘творы антытурэцкага зместу’). Сапраўды, нават элегічная паэзія рабілася ў той час зброяй антытурэцкай прапаганды. Аднак Мікалай Гусоўскі разглядае тэму ваеннай агрэсіі туркаў з перспектывы ўяўлення пра крызіс у хрысціянскім свеце. Элегічная прырода твора найлепшым чынам дазваляла раскрыць гэтую тэму, у чым Мікалай Гусоўскі абапіраўся на традыцыі сваіх папярэднікаў. Жанравая прырода паэмы разглядаецца ў трэцім падраздзеле.

⁴ Для папулярнага ў сучасных гуманітарных і грамадскіх навуках уведзенага П’ерам Бурдзье паняцця габітусу прадцэнта ў полі культурнай вытворчасці прымаю тут наступную дэфініцыю, прапанаваную расійскім культуролагам і тэарэтыкам мастацтва Д. Гардары: “Габітус – это история человека, вписанная в его тело и ум, своеобразное единство биологического, социального и культурного в индивидуе – сформированное воспитанием, окружением, близким социумом и структурирующее практику личности и ее представления. <...> По большому счету габитус – это картина мира, проявленная в предпочтениях, мыслях и поведении”, гл.: Д. Гардари, *Что такое культурный капитал?*, <https://www.gardari.art/chto-takoe-kulturnyj-kapital> [дата доступу: 4.01.2023].

⁵ И. Арнольд, *Значение сильной позиции для интерпретации текста*, “Иностранные языки в школе” 1978, 4, с. 23.

На думку Н. Валгінай, аўтар як канкрэтны суб'ект, падпарадкоўваючыся агульным правілам пабудовы тэкста пэўнай накіраванасці, уносіць свае, асобныя карэктывы ў яго пабудову, г. зн. ажыццяўляе сваю аўтарскую прагматычную ўстаноўку⁶. Хрысціянская праблема-тыка пераважае ў творчасці Мікалая Гусоўскага, як і наогул у паэтычнай культуры паўночнага Рэнесансу. У гэтым выпадку рэlevantны абранай даследчыцкай праблематыцы аказваецца другі складнік прагматычнай устаноўкі тэкста – той, які вызначаецца менавіта габітусам творцы. Таму ў кантэксце гэтага даследавання асаблівае значэнне маюць спробы вучоных рэканструяваць асноўныя біяграфічныя звесткі пра паэта, а таксама сфарміраваць уяўленне пра яго эстэтычную праграму.

Мікалай Гусоўскі ў беларуска-польскіх навуковых дэбатах

Уважлівы аналіз гісторыка-літаратурнага дыскурсу, звязанага з творчасцю Мікалая Гусоўскага і яго паэмай, выяўляе вельмі адрозныя канфігурацыі ідэнтычнасці, што мадэляваліся і мадэлююцца даследчыкамі і перакладчыкамі з розных краін. У выніку сфарміраваліся асобныя нацыянальныя наратывы ў гуманітарнай традыцыі Беларусі, Украіны, Літвы і Польшчы⁷. У іх межах, у сваю чаргу, узнікла дастаткова багатае дыскусійнае поле. Пры тым, што найбольш актыўна ўдзельнічалі ў дыскусіях вакол паэмы Мікалая Гусоўскага беларускія, польскія, літоўскія і ўкраінскія даследчыкі, істотныя ўнёскі ў апошнія гады зрабілі таксама літаратуразнаўцы з далёкага замежжа. Так, славістка з Германіі Марыён Рутц прыйшла да высновы, што *Carmen de bisonte* – насамрэч нашмат больш, чым проста арыгінальнае і аўтэнтычнае апісанне беларускіх/польскіх/літоўскіх лясоў і нават больш, чым паэтычная прэзентацыя ідэнтыфікацыйнай выявы Вялікага Княства Літоўскага⁸. Даследчыца прааналізавала шматузроўневыя кантактныя

⁶ Н. Валгіна, *Теория текста*, Москва 2003, с. 5.

⁷ Гл.: Ж. Некрашэвіч-Кароткая, *Беларуская лацінамоўная паэзія: рання Рэнесанс*, Мінск 2009, с. 101–114.

⁸ M. Rutz, *Das Wissen über den (eigenen) Osten. Nicolaus Hussovianus' "Carmen de bisonte" als zweifacher Kommunikationsakt*, „Wiener Slavistisches Jahrbuch“ 2017, Bd. 5, S. 80–103; у перакладзе на беларускую мову: М. Рутц, „*Carmen de bisonte*“ Мікалая

сувязі паэмы Мікалая Гусоўскага з паэмамі Вергілія *Georgica* і *Bucolica*, а таксама з трактатам *Germania* Карнэлія Тацыта, прычым на ўзроўні семантычнай фактуры тэкста. Гэтыя інтэртэкстуальныя сувязі, на думку аўтаркі, увасабляюць творчыя інавацыі паэта, цесна звязаныя з прагматычнымі ўстаноўкамі тэкста⁹.

Трэба заўважыць, аднак, што падобныя канструктыўныя, пазбаўленыя пэўнай (патрыятычнай, ідэалагічнай, палітычнай) тэндэнцыйнасці публікацыі, прысвечаныя паэме Мікалая Гусоўскага, з'явіліся толькі ў апошнія гады. Папярэдні этап развіцця навуковай гусавіяны вызначаўся гарачымі дэбатамі, у першую чаргу датычнымі пытання пра паходжанне аўтара і літаратурную спецыфіку яго паэмы. Найбольшую актыўнасць у фарміраванні дыскусійнага поля вакол *Carmen de bisonte* праявілі польскія даследчыкі.

Ежы Аксер прызнаваўся ў першапачатковым скептычным стаўленні да магчымасцяў асваення тэмы антычных традыцый і лацінамоўнай творчасці ў беларускім кантэксце. Польскі філолаг-класік змяніў свой пункт гледжання менавіта дзякуючы паэме Мікалая Гусоўскага, якой былі прысвечаны ў пачатку 2000-х гадоў навуковыя школы і семінары Міжнароднай Школы Гуманістычнай (MSH) пры Варшаўскім універсітэце. У сваім артыкуле *Wielogłosowe przestanie „Pieśni o zubrze” Mikołaja Hussowskiego* Е. Аксер прызнаў права беларусаў на ўключэнне творчай спадчыны паэта ў канон уласнай культурнай традыцыі, звярнуўшы пры гэтым увагу на агрэсіўную адсутнасць зацікаўленасці (*agresywny brak zainteresowania*) польскіх даследчыкаў амаль да пачатку XXI стагоддзя. Гэтую адсутнасць зацікаўленасці даследчык тлумачыць наступным так:

Myszę, że polski strach przed Hussowskim wynikał z wywarcia w ciągu XIX i XX wieku ze zbiorowej pamięci historycznej Polaków, świadomości tego, iż I Rzeczpospolita nie była Polską, lecz wielonarodową wspólnotą, w której tradycja wschodnia odgrywała bardzo dużą rolę¹⁰.

Гусоўскага як падвойны акт камунікацыі: працэс стварэння іміджу і трансфармацыйны дыскурс, [w:] *Studia philologica = Філалагічныя штудыі*, 2020, вып. IX, с. 118–154.

⁹ M. Rutz, *Nicolaus Hussovianus’ „Carmen de bisonte“ im intertextuellen Schnittfeld antiker Reformatio-Sehnsüchte*, „*Philologia classica*” 2017 (12), 1–2, S. 59–90.

¹⁰ J. Axer, *Wielogłosowe przestanie „Pieśni o zubrze” Mikołaja Hussowskiego*, [w:] *Łacina jako język elit*, koncepcja i redakcja naukowa J. Axer, Warszawa 2004, s. 327.

Цікава, што пасля выказанай Янам Пельчарам гіпотэзы, што Мікалай Гусоўскі паходзіў з мястэчка Гусаў (*Husów*) у Ланьцуцкім павеце¹¹, на працягу ўсяго ХХ ст. польскія навукоўцы пераважна абгрунтоўвалі версію пра Беларусь як родны край паэта. Юзаф Каленбах у 1922 г. прывёў шэраг аргументаў на карысьць беларускага паходжаньня Мікалая Гусоўскага¹², пасля чаго да гэтай гіпотэзы далучыўся літовец Бенядзіктас Казлаўскас¹³, палякі Аляксандр Войцех Мікалайчак¹⁴, Анджэй Кэмпфі¹⁵, Эміль Каліноўскі¹⁶, Юзаф Марошак¹⁷, Мечыслаў Яцкевіч¹⁸, Богдан Муха¹⁹. Літоўскі літаратуразнавец Марцэлінас Рочка лічыў малой Радзімай паэта вёску Усава на левым беразе Прыпяці, непадалёку ад беларуска-ўкраінскай мяжы²⁰. З нязменным рэверансам у бок беларусаў вырашалі пытанне пра паходжанне Мікалая Гусоўскага ўкраінскія даследчыкі. Так, Васіль Ярэменка ва ўступным артыкуле да першага тома анталогіі даўняй украінскай літаратуры тлумачыць, што творы Мікалая Гусоўскага не былі ўключаны ў гэты зборнік з павагі да пазіцыі беларускіх літаратуразнаўцаў. Што праўда, ніжэй вучоны абвяшчае аўтара *Carmen de bisonte* агульнаславянскім паэтам, прызнаючы, што права на яго могуць адстойваць і ўкраінцы, і палякі, і літоўцы²¹.

¹¹ J. Pelczar, *Mikołaj Hussowski, jego życie i pisma. Ustęp z dziejów humanizmu w Polsce*, [w:] *Sprawozdanie dyrektora Gimnazjum św. Jacka w Krakowie*, Kraków 1900, s. 1.

¹² J. Kallenbach, *O żywiole rodzimym w poezji M. Hussowskiego*, [w:] *Charisteria de Morawski septuagenario oblate. Pars Polona, Cracoviae* 1922, s. 121–131.

¹³ B. Kazlauskas, *Mikalojus Husovianas ir jo giesmiė apie stumbrą*, [w:] *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų Mokslo darbai. Literatura*, t. 6, Vilnius 1963, p. 142.

¹⁴ A.W. Mikołajczak, *Łacina w kulturze polskiej*, Wrocław 1998, s. 158.

¹⁵ A. Kempfi, *O białoruskim zapleczu kulturowym Mikołaja Hussowskiego „Pieśni o żubrze”*, „Przegląd wschodni” 1992/1993, t. II, z. 3(7), s. 713–716.

¹⁶ E. Kalinowski, *Borowo, Borki i Boruty. Szlachta i lasy na Podlasiu w XVI–XVII w.*, [w:] *Przegląd historyczny*, t. CX, 2019, z. 4, s. 583–606.

¹⁷ J. Maroszek, *Podlaski rodowód Mikołaja Hussowskiego, autora „Pieśni o żubrze” z 1521 r.*, [w:] *Nasz radawod. Kniha 8*, Grodna–Belastok 1999 (2000), s. 25–33.

¹⁸ M. Jackiewicz, *Dzieje literatury litewskiej do 1917 roku*, t. 1, Warszawa 2003, s. 31

¹⁹ B. Mucha, *Literatura białoruska*, [w:] *Historia literatury światowej w dziesięciu tomach*, t. III: *Renesans*, Bochnia–Kraków–Warszawa 2004, s. 54.

²⁰ Гл.: S. Narbutas, *Najwcześniejsze wydania Wielkiego Księstwa Litewskiego = Ankstyviausieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos leidiniai: pošviėcone 550. rocznicy urodzin Franciszka Skoryny i 500. rocznicy opublikowania „Małej księżeczki podróźnej”*, Białystok–Wilno 2022, s. 52.

²¹ В. Ярэменка, *Панорама україньскої літератури від початків до кінця XVIII століття*, [w:] *Слово многоцінне: хрестоматія україньскої літератури, створеної різними*

Навуковы ажыятаж выклікала публікацыя Ежы Ахманьскага. У ёй былі прыведзена інфармацыя пра Мікалая Гусоўскага, клерыка Перамышльскай дзяцэзіі і натарыўса, які выконваў паслугі на загад Луцкага біскупа Паўла Гальшанскага. Польскі вучоны прааналізаваў тэстамент Зоф’і з Хожава (*Chożów*) Гальшанскай, маці Паўла Гальшанскага, завераны натарыўсам Мікалаем Гусоўскім (*Nicolaus Nicolai Hussowsky*) і атаясаміў апошняга з будучым новалацінскім паэтам²². Публікацыя Ахманьскага была ўспрынята як дадатковы аргумент для ўмацавання першапачатковай версіі Яна Пельчара пра польскае паходжанне паэта – з мястэчка Гусаў (*Husów*) Ланьцуцкага павету²³.

Аднак, нават калі пагадзіцца з атаясамліваннем натарыўса і аўтара *Carmen de bisonte*, то такім чынам усталёўваецца адно службовая пасада, на якой працаваў Мікалай Гусоўскі перад яго выездам у Рым у складзе пасольскай місіі на чале з біскупам Эразмам Цёлкам. Інфармацыя Е. Ахманьскага не дае падстаў для катэгарычнага сцвярджэння, дзе нарадзіўся паэт. Сяргей Кавалёў слухна мяркуе, што паэт мог нарадзіцца ў Вялікім Княстве Літоўскім, а потым выехаць у Польшчу і распачаць там духоўную кар’еру²⁴.

Беларускія даследчыкі адзінадушна прымаюць “беларускі вектар” у вызначэнні паходжання паэта. Так, напрыклад, Віктар Дарашкевіч і Якаў Парэцкі лічылі яго выхадцам з Гродзеншчыны²⁵, выказваліся і іншыя гіпотэзы²⁶. Аўтар гэтага артыкула знайшла шэраг аргументаў

мовамі в эпоху Ренесансу (друга паловіна XV–XVI століття) та в эпоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття), в 4 кн., 1 книга: *Літаратура эпохи Ренесансу (друга паловіна XV–XVI століття). Літаратура раньняго Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік)*, керівник проекту В. Яременко; упорядкування: В. Шевчук, В. Яременко, Київ 2006, с. 20.

²² J. Ochmański, *Narodowość Mikołaja Hussowskiego w świetle jego autografu*, [w:] *Słowańszczyzna i dzieje powszechne*, Warszawa 1985, s. 312–318.

²³ J. Pelczar, *Praefatio*, [w:] *Nicolai Hussoviani carmina*, edidit, praefatione instruit, adnotationibus illustravit Joannes Pelczar, Cracoviae: Typis Univesitatis Jagellonicae, 1894 (Corpus antiquissimorum poetarum Poloniae latinorum usque ad Joannem Cochanovium. Volumen quartum), IX.

²⁴ С. Кавалёў, *Шматмоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесансу*, Мінск 2010, с. 76.

²⁵ В. Дорошкевич, *Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: Первая половина XVI века*, Минск 1979, с. 131–132; Я. Порецкий, *Николай Гуссовский*, Минск 1984, с. 10.

²⁶ Гл.: Ж. Некрашэвіч-Кароткая, *op. cit.*, с. 110.

на карысць паходжання Мікалая Гусоўскага з беларуска-ўкраінскага памежжа, з Буда-Кашалёўскага раёна Гомельскай вобласці²⁷.

Зразумела, што ў сітуацыі адсутнасці дакументаў усе гэтыя версіі маюць гіпатэтычны характар. Аднак на пачатку ХХІ ст. “польскі страх перад Гусоўскім” змяніўся “літоўскім і польскім энтузіязмам” у адносінах да яго. У 2007 г. у выдавецтве Інстытута літоўскай літаратуры і фальклору выйшаў поўны збор твораў паэта з арыгінальнымі тэкстамі і іх перакладамі на літоўскую мову²⁸. Аўтар уступнага артыкула Томас Ветэйкіс, разважаючы пра паходжанне паэта, спасылаецца выключна на публікацыі польскіх даследчыкаў, у першую чаргу на артыкул Е. Ахманьскага. Што да публікацый беларускіх вучоных, то іх Ветэйкіс практычна ігнаруе – за выключэннем артыкулаў і манграфіі Я. Парэцкага, якія адлюстроўвалі стан беларускага літаратурназнаўства да 1990 г.²⁹ Думаецца, літоўскаму вучонаму важна было стварыць дэзідэратнае ўражанне адсутнасці навуковых прац беларускіх гуманітарыяў, прысвечаных паэзіі Мікалая Гусоўскага, у постсавецкі перыяд.

У сваю чаргу, польскія даследчыкі парупіліся ў справе ўмацавання “ланьцуцка-перамышльскай” версіі паходжання Мікалая Гусоўскага. Найбольшую стараннасць праявіў гісторык Мар’ян Хахай, які яшчэ раз працываў пачатак натарыяльнай формулы на тэстаменце Зоф’і Гальшанскай: *Et me Nicolao Nicolai Hussowsky clerico premisliensis dioecesis publico apostolica auctoritate notario et scriba prefati testamenti*³⁰. У сваім артыкуле польскі даследчык упэўнена сцвярджае, што паэт паходзіў з Перамышльскай дыяцэзіі і ў чарговы раз верыфікуе першапачатковую гіпотэзу Яна Пельчара пра Гусаў Ланьцуцкага павету як Радзіму

²⁷ Ibidem, с. 110–113.

²⁸ M. Husovianas, *Raštai*, iš lotynų kalbos vertė B. Kazlauskas, S. Narbutas, E. Ulčinė, T. Veteikis = Nicolaus Hussovianus. *Opera*, transtulerunt B. Kazlauskas, S. Narbutas, E. Ulčinė, T. Veteikis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

²⁹ T. Veteikis, *Mikalojus Husovianas epochų ir tapatybių sankirtose*, [w:] M. Husovianas, *Raštai* = Nicolaus Hussovianus, *Opera*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, s. 205–302.

³⁰ Цыт. па: M. Chachaj, *Narodowa i kulturowa przynależność Mikołaja Hussowskiego, autora „Pieśni o żubrze”. Fakty i mity*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, pod red. K. Mikulskiego i A. Zielińskiej-Nowickiej, Toruń 2006, s. 251.

Мікалая Гусоўскага. Версію М. Хахая дастаткова асцярожна падтрымаў Веслаў Врубель (*Wiesław Wróbel*)³¹. Што ж да вучоных з далёкага замежжа, то яны звычайна згадваюць гіпотэзы пра паходжанне аўтара *Carmen de bisonte* як з Беларусі, так і з Польшчы³².

Якую ж акалічнасць прымае М. Хахай у якасці *conditio sine qua non*, якая не пакідае сумненняў у польскім паходжанні паэта? Аўтар артыкула дэталёва вывучыў працэдуру прызначэння публічных натарыўсаў і зрабіў наступную выснову:

W czasie aktu admisji notariusze podawali swoje imię, miejscowość i diecezję pochodzenia, imię ojca, auctoritas kreacji oraz używany znak notarialny. <...> Wymieniana przy imieniu czy nazwisku notariusza publicznego diecezja oznaczała jego pochodzenie terytorialne, a nie obszar działalności³³.

Пры гэтым польскі гісторык спасылаецца на кнігу Антонія Гансяроўскага (*Antoni Gąsiorowski*) *Notariusze publiczni w Wielkopolsce schyłku wieków średnich. Katalog admisji w Gnieźnie i w Poznaniu 1420–1500*. Калі ж звярнуцца да гэтай кнігі, няцяжка заўважыць, што М. Хахай дазволіў сабе падмену тэзісу. А. Гансяроўскі робіць выснову пра ўсталяваную форму запісу звестак (імя – імя бацькі – дыяцэзія паходжання – характар крэацыі – натарыяльны знак) толькі ў адмісійных кнігах. Даследчык заявіў, што ён не ўключыў у свой каталог імёнаў тых натарыўсаў, адмісія якіх не была зафіксавана ў кнізе і якія толькі пацвердзілі сваю натарыяльную практыку. А. Гансяроўскі тлумачыць неўключэнне гэтых натарыўсаў у складзены ім каталог наступным чынам:

Tutaj nie znalazłem bowiem formuły jednoznacznie kwalifikującej: czy miał by nią być fakt pochodzenia z diecezji wielkopolskich <...>, czy fakt wystawienia instrumentu na terytoium tych dwu diecezji³⁴.

³¹ Гл., напр.: W. Wróbel, *Krąg rodzinny Zofii z Chozowa Holszańskiej i jej testament z 29 VII 1518 r.*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, pod red. D.K. Rembiszewskiej i H. Krajewskiej, Łomża 2013, s. 355.

³² Гл., напр.: М. Рутц, «*Carmen de bisonte*» *Мікалая Гусоўскага...*, 128; *Neulatein. Eine Textsammlung. Lateinisch / Deutsch*, hrsg. M. Korenjak, Stuttgart 2019, s. 342.

³³ М. Chachaj, op. cit., c. 251.

³⁴ A. Gąsiorowski, *Notariusze publiczni w Wielkopolsce schyłku wieków średnich. Katalog admisji w Gnieźnie i w Poznaniu, 1420–1500*, Poznań 1993, s. 6.

Запіс з прозвішчам *Hussowsky*, упершыню працытаваны Е. Ахманьскім, – гэта частка натарыяльнай формулы ў запісе на тэстаменце, а не адмісійны запіс у кнізе. Нататка ж у тэстаменце не абавязкова пазначала дыяцэзію паходжання натарыўса, а магла пазначаць дыяцэзію яго дзейнасці. Такім чынам, нішто не даказвае, што Перамышльская дыяцэзія была месцам нараджэння Мікалая Гусоўскага.

Заклучныя высновы ў сваім артыкуле М. Хахай дапаўняе дыдактычным павучаннем:

Na zakończenie warto podkreślić, że traktowanie literatury pięknej, przede wszystkim poezji, jako źródła w pełni wiarygodnego prowadzi do formułowania błędnych wniosków³⁵.

У стылі аўтара заўважу: ігнараванне культурных традыцый, у адпаведнасці з якімі ствараліся і функцыянавалі творы даўняй літаратуры, нярэдка перашкаджае даследчыку здабыць з яго адэкватную інфармацыю. У сітуацыі адсутнасці дакументальных крыніц у першую чаргу сам тэкст, вывучаны з улікам яго мастацкай спецыфікі, можа даць ключ да адказу на розныя пытанні, у тым ліку ідэнтыфікацыйнага характару.

Новыя бібліятэчныя росшукі надалей даюць добры плён у развіцці навуковай гусавіяны. Надзвычай каштоўную інфармацыю пра службовыя кантакты Мікалая Гусоўскага, прычым з улікам апошніх адкрыццяў літоўскіх і польскіх вучоных, прадставіў Сігітас Нарбутас. З матэрыялаў яго кнігі *Najwcześniejsze wydania Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Беласток–Вільня 2022) вынікае, што прафесійная кар’ера паэта развівалася дзякуючы перадусім тром уплывовым людзям. Гэта былі Эразм Цёлак (у час знаёмства з Мікалаем Гусоўскім віленскі канонік), луцкі біскуп Павел Гальшанскі і віленскі ваявода Мікалай Радзівіл³⁶. Пры двух апошніх аўтар *Carmen de bisonte* выконваў абавязкі натарыўса. С. Нарбутас звяртае ўвагу на нядаўна адкрыты ў Бібліятэцы Врублеўскіх у Вільні дакумент, пацверджаны пячаткай ваяводы ў Ганьдзы (*Goniądz*) Падляскім, на якім пазначана польскае (на думку літоўскага вучонага) прозвішча натарыўса: *per manus Nicolai hussouusky Notary*

³⁵ M. Chachaj, op. cit., s. 256.

³⁶ S. Narbutas, op. cit., s. 53.

n[ost]ri ('рукою нашага натарыўса Мікалая Гусоўскага')³⁷. Наўрад ці, аднак, ёсць падставы класіфікаваць форму прозвішча *hussouusky* як адназначна "польскую". Не зусім зразумела таксама, чаму факт службы на пасадзе натарыўса ў Падляскага ваяводства С. Нарбутас лічыць канчатковым пацвярджэннем таго, што паэт паходзіў з вёскі Гусава ў Ланьцуцкім павеце Перамышльскай дзяцэзіі. Паміж Гусавам у Ланьцуцкім павеце і Ганёндзам у Падляскім – адлегласць амаль 500 км. Кантакты паміж будучым паэтам і яго працадаўцамі або мецэнатамі таксама не могуць даваць цвёрдай аргументацыі ў высвятленні пытання пра яго паходжанне: з аднымі і другімі паэт мог пазнаёміцца пад час вучобы або працы, даўно пакінуўшы родныя мясціны.

Мікалай Гусоўскі як прадстаўнік хрысціянскага гуманізму

Шматлікія публікацыі не пакідаюць сумненняў тым, што Мікалай Гусоўскі быў духоўнай асобай. Ксяндзом назваў паэта яшчэ Чэслаў Мілаш у сваёй Гісторыі польскай літаратуры³⁸. На працягу свайго жыцця ён кантактаваў пераважна з прадстаўнікамі каталіцкага кліру. Духоўнаму сану паэта адпавядаюць і тэматычныя прыярытэты яго твораў. *Carmen de bisonte*, паводле першаснай задумы, – антытурэцкі твор з акцэнтаваннем ідэі аб'яднання хрысціян перад пагрозай захопу іншаверцамі. Крызісныя з'явы ў хрысціянскім свеце разглядаюцца таксама ў вершах, уключаных у склад зборніка 1523 г. (*In sacrificium nigri tauri, De fama in ecclesia Sancti Laurentii, Ad divum Sebastianum*), у эпініцыі пра перамогу над туркамі пад Церабоўляй 1524 г., а таксама ў агіяграфічнай паэме *De vita et gestis Divi Hyacinthi*.

Немалаважнае значэнне мае той факт, што Мікалай Гусоўскі быў прадстаўніком культуры паўночнага Рэнесансу. Лацінская мова і творчасць на ёй была для паэтаў з культурных прастораў Свяшчэннай Рымскай імперыі і Рэчы Паспалітай не проста ферментам еўрапей-

³⁷ Ibidem.

³⁸ Cz. Miłosz, *Historia literatury polskiej do roku 1939*, przeł. M. Tarnowska, Kraków 1994, s. 67.

скай культуры³⁹, але перадусім мовай Вульгаты, істотным кампанентам хрысціянскага поля цывілізацыі. Развіццё літаратурнай творчасці на беларускіх землях у часы Адраджэння цалкам адпавядала эстэтычнай дамінанце паўночнага Рэнесансу: айчынны рэнесансавы гуманізм часцей за ўсё прымаў выгляд хрысціянскага гуманізму⁴⁰.

Для даследчыка лацінскай рэнесанснай паэзіі Вялікага Княства Літоўскага амаль нічога не дае стандартнае школьнае ўяўленне пра Рэнесанс як эпоху геніяў і тытанаў, якія адраджалі Антычнасць. Гэта была эпоха пошукаў – і ў першую чаргу пошукаў выйсця з сітуацыі духоўнага крызісу, у якой апынулася Еўропа пасля захопу Канстанцінопаля туркамі. На першы план выходзіць ідэя неабходнасці абнаўлення этычнай парадыгмы хрысціянства.⁴¹ Практычныя захады ў гэтым накірунку прадпрымалі дзесячы Рэфармацыі, аднак сімвалічнае абгрунтаванне неабходнасці падобных рэформаў давалі менавіта паэты-гуманісты. Вынаходніцтва кнігадруку ў сярэдзіне XV ст. было ўспрынята імі як сігнал да новага прачытання традыцыйных, спрадвечных (у першую чаргу хрысціянскіх) тэкстаў. Інструментамі для іх абнаўлення і “свежай” інтэрпрэтацыі сталі паэтыка і рыторыка: гуманісты надалі гэтым фундаментальным тэарэтычным дысцыплінам антычнасці новую вагу.⁴² Гэтая акалічнасць дазваляе зразумець, чаму Францыск Скарына згадвае паэтыку (граматыку), рыторыку ды і іншыя *artes liberales* у прадмове ні да якой іншай кнігі, а менавіта да *Бібліі рускаго языка*.

Творчая манера Мікалая Гусоўскага фарміравалася таксама пад значным уплывам літаратурнай школы Эразма з Ратэрдаму (*Erasmus Desiderius Roterodamus*, каля 1466–1536), які меў шчыльныя кантакты

³⁹ L. Boehm, *Latinitas – Ferment europäischer Kultur: Überlegungen zur Dominanz des Latein im germanisch-deutschen Sprachraum Alteuropas*, [w:] *Germania latina, Latinitas teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, hrsg. von E. Keßler und H.C. Kuhn, Bd. 1, München 2003, S. 21.

⁴⁰ С. А. Падокшын, *Беларуская думка ў кантэксце гісторыі і культуры*, Мінск 2003, с. 75.

⁴¹ H. Münkler, M. Münkler, *Lexikon der Renaissance*, München 2000, S. 163.

⁴² J. Кнапе, D. Тілл, *Deutschland*, [w:] *Geschichte der Buchkultur*, [Hrsg. von Otto Mazal], Bd. 6: Renaissance, Hrsg. A. Noe, Graz 2008, S. 278.

з буйнейшымі прадстаўнікамі кракаўскага гуманістычнага асяроддзя⁴³. Выкарыстанне мастацкага метаду Эразма, заснаванага на прыёме іранічнага “перакульвання”, які найбольш ярка праявіў сябе ў *Пахвале дурасці* (*Moriae encomium*, 1509), заўважны і ў шматлікіх эпізодах *Carmen de bisonte*⁴⁴. Ужыванне гэтага прыёму стварае непаўторнуюсэнсавую калейдаскапічнасць твора, якая ўзнікае на мяжы розных інтэрпрэтацый. Нездарма Мікалай Гусоўскі, як і Эразм Ратэрдамскі, абраў выяву антычнага боства мяжы Тэрмінаса сваёй уласнай творчай эмблемай⁴⁵.

Тонкі гумар, вытанчаная іронія насычаюць тэкст першай паэмы Мікалая Гусоўскага. Якуб Недзведзь (*Jakub Niedźwiedz*), даючы інтэрв’ю ў межах асветніцкага фільма беларускага тэлеканала СТБ *Николай Гусовский: рожденный заново* (2017), слухна адзначаў, што менавіта праз гумар і іронію прэзентуюцца ў тэксце актуальныя прапагандысцкія ідэі.⁴⁶ Досціп закладзены ва ўяўнай неадпаведнасці паміж моцнымі пазіцыямі тэкста: загаловак, пачаткам і канцом. Паводле загаловака гэта паэма пра зубра, тыповы для літаратуры эпохі Рэнэсансу анімалістычны твор з прэзентацыяй экзатычнай жывёлы. Аднак пачатак і фінал твора фарміруюць адмысловую семіятычную сітуацыю, якой надаецца глыбокае сімвалічнае значэнне. Найважнейшым сімвалам з’яўляецца прадстаўленая на пачатку сцэна бою быкоў у Рыме.

У першых строфах Я-наратар распавядае, як яму давялося прысутнічаць на традыцыйнай для італьянцаў забаве, якая не прынесла яму станоўчых уражанняў. Паэт-гуманіст адчуваў сябе некамафортна, назіраючы за забойствам магутных, але крывадушна зняволеных людзьмі звяроў. Яго пачуцці перадаюцца самім падборам лексікі: ён апынуўся на “нейкіх відовішчах” (*quaedam spectacula*), якія ён быў “змушаны глядзець” (*videnda*); у “вечным горадзе” ён убачыў “дзікія спаборніцтвы” (*fera proelia*). Душэўным ратункам зрабіліся ўспаміны пра вольных,

⁴³ J. Pelc, *Europejskość i swoistość literatury polskiego Renesansu*, [w:] *Literatura staropolska i jej związki europejskie*. Prace poświęcone VII międzynarodowemu kongresowi slawistów w Warszawie w roku 1973, pod red. J. Pelca, Warszawa 1973, s. 29.

⁴⁴ Гл.: Ж. Некрашэвіч-Кароткая, с. 134–156.

⁴⁵ *Ibidem*, с. 126.

⁴⁶ Гл.: *Николай Гусовский: рожденный заново*, к 500-летию белорусского книгопечатания, 14.02.2023, https://www.youtube.com/watch?v=xETZ_rY4ZrE.

магутных, але адначасова небяспечных і непакорных зуброў, якія водзяцца ў лясах яго Радзімы (гл.: *Carmen* 1–10)⁴⁷.

Са зместу разгорнутай паэтычнай экспазіцыі паэмы (першыя 140 радкоў) дасціпны чытач павінен быў пераканацца ў тым, што аўтар твора – сталы, духоўна сфарміраваны паэт, які з жалем убачыў своеасаблівы *Untergang des Abendlandes* у сэрцы хрысціянскай Еўропы. У канцы ўступнай часткі падаецца аўтапрэзентацыя наратары, напоўненая тонкай іроніяй:

Quidquid erit, longus venandi proferet usus
Et labor ac vitae tempora dura meae.
In nemus arctoum, quamvis scriptoribus impar
Romanis, certe hac arte, Polonus eo (*Carmen* 117–120).

Усё тое, што будзе, прадставіць доўгі вопыт палявання, цяжкая праца і нялёгка перыяд майго жыцця. Я, падданы Польшчы, уваходжу ў паўночную пушчу з гэтым надзейным рамяством – пры ўсёй маёй непадобнасці да рымскіх пісьменнікаў.

Нягледзячы на тое, што паляванне для паэта было *tempora dura vitae* ('нялёгкім перыядам жыцця'), здабыты практычны вопыт прыдаўся яму ў літаратурнай творчасці. Хутчэй за ўсё, толькі пра гэта і будзе думаць капрызны заальпійскі эстэт. *Polonus* – менавіта так паблажліва маглі назваць паэта з Вялікага Княства Літоўскага італьянскія гуманісты, якім паэт сябе іранічна супрацьпастаўляе. У межах прагматычнай устаноўкі тэкста непадобнасць ды рымскіх пісьменнікаў – гэта дэкларацыя высокай якасці ўласнага культурнага капіталу, на які прэтэндуе Я-наратар. За яго плячыма – духоўныя набыткі антычнасці (як заходнееўрапейскай, так і славянскай), маральныя пошукі хрысціянскага Сярэднявечча, інтэлектуальны скарб каралінгскага і гуманістычнага Адраджэння. Рэнесансная праграма Мікалая Гусоўскага пацвярджае словы галандскага гісторыка культуры Й. Хейзінгі: "Той, хто ўспрымае дух Рэнесансу без усялякай загадка сфарміраванай схемы, знаходзіць у ім намнога больш "сярэднявечнага", чым быццам бы

⁴⁷ Навуковае выданне тэкста гл.: *Nicolai Hussoviani carmina edidit, praefatione instruit, adnotationibus illustravit Joannes Pelczar*, Cracoviae: Typis Univesitatis Jagellonicae, 1894. У далейшым пры цытаванні пазначаецца скарачаная назва паэмы *Carmen* з нумарам паэтычнага радка паводле выдання Яна Пельчара.

дазволена з тэарэтычнага пункту гледжання⁴⁸. Сувязь з папярэдній літэратурнай традыцыяй не толькі падкрэслівае вучонасць грамадзяніна *Poloniae* – федэратыўнай дзяржавы Ягелонаў, але таксама сведчыць пра яго паважнае стаўленне да хрысціянскіх традыцый продкаў, якіх выракаюцца сучасныя паэту жыхары Рыма. Ні пра якую аўтарскую сціпласць, ні пра якое сур’ёзнае жаданне прадставіць сябе лясным чалавека і прыхаднем з краіны вечнай зімы (пра што ахвотна разважаў Клод Бэквіс⁴⁹) тут не можа ісці гаворка. Прагматычная ўстаноўка тэкста абапіраецца на гумар і рэнесанснае какецтва (тэрмін Мар’яна Плезія⁵⁰), якія паходзяць ад школы Эразма Ратэрдамскага.

Паляўнічыя абразкі Мікалая Гусоўскага не толькі пластычна перадаюць жывасць і каларыт ловаў у беларускіх пушчах, – яны нясуць у сабе глыбокі ўнутраны падтэкст. У. Кароткі звярнуў увагу на тое, што паляванне на зубра ў этыкетна-эстэтычных адносінах – значна вышэйшая ступень элітарнай побытавай культуры, чым відовішчнае забойства быка⁵¹. Тым самым аўтар у сімвалічнай форме дае выразны адказ на пытанне, хто можа супрацьстаяць асманскай агрэсіі: заходняе рыцарства, якое страціла былою магутнасць і знаходзіцца на мяжы страты веры, ці ўсходнеславянскія воіны, якія праходзяць школу рыцарскай загартоўкі ў паляваннях на зубра. Такім чынам, на мікраўзроўні (у шматлікіх адступленнях) паэт фармулюе надзённыя праблемы палітычнага жыцця ў Еўропе, якія непасрэдным чынам тычацца лёсу яго народа. Тым часам на макраўзроўні – у плане вобразнай і кампазіцыйнай пабудовы твора – праз вобраз-сімвал зубра расстаўляюцца вартасныя акцэнты, звязаныя з адэкватнай ацэнкай культуры і духоўных здабыткаў народаў *Poloniae*.

Нешматлікія цытаванні з антычных аўтараў, пэўныя паралелі з некаторымі фрагментамі іх твораў не адыгрываюць вызначальнай ролі

⁴⁸ Й. Хейзинга, *Осень Средневековья: исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах*, сост. и перев. Д. Сильвестров, Москва 2004, с. 273.

⁴⁹ С. Backvis, *Mikotaj z Hussowa*, [w:] Idem, *Szkice o literaturze staropolskiej*, wybr. i oprac. A. Biernacki, Warszawa 1975, s. 16.

⁵⁰ *Najstarsza poezja polsko-łacińska (do połowy XVI wieku)*, oprac. M. Plezia, Wrocław 2005, s. 79.

⁵¹ У. Кароткі, *Беларуская літаратура і гісторыя*, Мінск 2013, с. 90.

ў фарміраванні мастацкага сусвету паэзіі Мікалая Гусоўскага. На фоне квяцістых твораў яго сучаснікаў, паэтаў-лаціністаў Паўла з Кросна, Яна Дантышка, Андрэя Кшыцкага, якія саборнічалі адзін з адным у дасканаласці рэцэпцы антычных аўтараў, *Carmen de bisonte* выглядае нетыповай мастацкай з’явай. Прычына таму – хрысціянскі светапогляд Я-наратара. У тэксе прысутнічае праграмная заява на гэтую тэму, своеасаблівае *credo*, чарговая моцная пазіцыя тэкста. На жаль, гэты фрагмент неадэкватна перададзены ва ўсіх беларускамоўных адаптацыях і ў перакладзе Уладзіміра Шатона. Сэнсавую адэкватнасць арыгіналу захавалі Ян Каспровіч у перакладзе на польскую мову, Б. Казлаўскас (*Benediktas Kazlauskas*) у перакладзе на літоўскую, а таксама А. Садамо-ра (*Андрій Содома*) у перакладзе на ўкраінскую мову⁵². Паэт заяўляе:

Pro Iove qui Christum veneror Christique Parentem
Pro Iunone loqui carmina nostra solent (*Carmen* 405–406).

Я замест Юпітэра шаную Хрыста, і песні мае маюць звычай пра-слаўляюць Маці Хрыста замест Юноны.

Пацытую тут толькі польскі пераклад гэтых радкоў Яна Каспровіча:

Chrystusa, nie Jowisza czczę i nie Junony,
Lecz matki Chrystusowej niech wzywa ma pieśń⁵³.

Усё, што звязана з хрысціянствам, паэт лічыць праўдай, надзей-нымі рэчамі (*certi res*). Багі старажытных рымлянаў несумяшчальныя з яго набожнасцю (*pietate*), а таму антычная міфалогія для яго – нішто іншае, як байка (*fabula*).

Адштурхоўванне ад літаратурнай моды свайго часу, а разам з тым і ад неапаганства звязаны не толькі з рэлігійнымі пачуццямі паэта. Ён рашуча адмаўляецца ад вобразна-мастацкай топікі антычнай паэзіі, жадаючы быць максімальна арыгінальным і незалежным ад прызнаных куміраў, майстроў вытанчанага вершаскладання, быццам бы пасмей-ваючыся з сучасных яму італьянскіх прыхільнікаў класічнага стылю,

⁵² Гл.: М. Гусовський, *Пісня про зубра. Поэма: на лат. та укр. мовах*, перекл. з лат. А. Содомори; коментарі І. Сварника, Рівне 2007, с. 55.

⁵³ М. Hussowski, *Pieśń o żubrze, jego postaci, dzikości i o polowaniu na niego*, Supraśl 2007, s. 71.

з якімі ён сустракаўся ў Рыме⁵⁴. Разам з тым, традыцыя, гістарычная аналогія маюць для паэта вялікае значэнне.

Ствараючы ў сваім творы вобраз ідэальнага кіраўніка дзяржавы, рысы якога ён прыпісаў вялікаму князю Вітаўту, наратар ясна гаворыць чытачу: такога валадара – рыцара, ратніка, *patrem patriae*, патрабуе вірлівы, неспакойны час. Толькі ён здольны злучыць пад сваёй эгідай шматтысячнае войска хрысціян з розных еўрапейскіх краін, якое змога супрацьстаяць туркам. Вось чаму ідэалізаваны вобраз Вітаўта адпавядае ідэалу менавіта хрысціянскаму: *Praetulit humanis longe caelestia rebus // Et coluit summa religione deum* (Нябеснае ён узносіў намнога вышэй за чалавечыя рэчы і ўшаноўваў Бога з наймацнейшаю верай; *Carmen*, 817–818).

У апошняй моцнай пазіцыі, фінале паэмы, пасля разважанняў пра заганнасць зямной улады лагічна ўпісваецца ў кантэкст твора малітва да Панны Марыі, якая прасякнута асаблівым эмацыянальным пачуццём. Але гэтая малітва складаецца, па сутнасці, з двух зваротаў да Багародзіцы. Першы з іх пачынаецца словамі *Virgo, Dei Mater...* ('Панна, Маці Хрыста...'; *Carmen*, 1027) і ўяўляе сабою тыповы ўзор марыялагічнай паэзіі. Але нечакана пасля шчымлівага паэтычнага прыпадабнення Багародзіцы да птушкі, якая хавае пад крыламі птушанятаў, да маці, якая падымае ўпаўшае дзіця, пачынаецца другі зварот: *Nunc, o Virginei maiestas inclita floris...* ('Цяпер, о слаўная веліч дзявочага хараства...'; *Carmen*, 1049. Другая малітва зусім не падобная да першай: яе інтанацыя рэзка змяняецца. Да таго ж ужытае паэтам слова *nunc* ('цяпер') служыць указаннем на тое, што другі зварот быў напісаны храналагічна пазней за першы, і хутчэй за ўсё – пасля вяртання з Рыма. Таму паэт напаўняе яго гуманістычна-грамадзянскім гучаннем.

Наяўнасць двух малітоўных зваротаў у фінале дазваляе сцвярджаць, па-першае, што паэма пісалася ў некалькі этапаў. Менавіта шматэтапнасць стварэння твора можа ў пэўным сэнсе растлумачыць яго высокую мастацкую дасканаласць, адмысловую вытанчанасць архітэктонікі, філіграннасць паэтычнай тэхнікі. Па-другое, завяршэнне

⁵⁴ Гл.: J. Kasprówicz, *Mikołaja Hussowskiego „Pieśń o żubrze” i „Pan Tadeusz”*, Idem, *Dziela*, pod red. St. Kołaczkowskiego, t. XIX: *Pisma proza*, I, Kraków 1930, s. 92.

паэмы дзвюма малітвамі да Панны Марыі – пераканаўчы аргумент, які даказвае перавагу хрысціянскай этычнай парадыгмы ў эстэтычнай канцэпцыі твора і ў габітусе творцы.

Элегія ці эпас?

Нягледзячы на тое, што *Carmen de bisonte* напісана элегічным двувершам, даследчыкі выказваюць самыя разнастайныя меркаванні адносна жанравай прыроды паэмы. У сучасным беларускім літаратуразнаўстве паэма Мікалая Гусоўскага кваліфікавалася як эпічны твор, узор ліра-эпічнай паэзіі або паэма з ліра-эпічнай структурай⁵⁵. А. Жлутка даводзіць, што *Carmen de bisonte* паводле задумы – эпіграма або элегія. Разам з тым, на думку даследчыка, у паэме адчуваецца таксама моцны эпічны пачатак і не менш відавочныя рысы драмы⁵⁶. Атрымліваецца, што *Carmen de bisonte* паўстала на перасячэнні розных літаратурных жанраў і нават відаў.

І ўсё ж з фармальнага пункту гледжання элегічная прырода твора мае вырашальнае значэнне. Ф. Бянткоўскі назваў паэму элегіяй пра зубра і паляванне на яго⁵⁷. На думку Т. Ветэйкіса, асабліваці верша-складання і нападэпічны, нападэпічны характар стварэння вобраза дазваляюць аднесці твор да элегіі⁵⁸. Элегія займала асаблівае месца ў лацінамоўнай творчасці рэнесансавых паэтаў, паколькі яна была не проста жанрам, але лічылася асобным літаратурным родам на роўных правах з трагедыяй, лірыкай і эпікай. Асаблівае значэнне мелі лірызм і моцна выражаная пачуццёвасць⁵⁹.

Аб’ёмістыя элегіі (элегічныя паэмы), якія прэзентуе ўжо антычная літаратура, у пачатку XVI ст. былі прадстаўлены ў творчасці паэтаў

⁵⁵ Гл.: Ж. Некрашэвіч-Кароткая, *op. cit.*, с. 165–167.

⁵⁶ А. Жлутка, *Мікола Гусоўскі, [w:] Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*, т. 1: *Даўняя літаратура. XI – першая палова XVIII стагоддзя*, Мінск 2006, с. 319–320.

⁵⁷ F. Bentkowski, *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. 1, w Warszawie i Wilnie: Nakładem Zawadzkiego i Komp., 1814, s. 607.

⁵⁸ Т. Veteikis, *op. cit.*, p. 240.

⁵⁹ A. Borowski, *Renesans*, Kraków 2002, s. 108.

з кракаўскага гуманістычнага асяроддзя, напрыклад, у паэзіі Паўла з Кросна (*Paulus Crosnensis Ruthenus*). У паэтыках кракаўскіх гуманістаў элегічны двуверш займаў другое пасля гекзаметра месца ў іерархіі паэтычных памераў. Так, Лаўрэнці Корвін (*Laurentius Corvinus*), адзначаўшы ў сваім трактаце аб пабудове вершаў этымалагічную сувязь тэрміна «элегія» з пачуццямі тугі і жалю, адзначае, што, апрача функцыянальнай тэматыкі, элегія можа распаўсюджаць пра каханне, жарты, веселасць ды амаль усё тое, што абуджае пачуццём душы людзей (*amores, iocos, leticias et omnia fere q[uae] affectu ho[m]i[nu]m corda sollicitant*)⁶⁰. Такім чынам, літаратура эпохі Адраджэння ўспрыняла з паэтычнай практыкі антычных аўтараў пашыранае тлумачэнне мастацкіх функцый элегічнага двуверша.

Тым не менш як польскім, так і беларускім вучоным хацелася і хочацца бачыць у паэме Мікалая Гусоўскага эпапею. М. Езяніцкі, звяртаючы ўвагу на элегічны двуверш, лічыў, што такі памер мала прыдатны для аб'ёмістай паэмы, і самым адпаведным метрам для яе быў бы гекзаметр⁶¹. С. Лэмпіцкі сцвярджаў, што аўтар *Carmen de bisonte* прагнуў дасягнуць славы гераічнага эпіка⁶², хаця паэма не з'яўляецца гераічным эпасам паводле метрычных і іншых фармальных прыкмет. Падобным чынам, М. Плезія, характарызуючы паэзію Мікалая Гусоўскага, лічыў, што гэта быў перадусім эпічны талент⁶³. Алег Лойка наўпрост назваў *Carmen de bisonte* гераічным эпасам⁶⁴. Эпічную прыроду твора акцэнтуюе таксама Ала Бжазоўска, прызнаючы, разам з тым, уплыў з боку лірычнай паэзіі і рытарычнага дыскурсу⁶⁵.

⁶⁰ Magistri Laurentii Corvini Novoforensis, viri lepidissimi, *Compendiosa et facilis diversorum carminum structura, cum exemplis aptissimis ac ad unguem elaboratis et postremo brevibus cognoscendarum syllabarum preceptis*, [Coloniae: Martin von Werden, 1508], s. 16 n.n.

⁶¹ М. Jezienicki, *Mikołaj Hussowianus (Hussowski) w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik historyczny” 1895, R. IX, s. 452.

⁶² S. Łempicki, *Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów*, słowo wstępne K. Budzyka, Kraków 1952, s. 225.

⁶³ М. Plezia, *Wstęp*, [w:] *Najstarsza poezja polsko-łacińska (do połowy XVI wieku)*, oprac. М. Plezia, Wrocław 2005, LXX.

⁶⁴ А. Лойка, *Старабеларуская літаратура: падручнік*, Мінск 2001, с. 246.

⁶⁵ А. Brzozowska, *Carmen de statura, feritate ac venatione bisonis Mikotaja Hussowskiego – poemat epicki?*, „Acta Universitatis Vratislaviensis” 2010, 3209, s. 15–39.

Мікалай Гусоўскі сапраўды быў аўтарам эпічнай паэмы, але гэта не элегія *Carmen de bisonte*, а агіяграфічны эпас *De vita et gestis Divi Hyacinthi*. Аднак у савецкія часы немагчыма было папулярываць паэму, прысвечаную каталіцкаму святому-падзвіжніку. Таму жаданне бачыць у асобе паэта-гуманіста беларускага Гамера вызначыла мастацкую спецыфіку перакладчыцкіх перастварэнняў *Carmen de bisonte* на беларускай мове: усе яны тым ці іншым спосабам “эпізуюць” элегічную паэму⁶⁶. У сваю чаргу, гэта вызначыла адпаведны вектар даследчыцкіх інтэрпрэтацый. Так, У. Калеснік недвухсэнсоўна заяўляў: “Паэма Гусоўскага не засталася толькі расказам пра выгляд, нораў зубра і паляванне на яго, яна аказалася творам вялікага мастацтва, панарамнай карцінай жыцця народа і лёсу краіны ў пераломны момант гісторыі”⁶⁷. Гэтая апеяцыя дазволіла вучонаму крыху ніжэй паставіць *Carmen de bisonte* у адзін шэраг з героіка-панегірычным эпасам Яна Вісліцкага *Bellum Prutenum* (1516). Як трашна заўважыў Э. Чапляевіч, у працах беларускіх вучоных назіраецца імкненне прадставіць *Carmen de bisonte* нацыянальнай эпопеяй. Адначасова даследчыка здзіўляе поўная адсутнасць аналізу сімвала зубра ў найбольш натуральным кантэксце – кантэксце паэмы⁶⁸. Спробы прадставіць пэму нацыянальнай эпопеяй – штучныя дэкларацыі, якія мелі на мэце стварэнне адпаведнага сімвалічнага капіталу ў беларускай культурнай прасторы.

У вырашэнні пытання пра жанравую прыналежнасць *Carmen de bisonte* таксама неабходна ўзяць пад увагу хрысціянскі габітус паэта і спецыфіку яго культурнага капіталу як творцы з Вялікага Княства Літоўскага. Выбар элегічнага двуверша ў якасці памеру *Carmen de bisonte* – вынік уплыву літаратурнай традыцыі, паводле якой элегічная паэзія лічылася ў эпоху Рэнэсансу найбольш прыдатнай мастацкай формай для выражэння пачуцця хрысціянскай любові. Асабліваю папулярнасць набыла эклога (буколіка, ідылія), якая несла ў сабе глыбокае

⁶⁶ Ж. Некрашэвіч-Кароткая, *op. cit.*, с. 175–184.

⁶⁷ У. Калеснік, *Мікола Гусоўскі*, [w:] *Гісторыя беларускай літаратуры. Старажытны перыяд* [падручнік для філал. фак. пед. ін-таў, М. Грынчык, У. Калеснік, У. Кароткі і інш.]; пад рэд. М.А. Лазарука, А.А. Семяновіча, Мінск 1985, с. 146.

⁶⁸ E. Czapplejewicz, *Współczesne przekłady – białoriski i rosyjski – poematu Mikołaja Hussowskiego o żubrze*, [w:] *Przekład literacki. Teoria – Historia – Współczesność*, pod red. A. Nowickiej-Jeżowej i D. Knysz-Tomaszewskiej, Warszawa 1997, s. 322.

разуменне любоўнага пачуцця ў самых яго разнастайных формах. Да таго ж эклога прыцягвала да сябе паэтаў эксплікацыяй у ёй адначасова эпічных і драматычных рысаў пры лірычным характары фабулы⁶⁹. Эклозе быў уласцівы менавіта той жанравы сінкрэтызм, які адзначае большасць даследчыкаў у адносінах да *Carmen de bisonte*. З ліку майстроў экалогі асаблівы аўтарытэт набыў нямецкі паэт Гелій Эабан Гес (1488–1540), які прапагандаваў экалогу як найбольш прыдатную для пабожнага творцы паэтычную форму.⁷⁰ Эабана Геса называлі хрысціянскім Авідзіем, і яго зборнік *Bucolicon* (Эрфурт 1509) карыстаўся надзвычайнай папулярнасцю.

Звернем увагу на яшчэ адну важную акалічнасць, якая датычыць спецыфікі літаратуры хрысціянскага зместу або праблематыкі ў часах Рэнэсансу. У сувязі з тым, што на крыжы Збаўцы быў прыбіты надпіс *Jesus Nazarenius Rex Iudaeorum* (г. зн. асаблівая роля адводзілася месцу нараджэння Хрыста ў яго зямным жыцці), любоў да малой Радзімы пачала лічыцца адной з найвышэйшых хрысціянскіх цнотаў.⁷¹ Успомнім, што Францыск Скарына настойліва і шматразова акцэнтаваў сваё паходжанне “з слаўнага горада Полацка” ў прадмовах і пасляслоўях да кніг Старога Запавету, якія ён выдаваў у Празе⁷². У сваю чаргу, Эабан Гес ужо ў першай эклозе стварае ўзнёслы і прасякнуты пачуццём любові вобраз роднага краю – зямлі Гесэн. Пры гэтым у словах пастуха Каміла згадваюцца яе прыродныя багацці:

Hessia diues agris densisque uberrima siluis
 Finitimas, ne praefer, opes ita uincit: ut agnum
 Imbellem furibunda audax in proelia thaurus
 Ut fluuio paruum superat uagus Aedera Nemphim⁷³.

⁶⁹ *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Hrsg. P. Merker, W. Stammeler, Bd. 2, Berlin 1926–1928, S. 4.

⁷⁰ H. Rupprich, *Eobanus Hessus*, [w:] Otto zu Stolberg-Wernigerode (Hrsg.), *Neue deutsche Biographie*, Bd. 4, Berlin 1959, S. 543–544.

⁷¹ E. Stolz, J.J. Frühbauer, *Das Ethos der Liebe. Eine Erkundung in den abrahamischen Religionen*, [w:] K.M. Leisinger (Ed.), *The Power of Love. Liebe als Wegweiser für nachhaltigen Erfolg*, Aichtal 2017, S. 131–155.

⁷² Гл.: Ф. Скарына, *Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія*, уклад. А.Ф. Коршунаў, Мінск 1990.

⁷³ *Eobani Hessi Magistri Erphurdensis Bucolicon*, Erphurdiae: Canappus, MDIX (1509), A iiii r.

Гесэн, багаты землямі і плоднымі густымі лясамі, пераўзыходзіць сваіх суседзяў, як задзірысты бык пераўзыходзіць мірнае ягня, як залаты пясчаны Эдэр пераўзыходзіць маленькую Немфэ.

Немфэ (*Nemphé*), прыток Эдэра – рака маленства Эабана Геса. Згадкі рэк не мелі ў рэнесанснай паэзіі характару адвольных гідранімічных асацыяцый. Менавіта ў элегічнай паэзіі яны вельмі часта ўказвалі на месца паходжання паэта.

У паэме *Carmen de bisonte* таксама ёсць згадка ракі, прычым толькі адной. Паэт распавядае пра свой юнацкі досвед палявання:

Flumina equo fidens altumque Borysthenis alveum
Tranabam, per aquas aufugiente fera (*Carmen* 137–138).

Давяраючы каню, я пераплываў рэкі і глыбокае рэчышча Барысфена (= Дняпра), пераследуючы звер па вадзе.

Праз сто з лішнім радкоў з’яўляецца ў тэксце таксама апісанне роднага краю:

Terra ferax frugum, modico contenta labore
Fecundos laetis messibus implet agros (*Carmen* 245–246).

Зямля, багатая пладамі, якой дастаткова нязначнай працы, напаўняе шчодрыя палі дабрадатнымі ўраджаямі.

Функцыянальна гэтыя апісанні карэлююць з фрагментам экалогіі Эабана Геса, іх прагматычнае прызначэнне заключаецца ў эксплікацыі сапраўднай хрысціянскай любові да роднага краю.

Упамінанне Дняпра ў паэме *Carmen de bisonte* каментавалі тым ці іншым чынам амаль усе даследчыкі, адзначаючы, што гэта быў адзін з найвайжнейшых гідранімічных топасаў у літаратурных ландшафтах XVI ст.⁷⁴ Аднак у паэме Мікалая Гусоўскага з яе арыентацыяй на адлюстраванне праўды жыцця (што неаднаразова падкрэслівае сам наратар) канкрэтныя географічныя назвы не маглі ўжывацца як паэтычныя метафары. З перспектывы апісанай вышэй літаратурнай традыцыі, тыповай менавіта для элегічнай паэзіі (у рэчышчы якой паўстала *Carmen de bisonte*), лічу слухным і мэтазгодным асацыяваць згадку Дняпра з магчымасцю лакалізаваць малую Радзіму Мікалая

⁷⁴ М. Рутц, „*Carmen de bisonte*” Мікалая Гусоўскага..., с. 130.

Гусоўскага. Іншыя аргументы для пацвярджэння месца нараджэння паэта (а не яго пазнейшай працоўнай дзейнасці) не маюць дастатковага верыфікацыйнага патэнцыялу.

Высновы

Паэма Мікалая Гусоўскага *Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis*, якая ўзнікла ў межах прапагандысцкай антытурэцкай літаратуры свайго часу, нярэдка рабілася герменеўтычным інструментам маніфестацыі разнастайных нацыянальна-культурных кантэкстаў. Хоць гэты шэдэўр рэнесансавай паэзіі займае ганаровае месца ў гісторыях некалькіх нацыянальных літаратур – беларускай, польскай, літоўскай, украінскай, – аднак менавіта ў межах беларускай культурнай прасторы постаць Мікалая Гусоўскага набыла сімвалічнае значэнне.

Вакол пытання пра паходжанне аўтара паэмы сфарміравалася шырокае дыскусійнае поле, у якім вылучыліся дзве групы гіпотэз: на карысць Беларусі (Гродзеншчына або беларуска-ўкраінскае памежжа) і на карысць Польшчы (Ланьцуцкі павет). Дадатковыя аргументы ў гэтай дыскусіі прадстаўляе прагматычная ўстаноўка тэкста твора. Яна звязана ў першую чаргу з рэлігійным светапоглядам аўтара, які быў духоўнай асобай. Прагматычная ўстаноўка непасрэдна звязана з імкненнем следаваць дзвіом літаратурным школам у культуры паўночнага Рэнесансу: школе Эразма Ратэрдамскага і школе Гелія Эабана Геса. Ад першага былі засвоены гумар і іронія ў ацэнках актуальных грамадскага і культурнага жыцця як істотны складнік культурнага капіталу. Ад другога была перанята асаблівая прыязнасць да элегічных формаў паэзіі, якая не толькі дазваляла, але і мела на ўвазе выказ хрысціянскага пачуцця любові да роднай зямлі. Адпаведная паэтычная традыцыя нярэдка звязана з узгадваннем ракі маленства (запачаткаваў яе сам Эабан Гес). Паколькі ў паэме Мікалая Гусоўскага згадваецца Днепр (*Borysthenes*), гэта дае падставы лакалізаваць месца яго нараджэння ў Падняпроўі, хутчэй за ўсё, у рэгіёне беларуска-ўкраінскага памежжа.

Прагматычная ўстаноўка *Carmen de bisonte* найбольш выразна расшыфроўваецца як рэнесанснае какецтва і стварэнне гумарыстычных кантэкстаў. Сігналізуюць пра гэта перадусім моцныя пазіцыі тэкста.

Загаловак, які быццам бы ўключае твор у шэраг модных анімалістычных сачыненняў, з'яўляецца сродкам стварэння іроніі, скіраванай у адрас многіх прадстаўнікоў еўрапейскай інтэлектуальнай эліты. Яны прызвычаліся да стэрэатыпных павярхоўных меркаванняў, гатовы пакпіць з паэта толькі з прычыны яго паходжання, аддаюць перавагу забабонам свайго часу (у тым ліку літаратурным) і забываюцца на хрысціянскі абавязак у сітуацыі пагрозы з боку іншавернага агрэсара. Пачатковы фрагмент паэмы стварае эффект кривога люстэрка як падставу для праекцыі на яго ўсіх наступных паляўнічых абразкоў паэмы. Маральны заняпад Рыма супрацьпастаўляецца рыцарскім і хрысціянскім традыцыям Вялікага Княства Літоўскага. Два функцыянальна розныя малітоўныя звароты да Панны Марыі ў канцы паэмы не толькі падкрэсліваюць хрысціянскі габітус аўтара, але таксама дэманструюць багацце і разнастайнасць яго паэтычнай тэхнікі.

LITERATURA

- Arnold I., *Značenie sil'noj pozicii dlâ interpretacii teksta*, „Inostrannye âzyki v škole” 1978, 4, s. 23–31 [Arnold Irina, *Значение сильной позиции для интерпретации текста*, „Иностранные языки в школе» 1978, 4, с. 23–31].
- Axer J., *Wielogłosowe przestanie „Pieśni o zubrze” Mikołaja Hussowskiego*, [w:] *Łacina jako język elit*, koncepcja i redakcja naukowa J. Axer, Warszawa 2004, s. 319–327.
- Backvis C., *Mikołaj z Hussowa*, [w:] Idem, *Szkice o literaturze staropolskiej*, wybr. i oprac. A. Biernacki, Warszawa 1975, s. 11–46.
- Bentkowski F., *Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych*, t. 1, w Warszawie i Wilnie: Nakładem Zawadzkiego i Komp., 1814.
- Bhabha H., *The Location of Culture*, London 1994.
- Boehm L., *Latinitas – Ferment europäischer Kultur: Überlegungen zur Dominanz des Latein im germanisch-deutschen Sprachraum Alteuropas*, [w:] E. Keßler, H.C. Kuhn (Hrsg.), *Germania latina, Latinitas teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, Bd. 1, München 2003, S. 21–70.
- Borowski A., *Renesans*, Kraków 2002.
- Brzozowska A., „Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis” Mikołaja Hussowskiego – poemat epicki?, „Acta Universitatis Vratislaviensis” 2010, 3209, s. 15–39.

- Chachaj M., *Narodowa i kulturowa przynależność Mikołaja Hussowskiego, autora „Pieśni o żubrze”. Fakty i mity*, w: *Między Zachodem a Wschodem. Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Krzysztof Mikulski, Agnieszka Zielińska-Nowicka, Toruń 2006, s. 245–256.
- [Corvinus Laurentius] Magistri Laurentii Corvini Novoforensis, viri lepidissimi, *Compendiosa et facilis diversorum carminum structura, cum exemplis aptissimis ac ad unguem elaboratis et postremo brevibus cognoscendarum syllabarum preceptis* [Coloniae: Martin von Werden, 1508].
- Czaplejewicz E., *Współczesne przekłady – białoriski i rosyjski – poematu Mikołaja Hussowskiego o żubrze*, [w:] *Przekład literacki. Teoria – Historia – Współczesność*, pod red. A. Nowickiej-Jeżowej i D. Knysz-Tomaszewskiej, Warszawa 1997, s. 310–326.
- Doroškevič V., *Novolatinskâ poëziâ Belorussii i Litvy: Pervaâ polovina XVI veka*, Minsk 1979 [Дорошкевич Виктор, *Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: Первая половина XVI века*, Минск 1979].
- Gardari D., *Čto takoe kul’turnyj kapital?* [Гардари Денис, *Что такое культурный капитал?*], <https://www.gardari.art/chto-takoe-kulturnyj-kapital> [dostęp: 24.02.2023].
- Gašiorowski A., *Notariusze publiczni w Wielkopolsce schyłku wieków średnich. Katalog admisji w Gnieźnie i w Poznaniu, 1420–1500*, Poznań 1993.
- Gusovs’kij M., *Pisnâ pro zubra. Poema: na lat. ta ukr. movah*, perekl. z lat. A. Sodomor; komentari I. Svarnika, Rivne 2007 [Гусовський М., *Пісня про зубра. Поема: на лат. та укр. мовах*, перекл. з лат. А. Содомори; коментарі І. Сварника, Рівне 2007].
- Hejzinga J., *Osen’ Srednevekov’â: issledovanieform žiznennogo uklada i form myšleniâ v XIV i XV vekah vo Francii i Niderlandah*, sost. i perev. D. Sil’vestrov, Moskva 2004 [Хейзинга Й., *Осень Средневековья: исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах*, сост. и перев. Д. Сильвестров, Москва 2004].
- Hessus E. Magister Erphurdiensis, *Vicolicon*, Erphurdiae: Canappus, MDIX (1509).
- Husovianas M., *Raštai, iš lotynų kalbos vertė* B. Kazlauskas, S. Narbutas, E. Ulčīnaitė, T. Veteikis = Nicolaus Hussovianus. *Opera*, transtulerunt B. Kazlauskas, S. Narbutas, E. Ulčīnaitė, T. Veteikis, Vilnius 2007.
- [Hussovianus Nicolaus] *Nicolai Hussoviani carmina edidit, praefatione instruit, adnotationibus illustravit Joannes Pelczar*, Cracoviae 1894.
- Hussowski M., *Pieśń o żubrze, jego postaci, dzikości i o polowaniu na niego*, Supraśl 2007.
- Jackiewicz M., *Dzieje literatury litewskiej do 1917 roku*, t. 1, Warszawa 2003.

- Jaremenko W., *Panorama ukraïns'koï literaturi vid počatkiv do kincâ XVIII stolittâ*, [w:] *Slovo mnogocinne: hrestomatiâ ukraïns'koï literaturi, stvorenoï riznimi movami v epohu Renessansu (druga polovina XV–XVI stolittâ) ta v epohu Baroko (kîniec' XVI–XVIII stolittâ)*, v 4 kn., 1 kniga: *Literatura epohi Renessansu (druga polovina XV–XVI stolittâ). Literatura rann'ogo Barokko (80-ti roki XVI stolittâ – 1632 rik)*, kerîvnik proektu V. Âremenko; uporâdkuvannâ: V. Ševčuk, V. Âremenko, Kiïv 2006 [Jaremenko Wasyl, *Панорама української літератури від початків до кінця XVIII століття*, [w:] *Слово многоцінне: хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття)*, в 4 кн., 1 книга: *Література епохи Ренесансу (друга половина XV–XVI століття). Література раннього Барокко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік)*, керівник проекту В. Яременко; упорядкування: В. Шевчук, В. Яременко, Київ 2006].
- Jezienicki M., *Mikołaj Hussovianus (Hussowski) w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik historyczny” 1895, R. IX, s. 445–457.
- Kalinowski E., *Borowo, Borki i Boruty. Szlachta i lasy na Podlasiu w XVI–XVII w.*, „Przegląd historyczny”, t. CX, 2019, z. 4, s. 583–606.
- Kallenbach J., *O żywiolach rodzimych w poezji M. Hussowskiego*, [w:] *Charisteria de Morawski septuagenerio oblate. Pars Polona*, Cracoviae 1922, s. 121–131.
- Kavalëu S., *Šmatmoŭnaâ paëziâ Vâlikaga Knâstva Litoŭskaga epohi Rênesansu*, Mînsk: Knîgazbor 2010 [Кавалëў С., *Шматмоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесансу*, Мінск 2010].
- Kalesnik U., *Mikola Gusoŭski*, [w:] *Gîstoryâ belaruskaj litaratury. Starażytny perŭad*: [padručnik dlâ filal. fak. ped. in-taŭ, M. Grynčyk, U. Kalesnik, U. Karotki i inš.]; pad rëd. U. Karotki, *Belaruskâ litaratura i gîstoryâ*, Mînsk: 2013 [Калеснік Уладзімір, *Микола Гусоўскі*, [w:] *Гісторыя беларускай літаратуры. Старажытны перыяд*: [падручнік для філал. фак. пед. ін-таў, М. Грынчык, У. Калеснік, У. Кароткі і інш.]; пад рэд. У. Кароткі, *Беларуская літаратура і гісторыя*, Мінск 2013].
- Karotki U., *Belaruskâ litaratura i gîstoryâ*, Mînsk 2013 [Кароткі У., *Беларуская літаратура і гісторыя*, Мінск 2013].
- Kasprowicz Jan, *Mikołaja Hussowskiego „Pieśń o żubrze” i „Pan Tadeusz”*, [w:] *Idem, Dzieła*, pod red. St. Kołaczkowskiego, t. XIX: *Pisma prozą*, I, Kraków 1930, s. 83–108.
- Kazlauskas B., *Mikalojus Hussovianus ir jo giesmié apie stumbrą*, [w:] *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų Mokslo darbai. Literatura*, t. 6, Vilnius 1963, p. 141–155.
- Kempfi A., *O białoruskim zapleczu kulturowym Mikołaja Hussowskiego „Pieśni o żubrze”*, „Przegląd wschodni” 1992/1993, t. II, z. 3(7), s. 713–716.

- Knape J., Till D., *Deutschland*, [w:] *Geschichte der Buchkultur*, [hrsg. von Otto Mazal], Bd. 6: Renaissance, hrsg. A. Noe, Graz 2008, S. 231–304.
- Łempicki S., *Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów*, słowo wstępne K. Budzyka, Kraków 1952.
- Lojka A., *Starabelaruskâ litaratura: padručnik*, Minsk 2001 [Лойка А., *Стара-беларуская літаратура: падручнік*, Мінск 2001].
- Lotman Ū., *Pamât' v kul'turologičeskom osviešeni*, [w:] tenże, *Izbrannye stat'i*: v 3 t., t. 1, Tallinn 1992, s. 200–202 [Лотман Ю., *Память в культурологическом освещении*, [w:] tenże, *Избранные статьи*: в 3 т., т. 1, Таллинн 1992, с. 200–202].
- Maroszek J., *Podlaski rodowód Mikołaja Hussowskiego, autora „Pieśni o żubrze” z 1521 r.*, [w:] *Nasz radawod. Kniga 8*, Grodna–Belastok 1999 (2000), s. 25–33.
- Mikołajczak A.W., *Łacina w kulturze polskiej*, Wrocław 1998.
- Miłosz Cz., *Historia literatury polskiej do roku 1939*, przeł. M. Tarnowska, Kraków 1994.
- Mucha B., *Literatura białoruska*, [w:] *Historia literatury światowej w dziesięciu tomach*, t. III: *Renesans*, Bochnia–Kraków–Warszawa 2004, s. 52–57.
- Münkler H., Münkler M., *Lexikon der Renaissance*, München 2000.
- Najstarsza poezja polsko-łacińska (do połowy XVI wieku)*, oprac. M. Plezia, Wrocław 2005.
- Narbutas S., *Najwcześniejsze wydania Wielkiego Księstwa Literwskiego = Ankstyviausieji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos leidiniai: poświecone 550. rocznicy urodzin Franciszka Skoryny i 500. rocznicy opublikowania „Małej książeczki podróżnej”*, Białystok–Wilno 2022.
- Nekrašëvič-Karotkaâ Ž., *Belaruskâ łacina moŭnaâpraëziâ: ranni Rènesans*. Minsk 2009 [Некрашэвіч-Кароткая Ж., *Беларуская лацінамоўная паэзія: рання Рэнесанс*. Мінск 2009].
- Nekrašëvič-Karotkaâ Ž., *Nekrašëvič-Karotkaâ, “Pesnâ pra zubra” Mikalaâ Gusoŭska-ga ŭ kantêksce łacina moŭnaj knižnaj kul'tury Belarusi èpohi Rènesansu, “Belaruskâ mova i litaratura”* 2005, s. 29–32 [Некрашэвіч-Кароткая Ж., *“Песня пра зубра” Мікалая Гусоўскага ў кантэксце лацінамоўнай кніжнай культуры Беларусі эпохі Рэнесансу, “Беларуская мова і літаратура”* 2005, s. 29–32].
- Neulatein. Eine Textsammlung. Lateinisch / Deutsch*, hrsg. M. Korenjak, Stuttgart 2019.
- Nikolaj G., *Roždennaj zanovo, k 500-letiu belorusskogo knigopечатaniâ* [Гусовский: Н., *Рожденный заново, к 500-летию белорусского книгопечатания*], https://www.youtube.com/watch?v=xETZ_rY4ZrE [dostęp: 14.02.2023]

- Ochmański J., *Narodowość Mikołaja Hussowskiego w świetle jego autografu*, [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne*, red. L. Jaśkiewicz [et al.], Warszawa 1985, s. 312–318.
- Padokšyn S., *Belaruskaâ dumka ŭ kantèksce gìstoryi i kul'tury*, Minsk 2003. [Падокшын Сямён, *Беларуская думка ў кантэксьце гісторыі і культуры*, Мінск 2003].
- Pelc J., *Europejskość i swoistość literatury polskiego Renesansu*, [w:] *Literatura staropolska i jej związki europejskie*. Prace poświęcone VII międzynarodowemu kongresowi slawistów w Warszawie w roku 1973, pod red. J. Pelca, Warszawa 1973, s. 29–54.
- Pelczar J., *Mikołaj Hussowski, jego życie i pisma. Ustęp z dziejów humanizmu w Polsce*, [w:] *Sprawozdanie dyrektora Gimnazjum św. Jacka w Krakowie*, Kraków 1900, s. 1–8.
- Pelczar J., *Praefatio*, [w:] *Nicolai Hussoviani carmina*, edidit, praefatione instruit, adnotationibus illustravit Joannes Pelczar, Cracoviae: Typis Univesitatis Jagellonicae, 1894 (Corpus antiquissimorum poetarum Poloniae latinorum usque ad Joannem Cochanovium. Volumen quartum), I–LV.
- Plezia M., *Wstęp*, [w:] *Najstarsza poezja polsko-łacińska (do połowy XVI wieku)*, oprac. M. Plezia, Wrocław 2005, V–LXXXVIII.
- Poreckij Â., *Nikolaj Gussovskij*, Minsk 1984 [Порецкий Я., *Николай Гуссовский*, Минск 1984].
- Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, hrsg. P. Merker, W. Stammeler, Bd. 2, Berlin 1926–1928.
- Rupprich H., *Eobanus Hessus*, [w:] Otto zu Stolberg-Wernigerode (Hrsg.), *Neue deutsche Biographie*, Bd. 4, Berlin 1959, S. 543–545.
- Rutz M., „Carmen de bisonte” Mikalaâ Gusoŭskaga âk padvojny akt kamunikacyi: pracès stvarènnâ imidžu i transfarmacyjny dyskurs, [w:] *Studia philologica = Filalagičnyâ študyi*, 2020, вып. IX, s. 118–154 [Rutz M., „Carmen de bisonte” Mikalaia Gusoŭskaga jak padvojny akt kamunikacyi: pracès stvarènnâ imidžu i transfarmacyjny dyskurs, [w:] *Studia philologica = Filalagičnyâ študyi*, 2020, вып. IX, с. 118–154].
- Rutz M., *Das Wissen über den (eigenen) Osten. Nicolaus Hussovianus’ “Carmen de bisonte” als zweifacher Kommunikationsakt*, „Wiener Slavistisches Jahrbuch“ 2017, Bd. 5, S. 80–103.
- Rutz M., *Nicolaus Hussovianus’ „Carmen de bisonte“ im intertextuellen Schnittfeld antiker Reformatio-Sehnsüchte*, „Philologia Classica” 2017 (12), 1–2, S. 59–90.

- Rutz M., *One People, One Language, One Literature? Changing Constructions of the History of Old Belarusian Literature (1956–2010)*, „Studia Białorutenistyczne” 2021, t. 14, s. 119–156.
- Skaryna F., *Tvory: Pradmovy, skazanni, paslāsloŭi, akafisty, pashaliâ, uklad. A.F. Koršunaŭ, Minsk 1990* [Скарына Ф., *Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія, уклад. А.Ф. Коршунаў, Мінск 1990*].
- Stilz E., Frühbauer J.J., *Das Ethos der Liebe. Eine Erkundung in den abrahamischen Religionen*, [w:] K.M. Leisinger (Ed.), *The Power of Love. Liebe als Wegweiser für nachhaltigen Erfolg*, Aichtal 2017, S. 131–155.
- Valgina N., *Teoria teksta*, Moskva 2003 [Теория текста, Москва 2003].
- Veteikis T., *Mikalojus Husovianas epochų ir tapatybių sankirtose*, [w:] M. Husovianas, *Raštai = Nicolaus Hussovianus, Opera*, Vilnius 2007, S. 205–302.
- Wróbel W., *Krąg rodzinny Zofii z Chożowa Holszańskiej i jej testament z 29 VII 1518 r.*, [w:] *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, pod red. D.K. Rembiszewskiej i H. Krajewskiej, Łomża 2013, s. 345–366.
- Žlutka A., *Mikola Gusoŭski*, [w:] *Ġistoryâ belaruskaj litaratury XI–XIX stagoddzâŭ*, t. 1: *Daŭnââ litaratura. XI – peršaâ palova XVIII stagoddzâ*, Minsk 2006, s. 309–357 [Жлутка А., *Мікола Гусоўскі*, [w:] *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*, т. 1: *Даўняя літаратура. XI – першая палова XVIII стагоддзя*, Мінск 2006, с. 309–357].

SUMMARY

CONFIGURATIONS OF IDENTITY AND HERMENEUTICAL PERSPECTIVES
OF *CARMEN DE BISONTE*: ON THE 500TH ANNIVERSARY OF THE PUBLICATION
OF NICOLAUS HUSSOVIANUS'S POEM

The study summarizes a wealth of scholarly information modeling different, often antagonistic, configurations of identity in relation to the poem *Carmen de bisonte* (Cracow, 1523), as well as its author Nicolaus Hussovianus. The methodological reference point is the notion of cultural capital, as well as the notion of the pragmatic setting of the text. Conclusions are made about the close connection between Nicolaus Hussovianus's work to the traditions of the Northern Renaissance, which are embodied in the artistic texture of the poem.

Keywords: Nicolaus Hussovianus, *Carmen de statura, feritate ac venatione bisonis*, elegiac poetry, pragmatic setting of the text, Christian humanism, antagonistic meaning.

Adrian Kuprianowicz

Bielsk Podlaski

ORCID: 0000-0002-6530-8183

Eugeniusz Chlebcewicz oraz jego zainteresowania literaturą białoruską

Беларусы – гэта народ, так як іншыя вялікія народы, і дайца яму змогу спазнаць гэта, а ён хутка выставіць сваіх паэтаў на раўне с паэтамі іншых народаў. [...] Заўсёды былі людзі геніяльныя каторыя умелі сабраць характэрнае свайго народу і пераказаць яго ў сваіх творах. Чамуж у Беларусоў меломы быць іначэй, як у усіх людзей?! [...] Гэтак так нідаўна мы пачалі праціраць вочы ад сну, а ўжо хваліцца можэм Янкам Купалам, Якубам Коласам і іншымі¹.

Eugeniusz Chlebcewicz, urodził się 6.08.1884 roku w Żyrowicach, zmarł 20.10.1953 roku w Moskwie. Ukończył Żyrowickie Seminarium Duchowne, Wileńskie Seminarium Prawosławne oraz Uniwersytet Petersburski. Był aktywnym działaczem Białoruskiego Ruchu Kulturalno-Społecznego początku XX wieku, podpisując się w tym czasie pseudonimem „Халімон с-над пушчы”. Posiadał ponadto tytuł doktora nauk pedagogicznych, będąc przy tym badaczem literatury białoruskiej oraz rosyjskiej, bibliotekoznawcą oraz bibliografem². Był autorem wielu prac, poświęconych różnorodnym zagad-

¹ Я. Л. [Язэп Лёсік], *Ці запраўды мы ніколі не будзем мець свайго Міцкевіча, Пушкіна, Сянкевіча, Талстога?*, „Наша Ніва” 1914, № 6, с. 1–2.

² Szerzej na ten temat zob.: С. Чыгрын, *Яўген Хлябцевіч*, [у:] *З Беларускай зямлі*, Беласток 2008, с. 257–262; С. Чыгрын, *Згадка пра Яўгена Хлябцевіча*, [у:] *Шляхамі Беларускай гісторыі-краязнаўчыя і літаратуразнаўчыя артыкулы*, Мінск 2015, с. 34–40; М.Б. Пажаарыцкі, *Да 130-годзя з дня нараджэння Яўгена Хлябцевіча*. Уклад

nieniom, m.in. rozwojowi szeroko rozumianej sfery bibliotekoznawstwa na terenach dawnej guberni grodzieńskiej³. Postać Eugeniusza Chlebcewicza, obok znanych poetów i pisarzy białoruskich, takich jak Janka Kupała czy Maksim Bahdanowicz⁴, na trwałe zapisała się w historii literatury białoruskiej, pozostawiając po sobie ogromną i nieocenioną spuściznę literacką. Sylwetka tegoż wybitnego badacza literatury, działacza kulturalnego i naukowego na trwałe zapisała się w historii literatury i nauki białoruskiej.

Należy również zauważyć, iż Eugeniusz Chlebcewicz był człowiekiem inteligentnym, posiadającym wzorowe duchowo-religijne wychowanie⁵ oraz

Яўгена Хлябцэвіча ў бібліятэчную справу Беларусі, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтва” 2014, № 1(21), с. 132–141.

³ Do najważniejszych dzieł Eugeniusza Chlebcewicza zaliczyć należy m.in. prace: Халімон с-пад пушчы [псеўданім, сапраўднае: Хлябцэвіч Я.І.], *Вёска Кленікі Бельскага павета Гродзенскай губерні. Вяскowy сход аб бібліятэцы-чытальні імя Паўленкава, Я.І. Хлябцэвіч, „Наша Ніва” 1908, № 3, с. 6; Е. Хлебцевиц, Библиотечная работа с комсоставом и содействие его самообразованию, [в:] В помощь библиотекарю: библиотеч. сб., под ред. Е. Хлебцевица, Москва 1923, с. 5–16; Е. Хлебцевиц, Возрождение белорусской народнической литературы, [в:] Белорусский научно-литературный кружок студентов С.-Петербур. ун-та: отписк из отчета о состоянии и деятельности Императорского С.-Петербур. ун-та за 1913 г., Санкт-Петербург 1914, с. 19–36; Е. Хлебцевиц, Изучение читательских интересов красноармейцев. В помощь библиотекарю: библиотеч. сб., под ред. Е. Хлебцевица, Москва 1923, с. 31–39; Е. Хлебцевиц, Книга в Красной Армии, „Наши достижения” 1930, № 5, с. 44–49; Е.И. Хлебцевиц, Массовый читатель и книга. (Изучение читателя и рекомендательная библиография), [в:] Труды II Всероссийского библиографического съезда, Москва 1929, с. 212–246; Е. Хлебцевиц, Справочная работа библиотек: организационные формы, [в:] Библиотечная активная работа: формы и методы библиотечной работы, применяемые в Красной армии: библиотеч. сб., под ред. Е. Хлебцевица, Москва 1925, с. 79–93; Е. Хлебцевиц, Развитие библиотечного дела в Белоруссии, [в:] Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в С.-Петербурге с 1-го по 7-ое июня 1911 г., Санкт-Петербург 1912, с. 430–431.*

⁴ Okres „Naszej Niwy” (1906–1915) dał literaturze białoruskiej całą plejadę znakomitych mistrzów słowa. Wśród centralnych twórczych postaci tego kolejnego, najwyższego albo, może, i najciekawszego etapu kształtowania się nowej literatury białoruskiej, byli poeci Janka Kupała (1882–1942) i Maksim Bahdanowicz (1891–1917). Czas urodzenia odnosił ich praktycznie do tego samego pokolenia. Ze względu na status społeczny były to jednak diametralnie różne osobowości: w jednym czasie zeszedli się ze sobą bezkompromisowi przedstawiciele młodej Białorusi-syn zubożałego szlachcica zdegradowany do stanu chłopskiego bez żadnych praw i *inteligent typu europejskiego* (Anton Łuckiewicz), syn zruszczonego białoruskiego urzędnika, cyt. za: Я. Чыквін, *Па прызыванні і абавязку. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Беласток 2005, с. 10.

⁵ Eugeniusz Chlebcewicz był synem Jana Chlebcewicza, prawosławnego duchownego. Jan Chlebcewicz pochodził z rodziny prawosławnych duchownych, reprezentujących miejscową,

bardzo dobrze ukształtowaną i wyuczoną erudycję. Reprezentował środowisko inteligencji białoruskiej owego czasu. Był człowiekiem wszechstronnie uzdolnionym. W polu jego zainteresowań znalazła się literatura, folklor oraz historia⁶.

Na początku XX wieku Wilno było jednym z najpoważniejszych ośrodków szeroko rozumianej działalności białoruskiej. W 1906 roku został wydany pierwszy demokratyczny tygodnik społeczno-literacki w języku białoruskim *Наша Ніва*, na łamach którego młody Chlebcewicz poznał najwybitniejszych poetów oraz pisarzy białoruskich. Po wstąpieniu do *Беларускай Сацыялістычнай Грамады* w Sankt-Petersburgu mężczyzna zapoznał się z Bronisławem Taraszkiewiczem, organizującym białoruską społeczność⁷. Częste spotkania, tzw. *суботнікі*, organizowane przez członków owego zrzeszenia, zainspirowały Chlebcewicza do studiowania przede wszystkim literatury oraz innych dziedzin białorutenistyki. Na spotkaniach tych powstawały propozycje projektów imprez kulturalno-oświatowych, które w późniejszym czasie były realizowane, a także przygotowywano plany materialnej samopomocy koleżeńskiej, której pomysłodawcą był młodzieżowy działacz z Żyrowic⁸. Uwieńczeniem tych spotkań było powstanie w styczniu 1912 roku studenckiego Koła Naukowo-Literackiego przy Uniwersytecie Petersburskim. Pojawienie się owej organizacji było traktowane przez środowisko młodych intelektualistów białoruskich za symboliczne narodziny „Młodej Białorusi”, między innymi z uwagi na to, że postawiło sobie za cel naukowe zbadanie kultury duchowej i materialnej białoruskiego narodu⁹. Profesor Aleksander Pogodin w swym liście do członków koła wyraził swoją opinię w sposób następujący:

białoruską inteligencję. Dzięki prężnym staraniom duchownego na początku XX wieku we wsi Klejniki, gdzie piastował funkcję proboszcza, pojawiły się pierwsze oznaki przebudzenia związanego z kulturą białoruską oraz rosyjską, a także ożywienie religijne.

⁶ A. Kupriałowicz, *Культурно-просветительская деятельность Иоанна, Евгения и Владимира Хлебцевичей на территории православного прихода Вознесения Господня в Клейниках в начале XX века*, „Бiałorutenistyka Białostocka” 2020, nr 12, s. 364–365.

⁷ A. Bergman, *Bronisław Taraszkiewicz: szkic biograficzny*, „Przegląd Historyczny” 1972, nr 62/3, s. 256.

⁸ A. Луцкевіч, *Роля моладзі ў пачатках адраджэнскага руху*, „Родныя Гоні” 1927, № 5; A. Луцкевіч, *Адбітае жыццё*, Вільня 1929, s. 44.

⁹ J. Turonek, *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, s. 61; zob. też: *Depesza do rządu*, CA PZPR 202/I – 2, k. 23.

Wasze starania podniesienia świadomości narodowej narodu białoruskiego wywołują moją najgorętszą sympatię (...). Nad tym trzeba pracować dlatego, że rozwój kulturalny narodu jest niemożliwy bez uświadomienia swej tożsamości narodowej (...). Witam trud młodzieży białoruskiej, zmierzający do oświaty narodowej narodu białoruskiego (...). Dla tej idei warto żyć!¹⁰

Po upadku rewolucji październikowej Chlebcewicz opublikował szereg artykułów, które poświęcił poszczególnym białoruskim poetom, między innymi w czasopiśmie „Жизнь национальностей”. Do tych prac należy zaliczyć też teksty: *Элаіза Паішкевіч (Цётка)-ініцыятарка беларускага рэвалюцыйнага руху, Беларусь і польскія паны, Францішак Багушэвіч і беларуская сацыялістычная грамада* i inne¹¹.

Mówiąc o Chlebcewiczu, jako o badaczu literatury białoruskiej początku lat 20. XX wieku, należy zwrócić szczególną uwagę na jego wykłady zamieszczone w różnych czasopismach. W „Отчете С-Петербургского университета за 1912 год” był zamieszczony referat *Агляд беларускай народніцкай думкі*. Odczyt ów można uważać jak swojego rodzaju wizytówkę członka Kręgu Białoruskich Studentów, który spotkał się z dużym zainteresowaniem w powstającym środowisku naukowym. W 1914 roku część wykładu, poświęcona białoruskiej literaturze, została dopracowana i opublikowana oddzielnie pod tytułem *Адраджэнне беларускай народніцкай літаратуры*. Dzięki temu tekstowi Chlebcewicz na trwałe zapisał się w kręgach białoruskiego literaturoznawstwa. Praca ta nie miała na celu *stricto* dogłębnej analizy ówczesnej białoruskiej literatury, lecz była próbą charakterystyki jej powstania i rozwoju. W swym nowym tekście badacz przedstawił ogłęd literatury początku XX wieku, twórczości, która w tym czasie przecierała sobie drogę i kształtowała swoje oblicze. We wstępie Chlebcewicz podkreślił, że historia narodu białoruskiego i jego szeroko rozumianej, bogatej spuścizny kulturowej to nie tylko XIX i XX wiek. W zwartej formie autor zaprezentował historię rozwoju białoruskiej narodowości, sięgając od czasów pierwszych księstw (połockiego, mińskiego oraz mścisławskiego) do podporządkowania ich Litwie. Badacz zwrócił również uwagę na rozwój starobiałoruskiego piśmiennictwa w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

¹⁰ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III, Londyn 1950, s. 287.

¹¹ Р. Семашковіч, *Беларускі літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе*, Мінск 1971, с. 67.

Za pionierów nowej białoruskiej literatury autor uważał pierwszych poetów-demokratów, przede wszystkim Wincentego Dunin-Marcinkiewicza oraz Jana Czaczota. Chlebcewicz napisał:

(...) у канцы з дэмакратычна настроенага асяроддзя – дакладней з асяроддзя высокародных дзеячоў польска-беларускага дваранства (...) выйшлі людзі з жывой любоўю да простага беларуса, як чалавека¹².

Eugeniusz Chlebcewicz słusznie określił charakter białoruskiej literatury początku XX wieku. Podkreślił pełny i świadomy przekaz piśmiennictwa skierowany do narodu poprzez środowisko młodych pisarzy. Zauważył, że tematyka utworów nie odbiega od niedoli oraz cierpienia prostego białoruskiego chłopca. Owe procesy Chlebcewicz stara się odnaleźć w literackiej spuściźnie miejsce Franciszka Bahuszewicza, który

(...) у мастацкую форму ахінуў народніцкую ідэю аб правах чалавека, грамадзяніна, адносячы яе да быту беларуса, (...) не менш слаўнае месца займае Янка Купала. Месца гэтае не другое і не першае а своеасаблівае, можна сказаць поплич ідуць Янка Купала і Якуб Колас-кожны сваім шляхам¹³.

W momencie, gdy twórczość Kupały i Kołasa została wpisana w poczet klasyki białoruskiej literatury, byłoby paradoksem wyznaczenie, któregośkolwiek z nich jako pioniera literatury obecnego czasu. Jak słusznie zauważył Aleś Razanow (*Алесь Разаноў*):

(...) двое яны як адна з'ява, яны парныя, яны аднаго прызнання і „прызыву” – яны ўзаемна і дапаўняюцца і адрозніваюцца, высвечваюцца і тлумачацца¹⁴.

W sposób drobiazgowy oraz skrupulatny Chlebcewicz scharakteryzował twórczość zarówno Kupały, jak i Kołasa, będących na początku swojej twórczej drogi poetyckiej, podkreślił przede wszystkim prostotę i realizm ich twórczości. Naukowiec zaakcentował, iż wątek miłości poetów do rodzimej ziemi i jej przyrody nie był głównym tematem ich literatury. Zdaniem

¹² Е. Хлябцэвіч, *Очерк белорусской народной мысли*, [в:] *Отчет С-Петербургского университета за 1912 год*, Петербург 1912, с. 103.

¹³ Тамże, s. 104.

¹⁴ А. Разаноў, *Нататкі на бубовых лістах*, [у:] *Вобраз 83*, Мінск 1983, с. 152.

Chlebcewicz, w utworach *Kupały* i *Kołasa* naród białoruski odnalazł wyznaczniki wszystkich swoich cierpień, biedy, wręcz żebraczego życia oraz socjalnej niesprawiedliwości i kłamstwa:

Уражанне палявой кветкі, арганічна вырасшай на залёнай Беларусі астаўляе паэзія Коласа. Зямлёй і полем павеяла ад яе, няма ў ёй неадпавядаючай палявой прастаце вытопчанасці, элегантнасці, штучнасці (...),...пяро Купалы валодае майстэрскай тэхнікай, свабодна рысуе родныя вобразы Беларусі¹⁵.

Chlebcewicz trafnie zauważył również podobieństwa wątków i tematów poruszanych przez innych pisarzy ówczesnego okresu. Badając twórczość Maksyma Bahdanowicza, badacz zwrócił uwagę na piękno prezentowanej przez niego formy poezji. Wychwycił w twórczości debiutującego poety odmienność stylu, co wyróżniało go wśród pisarzy okresu międzyrewolucyjnego. Znany białoruski krytyk literacki Oleg Łojka, podsumował te same podobieństwa w twórczości Bahdanowicza, które zauważył Chlebcewicz, pisząc:

(...) узбагачэнне роднай літаратуры тэмамі і формамі ўносіла М. Багдановіча як і паэта-патрыёта і як народнага паэта, ставіла яго ў асобны рад (...) трымала яго ў цэнтры ідэйна творчых баталій беларускай літаратуры пачатку ХХ стагоддзя (...)¹⁶.

Białoruski poeta, literaturoznawca oraz krytyk literacki Grzegorz Siemaszkiewicz, oceniając pracę Eugeniusza Chlebcewicza „Адраджэнне беларускай народніцкай літаратуры” podkreślił, że jest ona „даволі грунтоўнай для свайго часу і з’явілася яна значным крытычным разглядам тагачаснай беларускай літаратуры”¹⁷. Natomiast szkic *Очерк белорусской народной мысли* został napisany w 1912 roku, to znaczy w momencie rozwoju nowej literatury białoruskiej. Tekst spotkał się w znacznym stopniu z krytyką, autorowi zarzucano między innymi nieuzasadniony sarkazm. W tym czasie białoruską poezję uważano za sztuczną, która ograniczała się do sfery świata folklorystycznego. Niektórzy krytycy nie uznawali młodych poetów za twórców literatury, nazywali ich „інтэлігент, перепрануты ў пастушковую

¹⁵ Е. Хлябцэвіч, *Очерк белорусской...*, с. 104–105.

¹⁶ А. Лойка, *Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд*, Мінск 1980, ч. II, с. 306.

¹⁷ Р. Семашкевіч, *Беларускі літаратурна-грамадскі...*, с. 68.

вопратку”. Odpowiednie stanowisko sprzeciwu wobec owej krytycznej opinii wystosował Chlebcewicz w swej pracy, pisząc, że „беларускія пісьменнікі, гэта ў большыстве выхадцы з простага народа”¹⁸. Argumentował to stwierdzeniem, że pomimo braku motywu „rycerskich rapsodii” oraz miłosnych pieśni, w ich twórczości należy szukać pieśni smutku, przygnębienia najniższej warstwy ludu. Chociaż ich utwory oscylowały wokół smutku i rozpacz, były ich własnymi prawdziwymi utworami, w których dominują „motywy bolącej duszy”, przeżycia „synów ziemi” ojczyściej, pokrzywdzonej przez historię.

Ówczesna białoruska krytyka literacka nie miała jeszcze wypracowanych naukowych form. Tylko niektórzy przedstawiciele nurtu krytyki literackiej mieli w danej dziedzinie profesjonalne oraz obiektywne podejście do danej problematyki. W tym czasie młoda literatura białoruska potrzebowała swojego rodzaju teoretycznego wyznaczenia się, zdefiniowania procesów, gruntownej oceny oraz określenia osobliwości jej charakteru. W tym celu służyły krytyczne wystąpienia w prasie Maksima Bahdanowicza, Mikołaja Jańczuka, Igora Samojły, Maksyma Goreckiego i innych autorów pierwszych badań skupiających się nad rozwojem białoruskiej literatury.

Cennym kierunkiem początkowego etapu formowania się białoruskiej literacko-narodowej myśli była twórczość Eugeniusza Chlebcewicza. Praca tegoż naukowca, pozornie powierzchowna, nie mająca charakteru politycznego, posiadała cechy czysto obiektywne i w swych podstawach badawczych postrzegana jest za prawidłową oraz przewidującą. Jej poprawność polegała między innymi na tym, że propagowała tzw. żywe słowo w środowisku literatów. W 1914 roku praca *Адраджэнне беларускай народніцкай літаратуры* została przepracowana i wydana w formie oddzielnej broszury *Народніцкая паэзія беларусаў*, co było dowodem nie tylko jej popularności i zainteresowania, ale również gruntownej i konkretnej treści, którą zawierała.

Chlebcewicz został włączony w krąg białoruskiego literaturoznawstwa również jako autor licznych artykułów dotyczących takich postaci, jak Jan Barszczewski, Franciszek Bahuszewicz, jako autor wspomnień o Jance Kupale oraz Elizie Paszkiewicz, o pseudonimie Ciotka. Badacz był znajomy z tymi pisarzami, łączyły ich relacje przyjacielskie. Chlebcewicz zaprzyjaźnił się

¹⁸ Е. Хлябцэвіч, *Очерк белорусской...*, с. 104.

z Kupałą w Sankt-Petersburgu, gdzie w latach 1909–1913 poeta był słuchaczem wykładów Uniwersytetu Petersburskiego, częstym gościem spotkań kółek białoruskich studentów.

Аднаго студзенскага дня 1910 года, калі ішла поўным ходам репетыцыя хору і драматычнага гуртка, адчыняюцца дзверы і ўваходзіць малады чалавек вышэй сярэдняга росту, бялявы, з невялічкімі светла-русымі вусікамі, карымі вачыма (...). Пабачыўшы Купалу, усе кінуліся да яго – і хлопцы, і дзяўчаты (...). Ім быў добра вядомы яго зборнік *Жалейка*. Студэнцкая моладзь ведала напамінь добрую палову вершаў, змешчаных у ім¹⁹.

W lutym 1913 roku wystawiono komedię Kupały *Paulinka* (*Паўлінка*). Po jej premierze, na jednym ze zdjęć, oprócz Kupały, studentów oraz samych organizatorów, został również uwieczniony badacz z Żyrowic²⁰.

Po śmierci klasyka literatury białoruskiej Eugeniusz Chlebcewicz był jednym z pierwszych inicjatorów powstania muzeum w cześć pamięci pisarza. W 1944 roku naukowiec spisał wszystkie wspomnienia dotyczące petersburskiego okresu życia Kupały, jego działalności, i przekazał je do muzeum. W późniejszym czasie, opierając się na archiwalnych materiałach związanych z pobytem poety w Moskwie na przełomie lat 1915–1916, Chlebcewicz przygotował artykuł *Janka Kupała w Moskiewskim uniwersytecie im. Szaniowskiego* (*Янка Купала ў Маскоўскім універсітэце імя Шаняўскага*).

Eugeniusz Chlebcewicz prowadził również korespondencję z Maksymem Bahdanowiczem. Cztery listy klasyka literatury białoruskiej adresowane do badacza z Żyrowic, zachowały się w Akademii Nauk BSSR. Zostały one, jak można przypuszczać, najprawdopodobniej przekazane przez Chlebcewicza w latach 20. XX wieku do Instytutu Białoruskiej Kultury²¹.

W styczniu 1906 roku zorganizowano II Zjazd Białoruskiej Socjalistycznej Hramady (Беларуская Сацыялістычная Грамада). Na zjeździe tym doszło do spotkania Ciotki z Chlebcewiczem. W czasie trwania obrad między uczestnikami nawiązała się bliska przyjaźń, a po ich zakończeniu udali się

¹⁹ Я. Сушыньскі, *Купала ў Пецяярбурзе*, „Польмя” 1967, № 3, с. 18.

²⁰ І.К. Жыдовіч, Я.Ю. Раманоўская, *Янка Купала. Жыццё і творчасць*, [у:] *Народная асвета*, Мінск 1972, с. 50.

²¹ В. Скалабан, *Паллечнік Цёткі і Янкі Купалы*, „Літаратура і мастацтва” 1984, с. 13.

do Wilna, skąd w późniejszym czasie poetka przeprowadziła się do Lwowa. Chlebcewicz i Ciotka spotykali się jeszcze kilkukrotnie w Petersburgu, na przykład podczas corocznych koncertów białoruskich. Poetka brała czynny udział w tych uroczystościach, prezentując swoje wiersze, a także występując na scenie jako aktorka, która „выконывала ўсё са стараннай мастацкай тэхнікай”. Sztuka zawsze zajmowała główne miejsce w sferze zainteresowań poetki. Chlebcewicz zapamiętał ją jako aktywną osobę:

Ад нуды Цётка траціла свае душэўныя сілы, а сухоты адбіралі ў яе сілы фізічныя. З кожным днём таялі яе сілы, але яна яшчэ больш рвалася да рэвалюцыйнай барацьбы, да рэвалюцыйнага мастацтва і асветы мас на бацькаўшчыне.

– Геня-сказала яна мне, нелегальна прыехаўшы ў Пецябург-ведаеце, якое рэвалюцыйнае значэнне мае мастацтва? Калі хочаце гэта зразумець дык прачытайце „Леонардо-Да-Вінчы” А. Мераанкоўскага²².

Chlebcewicz, pisząc biografie Ciotki, starał się ukazać życiowo-twórczą drogę poetki. Jej poezja była opisem wszystkich burzliwych wydarzeń, a jej wiersze, proklamacje były przepełnione wiarą w siłę narodu, wezwaniem do walki z uciskiem caratu. Taki przekaz mają następujące wiersze Ciotki: *Вера беларуса, Пад штандарам, Хрэст на свабоду, Мора*. Utwory te zostały wydane drukiem oraz rozpowszechnione w punktach agitacyjnych dla społeczności robotniczej. Poetka wykazywała w nich swoją przychylność i oddanie sprawom rewolucyjnym. Jak wspominał Chlebcewicz,

Цётка карысталася вялікім поспехам і ўвагай з боку рабочых і сялян. Віленскія рабочыя расхоплівалі яе вершы і з вялікай цікаўнасцю дэкламавалі іх на фабрыках і заводах, а нават на вуліцах. У асобе Цёткі мы бачым прыклад германічнага злучэння паэтычных парыванняў з рэвалюцыйнымі дасягненнямі²³.

Fala rewolucyjnych proklamacji lat 1905–1906 w szybkim czasie dotarła do Wilna. Ciotka brała czynny udział we wszystkich organizowanych wówczas mityngach, zebraniach robotniczych oraz kółkach uczniowskich. W czasie, gdy wspomniane wydarzenia odbywały się legalnie, tj. od października do grudnia 1905 roku, Ciotka występowała w Wilnie oraz w okręgu

²² Я. Хлабцэвіч, *Цётка*, „Полымя” 1924, № 3, с. 146.

²³ Тамże, s. 138, 142.

wileńskim. Jej przemowy zawsze odbywały się jednocześnie z wystąpieniami Ściapana Wihilowa, który dzięki swojemu autorytetowi miał wielki wpływ na sprawy środowiska robotniczego oraz edukacji w ówczesnym Wilnie.

Dzięki wspomnieniom Chlebcewicza w biografii Ciotki na trwałe zostało zapisane jedno z jej wystąpień z 1905 roku podczas mityngu zorganizowanego w Moskwie, w klubie garncarskim równouprawnienia kobiet „Лірай”²⁴. Jak pisał:

(...) выступалі тады прамоўцы ад усіх сацыялістычных партый, разглядаючы жаночае пытанне, як частку рабочага пытання. Цётка ж адразу пачала так: „Працавітай беднаты тут няма, а толькі капялюшніцы” і так далей у тым самым тоне, прычым нарэшце (...) прапанавала работніцам уваходзіць не ў „Ліру” раўнапраўнасці жанчын, а ў сацыялістычныя партыі²⁵.

Działalność agitacyjna oraz pedagogiczna w robotniczym i chłopskim środowisku była trudną pracą osób wykształconych, odbywała się w złożonym historyczno-politycznym czasie. Polonizacja, później rusyfikacja, religijne antagonizmy, podział na katolików-Polaków i prawosławnych-Ruskich – to wszystko nie sprzyjało obudzeniu świadomości narodowej. Zwracając szczególną uwagę na owe niesprzyjające okoliczności, Chlebcewicz pisał o Ciotce:

У гэтых умовах працавала Цётка, заражаючы ўсіх таварышоў палкім імпэтам да рэвалюцыйнай барацьбы сваёй прастатой, беспасрэднасцю і шчырасцю. Цётка з’яўлялася незаменным таварышам і надта харошым чалавекам, шукаючым у кожным мужыку-беларусе працаўніка-чалавека і знаходзячы яго. Заўсёды захоплена-радасная, заўсёды без грошай Цётка ніколі не сумавала, і рабіла сваю рэвалюцыйную справу барацьбы працоўнай беднаты і мужыкоў з панамі пры кожных умовах²⁶.

Ciotka potrafiła doskonale trafić do świadomości i serc społeczeństwa, wiedziała, jakie jest znaczenie języka ojczystego dla każdego człowieka. Jak zwracał uwagę Chlebcewicz, jej przemówienia na *мужыцкай мове* podkreślały godność ludzką prostego chłopca białoruskiego, jego znaczenie

²⁴ Л. Арабей, *Стану песняй*, Мінск 1977, с. 47.

²⁵ Я. Хлабцэвіч, *Цётка*, с. 137.

²⁶ Тамże, s. 142.

dla społeczeństwa, krytykowała miejscową szlachtę i carskich urzędników za traktowanie poddanych za „bydło”.

W szybkim czasie sytuacja polityczna w Imperium Rosyjskim ulega dużej zmianie. Coraz głośniejsza i dobitniejsza stawała się wymowa rewolucyjnych wystąpień, zmieniały się formy i metody walki przeciwko carskiemu uciskowi. Tęsknota za ojczyzną, przyjaciółmi, działalnością społeczną spowodowała zaostrzenie choroby u Ciotki, która miała wpływ na dalszy charakter jej twórczości. Wówczas jej poezja zmieniła się, na co zwrócił uwagę Chlebcewicz. Zanotował on:

Бунтаўнічы дух Цёткі або горда рвецца на волю (...) або змучаны безнадзейнай нематой, стогне літасцо да беларуса злучаючыся з прыродай і развіваецца ў палкіх паэтыцкіх слёзах жаночае тугі²⁷.

Ostatnie lata życia poetki po zmianie nazwiska (1911–1916), po powrocie do ukochanej ojczyzny, były dla Chlebcewicza najmniej znane. Badacz wiedział jedynie, że w 1915 roku Ciotka pracowała jako siostra miłosierdzia w wojskowych szpitalach, gdzie zajmowała się rannymi żołnierzami. Można wysnuć wniosek, że artykuł Chlebcewicza „Цётка” jest zapisem świadka i towarzysza ważnych wydarzeń z życia poetki. Tekst ów można traktować, jako pewną charakterystykę działalności społecznej Elizy Paszkiewicz, ale także jako wianek pamięci złożony na jej mogile przez jednego z przyjaciół z jej pokolenia – ze środowiska białoruskiej inteligencji.

Prace Chlebcewicza, jego artykuły oraz wspomnienia o Janie Barszczewskim, Franciszku Bahuszewiczu, Jance Kupale, Ciotce są swojego rodzaju spuścizną białoruskiego literaturoznawstwa, mają także wartość dokumentalną. Tekst „Адраджэнне беларускай народніцкай літаратуры” jest przykładem szczegółowej, gruntownej analizy literaturoznawczej, która nie straciła swej wartości do obecnego czasu. Eugeniusz Chlebcewicz jest niewątpliwie jednym z najwybitniejszych przedstawicieli myśli i słowa współczesnego mu okresu, do jego dzieł odwołują się współcześni badacze literatury białoruskiej. Jego związki z przedstawicielami okresu *Парнасy Наваніўскай пары* są świadectwem olbrzymiej roli samego Chlebcewicza, jak i jego udziału w odrodzeniu białoruskiego ruchu początku XX wieku.

²⁷ Тамże, s. 147.

LITERATURA

- Arabej L., *Stanu pesnyaj*, Minsk 1977 [Арабей Л., *Стану песняй*, Мінск 1977].
- Bergman A., *Bronisław Taraszkiewicz: szkic biograficzny*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1972, № 62/3.
- Нлиабсевич Ј., *Сіотка*, “Роўмја” 1924, № 3 [Хлабцэвіч Я., *Цётка*, “Полымя” 1924, № 3].
- Нлибсевич Ј., *Očierk bieloruskoj narodnoj mysli*, [v:] *Otčot S-Pietierburgskoho univiersitietia za 1912 god*, Pietierburg 1912 [Хлябцэвіч Е., *Очерк белорусской народной мысли*, [в:] *Отчет С-Петербургского университета за 1912 год*, Петербург 1912].
- Ўыгрын С., *Zhadka pra Jaŭhiena Xliabceviča*, [u:] *Šliaxami Bielastoččynu. Historyka-krajaznaŭčyja artykuly*, Minsk 2015 [Чыгрын С., *Згадка пра Яўгена Хлябсевича*, [у:] *Шляхамі Беластоцчыны. Гісторыка-краязнаўчыя і літаратурна-знаўчыя артыкулы*, Мінск 2015].
- Ўыгрын С., *Jaŭhien Xliabcevič*, [u:] *Z Bielastockaj ziamli*, Bielastok 2008 [Чыгрын С., *Яўген Хлябсевич*, [у:] *З Беластоцкай зямлі*, Беласток 2008].
- Ўыквін Ј., *Pa pryzvanni i abavjazku. Litaraturna-krytučnyja artykuly*, Bielastok 2005 [Чыквін Я., *Па прызванні і абавязку. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Беласток 2005].
- Depesza do rządu, CA PZPR 202/I – 2, k. 23.
- Kuprianowicz A., *Kulturno-prosvietitielskaja dziejatelnoŭt Joanna, Jevgienija i Vladi-mira Xliebcevičej na terrytorii pravoslavnoho prixoda v Klejnikach v načale XX veka*, „Białorutenistyka Białostocka” 2020, № 12 [Kuprianowicz A., *Культурно-просветительская деятельность Иоанна, Евгения и Владимира Хлебсевичей на территории православного прихода Вознесения Господня в Клейниках в начале XX века*, „Białorutenistyka Białostocka” 2020, № 12].
- Losik J., *Ci zapraŭdy my nikoli nie budžem mieć svajho Mickieviča, Puškina, Siankieviča i Talstoha?*, “Naša Niva” 1914, № 6 [Лёсік Я., *Ці запраўды мы ніколі не будзем мець свайго Міцкевіча, Пушкіна, Сянкевіча, Талстога?*, “Наша Ніва” 1914, № 6].
- Łojka A., *Historyja bielaruskaj literatury. Dakastryčnicki pierujad*, Minsk 1980, č. II [Łojka A., *Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд*, Мінск 1980, ч. II].
- Łuckievič A., *Adbitaje žyccio*, Vilna 1929 [Луцкевіч А., *Адбітае жыццё*, Вільня 1929].

- Łuckievič A., *Rolia moładzi ŭ račatках adradženskaha ruхu*, „Rodnyja Honi” 1927, № 5 [Луцкевіч А., *Роля моладзі ў пачатках адраджэнскага руху*, “Родныя Гоні” 1927, № 5.]
- Ražarycki M.B., *Da 130-hoddzia z dnia narodžennia Jaŭhiena Xljabceviča. Układ Jaŭhiena Xljabceviča ŭ bibliatečnuje sprawy Bielarusi*, “Viesnik Bielaruskaha dziaŭžaŭnaha univiersiteta kultury i mastactva” 2014, № 1(21) [Пажарыцкі М.Б., *Да 130 – годзя з дня нараджэння Яўгена Хлябцэвіча. Уклад Яўгена Хлябцэвіча ў бібліятэчную справу Беларусі*, “Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта культуры і мастацтва” 2014, № 1(21)].
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III, Londyn 1950.
- Razanoŭ A., *Natutki na bubovyx listax*, [u:] *Vobraz 83*, Minsk 1983 [Разаноў А., *Нататкі на бубовых лістах*, [у:] *Вобраз 83*, Мінск 1983].
- Siemaškievič R., *Bielaruska-litaraturna-hramadski ruх u Piciarburzie*, Minsk 1971 [Семашкевіч Р., *Беларуска-літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе*, Мінск 1971].
- Skałaban V., *Paplečnik Ciotki i Janki Kupala*, “Litaratura i Mastactva”, Minsk 1984 [Скалабан В., *Папалечнік Цёткі і Янкі Купалы*, “Літаратура і Мастацтва”, Мінск 1984].
- Sušynski J., *Kupala ŭ Piciarburzie*, “Połymja” 1967, № 3 [Сушыньскі Я., *Купала ў Пецярбурзе*, “Полымя” 1967, № 3].
- Žydovič I.K., Romanoŭska J.J., *Janka Kupala. Žyccio i tvorčaść*, [u:] *Narodnaja asvieta*, Minsk 1972 [Жыдовіч І.К., Романоўска Я.Ю., *Янка Купала. Жыццё і творчасць*, [у:] *Народная асвета*, Мінск 1972].
- Turonek J., *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992.

SUMMARY

EUGENIUSZ CHLEBCEWICZ
AND HIS INTERESTS IN BELARUSIAN LITERATURE

Eugeniusz Chlebcewicz is undoubtedly one of the outstanding representatives of the period in which he lived. The biographical sketches of Jan Barszczewski (1790–1851), Franciszak Bahuszewicz (1840–1900), Janka Kupala (1882–1942) and Ciotka (1876–1916) have a documentary value. Chlebcewicz’s works are often referred to by contemporary literary critics who carry out research on new Belarusian literature. His relations with representatives of the literary period named “Парнасу Нашаніўскай праы” are testimony to the enormous role of

Chlebcewicz himself in the revival of the Belarusian movement at the beginning of the 20th century.

Keywords: Belarusian literature, XX century, Belarusian writers, Belarusian movement.

Anna Sakowicz

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0001-5685-6076

Рэцэпцыя творчасці Сакрата Яновіча ў Польшчы

Сакрат Яновіч (4 верасня 1936, Крынкі – 17 лютага 2013, Крынкі) – літаратурныя псеўданімы: Адольф Кастрыца, Колька Сапух, Александр Анташэвіч, Костусь Янкоўскі – беларускі пісьменнік, эсэіст, перакладчык, шматгадовы журналіст “Нівы”, адзін з заснавальнікаў Беларускага літаратурнага аб’яднання “Белавежа” (1958), член Саюза польскіх пісьменнікаў і беларускага ПЭН-цэнтра. Заснавальнік і шматгадовы рэдактар перыёдыку „Annus Albaruthenicus”. Разам з Леонам Тарасэвічам Сакрат Яновіч зааснаваў у сваім крынкаўскім доме фонд “Віла Сакратас”, дзе праводзяцца слыннымя “Трыялогі”. Вядомы ён таксама як грамадскі і палітычны дзеяч, лідэр беларускіх маладзёжных арганізацый.

Пяру пісьменніка належыць шэраг кніг, напісаных у розных жанрах: зборнік мініяцюр *Загоны* (1969); аповесці *Сярэбраны яздок* (Мінск, 1978), *Самасей* (Мінск 1992), *Сцяна* (Мінск, 1997); білінгвальны, польска-беларускі зборнік *Лістоўе* (Беласток, 1995); зборнікі апавяданняў: *Доўгая смерць Крынак* (Бельск–Беласток, 1993), *Запісы веку* (Беласток, 1999). З беларускай на польскую мову С. Яновіч пераклаў кнігу лірычнай прозы *Witraże (Вітражы)* Янкі Брыля¹, а таксама раман *Raj w Wierszalinie czyli przypadki Eliasza (Вершалінскі рай)* Аляксея Карпука².

¹ J. Bryl, *Witraże*, wybór i przekład Sokrat Janowicz, Warszawa 1979, ss. 212.

² A. Karpiuk, *Raj w Wierszalinie czyli przypadki Eliasza*, Białystok 1993.

Першы пераклад невялікай мініяцюры *Synowi* (*Сыну*) С. Яновіча на польскую мову з'явіўся ў 1964 годзе ў часопісе для вясковай моладзі „Zarzewie”³. З 1966 года творы пісьменніка рэгулярна друкаваліся ў часопісах і альманахах „Kształty i Myśli”⁴, „Nasz Klub”⁵, „Kontrasty”⁶, „Życie Literackie”⁷, „Argumenty”⁸, „Odgłosy”⁹, „Gazeta Białostocka”¹⁰, „Chłopska Droga”¹¹, „Tygodnik Kulturalny”¹², „Gromada Rolnik Polski”¹³, „Kamena”¹⁴,

³ S. Janowicz, *Synowi*, тл. Alesky Kazberuk, „Zarzewie” 1964, nr 46, s. 13.

⁴ S. Janowicz, *Handlarzowi sumieniem; Wiersz prozą; Rozczarowanie; Nadzieja; Bojaźń; Wyrzeczenie się; Szczęście*, тл. Edward Jaroszewicz, [w:] *Kształty myśli*. Almanach poezji. Pod red. Jana Czykwina i Edwarda Jaroszewicza, Białystok 1966, s. 30, 32, 36, 38, 40, 42.

⁵ S. Janowicz, *Wiersz prozą*, „Nasz Klub” 1967, nr 6.

⁶ S. Janowicz, *Do mojego syna*, тл. Leszek Kożuszko, *Na urlopie*, тл. Wiktor Rudczyk, *Odwiedziny, Sen*, тл. Edward Redliński, „Kontrasty” 1968, nr 4, s. 26; S. Janowicz, *Jeden raz na Grabarce, Święteczny dzień 1945 roku*, тл. Leszek Kożuszko, *Noc poślubna, Wesele*, тл. Edward Redliński, „Kontrasty” 1970, nr 4, s. 8–9.

⁷ S. Janowicz, *Poranek, Targ, Wypadek*, тл. Edward Redliński, „Życie Literackie” 1968, nr 3, s. 6; S. Janowicz, *Anastas*, тл. Jerzy Plutowicz, „Życie Literackie” 1978, nr 4.

⁸ S. Janowicz, *Dalsze życie Mańki i jej śmierć (Prolog. Epilog). Odyseja półmieszcza-nina. Święta 1945 roku. Złodzieje i chłopiec*, тл. Jerzy Litwiniuk, „Argumenty” 1969, nr 27, s. 8; S. Janowicz, *Bławatek*, тл. Jan Huszcza; Chutor, *Ona i ja, Wielkanoc 1971*, тл. Jerzy Litwiniuk; *Pomnik*, тл. Maciej Józef Kononowicz, „Argumenty” 1972, nr 23, s. 8.

⁹ S. Janowicz, *Grządki*, тл. Jan Huszcza, „Odgłosy” 1969, nr 25.

¹⁰ S. Janowicz, *Nadzieja*, тл. Leszek Kożuszko, „Gazeta Białostocka” 1969, nr 157.

¹¹ S. Janowicz, *Bławatek*, тл. Jan Huszcza; *Krzykacz*, тл. Wiktor Woroszyński; *Odpust*, тл. Jerzy Litwiniuk, „Chłopska Droga” 1972, nr 41, s. 8; S. Janowicz, *Mama wybrała się do lekarza. Świekra pisze*, тл. Maciej Józef Kononowicz; *Syneczek do szkół pojechał*, тл. Wiktor Woroszyński, „Chłopska Droga” 1974, nr 85, s. 9; S. Janowicz, *Wesele w drugi dzień świąt*, тл. Jerzy Litwiniuk, „Chłopska Droga” 1975, nr 4, s. 9; *Nadzieja, U matki, Spotkanie, Powroty do Krynek*, тл. Jan Czopik, *Odwiedziny*, тл. Edward Redliński, *Boże Narodzenie w Krynkach*, тл. Jerzy Plutowicz, *Do mojego syna*, тл. Leszek Kożuszko, *Wiocha – bogini zawstyżenia*, тл. Maciej Józef Kononowicz, *Wigilia w Grabówce*, тл. Zbigniew Nasiadko, „Chłopska Droga” 1986, nr 51/52.

¹² S. Janowicz, *Dyrektor, Miasto, W izbie wytrzeźwień*, тл. Wiktor Woroszyński, „Tygodnik Kulturalny” 1972, nr 21, s. 7; S. Janowicz, *Drobiazg*, тл. Jerzy Litwiniuk, „Tygodnik Kulturalny” 1974, nr 35, s. 10; S. Janowicz, *Lipiec 1971 roku w Warszawie, Przypadkowa rozmowa*, тл. Jerzy Plutowicz, „Tygodnik Kulturalny” 1977, nr 50, s. 9; S. Janowicz, *Boże Narodzenie w Krynkach*, тл. Jerzy Plutowicz, „Tygodnik Kulturalny” 1979, nr 45, s. 8; S. Janowicz, *Klucz, Sad mojej matki, W Krynkach, Żywiota*, тл. Zygmunt Trziszka, „Tygodnik Kulturalny” 1981, nr 14, s. 8; S. Janowicz, *Krótkie prozy*, тл. Zygmunt Trziszka, „Tygodnik Kulturalny” 1982, nr 29, s. 14–15.

¹³ S. Janowicz, *Jak Krynki Sokółkę obuły*, тл. Jerzy Litwiniuk; *Pan Karol, Syneczek do szkół pojechał*, тл. Wiktor Woroszyński, „Gromada Rolnik Polski” 1972, nr 73, s. 6.

¹⁴ S. Janowicz, *W drodze*, тл. Wiktor Woroszyński, „Kamena” 1972, nr 18, s. 4.

„Literey”¹⁵, „Magazyn Rodzinny”¹⁶, „Wiedza i Życie”¹⁷, „Białostocki Informator Kulturalny”¹⁸, „Zarzewie”¹⁹, „Nadodrze”²⁰, „Sigma”²¹, „Warmia i Mazury”²², „Profile”²³, „Gazeta Współczesna”²⁴, „Opole”²⁵, „Literatura”²⁶, „Fakty”²⁷, „Odra”²⁸, „Argumenty”²⁹, „Nowa Wies”³⁰, „Regiony”³¹, „Integracje”³², „Magazyn

¹⁵ S. Janowicz, *Jak z Michałkiem kradliśmy drzewo, Pamięć*, tł. Wiktor Woroszyński, „Literey” 1973, nr 5, s. 15, 17.

¹⁶ S. Janowicz, *Dom, Filozof, Imieniny, Lęk, Trzecia pora, U matki, Życie Ani*, tł. Małgorzata Leczycka, „Magazyn Rodzinny” 1974, nr 35, s. 29–31.

¹⁷ S. Janowicz, *Pan Karol, W izbie wytrzeźwień*, tł. Wiktor Woroszyński; *Złodzieje i chłopic*, tł. Jerzy Litwiniuk, „Wiedza i Życie” 1974, nr 3, s. 88–89.

¹⁸ S. Janowicz, *Wielkie miasto Białostok*, (fragm.), tł. Jerzy Litwiniuk, „Białostocki Informator Kulturalny” 1974, nr 3.

¹⁹ S. Janowicz, *Wielkie miasto Białostok*, (fragm.), tł. Tadeusz Dźugaj; *Wiocha – bogini zawstydyzenia*, tł. Maciej Józef Kononowicz, „Zarzewie” 1974, nr 14, s. 18–19.

²⁰ S. Janowicz, *Do Grzybowszczyzny, Odpust, Ranek*, tł. Jan Czopik, „Nadodrze” 1977, nr 12, s. 7; S. Janowicz, *Modlitwa, Oczekiwanie, Pewnego dnia, Powroty do Krynek, Żdźbło żyta*, tł. Jan Czopik, „Nadodrze” 1978, nr 3, s. 7.

²¹ S. Janowicz, *Pewnego dnia, Spotkanie*, „Sigma” 1977/78, nr 2, s. 16.

²² S. Janowicz, *Suprun*, tł. Jan Czopik, „Warmia i Mazury” 1977, nr 2, s. 16; S. Janowicz, *Ranek, Nieszczęśliwy wypadek*, tł. Jan Czopik, „Warmia i Mazury” 1978, nr 2, s. 16; S. Janowicz, *Rozmowa z matką, Wieczera wigilijna w Grabówce*, tł. Jan Leończuk, „Warmia i Mazury” 1978, nr 10; S. Janowicz, *Samosiej* (fragm.), tł. Jerzy Plutowicz, „Warmia i Mazury” 1979, nr 6, s. 8–9; S. Janowicz, *Wesele na drugi dzień świąt*, tł. Jerzy Litwiniuk, „Warmia i Mazury” 1979, nr 10, s. 30–31.

²³ S. Janowicz, *Miniatury literackie* [z tego cyklu:] *Dlaczego? Do Grzybowszczyzny, Dróżka, Listy do taty, Najwyższe piękno, Suprun, Z daleka lepiej widać, Zagony*, tł. Jan Czopik, „Profile” 1978, nr 9, s. 25–26; *Kariera, Powrót z Augustowa*, tł. Zbigniew Nasiadko, „Profile” 1980, nr 3, s. 23.

²⁴ S. Janowicz, *Miniatury literackie* [z tego cyklu:] *Dlaczego? Handlarzowi sumieniem*, tł. Jan Czopik, „Gazeta Współczesna” 1978, nr 69, s. 6.

²⁵ S. Janowicz, *Moja przystań, Na dawnej Sosnowej, Na pogrzeb, Przemówienie na zebraniu oszustów, Przerwana rozmowa*, tł. Anna Sobecka, „Opole” 1978, nr 11, s. 16–17.

²⁶ S. Janowicz, *Filozof, Rozmowa z nieznaną, Sen biurokraty, Szept usłyszany całkiem przypadkowo*, tł. Anna Sobecka, „Literatura” 1979, nr 18, s. 10.

²⁷ S. Janowicz, *Nieskończona rozmowa*, tł. Zygmunt Trziszka, „Fakty” 1979, nr 32, s. 6.

²⁸ S. Janowicz, *Dzieci z Harkawicz, Jak zmarnować swoje życie (dwa sposoby), Rozmowa Współczesnego z Chorym*, tł. Anna Sobecka, „Odra” 1980, nr 9, s. 57–62.

²⁹ S. Janowicz, *Klucz*, tł. Jerzy Plutowicz, „Argumenty” 1980, nr 27, s. 6.

³⁰ S. Janowicz, *Suprun*, tł. Tadeusz Dźugaj, „Nowa Wies” 1980, nr 32, s. 12–13.

³¹ S. Janowicz, *Tania*, tł. Anna Sobecka, „Regiony” 1980, nr 1, s. 96–126.

³² S. Janowicz, *Aluzja, Dzieci z Harkawicz, Moja przystań, Mysł – to nie koń, Zamyslenie w podróży, Żonie*, tł. Anna Sobecka, „Integracje” 1981, nr 11, s. 71; S. Janowicz, *Zamyslenie w podróży, Moja przestrzeń*, tł. Anna Sobecka, „Integracje” 1993, cz. 29, s. 86.

Kulturalny”³³, „Zwierciadło”³⁴, „Dyskusja”³⁵, „Poezja”³⁶, „Kultura”³⁷, „Miesięcznik Literacki”³⁸, „Więź”³⁹, „Tygodnik Podlaski”⁴⁰, „Kurier Poranny”⁴¹, „Pomerania”⁴². Семнаццаць твораў С. Яновіча са зборніка *Загоны*, якія раней паасобна друкаваліся ў вышэй узгаданых часопісах, пабачылі свет у арыгінале і польскамоўнай версіі ў 1992 годзе ў белавежскім альманаху „Gościniec”⁴³.

Варта адзначыць, што з’яўленне ў друку перакладаў С. Яновіча адбылося на хвалі “беларускага адраджэння” на Беласточчыне, калі з 1956 года пачаў выдавацца беларускамоўны тыднёвік “Ніва” і ў 1958 годзе ўзнікла Беларускае Літаратурнае Аб’яднанне “Белавежа”. Цікава, што перакладчыкі далі польскаму чытачу магчымасць пазнаёміцца з апавяданнямі і мініяцюрамі “белавежца” неўзабаве пасля іх часопіснага дэбюту ў арыгінале. Выдатныя перакладчыкі звярнулі ўвагу на творы ўніверсальнага, пазачасавага характару, у якіх аўтар выказвае сваю любоў да роднага. Тэма нацыянальнай тоеснасці заўсёды актуальныя на культурным польска-беларускім памежжы, аказалася

³³ S. Janowicz, *Cierpki smak*, тл. Zygmunt Trziszka, „Magazyn Kulturalny” 1981, nr 3, s. 47–48.

³⁴ S. Janowicz, *Bojaźń*, тл. Jan Czopik, „Zwierciadło” 1983, nr 29, s. 11.

³⁵ S. Janowicz, *Elegia porzuconego gniazda, Wieczera wigilijna w Grabówce*, тл. Jan Leończuk, „Dyskusja” 1986, nr 3; S. Janowicz, *Świt, Sny*, тл. Jan Leończuk, „Debiuty Dyskusji – Dyskusja” 1988, nr 2.

³⁶ S. Janowicz, *W miasteczku*, тл. Florian Nieuważny, „Poezja” 1987, nr 9.

³⁷ S. Janowicz, *Budujemy się*, тл. Jerzy Plutowicz, „Kultura” 1988, nr 45.

³⁸ S. Janowicz, *W matczynym sadzie, Dom rodzinny, Koniec lata, W miasteczku, Zautek, Na ganku, Lalik, Sz wajka i reszta, Upadek Biadocika, Pogorzelisko, Epilog Frontowy, Opas*, тл. Jerzy Plutowicz, „Miesięcznik Literacki” 1988, nr 4, s. 20–32.

³⁹ S. Janowicz, *Zaduma, Jak się bosy but obłowił, Reminiscencje*, тл. Wiktor Woroszyński, „Więź” 1988, nr 1, s. 33–37.

⁴⁰ S. Janowicz, *Jak się bosy but obłowił, Rozmyślanie*, тл. Jerzy Plutowicz, „Tygodnik Podlaski” 1990, nr 3.

⁴¹ S. Janowicz, *Na ganku*, тл. Jerzy Plutowicz, „Kurier Poranny” 1990.

⁴² S. Janowicz, *Listy do taty, Modlitwa, Mogiły, Oczekiwanie*, „Pomerania” 1994, nr 4.

⁴³ S. Janowicz, *Sny*, тл. Jan Leończuk, *Ojczyść, Kosiarz, Odpust, Najwyższe piękno, Listy do taty, Gościniec, Wierzę, Odrzucenie, Modlitwa*, тл. Jan Czopik, *Brzózka za oknem, Miasto, Za Jarosówką, Nocleg*, тл. Wiktor Woroszyński, *Odwiedziny*, тл. Edward Redliński, *Mogiły*, тл. Jerzy Litwiniuk, *Do mojego syna*, тл. Leszek Kożuszko, „Gościniec” 1992, s. 264–287

асабліва балючай у новай пасляваеннай рэчаіснасці, калі ўзнікла пагроза асіміляцыі аўтахтонаў польскай культурай.

Віктар Ворошыльскі аб сваёй зацікаўленасці творчасцю С. Яновіча і сваіх пачуццях звязаных з перакладам твораў да першай польскамоўнай кнігі пісьменніка, выдадзенай у 1973 годзе ў Варшаве, выказаўся наступным чынам:

Janowicz jest mistrzem krótkich opowiadań, na poły obyczajowych i starających się uchwycić realia społecznego swojego czasu, na poły zaś filozoficznych i abstrakcyjnych – tłumaczyłem je bodaj z czystej przyjemności obcowania z celną formą, dźwigającą bogatą, oryginalną treść⁴⁴.

У сваю чаргу Ежы Літвінюк адзначыў, што

Wielkie miasto Białystok С. Яновіча ze względu na tytuł, jaki podpowiedziałem do tej książki, rozeszło się błyskawicznie. Ludziska chcieli wiedzieć, jakie „tajemnice Paryża” się tam ukrywają...⁴⁵

Можна сказаць, што С. Яновічу пашчасцілася на перакладчыкаў, асабліва на тых, якія сваёй біяграфіяй звязаны з Беларуссю і беларускай культурай, у душы якіх адгукалася пачуццё абавязку адносна гэтай культуры і яе творцаў: гэта і Ежы Літвінюк, і Віктар Ворошыльскі, і Яўген Кабатц. Як слушна адзначыў апошні з іх, перакладчык

powinien zawsze docierać do tych źródeł mądrości i wiedzy pozaliterackiej, które stanowią zaplecze słowa, jego ziemię i społeczno-kulturalne soki. Bardzo by się to przydało też czytelnikowi – polski, niestety, czymś takim nie dysponuje, lekceważy to historycznie i kulturalnie, ma bliskie zaplecze i wtedy jego stosunek do literatury białoruskiej ogranicza się do doznań estetycznych, a te, wypowiadam to z pewnym niepokojem, są raczej skromne, nie wykraczają poza cechy oświeconej tradycji⁴⁶.

⁴⁴ *Pragnę wierzyć, że to sytuacja przejściowa. Rozmowa z Wiktorem Woroszylskim* [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, Białystok 1993, s. 80.

⁴⁵ *Nie jestem purystą. Rozmowa z Jerzym Litwiniukiem*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, s. 114.

⁴⁶ *Uczuciowo Białorusi nigdy nie zdradziłem. Rozmowa z Eugeniuszem Kabatcem*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, s. 38.

Беларуская мова была “мовай дзяцінства” і для Тадэвуша Канвіцкага. Пісьменнік у інтэрв’ю, дадзеным Т. Занеўскай, прызнаецца, што яго ўспрыманне свету адпавядае беларускаму светапогляду:

Ja w gruncie rzeczy patrzę dobrze na świat, chociaż jestem awanturniczy, patrzę z sympatią, z pobłażaniem. To się może brać z białoruskości. Myślę tu o pewnych kodach intelektualno-moralnych. Mam skłonności do żartu, ale i mam skłonności do patosu, a to są pierwiastki charakterystyczne dla duchowości białoruskiej⁴⁷.

Перакладчык у нейкай ступені адчувае сябе беларусам⁴⁸.

Тэрэса Занеўская ў інтэрв’ю з С. Яновічам папыталася, што ён думае аб перакладах сваіх твораў. Пісьменнік адказаў, што, калі ён не паспявае аўтарызаваць тэкстаў, то на жаль, знаходзіць ў іх шмат перайначванняў, якія выцякаюць з падабенства слоў і семантычнай адрознасці. У якасці прыкладу С. Яновіч прыводзіць наступныя характэрныя памылкі:

„zaraz” w naszym języku ma czas teraźniejszy; bezokolicznik „dakana je” przekładają „dokonać”, zamiast: dobić, zniszczyć, zgnoić, „papierci” – wychodzi u nich – „poprzec”, i wcale nie domyślają się z kontekstu zdania, że mowa jest o przepędzeniu, przegnaniu, pogonieniu kota; „błaha” występuje w dwóch znaczeniach: paskudnego samopoczucia albo: – „niabłaha”, czyli nieźle, a tłumaczą w sensie błahostki. I tede⁴⁹.

У 1973 годзе, праз чатыры гады пасля кніжнага дэбюту *Загонаў* (1969 год), польскамоўны чытач змог пазнаёміцца з кнігай С. Яновіча *Wielkie miasto Białystok*⁵⁰. Варта падкрэсліць, што ў варшаўскім выдавецтве пабачыў свет том у якім была прадстаўлена на польскай мове толькі частка твораў аўтара. Як заўважыў В. Смахч, што пераклад *Загонаў*, як і пазнейшых кніг С. Яновіча, не мае адпаведнікаў у ары-

⁴⁷ *Jestem częścią żywej Białorusi. Rozmowa z Tadeuszem Konwickim*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest...*, s. 20.

⁴⁸ Тамсама, с. 14.

⁴⁹ *Nie znam siebie. Rozmowa z Sokratem Janowiczem*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest...*, s. 47.

⁵⁰ S. Janowicz, *Wielkie miasto Białystok*, red. Jerzy Litwiniuk, tł. Dżугай Т., Huszcza J., Kononowicz M.J., Kożuszek L., Litwiniuk J., Redliński E., Rudczyk W., Woroszyński W., Warszawa: Iskry 1973, ss. 180.

гінале. Кожны з польскамоўных зборнікаў апавяданняў ці мініяцюр з’яўляецца толькі “wyborem, a nie ‘normalnym’ tomem autorskim”⁵¹. Так, выбар і пераклад твораў да кнігі *Wielkie miasto Białystok* ажыццявіў Ежы Літвінюк; тому *Zapomnieliska*⁵² – Ян Чопік; *Mate dni*⁵³ уяўляе сабой калектыўны пераклад; зборнік *Trzecia pora*⁵⁴ выйшаў па ініцыятыве Вальдэмара Смашча. У выніку некаторыя творы С. Яновіча паўтараліся ў розных выданнях, іншыя ж былі абмінуты ўвагай перакладчыкаў, а значыць і крытыкаў. Напрыклад, у зборніку *Zapomnieliska* аказалася адзінаццаць мініяцюр з надрукаваных раней у кнізе *Wielkie miasto Białystok*. Зразумела, прадстаўленых у новым, арыгінальным перакладзе іншай асобы. В. Смашч слухна адзначыў, што гэтыя аспекты ўскладняюць польскім даследчыкам асэнсаванне творчай эвалюцыі пісьменніка, паколькі на аснове выбраных твораў немагчыма “śledzić drogi rozwojowe pisarza, jak też – bez dużego ryzyka – wypowiadać sądy uogólniające. To jeden z problemów, o których nie należy zapominać przy lekturze”⁵⁵.

Творчасць С. Яновіча ў гэты час была ўключана ў канон польскай літаратуры, а ён сам прыняты ў шэрагі членаў Саюза польскіх пісьменнікаў. В. Смашч слухна заўважае, што польскаму чытачу былі вядомыя толькі некаторыя творы пісьменніка, што спрычынілася да незразумення сутнасці ўсёй яго творчасці:

Ten oczywisty fakt spowodował jednak dalsze implikacje, które zaważyły na recepcji twórczości pisarza. Pojawienie się *Wielkiego miasta...* na rynku czytelniczym nastąpiło w okresie wielkiego „boomu” tzw. nurtu chłopskiego w prozie⁵⁶.

Гэта з’ява ў 70-ых гадах мінулага стагоддзя стала дамінуючай у польскай літаратуры.

⁵¹ W. Smaszcz, *Scalenie pamięci*, [w:] S. Janowicz, *Trzecia pora*, Białystok 1983, s. 9.

⁵² S. Janowicz, *Zapomnieliska*, autoryzowany przekład z białoruskiego Jana Czopika, Wrocław: Ossolińskich 1978, ss. 71s.

⁵³ S. Janowicz, *Mate dni*, tł. Jerzy Plutowicz, Anna Sobiecka, Jan Leończuk, Zbigniew Nasiadko, Małgorzata Leczycka, Jerzy Litwiniuk, Warszawa: Czytelnik 1981, ss. 186.

⁵⁴ S. Janowicz, *Trzecia pora*, Białystok: Krajowa Agencja Wydawnicza 1983.

⁵⁵ W. Smaszcz, *Scalenie pamięci*, [w:] S. Janowicz, *Trzecia pora*, s. 9.

⁵⁶ Тамсама, с. 9.

Некаторыя польскія даследчыкі ўбачылі кропкі судакранання паміж сацыяльным паходжаннем і характарам творчасці С. Яновіча, а так званай вясковай плыню польскай літаратуры. У 1973 годзе ў кнізе *Związki naturalne* Генрык Берэза, відаць, не вельмі дасведчаны ў беларускай літаратуры, аналізуючы перакладзеныя творы пісьменніка з Крынак, няслушна звязіў іх тэматыку да *nurtu chłopskiego*⁵⁷.

Падобная выснова была зроблена і Янам Куровіцкім⁵⁸. Ва ўступным слове да зборніка *Zapomnieliska* даследчык, сцвердзіў, што С. Яновіч з’яўляецца вясковым паэтам, і яго “метафізічнасць” – мысленне аб справах самых важных і асноўных – вясковая. Ян Куровіцкі наступным чынам тлумачыць, чым адрозніваецца паэт вясковы ад гарадскога:

Owa wieś oznacza tu bardzo wiele. Nie tylko miejsce biologicznego trwania. Ale: kąt, pod którym widzi się całą rzeczywistość, hierarchie wartości, służące jej ocenie, ośrodek dziecięco młodzieńczej idylli, punkt wreszcie, w którym przecinają się marzenia i sny. Jest to zatem wieś charakterystyczna dla poety wiejskiego, dokładnie inna niż pojawiająca się w wyobraźni poety miejskiego. Bo ten drugi jedynie ją eksploruje. Wybiera z niej materiał do przenośni i metafor, idealizuje i odrealnia. Według zupełnie innych zasad. I – innych hierarchii wartości. Tu – nie. Poeta miejski (niezależnie, czy na wsi się urodził i wychował, czy nie) jest gościem wsi. Wiejski – gościem miasta. Obaj żyją tedy w nieprzenikliwych dla siebie światach. I więcej ich dzieli niż łączy⁵⁹.

Ян Куровіцкі слушна звярнуў увагу на тое, што ў ментальнасці аўтара *Zapomnielisk*, свядома ці не, адлюстроўваецца яго сацыяльнае паходжанне. Сапраўды светабачанне С. Яновіча ў паэтычнай прозе выяўляе цікавы ўнутраны свет чалавека, перспектыву выхадца з беларускамоўнай вёскі. Па словах крытыка, свет пісьменніка існуе як малая вёска, з’яўляецца мерай эстэтыкі і этыкі, бо без вёскі нічога няма, *Nawet poetycznego filozofowania*⁶⁰.

Перспектыва апавядальніка-вяскоўца выяўляецца, калі ўслед за героямі *Загонаў* С. Яновіч назірае за паводзінамі людзей у горадзе. Свае

⁵⁷ H. Bereza, *Na pograniczu*, „Tygodnik Kulturalny” 1973, nr 40, s. 4.

⁵⁸ J. Kurówicki, *Świat jak mała wioska*, [w:] S. Janowicz, *Zapomnieliska. Miniatury liryczne*. Autoryzowany przekład z białoruskiego Jana Czopika, Wrocław 1978, s. 5–11.

⁵⁹ Тамсама, с. 5–6.

⁶⁰ Тамсама, с. 7.

высновы Я. Куравіцкі робіць на аснове разважанняў героя *Nieudanego spaceru* (*Няўдалага шпацыру*), які каля сабора Святога Мікалая сочыць за людзьмі ў машынах у час снегападу. Яны іранічна насміхаюцца з тых, хто ў адрозненне ад іх змушаны таптаць грязь. Герою апавядання ўзгадалася аналагічная сітуацыя з яго дзяцінства, калі ў час жніва раптоўна надыйшла хмара:

bogaci powsiadali na wozy i uciekają środkiem drogi. Ja z matką – schowaliśmy sierp w garbatym mendlu – biegniemy do domu ścieżką, obok jeszcze świeżych kolein. Z wozu krzyczą do nas, żebyśmy się pospieszyli, bo zmokniemy; kpią.

Ci, jadący w autach, są w czymś podobni do tamtych: na szybach rozklejają się ich ironiczne uśmiechy – od ucha do ucha gładkich pysków⁶¹.

Адным словам, памяняліся час і месца дзеяння, але паводзіны людзей засталіся нязменныя. На думку Я. Куравіцкага, горад у творах С. Яновіча выводзіцца ў вобразе пераапанутай вёскі, дзякуючы чаму можна адчуць сябе ў ім “свойска”. Беласток, пазбаўлены сваіх атрыбутаў, “іграе” зусім іншую ролю, а “swym przebraniem właśnie, gubiąc naturalną, więc niepoetycką, oczywistość, przestaje zatem być tym, czym jest samo dla siebie, (...)”⁶².

Дарыюш Кулеша, маючы на ўвазе тэматычнае падабенства твораў прадстаўнікоў “сялянскай плыні” ў польскай літаратуры (Веслаў Мысліўскі, Эдвард Рыдліньскі, Тадэвуш Новак, ці Юліян Кавалец) і С. Яновіча, не бачыць прычыны, каб пазбягаць супастаўлення паміж імі. “Pozwala na nią estetyczna wartość pisarstwa Sokratesa z Krynek. Poza tym właśnie to chłopskie, polsko-białoruskie zestawienie potwierdza cenną osobność tekstów Janowicza”⁶³.

Так, вытокі станаўлення беларускай нацыі, яе культуры, абумоўлены гістарычнымі абставінамі і звязаны з жыццём чалавека на зямлі. Сялянства ўсведамлялася як субстрат нацыі, як першакрыніца этычных уяўленняў. Па слухным сцверджанні Анжэлы Мельнікавай, вызнача-

⁶¹ S. Janowicz, *Nieudany spacer*, [w:] S. Janowicz, *Trzecia pora*, Białystok 1983, s. 116–117.

⁶² J. Kurowicki, *Świat jak mała wioska*, [w:] S. Janowicz, *Zapomnieniska*, s. 7.

⁶³ D. Kulesza, *To, co najważniejsze. Nie tylko o literackich przewagach Sokratesa Janowicza*, [w:] *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*, pod red. G. Charytoniuk-Michej, E. Dąbrowicz, K. Sawickiej-Mierzyńskiej, D. Zawadzkiej, Białystok 2014, s. 82.

льнымі канстантамі нацыянальнага прыгожага пісьменства з'яўляюцца канцэпты зямля, чалавек, Бацькаўшчына, родны кут. Скрызны матыў народнага быцця прадвызначыў пэўны тып героя, нацыянальны вобраз свету. Даследчыца падкрэсліла, што арганічная сувязь чалавека і зямлі абумовілі пэўны “ландшафт мыслення”, але ж,

памылкова абмяжоўваць паняцце “нацыянальнае” толькі сацыяльным, аднак менавіта з сялянствам звязана апрацоўка геаграфічнага ландшафту, што ўплывае і на ландшафт культуры. У вёсцы на працягу стагодзяў захоўваліся важнейшыя прыкметы этнасу, яго традыцыі, звычай, мараль⁶⁴.

Падобна выглядала сітуацыя з беларусамі Падляшша, калі сялянскае паходжанне пісьменнікаў няслушна і памылкова атаясамлівалася з іх нацыянальным менталітэтам, культурай, традыцыяй, урэшце, сутнасцю іх твораў.

Так і ў творчасці С. Яновіча праблема перажывання сялянскімі дзецьмі драмы адыходу з роднай вёскі з'яўлялася адным з аспектаў псіхалогіі чалавека на этнічна-культурным памежжы. Галіна Тычко слушна адзначыла, што знешняй суаднесенасцю творчасці С. Яновіча з вясковай тэматыкай, зацямняецца і затушоўваецца іпастась пісьменніка, яго

этнічна-палітычная заангажаванасць, яго свядомая ўпартая тэндэнцыйнасць, з якой ён, як некалі наш славуты зямляк з-пад Наваградка Адам Міцкевіч, адлюстроўвае трагізм лёсу да гэтага часу заняволенага беларускага народа⁶⁵.

Вальдэмар Смашч першым з польскіх крытыкаў пераканаўча супрацівіўся ўпісванню творчасці С. Яновіча ў сялянскую плынь, абгрунтоўваючы свой тэзіс неапраўданасцю спалучэння вясковага паходжання пісьменніка з характарам яго беларускай творчасці:

⁶⁴ А. Мельнікава, *Канцэптуалізацыя нацыянальнага ў беларускай прозе першай трэці ХХ стагоддзя*. Аўтарэферат дысертацыі на атрыманне вучонай ступені доктара філалагічных навук па спецыяльнасці 10.01.01. – беларуская літаратура, Мінск 2017, с. 16.

⁶⁵ Г. Тычко, *Журботны самотнік пад зоркай каляднай*, [у:] С. Яновіч, *Запісы веку*, Беласток 1999, с. 87.

Nie jest moim zamiarem podważanie w tym miejscu problemu autonomiczności nurtu chłopskiego, wydaje mi się jednak, że jak każda kategoria natury raczej socjologicznej niż artystycznej, nie sprzyja oglądowi indywidualnego zjawiska literackiego. Janowicz rozpatrywany na tle całej plejady pisarzy zaliczonych do tego nurtu, traci wiele ze swojej wyrazistości, odrębności (wyznaczonej zarówno przez język, jak i odmienną tradycję), a więc tego wszystkiego, co decyduje o randze każdego pisarza (падкр. – А.С.)⁶⁶.

Таму, да цэласнага аналізу творчага шляху двухмоўнага пісьменніка неабходныя паланістычныя і беларутэністычныя кампетэнцыі даследчыка.

Сам С. Яновіч супраціўляўся ўключэнню яго ў шэрагі сялянскіх пісьменнікаў, непагаджаўся з атаясамліваннем яго творчасці з сялянскай плыню, апеляваў да крытыкаў, чытачоў: “I na litość boską: wybaw mnie z tej szufladki nurtu chłopskiego. Chodzi przecież o tę literaturę białoruską, która powstaje w Polsce, (...)”⁶⁷. Польскія крытыкі памылкова акцэнтаваліся на знешніх вясковых кантэкстах жыцця беларусаў Падляшша ў творах С. Яновіча. Ян Чыквін таксама падкрэсліваў, што творчасць пісьменніка, народжанага ў Крынках, *не адчыняецца сялянскім ключом*⁶⁸.

У варшаўскіх выдавецтвах пабачылі свет таксама наступныя кнігі прозы С. Яновіча, перакладзены на польскую мову: *Samosiej*⁶⁹, *Srebrny jeździec*⁷⁰, у ольштынскім выдавецтве – *Ściana*⁷¹. На польскай мове С. Яновічам была напісана кніга *Białoruś, Białoruś*⁷². Малая проза пісьменніка перакладзена і на заходнееўрапейскія мовы. У 1984 годзе пабачылі свет білінгвальнае выданне мініяцюраў С. Яновіча (па-беларуску

⁶⁶ W. Smaszcz, *Scalenie pamięci*, [w:] S. Janowicz, *Trzecia pora*, Białystok 1983, s. 9.

⁶⁷ S. Janowicz, *Proza autobiograficzna*, [w:] Zygmunt Trziszka, *Korzenie plebejusza*, Warszawa 1984, s. 243.

⁶⁸ Я. Чыквін, *Сямейны партрэт крынкаўцаў з айтарам на першым плане*, [у:] Ян Чыквін, *Далёкія і блізкія, Беларускае пісьменнікі замежжа*, Беласток 1997, с. 174.

⁶⁹ S. Janowicz, *Samosiej*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1981.

⁷⁰ S. Janowicz, *Srebrny jeździec*, Warszawa: Czytelnik 1984.

⁷¹ S. Janowicz, *Ściana*, Olsztyn: Pojezierze 1979.

⁷² S. Janowicz, *Białoruś, Białoruś*, Warszawa: Iskry 1987.

і па-англійску) *Miniature* (Лондан) і пераклад зборніка *Законы* на італьянскую мову (Венецыя).

На пачатку 90-ых гадоў С. Яновіч шчыра прызнаўся, што падчас аўтарскіх сустрэч з польскім чытачом узнікала пытанні, чаму ён піша па-беларуску. “Dlaczego Pan, żyjąc w Polsce i będąc jej nieprzyszywanym obywatelem, pisze nie po polsku? – takim mrozącym pytaniem zaczynały się z reguły moje spotkania z Polakami”⁷³. Пісаў жа ён, што гэта выцякае

z patriotycznego wyboru i że bardzo długo szło mi to piekielnie opornie, ale się zaważam: talent Białorusina musi służyć Białorusinom! To nie znaczy, że teoria „tworzenia w języku najpierwszym, dzieciństwa” jest czczym wymysłem, ale w moim wypadku była ona czymś wtórnym, później uświadomioną zresztą (podpowiedział mi ją niezapomniany Zbyszek Ślącza) ⁷⁴.

Незалежна ад мовы свайго твора С. Яновіч заўсёды выказваўся з перспектывы беларускага асяроддзя ў Польшчы. Малгажата Чэрмінська ў артыкуле „*Punkt widzenia*” jako kategoria antropologiczna i narracyjna w prozie niefikcjonalnej⁷⁵ якраз падкрэсліла важкасць “punktu бачання” наратара, калі аповед узнікае ў сітуацыі сутыкнення розных культурных кругоў⁷⁶.

Асоба беларускага пісьменніка, грамадзяніна Польшчы заўсёды выклікала цікавасць культурных эліт польскага і беларускага асяроддзя. С. Яновіч ахвотна выказваўся ў польскай прэсе не толькі як літаратурны крытык, але і як грамадскі дзеяч, прадстаўнік асяроддзя беларусаў Падляшша. Роберт Траба сабраў найбольш значныя тэксты крынкаўца і выдаў іх у кнізе *Ojczyść. Białoruskie ślady i znaki*⁷⁷.

⁷³ Nie znam siebie. Rozmowa z Sokratem Janowiczem, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, Białystok 1993, с. 57.

⁷⁴ Тамсама, с. 51.

⁷⁵ M. Czermińska, „*Punkt widzenia*” jako kategoria antropologiczna i narracyjna w prozie niefikcjonalnej, „*Teksty Drugie*” 2003, nr 2–3, s. 12.

⁷⁶ М. Чэрмінська засцерагае, што ў яе даследчыцкім полі не знаходзяцца такія выпадкі аб якім піша Януш Кжывіцкі: J. Krzywicki, *Opowiadanie na styku kultur: przypadek afrykański*, [w:] *Praktyki opowiadania*, red. B. Owczarek, Z. Mitosek, W. Grajewski, Kraków 2001, s. 273–299.

⁷⁷ S. Janowicz, *Ojczyść. Białoruskie ślady i znaki*, Wybór i opracowanie R. Traba, Olsztyn 2002, 256 ss.

Беларус з культурнага памежжа імкнуўся стварыць беларускі нацыянальны міф на аснове спадчыны Вялікага Княства Літоўскага. С. Яновіч хацеў даказаць, што беларуская культура адрозніваецца ад заходняй, што яна адметная сама па сабе. Сапраўды, беларуская прастора была крыніцай, з якой выцякалі арыгінальныя і самабытныя культурныя плыні.

Заўважаецца, што ад другой паловы 80-ых гадоў С. Яновіч як бы “вычэрпваецца” як мастак слова, і пачынае публікаваць свае роздумы над гісторыяй ўсходніх славян. Беларускі пісьменнік Польшчы прадстаўляў суб’ектыўную ацэнку пра мінулыя падзеі і свайго пакалення ў наступных кнігах на польскай мове: кантраверсійным эсэ *Białoruś*, *Białoruś* (Warszawa, 1987), *Terra incognita: Białoruś* (Białystok, 1993), *Dolina pełna losu* (Białystok, 1993), *Z księgi Podlasia*, (Łomża, 2001). Кніга *Nasze tysiąc lat* (Białystok, 2000) з’явілася вынікам вялікага інтэрв’ю рэдактара беларускага беластоцкага штотомсячніка “Часопіс” Юркі Хмялеўскага (1963) з С. Яновічам. Кнігу *Не жаль пражытага* (Беласток, 2002), якую Юрка Хмялеўскі назваў “не поўным запісам усіх важнейшых падзей у жыцці Яновіча”⁷⁸, напісаную па-беларуску, Яўген Кабатц пераклаў на польскую мову, а літаратурны кварталнік „Regiony” надрукаваў.

Найбольшы водгук у польскім асяроддзі выклікала кніга *Białoruś*, *Białoruś*, напісаная ў форме літаратурна-гістарычнага эсэ, ці, як сказаў Алег Латышонак⁷⁹, у форме асабістага маналогу. Погляды С. Яновіча на гісторыю Ян Максімоў назваў “культуралагічнай канцэпцыяй”, калі экскурсы пісьменніка ў мінулае мяжуюцца з лірычнымі, асабістымі адступленнямі⁸⁰.

Адносна кнігі *Białoruś*, *Białoruś* С. Яновіча выказалася шмат польскіх рэцэнзентаў: на старонках часопісаў „Białostoczczyzna”⁸¹,

⁷⁸ Ю. Хмялеўскі, *Прадмова*, [у:] С. Яновіч, *Не жаль пражытага*, Беласток 2002, с. 6.

⁷⁹ Алег Латышонак у дыскусіі аб кніжцы Сакрата Яновіча *Беларусь*, *Беларусь* (1987), *Логіка сэрца, эмоцыя розуму*, “Ніва” 1989, № 36, 3 верасня, с. 3.

⁸⁰ Ян Максімоў у дыскусіі аб кніжцы Сакрата Яновіча *Беларусь*, *Беларусь* (1987), *Логіка сэрца, эмоцыя розуму*, “Ніва” 1989, № 36, 3 верасня, с. 4.

⁸¹ Н. Мајецкі, [rec.], „Białostoczczyzna” 1987, nr 3, s. 42.

„Literatura”⁸², „Nowe Książki”⁸³, „Slavia Orientalis”⁸⁴, „Więź”⁸⁵, „Zdanie”⁸⁶, „Res Publica”⁸⁷, „Tygodnik Kulturalny”⁸⁸ i інших⁸⁹. Аўтар выклікаў раздражненне ў польскім асяроддзі, што адбілася на ўспрыманні ўсяго яго творчага наробку і выявілася ў з’яўленні шэрагу негатыўных артыкулаў. Ян Чыквін, спасылаючыся на Казімежа Падляскага⁹⁰, адзначыў, што на аўтарскіх сустрэчах С. Яновіч “з’ядноўваў сабе палякаў, але кніжкай *Białorus*, *Białorus* адназначна перакрэсліў тыя намаганні, якія раней прыклаў”⁹¹.

Варта спаслацца тут на К. Савіцкую-Межыньскую, якая, пазнаёміўшыся з рэцэнзіямі польскіх журналістаў, адзначыла, што іх рэцэнцыя кнігі пісьменніка з Крынак ўпісваецца ў прастору каланіяльнага дыскурсу. Даследчыца падкрэсліла, што:

Towarzyszyć nam przy tym powinna świadomość, że literatura i kultura nie są obszarami niewinnymi ani neutralnymi w sensie politycznym czy historycznym, lecz uczestniczą w focaultowskim dyskursie władzy, nawet jeśli tych kwestii (politycznych, historycznych, społecznych) nie tematyzują⁹².

⁸² Z. Skrok, *Widok z przeciwległego okna*, „Literatura” 1987, nr 10, s. 73.

⁸³ P. Wróbel, *Mniejszości narodowe w Polsce – temat aktualny*, „Nowe Książki” 1987, nr 10, s. 14.

⁸⁴ M. Wydmańska-Kurlej, S. Janowicz, *Białorus, Białorus*, „Iskry”, Warszawa 1987, 189 s. [rec.:] „Slavia Orientalis” 1989 nr 1–2, s. 121–123.

⁸⁵ „Krzyk rozpaczy”. *O książce Sokrata Janowicza „Białorus, Białorus” rozmawiają Marek J. Karp i Bohdan Skaradziński*, „Więź” 1988 nr 1, s. 42–47.

⁸⁶ Z. Bauer, *Nie tak...*, „Zdanie” 1987, nr 6, s. 57.

⁸⁷ G. Borkowska, *Historia sentymalna*, „Res Publica” 1988, nr 3, s. 128.

⁸⁸ K. Kopka, *Białoruska gorączka Sokrata Janowicza*, „Tygodnik Kulturalny” 1988, nr 47, s. 13.

⁸⁹ J. Tomaszewski, *Pozostać Białorusinem*, „Polityka” 1987, nr 41, s. 8; W. Serczyk, *Zawinił czas...*, „Gazeta Współczesna” 1987, nr 91, s. 3; Z. Skrok, *Widok z przeciwległego okna*, „Literatura” 1987, nr 10, s. 73; G. Borkowska, *Historia sentymalna*, s. 128; E. Kabatc, *Białoruski koncert barokowy*, „Kobiety i Życie” 1988, nr 43, s. 15; K. Kopka, *Białoruska gorączka Sokrata Janowicza*, s. 13; *Krzyk rozpaczy. O książce Sokrata Janowicza „Białorus, Białorus” rozmawiają Marek J. Karp i Bohdan Skaradziński*, s. 44; *Logika сэрца, эмоцыя розуму*, „Ніва” 1989, № 36; M. Wydmańska-Kurlej, S. Janowicz, *Białorus, Białorus*, s. 221–223.

⁹⁰ Богдан Скарадзінскі карыстаўся псеўданімам Казімеж Падляскі.

⁹¹ *Logika сэрца, эмоцыя розуму*, с. 3.

⁹² K. Sawicka-Mierzyńska, *Polskie recenzje twórczości Sokrata Janowicza jako przeświadczenie spotkania kolonialnego*, [w:] *Sokrat Janowicz pisarz transgraniczny*, s. 180.

Некаторыя аўтары артыкулаў дайшлі нават да таго, што аспрэчвалі моўныя беларускія кампетэнцыі С. Яновіча і дыплом паланістыкі Варшаўскага ўніверсітэта. Відавочна, словы пісьменніка, што “białoruska prawda nie wszędzie przystaje do polskiej”⁹³, аказаліся актуальнымі. Сапраўды, маем тут справу з пацвярджэннем віктымізацыі, значыць, працэсу, калі С. Яновіч за свае погляды становіцца ахвярай шматлікіх нападак з польскага боку.

Галоўным апанентам публікацыі *Białorus, Białorus* С. Яновіча быў Богдан Скарадзіньскі. У артыкуле „*Krzyk rozpaczy*”. *O książce Sokrata Janowicza „Białorus, Białorus” rozmawiają Marek J. Karp i Bohdan Skaradziński* апошні з суразмоўцаў закінуў С. Яновічу, што ён пачаў са спрэчкі, напоўненай інвектывамі, якія зняважылі адрасата твора. Аўтар кнігі, напісанай “ku pozyskaniu serc polskich, by sprafrazować Sienkiewicza”⁹⁴, ва ўступе, па-грубіянску, загадзя выказвае сваю прадузятасць, меркаванне адносна адсутнасці адукацыі ў польскамоўнага чытача ў гэтай галіне. Б. Скарадзіньскі, абураны не толькі гэтымі словамі С. Яновіча, сцвердзіў, што насуперак запэўніванням аўтара *Białorusi, Białorusi*, нібы эсэ адрасавана палякам, ён напісаў яго перш для сябе самога.

У *Дзённіках* С. Яновіч выказвае эмацыянальныя адносіны да негатыўных рэцэнзій на яго *Białorus, Białorus*. Большасць крытычных выказванняў адносна яго кніг пісьменнік суправаджае абразлівымі каментарыямі наконт іх аўтараў. Публікацыі Багдана Скарадзіньскага, Марка Карпа, Анджэя Сэрчыка і іншых С. Яновіч успрымае не толькі як атаку на яго асобу, але ўвогуле як погляд на беларусаў⁹⁵. Думкі, разважанні аўтара кнігі *Białorusini, Litwini, Ukraińcy – nasi wrogowie czy bracia?*⁹⁶ С. Яновіч называе рэвізіянізмам, які не можа прывесці да супрацоўніцтва паміж двума этнасамі.

⁹³ S. Janowicz, *Ojczyść. Białoruskie ślady i znaki*, s. 183.

⁹⁴ S. Janowicz, *Białorus, Białorus*, Białystok 1987, s. 144.

⁹⁵ С. Яновіч, *Дзённікі: 1987–1995*, Беласток 1997, с. 27.

⁹⁶ B. Skaradziński, *Białorusini, Litwini, Ukraińcy – nasi wrogowie czy bracia?*, Białystok 1990.

К. Савіцка-Межыньска бярэ ў абарону С. Яновіча перад Багданам Скарадзінскім, які ў размове з Маркам Карпам прызнае натуральнай сітуацыю, калі размова па-беларуску – гэта прычына для сораму:

Mamy tu też do czynienia z potwierdzeniem stereotypu wiktymistycznego (obowiązującego zresztą także jako jeden z elementów białoruskiej autonarracji): posługiwanie się rodzimym językiem ma się wiązać z poniesieniem ofiary, jest rodzajem poświęcenia (...)97.

На заканчэнне разваг над крытычнымі рэцэнзіямі кнігі *Białoruś, Białoruś*, падсумоўваючы сказанае, можна спаслацца на словы К. Савіцкай-Межыньскай, што стаўленне польскіх даследчыкаў і публіцыстаў да перажыванняў пісьменнікаў нацыянальных меншасцяў сведчыць

jak bardzo wszyscy byliśmy i jesteśmy nadal uwikłani w pewną opowieść o nas samych, naszych relacjach z Innymi i naszej przeszłości. Opowieść, która jeszcze do niedawna wydawała się nam tak niewinna i „obiektywna”, że aż stawała się przezroczyista. Jeden z języków, jaki możemy dziś rozpoznać w tej opowieści, to dyskurs kolonialny98.

Зразумела, гістарычныя кантэксты спрычыніліся да моўнай асіміляцыі беларускага насельніцтва Падляшша, таму і пісьменнік у публіцыстычных творах выказваўся найперш на польскай мове. З эсэістычных твораў С. Яновіча толькі два – узгаданая ўжо кніга *Не жаль пражытага і Пад знакамі Арла ў Пагоні* (Крынікі, 2003) – адрасаваны да беларускамоўнага чытача.

У 2014 годзе ва выдавецтве ўніверсітэту ў Беластоку “Trans Humana” выйшла кніга *Sokrat Janowicz – pisarz transgraniczny. Studia, wspomnienia, materiały*99. Літаратуразнаўцы Данута Завадзка, Катажына Савіцка-Межыньска, Гражына Харытониук-Міхей, якія займаюцца даследаваннем падляскай літаратуры, у тым і творчасцю беларусаў Польшчы, запрасілі да супрацоўніцтва даследчыкаў з іншых навуко-

97 K. Sawicka-Mierzyńska, *Polskie recenzje twórczości Sokrata Janowicza jako przestrzeń spotkania kolonialnego*, [w:] *Sokrat Janowicz pisarz transgraniczny*, s. 182.

98 Тамсама, с. 194.

99 *Sokrat Janowicz – pisarz transgraniczny. Studia, wspomnienia, materiały*, red. G. Charytoniuk-Michiej, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, Białystok 2014.

вых устаноў, якія са сваёй перспектывы глянулі на нарбак С. Яновіча. Сярод яе аўтараў, апрача ўжо ўзгадваемых, можна назваць: Эльжбету Кононьчук¹⁰⁰, Эльжбету Рыбіцку¹⁰¹, Дануту Завадзку¹⁰². У адной з рэцэнзій на гэту кнігу адзначаецца, што з шэрагу матэрыялаў, напісаных з пашанай і любоўю да С. Яновіча, “выразна выдзяляецца аналітычны артыкул прафесара Дарыюша Кулены – вылучаецца сваёй сістэматычнасцю выкладу, грунтоўнай доказнасцю канцэпцыі ‘Аднаго Тэксту’”¹⁰³.

Спецыфіка літаратуры беларусаў Падляшша, яе нацыянальная ідэнтычнасць абумоўлена памежным становішчам іх “малой айчыны”. Катажына Савіцка-Межыньска, падобна як большасць даследчыкаў-рэгіяналістаў¹⁰⁴, пераканана, што ў польскую літаратуру варта ўключыць і літаратуры створаныя на розных мовах, дыялектах у розных рэгіёнах дзяржавы, у тым ліку і творчасць “белавежцаў”. Сыходзячы з такой перспектывы, даследчыца, спасылаючыся на ўспрыняцце “слёнскай літаратуры”, прапанаванае Яцкам Лышчынай¹⁰⁵, залічвае ў “падляшскую літаратуру” і творчасць С. Яновіча. У манаграфіі *Poruszyć miejsce. Obraz Białegostoku w twórczości Sokrata Janowicza*

¹⁰⁰ E. Kończuk, *Poetyka miasta. Białystok Sokrata Janowicza*, [w:] *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*, (red.) G. Charytoniuk-Michiej, E. Dąbrowicz, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, Białystok 2014, s. 133–147.

¹⁰¹ E. Rybicka, „Prześlona rewolucja” na peryferiach. Przypadek Sokrata Janowicza, [w:] *Sokrat Janowicz: pisarz transgraniczny. Studia, wspomnienia, materiały*, G. Charytoniuk-Michiej, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka (red.), Białystok 2014, s. 49–57.

¹⁰² D. Zawadzka, *Rafa regionu. O przemianach pamięci w literaturze pogranicza polsko-białoruskiego*, [w:] *Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, M. Mikołajczak, E. Rybicka (red.), Kraków 2012, s. 263–279; D. Zawadzka, *Wynajdywanie tradycji – uwagi o pisarstwie historycznym Sokrata Janowicza*, [w:] *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*, G. Charytoniuk-Michiej, E. Dąbrowicz, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka (red.), Białystok 2014, s. 97–112.

¹⁰³ Рэцэнзія, *Sokrat Janowicz – pisarz transgraniczny. Studia, wspomnienia, materiały*, red. G. Charytoniuk-Michiej, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, Białystok 2014, 520 с., “Тэрмапілы” 2015, № 19, с. 323.

¹⁰⁴ Гл. больш: *Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, red. M. Mikołajczak, E. Rybicka, Kraków 2012; *Region a tożsamości transgraniczne. Literatura. Miejsca. Translokacje*, red. D. Zawadzka, M. Mikołajczak, K. Sawicka-Mierzyńska, Kraków 2016; *Regionalizm literacki – historia i pamięć*, red. Z. Chojnowski, E. Rybicka, Kraków 2017; і іншыя.

¹⁰⁵ J. Lyszczyna, *Czy istnieje literatura śląska?*, „Fabryka Silesia” 2012, nr 1, <https://www.fabrykasilesia.pl/numer/wybrany-tekst/jacek-lyszczyna-czy-istnieje-literatura-slaska,3,18.html> [дата доступу: 30.07.2020].

*i Ignacego Karpowicza*¹⁰⁶ К. Савіцка-Межыньска разглядае творчасць пісьменніка толькі ў кантэксце польскай традыцыі, абыходзячы відавочную ўкаранёнасць аўтара ў беларускую культурна-гістарчную глебу.

Адлюстраваная ў творчасці крынкаўца беларуская тутэйшасць, засяроджанасць на сваім, на сваёй культуры – сведчанне моцнага абарончага імунітэта супраць непазбежнага асіміляцыйнага працэсу, разбурэння нацыянальнай ідэнтычнасці беларускіх аўтахтонаў Падляшша.

С. Яновіч сваім індывідуальным спосабам апаведу, часта кантраверсійным у публіцыстыцы, спрычыніўся да зацікаўленасці польскіх даследчыкаў, асабліва польскіх даследчыкаў-рэгіяналістаў, не толькі яго асобай, творчасцю, але і “беларускай справай”. “Менавіта такім яго любілі, цанілі, чакалі сустрэчы з ім, любілі паслухаць, што ён скажа. Чакалі сустрэчы найперш з асобаю, Чалавекам!”¹⁰⁷ У крытычным і чытацкім успрыманні С. Яновіч аказаўся пісьменнікам дзейным, непахісным, а рэцэпцыю яго творчасці вызначаюць дыскусіі, што працягваюцца да сённяшняга дня.

LITERATURA

Bauer Z., *Nie tak...*, „Zdanie” 1987, nr 6, s. 57.

Bereza H., *Na pograniczu*, „Tygodnik Kulturalny” 1973, nr 40, s. 4.

Bryl J., *Witraże*, Wybór i przekład Sokrat Janowicz, Warszawa 1979

Нмалеўскі Ўрка, *Pradмова*, [u:] S. Ánovič, *Ne žal’pražytaga*, Belastok 2002 [Ю. Хмялеўскі, *Прадмова*, [y:] С. Яновіч, *Не жал’пражытага*, Беласток 2002, с. 5–6].

Czermińska M., „*Punkt widzenia*” jako kategoria antropologiczna i narracyjna w prozie *niefikcjonalnej*, „Teksty Drugie” 2003, nr 2–3, s. 12.

Ўыквін А., *Sámiejny partrèt kryнкаўцаў заўтарам на першым плане*, [u:] А. Ўыквін, *Dalėkai blizki, Belaruski piš’menniki zamežža*, Belastok 1997, s. 166–183 [Я. Чыквін, *Сямейны партрэт крынкаўцаў з аўтарам на першым плане*,

¹⁰⁶ K. Sawicka-Mierzyńska, *Poruszyć miejsce. Obraz Białegostoku w twórczości Sokrata Janowicza i Ignacego Karpowicza*, Białystok 2018.

¹⁰⁷ Тамсама, с. 322.

- [у:] Я. Чыквін, *Далёкія і блізкія, Беларуская пісьменнікі замежжжа*, Беласток 1997, с. 166–183].
- Janowicz S., *Aluzja, Dzieci z Harkawicz, Moja przystań, Myśl – to nie koń, Zamyślenie w podróży, Żonie*, тл. Anna Sobeca, „Integracje” 1981, nr 11, s. 71.
- Janowicz S., *Białoruś, Białoruś*, Białystok 1987.
- Janowicz S., *Bławatek*, тл. Jan Huszcza; *Chutor, Ona i ja, Wielkanoc 1971*, тл. Jerzy Litwiniuk; *Pomnik*, тл. Maciej Józef Kononowicz, „Argumenty” 1972, nr 23, s. 8.
- Janowicz S., *Bławatek*, тл. Jan Huszcza; *Krzykacz*, тл. Wiktor Woroszyński; *Odpust*, тл. Jerzy Litwiniuk, „Chłopska Droga” 1972, nr 41, s. 8;
- Janowicz S., *Bojaźń*, тл. Jan Czopik, „Zwierciadło” 1983, nr 29, s. 11.
- Janowicz S., *Boże Narodzenie w Krynkach*, тл. Jerzy Plutowicz, „Tygodnik Kulturalny” 1979, nr 45, s. 8.
- Janowicz S., *Budujemy się*, тл. Jerzy Plutowicz, „Kultura” 1988, nr 45.
- Janowicz S., *Cierpki smak*, тл. Zygmunt Trziszka, „Magazyn Kulturalny” 1981, nr 3, s. 47–48.
- Janowicz S., *Dalsze życie Mańki i jej śmierć (Prolog. Epilog). Odyseja półmieszczanina. Święta 1945 roku. Złodziej i chłopiec*, тл. Jerzy Litwiniuk, „Argumenty” 1969, nr 27, s. 8.
- Janowicz S., *Do Grzybowszczyzny, Odpust, Ranek*, тл. Jan Czopik, „Nadodrże” 1977, nr 12, s. 7.
- Janowicz S., *Dom, Filozof, Imieniny, Lęk, Trzecia pora, U matki, Życie Ani*, тл. Małgorzata Leczycka, „Magazyn Rodzinny” 1974, nr 35, s. 29–31.
- Janowicz S., *Do mojego syna*, тл. Leszek Kożuszek, *Na urlopie*, тл. Wiktor Rudczyk, *Odwiedziny, Sen*, тл. Edward Redliński, „Kontrasty” 1968, nr 4, s. 26.
- Janowicz S., *Drobniak*, тл. Jerzy Litwiniuk, „Tygodnik Kulturalny” 1974, nr 35, s. 10.
- Janowicz S., *Dyrektor, Miasto, W izbie wytrzeźwień*, тл. Wiktor Woroszyński, „Tygodnik Kulturalny” 1972, nr 21, s. 7.
- Ānovič Sakrat, *Dzënniki: 1987–1995*, Belastok 1997 [С. Яновіч, *Дзëннікі: 1987–1995*, Беласток 1997, с. 27].
- Janowicz S., *Anastas*, тл. Jerzy Plutowicz, „Życie Literackie” 1978, nr 4.
- Janowicz S., *Dzieci z Harkawicz, Jak zmarnować swoje życie (dwa sposoby). Rozmowa Współczesnego z Chorym*, тл. Anna Sobeca, „Odra” 1980, nr 9, s. 57–62.
- Janowicz S., *Elegia porzuconego gniazda, Wieczera wigilijna w Grabówce*, тл. Jan Leończuk, „Dyskusja” 1986, nr 3.
- Janowicz S., *Filozof, Rozmowa z nieznaną, Sen biurokraty, Szept usłyszany całkiem przypadkowo*, тл. Anna Sobeca, „Literatura” 1979, nr 18, s. 10.

- Janowicz S., *Grządki*, tł. Jan Huszcza, „Odgłosy” 1969, nr 25.
- Janowicz S., *Handlarzowi sumieniem; Wiersz prozą; Rozczarowanie; Nadzieja; Bojaźń; Wyrzeczenie się; Szczęście*, tł. Edward Jaroszewicz, [w:] *Kształty myśli. Almanach poezji*, pod red. J. Czykwina i E. Jaroszewicza, Białystok 1966, s. 30, 32, 36, 38, 40, 42.
- Janowicz S., *Jak Krynki Sokółkę obuły*, tł. Jerzy Litwiniuk; Pan Karol, *Syneczek do szkół pojechał*, tł. Wiktor Woroszyński, „Gromada Rolnik Polski” 1972, nr 73, s. 6.
- Janowicz S., *Jak się bosi but obłowił, Rozmyślanie*, tł. Jerzy Plutowicz, „Tygodnik Podlaski” 1990, nr 3.
- Janowicz S., *Jak z Michałkiem kradliśmy drzewo, Pamięć*, tł. Wiktor Woroszyński, „Litery” 1973, nr 5, s. 15, 17.
- Janowicz S., *Jeden raz na Grabarce, Świąteczny dzień 1945 roku*, tł. Leszek Koższuko, *Noc poślubna, Wesele*, tł. Edward Redliński, „Kontrasty” 1970, nr 4, s. 8–9.
- Janowicz S., *Kariera, Powrót z Augustowa*, tł. Zbigniew Nasiadko, „Profile” 1980, nr 3, s. 23.
- Janowicz S., *Klucz*, tł. Jerzy Plutowicz, „Argumenty” 1980, nr 27, s. 6.
- Janowicz S., *Klucz, Sad mojej matki, W Krynkach, Żywiota*, tł. Zygmunt Trziszka, „Tygodnik Kulturalny” 1981, nr 14, s. 8.
- Janowicz S., *Krótkie prozy*, tł. Zygmunt Trziszka, „Tygodnik Kulturalny” 1982, nr 29, s. 14–15.
- Janowicz S., *Lipiec 1971 roku w Warszawie, Przypadkowa rozmowa*, tł. Jerzy Plutowicz, „Tygodnik Kulturalny” 1977, nr 50, s. 9.
- Janowicz S., *Listy do taty, Modlitwa, Mogiły, Oczekiwanie*, „Pomerania” 1994, nr 4.
- Janowicz S., *Małe dni*, tł. Jerzy Plutowicz, Anna Sobocka, Jan Leończuk, Zbigniew Nasiadko, Małgorzata Leczycka, Jerzy Litwiniuk, Warszawa 1981, ss. 186.
- Janowicz S., *Mama wybrała się do lekarza. Świekra pisze*, tł. Maciej Józef Kononowicz; *Syneczek do szkół pojechał*, tł. Wiktor Woroszyński, „Chłopska Droga” 1974, nr 85, s. 9;
- Janowicz S., *Miniatury literackie* [z tego cyklu:] *Dlaczego? Do Grzybowszczyzny, Dróżka, Listy do taty, Najwyższe piękno, Suprun, Z daleka lepiej widać, Zagony*, tł. Jan Czopik, „Profile” 1978, nr 9, s. 25–26;
- Janowicz S., *Miniatury literackie* [z tego cyklu:] *Dlaczego? Handlarzowi sumieniem*, tł. Jan Czopik, „Gazeta Współczesna” 1978, nr 69, s. 6.
- Janowicz S., *Modlitwa, Oczekiwanie, Pewnego dnia, Powroty do Krynek, Żdźbło żyta*, tł. Jan Czopik, „Nadodrze” 1978, nr 3, s. 7.

- Janowicz S., *Moja przystań, Na dawnej Sosnowej, Na pogrzeb, Przemówienie na zebraniu oszustów, Przerwana rozmowa*, tł. Anna Sobecka, „Opole” 1978, nr 11, s. 16–17.
- Janowicz S., *Nadzieja*, tł. Leszek Kożuszko, „Gazeta Białostocka” 1969, nr 157.
- Janowicz S., *Na ganku*, tł. Jerzy Plutowicz, „Kurier Poranny” 1990.
- Janowicz S., *Nieskończona rozmowa*, tł. Zygmunt Trziszka, „Fakty” 1979, nr 32, s. 6.
- Janowicz S., *Pan Karol, W izbie wytrzeźwień*, tł. Wiktor Woroszyński; *Złodzieje i chłopiec*, tł. Jerzy Litwiniuk, „Wiedza i Życie” 1974, nr 3, s. 88–89.
- Janowicz S., *Pewnego dnia, Spotkanie*, „Sigma” 1977/78, nr 2, s. 16.
- Janowicz S., *Poranek, Targ, Wypadek*, tł. Edward Redliński, „Życie Literackie” 1968, nr 3, s. 6.
- Janowicz S., *Proza autobiograficzna*, [w:] Zygmunt Trziszka, *Korzenie plebejusza*, Warszawa 1984, s. 243.
- Janowicz S., *Ranek, Nieszczęśliwy wypadek*, tł. Jan Czopik, „Warmia i Mazury” 1978, nr 2, s. 16.
- Janowicz S., *Rozmowa z matką, Wieczera wigilijna w Grabówce*, tł. Jan Leończuk, „Warmia i Mazury” 1978, nr 10.
- Janowicz S., *Samosiej*, Warszawa 1981.
- Janowicz S., *Samosiej* (fragm.), tł. Jerzy Plutowicz, „Warmia i Mazury” 1979, nr 6, s. 8–9;
- Janowicz S., *Srebrny jeździec*, Warszawa 1984.
- Janowicz S., *Ściana*, Olsztyn 1979.
- Janowicz S., *Sny*, tł. Jan Leończuk, *Ojczyść, Kosiarz, Odpust, Najwyższe piękno, Listy do taty, Gościniec, Wierzę, Odrzucenie, Modlitwa*, tł. Jan Czopik, *Brzózka za oknem, Miasto, Za Jaroszkówką, Nocleg*, tł. Wiktor Woroszyński, *Odwiedziny*, tł. Edward Redliński, *Mogily*, tł. Jerzy Litwiniuk, *Do mojego syna*, tł. Leszek Kożuszko, „Gościniec” 1992, s. 264–287
- Janowicz S., *Suprun*, tł. Tadeusz Dżugaj, „Nowa Wieś” 1980, nr 32, s. 12–13.
- Janowicz S., *Suprun*, tł. Jan Czopik, „Warmia i Mazury” 1977, nr 2, s. 16.
- Janowicz S., *Synowi*, tł. Aleksy Kazberuk, „Zarzewie” 1964, nr 46, s. 13.
- Janowicz S., *Świt, Sny*, tł. Jan Leończuk, „Debiuty Dyskusji – Dyskusja” 1988, nr 2.
- Janowicz S., *Tania*, tł. Anna Sobecka, „Regiony” 1980, nr 1, s. 96–126.
- Janowicz S., *Trzecia pora*, Białystok 1983, ss. 233.
- Janowicz S., *W drodze*, tł. Wiktor Woroszyński, „Kamena” 1972, nr 18, s. 4.

- Janowicz S., *Wesele na drugi dzień świąt*, tł. Jerzy Litwiniuk, „Warmia i Mazury” 1979, nr 10, s. 30–31.
- Janowicz W., *Wesele w drugi dzień świąt*, tł. Jerzy Litwiniuk, „Chłopska Droga” 1975, nr 4, s. 9; *Nadzieja, U matki, Spotkanie, Powroty do Krynek*, tł. Jan Czopik, *Odwiedziny*, tł. Edward Redliński, *Boże Narodzenie w Krynkach*, tł. Jerzy Plutowicz, *Do mojego syna*, tł. Leszek Kożuszek, *Wiocha – bogini zawstydzienia*, tł. Maciej Józef Kononowicz, *Wigilia w Grabówce*, tł. Zbigniew Nasiadko, „Chłopska Droga” 1986, nr 51/52.
- Janowicz S., *Wielkie miasto Białystok*, (fragm.), tł. Jerzy Litwiniuk, „Białostocki Informator Kulturalny” 1974, nr 3.
- Janowicz S., *Wielkie miasto Białystok*, (fragm.), tł. Tadeusz Dżugaj; *Wiocha – bogini zawstydzienia*, tł. Maciej Józef Kononowicz, „Zarzewie” 1974, nr 14, s. 18–19.
- Janowicz S., *Wielkie miasto Białystok*, red. J. Litwiniuk, przekł. Dżugaj T., Huszcza J., Kononowicz M.J., Kożuszek L., Litwiniuk J., Redliński E., Rudczyk W., Woroszyński W., Warszawa: Iskry 1973, ss. 180.
- Janowicz S., *Wiersz prozą*, „Nasz Klub” 1967, nr 6.
- Janowicz S., *W matczynym sadzie, Dom rodzinny, Koniec lata, W miasteczku, Zaulek, Na ganku, Lalik, Szwajka i reszta, Upadek Biadocika, Pogorzelsko, Epilog Frontowy, Opas*, tł. Jerzy Plutowicz, „Miesięcznik Literacki” 1988, nr 4, s. 20–32.
- Janowicz S., *W miasteczku*, tł. Florian Nieuważny, „Poezja” 1987, nr 9.
- Janowicz S., *Zaduma, Jak się bosy but obłowił, Reminiscencje*, tł. Wiktor Woroszyński, „Więź” 1988, nr 1, s. 33–37.
- Janowicz S., *Zamyślenie w podróży, Moja przestrzeń*, tł. Anna Sobecka, „Integracje” 1993, cz. 29, s. 86.
- Janowicz S., *Zapomnieliska*, Autoryzowany przekład z białoruskiego Jana Czopika, Wrocław 1978, ss. 71.
- Jestem częścią żywej Białorusi. Rozmowa z Tadeuszem Konwickim*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, Białystok 1993, s. 11–21.
- Karpiuk A., *Raj w Wierszalinie czyli przypadki Eliasza*, Białystok 1993.
- „*Krzyk rozpaczy*”. *O książce Sokrata Janowicza „Białoruś, Białoruś” rozmawiają Marek J. Karp i Bohdan Skaradziński*, „Więź” 1988 nr 1, s. 42–47.
- Konończuk E., *Poetyka miasta. Białystok Sokrata Janowicza*, [w:] *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*, red. G. Charytoniuk-Michiej, E. Dąbrowicz, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, Białystok 2014, s. 133–147.
- Krzywicki J., *Opowiadanie na styku kultur: przypadek afrykański*, [w:] *Praktyki opowiadania*, red. B. Owczarek, Z. Mitosek, W. Grajewski, Kraków 2001, s. 273–299.

- Kulesza D., *To, co najważniejsze. Nie tylko o literackich przewagach Sokrata Janowicza*, [w:] *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*, pod red. G. Charytoniuk-Michej, E. Dąbrowicz, K. Sawickiej-Mierzyńskiej, D. Zawadzkiej, Białystok 2014, s. 59–84.
- Kurowicki J., *Świat jak mała wioska*, [w:] S. Janowicz, *Zapomnieliska. Miniatury liryczne*. Autoryzowany przekład z białoruskiego Jana Czopika, Wrocław 1978, s. 5–11.
- Logika sërca, èmocyâ rozumu*, “Niva” 1989, № 36, 3 verasnâ, s. 3–5 [Логіка сэрца, эмоцыя розуму, “Ніва” 1989, № 36, 3 верасня, с. 3–5].
- Lyszczyna J., *Czy istnieje literatura śląska?*, „Fabryka Silesia” 2012, nr 1, <https://www.fabrykasilesia.pl/numer/wybrany-tekst/jacek-lyszczyna-czy-istnieje-literatura-slaska,3,18.html> [дата доступу: 30.07.2020].
- Majecki H., [rec.], „Białostoczczyzna” 1987, nr 3, s. 42.
- Mel’nikava Anžëla, *Kancèptualizacyâ nacyânal’naga ŭ belaruskaj proze peršaj trèci HH stagoddzâ*. Aŭtarëferat dysertacyi na atrymanne vučonaj stupeni doktora filalagichnyh navuk pa specyâl’nasci 10.01.01. – belarускаâ litaratura, Minsk 2017 [А. Мельнікава, *Канцэптуалізацыя нацыянальнага ў беларускай прозе першай трэці ХХ стагоддзя*. Аўтарэферат дысертацыі на атрыманне вучонай ступені доктара філалагічных навук па спецыяльнасці 10.01.01. – беларуская літаратура, Мінск 2017]
- Nie jestem purystą. Rozmowa z Jerzym Litwiniukiem*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, Białystok 1993, s. 113–117.
- Nie znam siebie. Rozmowa z Sokratem Janowiczem*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, Białystok 1993, s. 41–51.
- Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, red. Małgorzata Mikołajczak, Elżbieta Rybicka, Kraków 2012.
- Pragnę wierzyć, że to sytuacja przejściowa. Rozmowa z Wiktorem Woroszylskim*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, Białystok 1993, s. 79–81.
- Region a tożsamości transgraniczne. Literatura. Miejsca. Translokacje*, red. D. Zawadzka, M. Mikołajczak, K. Sawicka-Mierzyńska, Kraków 2016.
- Regionalizm literacki – historia i pamięć*, red. Z. Chojnowski, E. Rybicka, Kraków 2017.
- Rybicka E., „Prześniona rewolucja” na peryferiach. *Przypadek Sokrata Janowicza*, [w:] *Sokrat Janowicz: pisarz transgraniczny. Studia, wspomnienia, materiały*, G. Charytoniuk-Michej, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka (red.), Białystok 2014, s. 49–57.
- Sawicka-Mierzyńska K., *Polskie recenzje twórczości Sokrata Janowicza jako przestrzeń spotkania kolonialnego*, [w:] *Sokrat Janowicz pisarz transgraniczny*,

- Studia, wspomnienia, materiały*, red. G. Charytoniuk-Michiej, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, Białystok 2014, s. 179–184.
- Sawicka-Mierzyńska K., *Poruszyć miejsce. Obraz Białegostoku w twórczości Sokrata Janowicza i Ignacego Karpowicza*, Białystok 2018.
- Skaradziński B., *Białorusini, Litwini, Ukraińcy – nasi wrogowie czy bracia?*, Białystok 1990.
- Skrok Z., *Widok z przeciwległego okna*, „Literatura” 1987, nr 10, s. 73.
- Smaszcz W., *Scalanie pamięci*, [w:] S. Janowicz, *Trzecia pora*, Białystok 1983, s. 7–20.
- Sokrat Janowicz – pisarz transgraniczny. Studia, wspomnienia, materiały*, red. G. Charytoniuk-Michiej, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, Białystok 2014.
- Tyčko G., *Žurbotny samotnik pad zorkaj kalâdnaj*, [u:] S. Ánovič, *Zapisy veku*, Białystok 1999, s. 86–95 [Тычко Г., *Журботны самотнік пад зоркай каляднай*, [y:] С. Яновіч, *Запісы веку*, Беласток 1999, с. 86–95].
- Uczuciowo Białorusi nigdy nie zdradziłem. Rozmowa z Eugeniuszem Kabatcem*, [w:] T. Zaniewska, *A dusza jest na Wschodzie*, Białystok 1993, s. 37–39.
- Wróbel P., *Mniejszości narodowe w Polsce – temat aktualny*, „Nowe Książki” 1987, nr 10, s. 14.
- Wydmańska-Kurlej M., S. Janowicz, *Białoruś, Białoruś*, „Iskry”, Warszawa 1987, 189 s., [rec.:] „Slavia Orientalis” 1989, nr 1–2, s. 121–123.
- Zawadzka D., *Rafa regionu. O przemianach pamięci w literaturze pogranicza polsko-białoruskiego*, [w:] *Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonensans i zarys perspektyw*, M. Mikołajczak, E. Rybicka (red.), Kraków 2012, s. 263–279.
- Zawadzka D., *Wynajdywanie tradycji – uwagi o pisarstwie historycznym Sokrata Janowicza*, [w:] *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia. Wspomnienia. Materiały*, G. Charytoniuk-Michej, E. Dąbrowicz, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka (red.), Białystok 2014, s. 97–112.

SUMMARY

RECEPTION OF SOKRAT JANOWICZ'S WORKS IN POLAND

The article focuses on the reception of the literature of the Belarusian writer living in Poland, Sokrat Janowicz. His works, like many foreign-language authors, are perceived by the Polish reader only on the basis of translations. Janowicz's translated books do not have their equivalents in the original, they are a selection

of works from the author's volume. On the basis of the published collections, the writer was admitted to the Association of Polish Writers, and his prose was included in the canon of Polish literature. The situation in which translations show only a certain aspect of the author's work causes problems with its reception and analysis. An example of this is including Janowicz in the so-called peasant trend. The rural reality presented in the works as the sociological living conditions of Belarusians in Poland is not the main subject of this writer's literature. In his works, Janowicz shows the interesting inner world of a man who tries to understand his existence on the borderland of cultures. He emphasizes the importance of the native tradition, the "language of childhood".

Keywords: Sokrat Janowicz, reception, translations, borderland, Belorussian literature of Poland.

Beata Siwek

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID: 0000-0002-0742-3431

Tekst dramatyczny jako przestrzeń dialogu międzykulturowego: *Labirynty Własta Siergieja Kowalowa* (wstępne rozpoznania)

Białoruski dramaturg, krytyk, historyk literatury Siergiej Kowalow (ur. 1963 r.) należy do pokolenia twórców, których początek artystycznej drogi związany był z działalnością literackiego stowarzyszenia „Tutejsi” („Тутэйшыя”) i którego dramaty mają bardzo dobrą recepcję nie tylko w Białorusi, ale także poza jej granicami, szczególnie w Polsce, z którą autor związał swoje losy wiele lat temu¹. W 2004 roku nakładem Wydawnictwa UMCS wydany został zbiór przekładów dramatów Kowalowa *Zmęczony diabeł*² (*Стомлены д’ябал*), na który, obok tekstu tytułowego, złożyły się sztuki *Tristan i Izolda lub powrót romansu* (*Трышчан ды Ізота, альбо вяртанне рамана*), *Cztery historie Salomei* (*Чатыры гісторыі Саламеі*), *Teatr Franciszki Radziwiłłowej* (*Францішка або Навука кахання*). Dwa kolejne przekłady – *Dziennik intymny* (*Інтымны дзённік*) oraz *Powrót Głodomora* (*Вяртанне Галадара*)³ – ukazały się w 2013 w tomie *Labirynt. Antologia współczesnego*

¹ Dramaturgii Siergieja Kowalowa poświęcony jest wieloautorski tom: *Паміж Беларуссю і Польшчай. Драматургія Сяргея Кавалёва*, рэд. А. Ліона, А. Баровец, Мінск 2009.

² S. Kowalou, *Zmęczony diabeł. Dramaty*, przekład z j. biał. T. Giedz, B. Siwek, M. Sajewicz, Lublin 2004.

³ Dramat ten wcześniej, bo jeszcze w 2008 roku, ukazał się w 5 numerze radzyńskiego czasopisma „Kozirynek” w przekładzie Agnieszki Borowiec (obecnie Agnieszka Goral).

dramatu białoruskiego⁴. Również w Polsce, nakładem Biblioteki Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża” opublikowany został w 2013 roku białoruskojęzyczny zbiór sztuk Kowalowa pt. *Крывіцкі апокрыф* (*Krywićki apokryf*), z tekstami: *Крывіцкі апокрыф*, *Гвіязда Бетлежэўска* (*Віфлямская зорка*), *Авантуры Кубліцкага і Заблоцкага* (*Авантуры Кубліцкага ды Заблоцкага*)⁵, *Цудзе богactwo* (*Чужое багацце*) oraz *Уprowadzenie Еўропы* (*Выкраданне Еўропы*)⁶. Polski przekład autorstwa Małgorzaty Buchalik posiada także dramat *Komedia Judyty* (*Камедыя Юдзіфі*). W roku 2022, w ramach projektu *I znów prolog? Posttraumatyczny dramat i teatr w Europie Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej w świetle transformacji systemowej (1989/1991–2020)*⁷, został przełożony przeze mnie, napisany w 2020 roku, dramat *Labirynty Własta* (*Лабірынты Власта*), który wkrótce ukaże się w druku. Warto także zaznaczyć, że cztery dramaty Kowalowa były prezentowane na polskich scenach. W 1997 roku sztuka *Zmęczony diabeł* była wystawiona w Teatrze im. J. Osterwy w Lublinie (reż. Rid Talipow), w 2009 r. w ramach Międzynarodowego Festiwalu „Konfrontacje Teatralne” Republikański Teatr Dramatu Białoruskiego zaprezentował dramat *Powrót Głodomora* (reż. Kaciaryna Awierkawa)⁸, w 2011 roku została wystawiona sztuka dla dzieci *Filipek i Wiedźma* (*Пілінка і Ведзьма*) w rzeszowskim teatrze „Maska” (reż. Aleh Żugźda)⁹, a w 2019 roku miała miejsce premiera *Drogi do Betlejem* w Teatrze Czrevo w Bielsku Podlaskim (reż. Łucja Grzeszczyk).

⁴ *Labirynt. Antologia współczesnego dramatu białoruskiego*, red. B. Siwek, Radzyń Podlaski 2013.

⁵ Jest to nowy wariant sztuki *Дзівосныя авантуры Кубліцкага ды Заблоцкага* napisanej we współautorstwie z Piotrem Wasiuczenką.

⁶ С. Кавалёў, *Крывіцкі апокрыф. П'есы*, Беласток 2013.

⁷ Projekt ten realizowany był we współpracy Instytutu Teatralnego im. Zbigniewa Raszewskiego w Warszawie oraz zespołu tłumaczy i naukowców z Uniwersytetów: Warszawskiego, Jagiellońskiego, Śląskiego, Łódzkiego, im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, KUL, zrzeszonych w sieć badawczą „Laboratorium Transkulturowych Studiów nad Teatrem i Dramatem Postkomunistycznej Europy”. Inicjatorem i kierownikiem projektu była dr hab. Agnieszka Matusiak, prof. UW, kierownik Centrum Transkulturowych Studiów Posttotalitarnych Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego.

⁸ Wcześniej, w 2006 roku, na XI Międzynarodowym Festiwalu „Konfrontacje Teatralne” w ramach projektu „Dramat nieobecny. Czytanie współczesnego dramatu białoruskiego”, odbyło się czytanie dramatu.

⁹ Polski przekład tej sztuki autorstwa Haliny Kality został opublikowany pod tytułem *Filipek* w 2010 roku, w szóstym numerze czasopisma: „Lublin. Kultura i Społeczeństwo”.

Dramat *Labirynty Własta*, podobnie jak kilka wcześniejszych tekstów Kowalowa, m.in. *Cztery historie Salomei*, *Odejście Głodomora*, *Dziennik intymny*, należy odczytywać przez pryzmat intertekstualnej dialogiczności z innymi tekstami, które umożliwiają dostrzeżenie nowych kontekstów i prowadzą, z jednej strony, w głąb historii, dzięki której i poprzez którą dokonuje się zrozumienie istoty procesualności dziejów narodu białoruskiego, z drugiej zaś, w stronę innej kultury, zapoczątkowując tym samym międzykulturowy dialog¹⁰.

Zagadnienie intertekstualności, silnie obecne w polskiej refleksji literaturoznawczej w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku i traktowane wówczas jako jedna z najbardziej atrakcyjnych metodologii badawczych, ma już bardzo bogatą literaturę przedmiotu. Fundamentalne prace polskich badaczy, w szczególności *Odmiany intertekstualności* Henryka Markiewicza¹¹, *O intertekstualności* Michała Głowińskiego¹², *Intertekstualność i jej zakresy: teksty, gatunki, światy* Ryszarda Nycza¹³, *Intertekstualność, dialogowość i przytoczeniowa budowa utworu literackiego* Aleksandry Okopień-Sławińskiej¹⁴, przybliżające stanowiska badaczy zagranicznych (Michaił Bachtin, Julia Kristeva, Gerard Genette, Manfred Pfister¹⁵) i wzbogacone o szereg oryginalnych refleksji, stanowią cenne źródło informacji na temat roli i funkcji intertekstualnych odniesień, zakresu zjawiska, a także różnorodności jego form.

¹⁰ Zagadnienie to, w odniesieniu do wcześniejszych tekstów omówione zostało m.in. w publikacjach: Ф. Драбенья, *Патрыка п'есы Сяргея Кавалёва "Стомлены д'ябал"*, „Беларускае літаратуразнаўства” 2004, вып. 1, s. 69–78; Ф. Драбенья, *Актуалізацыя традыцыйных жанраў у сучаснай беларускай драматургіі*, „Вестник Полоцкого государственного университета” 2006, nr 1, s. 116–121; Т. Ратабыльская, *Герменейтыка і сучасная драматургія*, [w:] *Паміж Беларуссю і Польшчай. Драматургія Сяргея Кавалёва*, ред. А. Ліона, А. Баровец, Мінск 2009, s. 28–32; В. Siwek, *Wolność ukrzyżowana. Rzecz o białoruskim dramacie i teatrze*, Lublin 2011.

¹¹ H. Markiewicz, *Odmiany intertekstualności*, [w:] tegoż, *Literaturoznawstwo i jego sąsiedztwa*, Warszawa 1989, s. 198–228.

¹² M. Głowiński, *O intertekstualności*, „Pamiętnik Literacki” 1986, z. 4, s. 75–100.

¹³ R. Nycz, *Intertekstualność i jej zakresy: teksty, gatunki, światy*, „Pamiętnik Literacki” 1990, z. 2, s. 95–116.

¹⁴ A. Okopień-Sławińska, *Intertekstualność, dialogowość i przytoczeniowa budowa utworu literackiego*, „Teksty Drugie” 2020, nr 5, s. 37–52.

¹⁵ W roku 1991 ukazał się w Polsce przekład artykułu tego badacza poświęcony zagadnieniu intertekstualności. M. Pfister, *Koncepcje intertekstualności*, przeł. M. Łukasiewicz, „Pamiętnik Literacki” 1991, z. 4, s. 183–208.

Te gruntowne i bardzo szczegółowe badania zapewne wywarły znaczący wpływ na współczesne postrzeganie pojęcia intertekstualność, które – zdaniem A. Okopień-Sławińskiej – „zaczyna raczej służyć filozofii mowy czy też filozofii kultury niż być narzędziem interpretacji wypowiedzi, pozwalającym rozpoznać jej składniki, ich wiązania i całą budowę”¹⁶. Nieobce jest ono zapewne białoruskiemu twórcy, który w wielu swoich sztukach przeplata różne głosy i kody, otwierając tym samym przestrzeń kulturową dramatów na nowe odczytania i interpretacje.

Ukończona w sierpniu 2020 roku dwuaktowa sztuka *Labirynty Własta* Siergieja Kowalowa jest tekstem, która wikła odbiorcę w sieć różnorodnych nawiązań i odwołań, stanowiących swoisty pomost między przeszłością, teraźniejszością i – jak można przypuszczać – przyszłością białoruskiej kultury i Białorusinów. Intertekstualne nici dramatu prowadzą zatem w różnych kierunkach. Pierwszy kierunek wyznacza tytuł i – co z nim związane – fabuła tekstu. Drugi – dedykacja poprzedzająca sztukę: „Ахвяру-ецца сябрам-купалаўцам у знак паваргі і падтрымкі”¹⁷. Już tytuł dramatu sugeruje, że fabuła dramatu zostanie obudowana wokół jakże ważnego tekstu białoruskiej kultury – fantastycznej opowieści *Labirynty* (*Лабірынты*) białoruskiego prozaika, filologa, etnografa, tłumacza, publicysty, działacza społecznego Waclawa Łastowskiego (1883–1938), znanego pod pseudonimem literackim Włast. Ten napisany w 1923 roku w Kownie tekst¹⁸, w którym realne, historyczne wydarzenia splatają się z legendą/mitem o istnieniu krainy Krywi, będącej dla Łastowskiego fundamentem białoruskiej idei odrodzeniowej, stał się dla Kowalowa fabularnym trzonem jego nowej sztuki, dzięki której odbiorca uzyskuje jakże istotny fragment wiedzy historycznej i kulturowej. Zostaje jednocześnie zobligowany do poszerzenia wiedzy na temat tytułowej postaci, której wkład w rozwój białoruskiego języka, kultury i literatury jest imponujący. Pisał o tym m.in. Jazep Januszkiewicz:

Сам В. Ластоўскі як кніжны летапісец здолеў пазначыць і “вынесці на шырокі свет” шляхі беларускай рукапіснай і друкаванай кнігі, вярнуць

¹⁶ A. Okopień-Sławińska, op. cit., s. 42.

¹⁷ С. Кавалёў, *Лабірынты Влуста* (maszynopis), s. 2. Wszystkie cytaty z tekstu źródłowego przytaczam wg maszynopisu autora. W nawiasie podaję numer strony.

¹⁸ Utwór ten był opublikowany po raz pierwszy w czasopiśmie „Krywicz” w 1923 roku w trzech częściach (nr 2, 3, 6).

у гісторыю Бацькаўшчыны выданні, занесеныя у чужыя аналы. Складзены ім пад адной вокладкай агляд “звыш 1000 важнейшых рукапісных кніг, грамат, старадрукаваных кніг з пачатку зараджэння беларускага пісьма (X ст.) аж да XIX стагоддзя” выйшаў у Коўна ў 1926 г. як капітальнае даследаванне – *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*¹⁹.

Należy przypomnieć, że opowieść *Labirynty* Łastowskiego jest tekstem gatunkowo niejednorodnym²⁰. Rozważaniom na temat mitologii, etnografii, astronomii, mającym *stricte* naukowy charakter, towarzyszy dyskurs o charakterze artystyczno-naukowej mistyfikacji, fantasmagoryczne, senne wizje, poprzez które dokonuje się rekonstrukcja białoruskiego mitu narodowego. Piatro Wasiuczenka, zafascynowany wyjątkowością formy i zagadkowością treści tekstu Własta pisał:

Загадкавасць „Лабірынтаў” выклікана перапляценнем у іх некалькіх свядомых аўтарскіх містыфікацый, галоўная з якіх звязана з існаваннем Полацкага лабірынта. Падземныя лёхі ў Полацку – міф або рэальнасць?

¹⁹ Я. Я. Янушкевіч, *Вацлаў Ластоўскі, Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя у чатырох тамах*, том I: 1901–1929, рэд. І.Я. Навуменка, В.А. Каваленка, Мінск 2001, s. 444. Patrz także na temat twórczości Wacława Łastowskiego: Ю. Пацяўпа, *Моўная ўтопія В. Ластоўскага як славянская трансфармацыя футурызму*, „Крыніца” 1994, nr 8, s. 14–23; Н.П. Чукичева, *Экспериментальный нарратив в повести Влста „Лабиринты”*; „Новый филологический вестник” 2013, nr 4(27), s. 94–103.

²⁰ Piatro Wasiuczenka pisał na ten temat: „Свайго роду загадкай твора застаецца і яго жанравая прырода. Даследчыкі дагэтуль не прыйшлі да адзінага меркавання пра жанравую прыналежнасць *Лабірынтаў*. Што гэта: дэтэктыў, філасофская аповесць, гістарычная, прыгодніцкая або містычная проза, жакі? На маю думку, *Лабірынты* набліжаюцца да інтэлектуальнага дэтэктыву – таго жанру, у якім створаны, прыкладам, раман Умберта Эка *Імя ружы*. Можна казаць і пра наяўнасць у творы прыметаў ‘сінтэтычнага рамана’ – той умоўнай жанравай мадыфікацыі, існаванне якой прыпадае на мяжу XX–XXI стагоддзяў”; П. Васючэнка, *Першаадкрывальнік з роду Ластаў. Мастацкая адкрыццё Вацлава Ластоўскага*, [w:] tegoż, *Ад тэксту да хранатопы: артыкулы, эсы, пятрогліфы*, Мінск 2009.

Interesujące wydają się także konstatacje A. Akulicza, którego zdaniem „пра *Лабірынты* трэба гаварыць як пра нацыянальную містэрыю, дзе апісаны народны духоўны космас і асноўныя вехі нацыянальнага культурнага станаўлення, як пра адмысловую нацыянальную практопію, створаную на аснове старажытнай беларускай гісторыі”; А. Акуліч, *Беларускія лабірынты Вацлава Ластоўскага*, https://novychas.online/kultura/bjelaruskija_labirynty_vaclava [data dostępu: 10.03.2023]. Zagadnienie gatunkowych wyznaczników tekstu porusza także młoda homelska badaczka M. Ammon: М.У. Аммон “*Лабірынты*” В. Ластоўскага ў кантэксце развіцця еўрапейскай фантастычнай літаратуры, [w:] *Актуальныя праблемы фіялогіі: зборнік навучных статей*, вып. 5, ред. А.В. Бредихина і др., Гомель 2012, s. 12–16.

Вацлаў Ластоўскі, які паходзіў з Паўночнай Беларусі і няраз наведваў Полацк, быў дасведчаны, безумоўна, і ў легендарных, і ў гістарычных звестках, якія датычыліся полацкіх сутарэнняў²¹.

Fabula *Labiryntów* Łastowskiego skonstruowana została na rozbudowanych partiach narracyjnych przeplatanych sennymi wizjami i rozmowami pierwszoosobowego bohatera-narratora z połockim archeologiem-amatorem – Iwanem Iwanowiczem. I na poziomie narracyjnym, i na płaszczyźnie wypowiedzi dialogowych, zarysowany zostaje fascynujący obraz białoruskiej spuścizny narodowej – legendarna biblioteka Eufrozyny Połockiej z cennymi starodrukami i rękopisami – latopisem Księstwa Połockiego pisanym ręką św. Eufrozyny Połockiej, oryginalnym egzemplarzem *Powieści lat minionych*, rękopisami tekstów Cyryla i Metodęgo i in. Ukazana w tekście Łastowskiego intrygująca geneza Krywi, cywilizacji starszej niż grecka i rzymska, rozumiana dosłownie, może być odczytywana jako wizja utopijna, z drugiej zaś – na poziomie metaforyczno-symbolicznym – może stanowić ważny głos w dyskusji na temat formowania się białoruskiej tożsamości narodowej i służyć rekonstrukcji kulturowych kodów.

Tym, co wyznacza wyjątkowość tekstu Łastowskiego, jest też zapewne atmosfera niezwykłości i tajemnicy związanej z wiarą w istnienie połockich podziemnych labiryntów. To właśnie z przestrzenią labiryntów (to kolejny obraz, w którym znaczenie dosłowne nakłada się na znaczenie symboliczne) związany jest topos katabazy, znany z wielu wcześniejszych tekstów literatury europejskiej²²:

– Акром мяне, з жывых ніхто не ведае аб гэтым ходзе. Ты другі будзеш ведаць аб ім і перадасі патомным. Але перш чым увайсці ў тайныя ходы, у якіх нашы празорлівыя прадзеды захавалі не толькі свае культурныя, але і вялікія матэрыяльныя багацці, ты павінен даць абяцанне, злажыць прысягу на вечную тайну, – казаў стары ўрачыстым голасам, з націскам на кожным слове. Я выказаў сваю згоду, і ён рушыў далей. Ішлі мы мінут 10 вузкім, з пачарнеўшымі сценамі ходам, маючым многія павароты, але ўсцяж пахіляючымся ўніз²³.

²¹ П. Васючэнка, *Ад тэксту да хранатопы...*, с. 54.

²² Topos zejścia bohatera do podziemia odnajdujemy już w antycznych i średniowiecznych tekstach, m.in. *Eneidzie* Wergiliusza czy *Boskiej komedii* Dantego Alighieri.

²³ Власт (Вацлаў Ластоўскі), *Лабірынты*, [w:] tegoż, *Творы*, Мюнхэн 1956, s. 83.

Autor *Labiryntów*, Wacław Łastowski, jest centralną postacią dramatu Kowalowa, jest postacią-symbolom wyposażonym w cechy bohatera narodowego, nieuginającego się pod presją dotkliwych przesłuchań i przemocy (zarówno fizycznej, jak i psychicznej), wznoszącego się ponad wszystko. Literackiemu przetworzeniu uległy fakty związane z dwoma okresami w bogatej biografii Łastowskiego – okres jego działalności naukowej w Mińsku, po powrocie z emigracji (w tym czasie zajmował stanowisko dyrektora Białoruskiego Muzeum Państwowego, był członkiem Akademii Nauk BSSR oraz kierownikiem Katedry Etnografii Instytutu Kultury Białoruskiej, służbowo bywał także w Połocku)²⁴ i okres aresztu w Saratowie, co dramatopisarz zaznacza wprost we wstępnych didaskaliach: „Дзеянне адбываецца ў Полацку ў чэрвені 1928 г. і ў Саратаве ў студзені 1938 г.” (s. 2).

Zarysowana w dramacie dziesięcioletnia perspektywa czasowa jest wyraźnym pretekstem do prześledzenia zmian politycznych i kulturowych jakie dokonały się w tym czasie na Białorusi, a także pozwala lepiej zrozumieć motywacje i zachowania postaci dramatu, ich determinację w dążeniu do osiągnięcia upragnionego celu. Należy przypomnieć, że okres obejmujący fabułę dramatu to czas intensywnych zmian politycznych, gospodarczych, i kulturalnych na Białorusi, a schyłek lat 30. XX wieku, to jeden z najtragiczniejszych okresów w dziejach białoruskiego narodu – masowe prześladowania białoruskiej inteligencji i duchowieństwa, zakończone zbiorowymi aresztowaniami i egzekucjami. 23 sierpnia 1938 roku rozstrzelany został Wacław Łastowski.

Pierwszy akt dramatu Kowalowa rozpoczyna scena na połockim peronie, na który przybył – jak informują didaskalia – „miński naukowiec i pisarz Włast z dwiema ciężkimi walizkami”, pomyłkowo zatrzymany przez dwóch czekistów. Już ta scena wprowadza do utworu napięcie i niepokój, które będą stale towarzyszyły kolejnym scenom. W tej części dramatu odnajdujemy postacie, zdarzenia, obrazy, myśli przeniesione wprost z opowiadania Łastowskiego lub zainspirowane tym tekstem, uległy one jednakże artystycznemu przetworzeniu i zostały dostosowane do wymogów jakie stawia sztuka dramatyczna (partie dialogowe, didaskalia). Znaczącą rolę

²⁴ Patrz więcej na temat działalności literackiej i kulturowej W. Łastowskiego: L. Dounar, *Wacław Łastowski i kultura książki Białorusi*, przeł. K. Migoń, „Roczniki Biblioteczne” 2012, nr 56, s. 29–54.

odgrywają tu: dyrektor połockiego muzeum Iwan Iwanowicz, jego współpracownicy Jadwiga Szypillo i Rita Lejman, Grzegorz (zwany Człowiekiem z podziemia) i Antonina Śnieżyńska (specjalistka z Moskwy). Już w tej części dramatu odsłania się powoli pełna tajemnic i zagadek przestrzeń połockich labiryntów, o których rozmawiają bohaterowie i które stanowią jeden z ważniejszych obrazów tej części dramatu:

- В л а с т. Разумею. (Задумліва). Рэвалюцыя, каламутны час, шмат зламанных лёсаў. Напэўна ноччу па пакоях блукаюць прывіды.
- Я д з ь в і г а (здзіўлена). Адкуль вы ведаеце? Так, блукае прывід... Не толькі ноччу. Адзін... Адна... Толькі я чую яе крокі і нават часам бачу... (Спалохана). Але пра гэта мне Іван Іванавіч таксама забараніў распавядаць.
- В л а с т. Як у вас усё таямніча. Зрэшты, як тое ў Полацку. (Усміхаецца). Ваш вартаўнік таксама вельмі таямнічы.
- Я д з ь в і г а. Так, дзядзька Рыгор – незвычайная асоба. Яго ў нас называюць: “Падземны чалавек”.
- В л а с т. Чаму?
- Я д з ь в і г а. Ён верыць у існаванне полацкіх Лабірынтаў. Усё жыццё прысвяціў пошукам падземных лёхаў, але пакуль не знайшоў. Бяскрыўдны гарадскі вар’ят, якога Іван Іванавіч з літасці ўзяў на працу вартаўніком. (Занепакоена). А чаму Вы раптам пра яго згадалі? (s. 8).

Mit, legenda, sen, pragnienie zgłębienia tajemnicy połockich labiryntów skonfrontowane zostają z obrazem złożonej rzeczywistości politycznej schyłku lat 20. XX wieku. Lata te, jak wiadomo, zapoczątkowały okres wieloletniej eksterminacji elit białoruskich. W I akcie dramatu Kowalowa pojawia się szereg sygnałów, które świadczą o rosnącej wrogości radzieckich aparatczyków wobec aktywnych działaczy i przedstawicieli kultury białoruskiej. Niezwykle wymowne w tym kontekście wydają się słowa jednego z bohaterów – Wasyla Kandyby, naczelnika połockiego GPU, wyraźnie wskazujące na rozwiniętą w tym czasie sieć donosów, skutkujących licznymi rewizjami czy – w niektórych przypadkach – nawet aresztowaniami:

- К а н д ы б а. Цяпер у нас ёсць падрабязныя рапартаы з кожнай іхняй сходкі. (Вымае з шуфляды стала паперку). Вось апошні. (Зачытвае). “Учора, 13 чэрвеня ў гасцёўні музея адбылося чарговае паседжанне “Археалагічнай вольная контэрфратэрніі”. Присутнічалі: Іван

Іванавіч, дырэктар музея. Супрацоўніцы: Ядзьвіга Шыпіла і Рыта Лейман. Настаўнік геаграфіі Андрэй Курловіч. Дырэктар прачытаў даклад пра жыццё святой Еўфрасінні з Полацку. Вельмі абураўся фактам ускрыцця мошчаў святой, праведзеным Савецкай уладай у 1922 годзе, і тым, што мошчы знаходзяцца цяпер у Віцебскім краязнаўчым музеі як нейкі экспанат. Потым Ядзьвіга Шыпіла прачытала некалькі сваіх дэкадэнцкіх вершаў. Адзін з іх цытую па памяці: “Я носьбіт і дарога, сведка і князь, Айчына, прыяцель, прытулак; Першапрычына і мэта, і існасьць рэчаў, Я і захоўнік, і вечнае сям’я”. Вершы відавочна містычнага, рэлігійнага зместу. Наступнае паседжанне гуртка запланавана на 20 чэрвеня. Чакаюцца госці: прафесар Вацлаў Ластоўскі з Менску – вядомы беларускі нацдэм, аўтар фаліянта “Гісторыі крыўскай кнігі”, а таксама спецыялістка па старажытнарускіх мастацтвах Антаніна Сняжынская з Масквы... (здзіўлена глядзіць з-пад ілба на Сняжынскую), праўдападобна, звязаная з белаэмігранцкімі коламі. Подпіс: “Тутэйшы” (s. 12–13).

Nie brakuje tu także informacji o miejscach, postaciach i zabytkach ważnych dla białoruskiej kultury, m.in. o krzyżu Eufrozyny Połockiej zamówionym przez księżną w 1161 roku u połockiego mistrza-jubilera Łazarza Bohszy. Ten bogato zdobiony krzyż-relikwiarz, który był otoczony przez wiernych wyjątkowym kultem, wywieziony z połockiej cerkwi Przemienienia Pańskiego w 1921 roku, najpierw do Mińska, a potem najprawdopodobniej do Mohylewa, ostatecznie zaginął w czasie II wojny światowej²⁵:

В л а с т. Пачакайце, у мяне ёсць пытанне. Іван Іванавіч, я даўно шукаю сляды крыжа Лазара Богшы. Таго самага, зробленага майстрам для святой Ефрасінні. Вы не ведаеце, куды ён знік са Спаса-Еўфрасіньеўскага манастыра?

І в а н І в а н а в і ч (паціскае плячыма, суха). Не ўяўляю.

В л а с т. Дзіўна... Чаму, ствараючы ў Полацку музей, Вы не зацікавіліся экспанатам, які мог б стаць яго ўпрыгожаннем! (s. 15).

Problematyka drugiego aktu *Labiryntów Własta* przenosi się z płaszczyzny kulturowej na płaszczyznę polityczną. Szczególnie mocno wybrzmie-

²⁵ Patrz więcej na ten temat: A. Zakrzewski, *Połock*, [w:] *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowski, M. Sas, F. Walczyna, Warszawa 2016, s. 262–264.

wa przedostatnia, ósma scena dramatu, której akcja dzieje się w styczniu 1938 roku w saratowskim oddziale GPU. Scena ta ukazuje brutalne przesłuchanie Własta i Antoniny Śnieżyńskiej przez czekistów oraz obnaża mechanizmy funkcjonowania sowieckich organów bezpieczeństwa. Przemocy fizycznej towarzyszy przemoc psychiczna, bezwzględne naruszenie godności osobistej aresztantów, którzy pod silną presją są gotowi przyznać się do każdego czynu.

I w tej, i w ostatniej, dziewiątej scenie dramatu, powraca motyw po-
lockich labiryntów, krywickiej Atlantydy, przestrzeni nadziei:

К а р (з недаверам). Зноў надзея? Каторы ўжо раз?

І р э я. Пакуль не спраўдзіцца.

Р а д. Слухай уважліва, сястра. І як толькі надыдзе час – дай нам знак.

І р э я. Я слухаю, браты мае. Прыслухоўваюся да кожнага неабыякавага ўдару сэрца, адважнага крока, сумленнага слова. І малюся за нашу Бацькаўшчыну (s. 31).

Ten legendarno-baśniowy finał sztuki, odczytywany przez pryzmat zawartych w nim symboliczno-metaforycznych znaczeń, stanowi bez wątpienia ważny składnik pamięci kulturowej o wyraźnej funkcji tożsamościotwórczej.

Kształtuje się ona, z jednej strony, na fundamencie oryginalnych myśli dramaturgo, z drugiej zaś, na nawiązaniach intertekstualnych. Zdaniem Michała Głowińskiego „odwołania intertekstualne są zawsze odwołaniami zamierzonymi adresowanymi do czytelnika, który musi zdawać sobie sprawę, że z takich a nie innych powodów autor mówi w danym momencie cudzymi słowami bądź odwołuje się do cudzego kontekstu”²⁶. W przypadku dramatu Kowalowa tak rzeczywiście jest. Podkreślić jednakże należy fakt, że dla polskiego odbiorcy przedstawione w dramacie fakty są zasadniczo nieznanne i w sposób znaczący ograniczają czy zawężają perspektywę odbioru. Zrozumienie tekstu Kowalowa, odczytanie motywacji i zachowań postaci dramatu, dostrzeżenie drzemającego w nim potencjału wymaga bowiem nie tylko sięgnięcia do tekstu Łastowskiego, ale też zapoznania się z kontekstem historycznym, życiem kulturalnym i uwarunkowaniami politycznymi na Białorusi w latach 20.–30. XX wieku, a także w czasach obecnych. Dopiero wtedy dramat zaczyna przemawiać ze zdwojoną siłą, odsłania to, co głęboko ukryte i znaczące.

²⁶ M. Głowiński, *Poetyka i okolice*, Warszawa 1992, s. 99.

Sztuka *Labirynty Własta* Siergieja Kowalowa zyskuje dodatkowe sensy w kontekście poprzedzającej utwór dedykacji. Znamienne, że ukończony w jakże tragicznym dla Białorusinów roku 2020 utwór, zadedykowany został aktorom i osobom związanym z Akademickim Teatrem Narodowym im. Jan-ki Kupały na znak szacunku i wsparcia. Teatr ten, założony w 1920 roku w Mińsku jako Białoruski Teatr Państwowy (BDT-1) przez 100 lat stanowił najważniejszą białoruską scenę teatralną. Współpracował z nią także Siergiej Kowalow. Na scenie Teatru Kupały wystawiane były jego sztuki *Tristian i Izolda*²⁷ (*Трышчан ды Іжота*, 1999, reż. Alaksandr Harcujew) i *Cztery historie Salomei*²⁸ (*Чатыры гісторыі Саламеі*, 2001, reż. A. Harcujew). Siergiej Kowalow był autorem inscenizacji do sztuk *Porwanie Europy, czyli Teatr Urszuli Radziwiłłowej* (*Выкраданне Еўропы, або Тэатр Уршুলі Радзівіла*, 2011, reż. Michaił Pinihin), *Pan Tadeusz* A. Mickiewicza (2014, reż. M. Pinihin), *Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach* (*Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях*, 2019, reż. Alena Hanum) Jana Barszczewskiego. Jednakże po wyborach prezydenckich 2020 roku sytuacja Teatru im. J. Kupały zmieniła się radykalnie. Wydarzenia powyborcze doprowadziły do najtragiczniejszej – zdaje się – sytuacji w jego historii. Dyrektor teatru Paweł Łatuszka, w przeszłości pełniący szereg ważnych funkcji (min. rzecznik MSZ Białorusi, ambasador w Polsce, Francji, Hiszpanii, minister kultury), po spotkaniu z uczestnikami protestów w centrum Mińska w sierpniu 2020 roku oświadczył publicznie, że władze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Białorusi powinny podać się do dymisji w związku z brutalnym traktowaniem demonstrujących. W związku z tym zdarzeniem pozbawiony został funkcji dyrektora, co sprawiło, że z pracy zaczęli odchodzić pracownicy teatru. W rezultacie decyzję o odejściu z teatru podjęło ponad 60 pracowników, w tym dyrektor artystyczny i reżyser Mikołaj Pinihin, wybitni aktorzy Zoja Biełachwościk, Wiktor Manajew, Paweł Charłanczuk (także reżyser), którzy dzisiaj prowadzą działalność teatralną poza granicami Białorusi i w przestrzeni internetowej jako Wolni Kupałowcy (*Свабодныя Купалаўцы*).

Historia zatem zatoczyła koło.

²⁷ Dramat znany jest także pod tytułem: *Трышчан, або Блазны на пахаванні*.

²⁸ Tytuł spektaklu *Salomea* (*Саламея*).

LITERATURA

- Akulič A., *Belaruskîâ labirynty Vaclava Lastoŭskaga* [Акуліч А., *Беларускія лабірынты Вацлава Ластоўскага*, https://novychas.online/kultura/bjelaruskija_labirynty_vaclava [dostęp: 10.03.2023].
- Ammon M.U., *“Labirynty” V. Lastoŭskaga ŭ kantèksce razvicsâ eŭrapejskaj fantastyčnaj litaratury*, [w:] *Aktual’nye problemy filologii: sbornik naučnyh statej*, vup. 5, red. A. V. Bredihina i dr., Gomel’ 2012, s. 12–16 [Аммон М.У., *“Лабірынты” В. Ластоўскага ў кантэксце развіцця еўрапейскай фантастычнай літаратуры*, [w:] *Актуальные проблемы филологии: сборник научных статей*, вып. 5, ред. А.В. Бредихина и др., Гомель 2012, с. 12–16].
- Ānuškevič Ā.Ā., *Vaclaŭ Lastoŭski, Ġistoryâ belaruskaj litaratury XX stagoddzâ u čatyrohtamah*, t. I: 1901–1929, red. Ī.Ā. Navumenka, V.A. Kavalenka, Minsk 2001, s. 427–446 [Янушкевіч Я.Я., *Вацлаў Ластоўскі, Ġісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя у чатырох тамах*, т. I: 1901–1929, рэд. І.Я. Навуменка, В.А. Каваленка, Мінск 2001, с. 427–446].
- Čukičeva N.P., *Èksperymental’nyj narrativ v povesti Vlasta “Labirynty”*, “Novyj filologičeskij vestnik” 2013, nr 4(27), s. 94–103 [Чукичева Н.П., *Экспериментальный нарратив в повести Власта “Лабиринты”*, “Новый филологический вестник” 2013, № 4(27), с. 94–103].
- Doumar L., *Wacław Łastowski i kultura książki Białorusi*, przeł. K. Migoń, „Roczniki Biblioteczne” 2012, nr 56, s. 29–54.
- Drabenâ F., *Aktualizacyâ tradycyjnŭch žanraŭ u sučasnaj belaruskaj dramaturgii*, “Vestnik Polockogo gosudarstvennogo universiteta” 2006, nr 1, s. 116–121 [Драбеня Ф., *Актуалізацыя традыцыйных жанраў у сучаснай беларускай драматургii*, “Вестник Полоцкого государственного университета” 2006, № 1, с. 116–121].
- Drabenâ F., *Paètyka p`esy Sârgeâ Kavalëva “Stomlenny d`âbal”*, “Belaruskae litaraturaznaŭstva” 2004, vup. 1, s. 69–78 [Драбеня Ф., *Паэтыка п’есы Сяргея Кавалёва “Стомлены д’ябал”*, “Беларускае літаратуразнаўства” 2004, вып. 1, с. 69–78].
- Głowiński M., *O intertekstualności*, „Pamiętnik Literacki” 1986, z. 4, s. 75–100.
- Głowiński M., *Poetyka i okolice*, Warszawa 1992.
- Kavalëŭ S., *Labirynty Vlasta* (maszynopis autorski), ss. 31 [Кавалёў С., *Лабірынты Власта* (maszynopis autorski), ss. 31].
- Nycz R., *Intertekstualność i jej zakresy: teksty, gatunki, światy*, „Pamiętnik Literacki” 1990, nr 81/2, s. 95–116.

- Okopień-Sławińska A., *Intertekstualność, dialogowość i przytoczeniowa budowa utworu literackiego*, „Teksty Drugie” 2020, nr 5, s. 37–52.
- Расіўа Ё., *Моўнаа ўтваріа V. Lastoŭskaga ak slavânskaâ transformacya futurizmu*, “Крыніца” 1994, nr 8, s. 14–22 [Пацюпа Ю., *Моўная ўтварыа В. Ластоўскага як славянская трансфармацыя футурызму*, “Крыніца” 1994, № 8, с. 14–22].
- Pamiż Belarussû i Pol’sčaj. Dramaturgiâ Sârgeâ Kavalëva*, red. A. Liopa, A. Barovec, Minsk 2008 [*Паміж Беларуссю і Польшчай. Драматургія Сяргея Кавалёва*, ред. А. Ліопа, А. Баровец, Мінск 2009].
- Pfister M., *Koncepcje intertekstualności*, przeł. M. Łukasiewicz, „Pamiętnik Literacki” 1991, z. 4, s. 183–208.
- Ratabyl’skaâ T., *Germeneŭtyka i sučasnaâ dramaturgiâ Ratabyl’skaja*, [w:] *Pamiż Belarussû i Pol’sčaj. Dramaturgiâ Sârgeâ Kavalëva*, red. A. Liopa, A. Barovec, Minsk 2008 [Ратабыльская Т., *Герменеўтыка і сучасная драматургія*, [w:] *Паміж Беларуссю і Польшчай. Драматургія Сяргея Кавалёва*, ред. А. Ліопа, А. Баровец, Мінск 2009, s. 28–32].
- Vasûčënka P., *Peršaadkryval’nik z rodu Lastaŭ. Mastackiâ adkryccî Vaclava Lastoŭskaga*, [w:] tegoż, *Ad tĕkstu da hranatora: artykuly, èsè, pĕtroglify*, Minsk 2009, s. 53–62 [Васючэнка П., *Першаадкрывальнік з роду Ластаў. Мастацкія адкрыцці Вацлава Ластоўскага*, [w:] tegoż, *Ад тĕксту да хранатона: артыкулы, эсэ, пятрогліфы*, Мінск 2009, с. 53–62].
- Vlast (Vaclaŭ Lastoŭski), *Labirynty*, [w:] tegoż, *Tvory*, Mûnhèn 1956, s. 76–106 [Власт (Вацлаў Ластоўскі), *Лабірынты*, [w:] tegoż, *Творы*, Мюнхэн 1956, с. 76–106].
- Zakrzewski A., *Połock*, [w:] *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowski, M. Sas, F. Walczyna, Warszawa 2016, s. 259–273.

SUMMARY

DRAMATIC TEXT AS A SPACE FOR INTERCULTURAL DIALOGUE:
THE LABYRINTHS OF WLAST BY SERGEI KOVALOV
 (A PRELIMINARY ANALYSIS)

This article is devoted to the analysis of Sergei Kovalov’s drama, *The Labyrinths of Wlast*. This work, based on a short story written in 1927 by the Belarusian writer Vaclau Lastouski, should be read through the prism of intertextual dialogue with other texts, which enable the perception of new contexts and, on the one hand, lead

into the depths of history, thanks to which and through which an understanding of the essence of the processualism of the Belarusian nation's history is achieved, and on the other hand, they lead towards Belarusian culture, resulting in initiating intercultural dialogue.

Keywords: intertextuality, culture, repression, dialogue, past.

Katarzyna Anna Drozd-Urbańska

Uniwersytet Warszawski,
ORCID: 0000-0002-2544-4877

**Przemiany społeczno-polityczne lat 90. XX wieku
a tożsamość jednostki w literaturze wspomnieniowej
na przykładzie utworu Alhierda Bacharewicza
*Мае дзевяносьця***

Schyłek XX wieku to czas intensywnych przemian społeczno-politycznych w Europie Środkowej i Środkowo-Wschodniej. Deklaracje niepodległości republik tworzących ZSRR, a następnie formalne rozwiązanie Kraju Rad zapoczątkowało transformację polityczną, gospodarczą i społeczną. W przypadku Republiki Białorusi koniec minionego stulecia to początek nowego rozdziału w dziejach, który wyznacza wspomniany już rozpad ZSRR w 1991 r., pierwsze demokratyczne wybory w 1994 r., a także referendum w 1995 r. i zmiany konstytucji w 1996 r.¹ To właśnie te wydarzenia zdeterminowały aktualną rzeczywistość polityczną i społeczną Białorusi. Są też przedmiotem badań i ożywionej dyskusji historyków, politologów i intelektualistów zarówno w byłej republice Kraju Rad, jak i na arenie międzynarodowej².

¹ Patrz więcej: P. Foligowski, *Białoruś. Trudna nie-podległość*, Wrocław 1999; D.R. Marples, *Belarus a denationalized nation*, New York 2012.

² K. Falkowski, *25 lat transformacji na obszarze poradzieckim – osiągnięcia, problemy i wyzwania*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2017, t. XIV, nr 3, s. 29–59; K. Świder, *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015; R. Czachor, *Polityka zagraniczna Republiki Białorusi w latach 1991–2011. Studium politologiczne*, Polkowice 2011.

Od politycznej transformacji minęło 30 lat, co stanowi dystans czasowy pozwalający skonfrontować ówczesne oczekiwania z rzeczywistością, dokonać oceny planów i ich realizacji. Dotyczy to szczególnie kwestii politycznych, w tym rządów Aleksandra Łukaszenki, pozycji Białorusi na arenie międzynarodowej i rozwoju gospodarczego, a także warunków bytowych, zależnych od wszystkich wymienionych powyżej czynników. Ponadto pokolenie, które w okresie przemian wkraczało w dorosłość i optymistycznie patrzyło w przyszłość, dziś w pełni dojrzałe, z dystansem ocenia minione zdarzenia i ich obecne konsekwencje³.

Krytyczne spojrzenie na wydarzenia lat 90. XX wieku jest jednym z motywów współczesnej literatury białoruskiej. Do tego okresu nawiązuje zarówno beletrystyka jak i utwory o charakterze wspomnieniowym. Warto tutaj wymienić takich autorów jak Artur Klinau, Ihar Babkou czy Wiktar Marcinowicz, którzy przełom wieku XX/XXI czynią istotnym elementem fabuły. Bohaterowie zaś wielokrotnie powracają do momentu politycznej transycji i przywołują ówczesne nastroje społeczne podkreślając optymizm własny, zazwyczaj typowy dla pokolenia młodych⁴. Natomiast dokonana z perspektywy lat ocena zawiera szereg uwag, co do kierunku politycznych przemian i wypadła negatywnie. W gatunkach prozy fikcjonalnej w obrazie schyłku minionego stulecia eksponowana jest więc jego ambiwalencja. Z jednej strony to czas nadziei, z drugiej zaś rozczarowań⁵.

W badaniu obrazu lat 90. XX wieku przydatne są narzędzia wypracowane do analizy literatury jako medium pamięci⁶. To w niej, jak zauważa Alle-

³ P. Długosz, *Adaptacja pokoleń społeczeństw postsowieckich do radykalnych zmian społecznych*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2020, nr 2, s. 9–35.

⁴ Niektóre osoby obawiające się rzeczywistości po rozpadzie ZSRR podjęły próby samobójcze. Swietłana Aleksijewicz w książce *Urzeczeni śmiercią* oddaje głos osobom, które targnęły się na życie i udało się je uratować, a także rodzinom osób, dla których pomoc przyszła zbyt późno. Patrz więcej: S. Aleksijewicz, *Urzeczeni śmiercią*, Warszawa 2001.

⁵ Na temat obrazu schyłku XX wieku we współczesnej białoruskiej prozie pisałam w artykule: *Czas przełomu i nadziei – obraz schyłku XX wieku we współczesnej literaturze białoruskiej na przykładzie powieści A. Klinaua „Szalom” i I. Babkoua „Chwilinka. Try historii”*, „Acta Polono-Ruhena” 2021, XXVI/3.

⁶ Na aspekt roli pamięci komunikatywnej w percepcji schyłku XX wieku zwracałam uwagę we wspomnianym już artykule: *Czas przełomu i nadziei – obraz schyłku XX wieku we współczesnej literaturze białoruskiej na przykładzie powieści A. Klinaua „Szalom” i I. Babkoua „Chwilinka. Try historii”*, „Acta Polono-Ruhena” 2021, XXVI/3.

ida Assman, utrwalone zostają w konkretny sposób określone wydarzenia⁷. Ma to znaczenie w przypadku współczesnych realiów społeczno-politycznych Białorusi, gdzie obraz przeszłości zarówno tej odległej jak i bliskiej podlega manipulacjom ze strony władzy. Jest dostosowywany do aktualnych potrzeb politycznych. Okres transformacji schyłku wieku wpisuje się w pamięć komunikatywną, której istotnym elementem jest przekaz medialny⁸. W warunkach białoruskich jest on w zasadzie w pełni kontrolowany przez władze. Stąd też rosnące znaczenie opisu wydarzeń przekazywanego w literaturze, ponieważ nie podlega wpływom rządzących. Choć należy również podkreślić, że współczesna literatura w języku białoruskim ma wąski krąg odbiorców, a przywołanych w niniejszym tekście pisarzy można uznać za twórców niszowych. Warto zaznaczyć, że drukują oni utwory w wydawnictwach niezależnych, pozostających poza kontrolą aparatu państwa, co ma oczywiście określone konsekwencje. Twórczość ich w niewielkim zakresie bywa przedmiotem ożywionej dyskusji publicznej, również akademickiej⁹. Tylko wybrane elementy fabuły są analizowane przez literaturoznawców. Najczęściej jednak pomija się kwestie dotyczące polityki i sposobu przedstawienia władzy, a także relacji na linii władza-obywatel.

Właśnie aspekt społeczno-polityczny został ujęty w autobiograficznym utworze Alhierda Bacharewicza *Мае дзевяностыя*. W przypadku literatury wspomnieniowej należy zwrócić uwagę na klucz doboru przywoływanych wydarzeń. Niewątpliwie zdominowany jest on przez indywidualne doświadczenia autora, w tym jego wiek i przeżywane emocje – pozytywne bądź negatywne. Przemiany społeczno-polityczne na Białorusi przypadły na niezwykle istotny moment w życiu Bacharewicza. Na początku lat 90. XX wieku był jeszcze nastolatkiem, natomiast u schyłku stulecia – młodym

⁷ A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 101–142.

⁸ S. Dec-Pustelnik, *Problem zmienności pamięci zbiorowej a media/nośniki pamięci*, „Colloquia Anthropologica et Communicativa” 2018, nr 11, s. 108.

⁹ Mimo pomijania kwestii związanych z oceną władzy w odniesieniu do twórczości wspomnianych pisarzy zdobywają oni uznanie poza granicami rodzimej Białorusi. Warto podkreślić, że zarówno Ihar Babkou i Alhierd Bacharewicz byli wielokrotnie nominowani do Literackiej Nagrody im. Jerzego Giedroycia. Babkou był jej laureatem w 2014 r. za utwór: *Chwilinka. Try historyi*. Laureatem prestiżowych nagród międzynarodowych był także Wiktar Marciniowicz.

mężczyzną. Ostatnia dekada XX wieku miała więc decydujący wpływ na pisarza, w tym wybór drogi życiowej i kształtowanie własnej tożsamości. Niewątpliwie tożsamość jest zagadnieniem złożonym i jak zauważa Elżbieta Kornacka-Skwara może odnosić się zarówno do jednostki jak i grupy:

W odniesieniu do jednostki mówimy o konstruowaniu, kształtowaniu własnej tożsamości, bądź o jej przedefiniowywaniu (np. w kontekście migracji, wpływów kulturowych). Takie określenia, jak: tożsamość społeczna, tożsamość kulturowa czy tożsamość narodowa odnoszą się do zbiorowości¹⁰.

Wydarzenia lat 90. XX wieku miały więc wpływ zarówno na tożsamość jednostki jak i zbiorowości i to one będą przedmiotem niniejszej analizy. W przypadku Bacharewicza ukształtowały go i zadecydowały o przyszłości, tak w sferze zawodowej jak i prywatnej. Natomiast w odniesieniu do zbiorowości określiły stosunek narodu do języka białoruskiego i dowiodły silnego przywiązania starszego pokolenia do radzieckiej przeszłości, co wykorzystał w drodze do władzy i na początku rządów Alaksandr Łukaszenka¹¹. Ponadto nadal aktualne pozostają opisane powyżej aspekty związane z pamięcią komunikatywną. Utwór Bacharewicza i przywołane w nim wydarzenia są więc jednym z jej istotnych elementów.

Osobisty wymiar schyłku minionego stulecia podkreśla już tytuł książki *Мае дзевяностыя*, wydanej w 2018 r., a więc niemal 30 lat od przemian społeczno-politycznych na Białorusi. Pisarz urodzony w 1975 r. u progu transformacji miał 16 lat. Tym samym był w okresie adolescencji na granicy jej dwóch faz: wczesnej (między 10 a 15–16 r. życia) i późnej (do 20 roku życia)¹². W psychologii właśnie czas adolescencji postrzegany jest jako jeden z najważniejszych w kształtowaniu tożsamości. Jak podaje Dagmara Musiał:

Według E.H. Eriksona głównym zadaniem rozwojowym adolescencji jest ukształtowanie tożsamości. Zasadniczym problemem młodzieży jest poszukiwanie własnej tożsamości oraz zachowania nastawione na osiągnięcie wybranych celów. W fazie kryzysu poczucia tożsamości młody człowiek stoi przed

¹⁰ E. Kornacka-Skwara, *Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych*, „Prace Naukowe im. Akademii Jana Długosza w Częstochowie” 2011, z. XX, s. 115.

¹¹ Patrz więcej: A. Eberhardt, *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko-białoruskie 1991–2008*, Warszawa 2008.

¹² D. Czyżowska, *Kształtowanie się tożsamości a sposób rozważania dylematów społeczno-moralnych przez młodzież*, „Psychologia Rozwojowa” 2007, t. 12, nr 3, s. 65.

wieloma problemami wiążącymi się z koniecznością samookreślenia. Jest to podstawowe zadanie dla dorastającej młodzieży. Jest to proces zróżnicowania siebie od innych, zmierzający do określenia siebie jako odrębnej jednostki¹³.

Jak wynika z powyższej wypowiedzi już sam proces dojrzewania jest okresem trudnym właśnie ze względu na konieczność określenia własnej tożsamości. Odbywa się to poprzez obserwację innych. W przypadku Bacharewicza dodatkową komplikacją był moment dziejowy i wyzwania z niego wynikające, choć z pozoru czas tranzycji sprzyjał większej swobodzie. Zatem transformacja społeczno-polityczna niewątpliwie wpłynęła na kształtującą się tożsamość pisarza świadomego przełomowości odbywających się wydarzeń. Pod ich wpływem dokonywał ważnych wyborów światopoglądowych dotyczących zarówno kwestii politycznych i języka. Z uwagą też obserwował bliskich i znajomych, a także osoby postronne oceniając różne postawy wobec zastanej rzeczywistości. Należy podkreślić rolę otoczenia w kształtującej się osobowości autora. Na kwestię środowiska zwracał uwagę Mathews:

wybory dotyczące tożsamości podejmowane są ze względu na innych, wybieramy siebie, spoglądając w stronę świata społecznego, który nas otacza i który popycha i pociąga w różne strony¹⁴.

Słowa te trafnie charakteryzują postawę Bacharewicza, który kilkakrotnie w toku narracji podkreślał, że podejmując ważne decyzje starał się wyróżnić spośród innych. Tym samym akcentował swoją indywidualność, a także prawo do samostanowienia. Wydaje się, że tak silna potrzeba zaznaczenia własnej odrębności mogła wynikać z relacji obywatel–władza w ZSRR. Władza dążyła bowiem do unifikacji społeczeństwa, a wszelkie przejawy indywidualności były przez nią negatywnie postrzegane i dławione. Ludzie w ograniczonym stopniu mogli decydować o sobie jak i kraju, w którym żyli. Idealnego obywatela cechowało posłuszeństwo, oddanie partii i państwu, bezrefleksyjne wykonywanie poleceń zwierzchników na każdym szczeblu życia zawodowego, a także postępowanie według określonych schematów w życiu prywatnym. Taką postawę należało też przekazać kolejnym

¹³ D. Musiał, *Kształtowanie się tożsamości w adolescencji*, „Studia z Psychologii w KUL” 2007, t. 14, s. 80.

¹⁴ G. Mathews, *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*, Warszawa 2005, s. 43.

pokoleniom. Dzieci od najmłodszych lat były pod wpływem propagandy m.in. poprzez organizacje typu pionierzy, do której należał również Bacharewicz. Autor przyznaje, że nikt go nie pytał o zdanie, gdy wstępował do tej organizacji. Po prostu byli tam wszyscy rówieśnicy. Dzieciństwo i wczesna młodość Bacharewicza przypadła więc na lata, gdzie podmiotowość człowieka nie była kwestią nadrzędną ustępując aspektom związanym z polityką państwa.

Autor podkreśla, że na początku lat 90. XX wieku nastąpiły zmiany. Okres ten zbiegł się z jego decyzją o wstąpieniu do Komsomołu, gdzie ku zaskoczeniu pisarza, oczekiwano jasnej deklaracji ideowej, a w przypadku przystąpienia - zaangażowania. Bacharewicz odmówił, uzasadniając antykomunistycznymi poglądami¹⁵. Zaistniała sytuacja dowodzi nie tylko rozpoczętych już przemian w tej części Europy Wschodniej, ale przede wszystkim ich wpływu na życie człowieka, w tym kształtującej się tożsamości. Był to moment, gdy pisarz wreszcie poczuł, że jego zdanie jest istotne, mógł podkreślić swoją odrębność i tym samym wyróżnić się z grupy należącej do Komsomołu. Właśnie te dwa czynniki: podejmowanie własnych, niewymuszonych przez otoczenie decyzji i działania akcentujące indywidualność i osobowość są ważne w aspekcie tożsamości. Ze względu na wiek Bacharewicz przywiązywał dużą wagę do swobody decyzji. Przyznaje, że pod tym względem lata 90. XX wieku były wyjątkowe. Miał to niebywałe szczęście, że mógł decydować. W zasadzie poczucie wolności jest doświadczeniem jego pokolenia, które nie będzie dane kolejnemu z powodu kierunku rządów Łukaszenki¹⁶.

To właśnie dzięki przemianom i wynikającym z nich chwilom wolności lat 90. XX wieku Bacharewicz mógł próbować różnych ról. Możliwość sprawdzenia siebie w różnych rolach jest niezwykle istotna w kwestii określenia siebie, na co zwraca uwagę D. Musiał:

¹⁵ А. Бахарэвіч, *Мае дзевяносьця*, Мінск 2018, с. 45.

¹⁶ Bacharewicz wyraźnie różnicuje lata 90. XX wieku ze względu na możliwość dokonywania wyborów. Ich początek cechowała dość duża swoboda wynikająca z dynamicznie zachodzących przemian społeczno-politycznych. Natomiast schyłek to narastający autorytaryzm rządów A. Łukaszenki. Autor szczególnie odczuł to będąc studentem. Z korytarzy uczelni zaczęto zdejmować plakaty propagujące hasła niezgodne z polityką państwa; ibidem, s. 115. Patrz także: R. Czachor, *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1990–1996*, „Przegląd Wschodnieuropejski” 2014, nr 5/1, s. 31–44; R. Czachor, *Transformacja systemu politycznego w Białorusi w latach 1988–2001*, Polkowice 2016.

Młody człowiek musi mieć prawo do indywidualnego przeżywania tego okresu, do eksperymentowania rolami, podejmowania ich i ponoszenia za nie konsekwencji. Musi mieć prawo do wyboru swojej drogi życiowej, do osiągnięcia swego celu poprzez porażki i sukcesy¹⁷.

Lata 90. XX wieku to okres, kiedy grał wraz z zespołem *Prowokacja*, wykonując autorskie teksty. Zarówno ich sceniczny image jak i śpiewane treści wzbudzały zdziwienie. Jednak wykorzystując sprzyjający czas, kapela występowała nawet w szkołach. Jednocześnie Bacharewicz próbował swych sił w literaturze zarówno w poezji, jak i prozie. Prezentował utwory na spotkaniach, gdzie oceniali je starsi literaci. Przyznaje, że z obawami i niepewnością stawiał pierwsze kroki na scenie literackiej równocześnie doceniając, że mógł sprawdzić się w różnych zawodowych rolach. Ostatecznie wygrało zamiłowanie do literatury¹⁸.

Niewątpliwie następną istotną decyzją kształtującą pisarza i determinującą sposób postrzegania rzeczywistości był wybór języka. Bacharewicz dorastał w kulturze zdominowanej przez rosyjski – słyszał go na ulicach, w domu i w szkole. Język białoruski poznawał na lekcjach literatury i mowy. Zainteresował się nim i tworzoną przezeń kulturą pod koniec lat 80. XX wieku, czytając gazety. Dokładnie opisuje towarzyszące temu okoliczności. Autor wskazuje na urzeczenie językiem białoruskim i w ogóle białoruszczyzną, choć samo pojęcie uważa za niezbyt trafne i nie w pełni oddające istotę rzeczy. Podkreśla, że jest konsekwentny po dzień dzisiejszy trwa w swym postanowieniu¹⁹.

Kwestia języka w aspekcie tożsamości, zarówno jednostki jak i zbiorowości jest jednym z najistotniejszych elementów. Jest to bowiem najprostszy sposób odróżnienia siebie od innych. Poprzez język człowiek opisuje otaczający go świat, wyraża emocje, a także definiuje pojęcia abstrakcyjne²⁰. Język jako narzędzie komunikacji pełni więc istotną rolę, zarówno w życiu pojedynczego człowieka, jak i zbiorowości, której jest częścią. Jak podaje Edwards język i tożsamość są nierozzerwalne wpływając na siebie

¹⁷ D. Musiał, op. cit., s. 82.

¹⁸ А. Бахарэвіч, *Мае дзевяностыя*, Мінск 2018, с. 137, 156, 160.

¹⁹ Ibidem, s. 59–60.

²⁰ Patrz więcej: A. Sadowski, *Język komunikacji a język grupy etnicznej na przykładzie krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, „Pogranicze. Studia społeczne” 2018, t. XXXII, s. 113–115.

wzajemnie²¹. To właśnie język białoruski i poznanie kultury przezeń tworzonej skłoniły Bacharewicza do stawiania pytań dotyczących własnej tożsamości, a następnie dziedzictwa kulturowego Białorusi i jej przyszłości. Wiek nastoletni, w jakim znajdował się autor sprzyjał też potrzebie manifestowania otoczeniu własnego ja poprzez wyróżnienie się spośród innych. Używając więc w życiu codziennym białoruskiego spełniał młodzieńcze aspiracje w zakresie demonstrowania odmienności. Była też w tym pewna zaczepność: przywołuje sytuacje, w których użycie języka białoruskiego wywołało atak agresji ze strony nieznanego mu ludzi – pisarz został pobity. Zatem używanie w przestrzeni publicznej białoruskiego zwracało uwagę osób znajdujących się w najbliższym otoczeniu i często prowokowało ich reakcję: od nieprzychylnych komentarzy po akty bezpośredniej agresji. Najłagodniejszym przejawem zainteresowania była po prostu dyskusja. Bacharewicz wspomina:

Я ў той час прагна накідваўся на любое новае чытво, дык узяўся і за гэты баявы лісток, пачытаў – і мне спадабалася. Мне хацелася яшчэ – і я пачаў паляваць на нацыяналістычную літаратуру.

На дзіва, такая знайшлася – нібы толькі й чакала, калі я прачнуся.

Гэта быў зусім нечаканы погляд на краіну, у якой я жыў, і мне раптам зрабілася ясна, дзе я, хто я, у чым цэнс таго, што адбываецца навокал, і чаго можна чакаць ад найбліжэйшае будучыні. Вядома, усё гэта цудоўна зрэзаніравала і з маім падлеткава-юначым пратэстным настроем – падсвядома з ўжо тады шукаў альтэрнатыву ўсяму, з чым сутыкаўся, мне было важна заўжды бацьць супрацьлегласць заведзенаму парадку, і так яно і засталася на ўсё жыццё. Як толькі нешта робіцца мэістрымам, я станаўлюся на бок альтэрнатыбы або сам імкнуся яе стварыць. Гэта ня лечыцца, гэта арганічна частка мяне - як і мая беларускасьць²².

W przypadku Bacharewicza mówienie po białorusku odegrało istotną rolę nie tylko w kształtowaniu tożsamości własnej, ale również w szerszej perspektywie – postrzeganiu siebie jako Białorusina. Autor przestał utożsamiać się z obywatelem ZSRR i uważać Białoruś tylko za część administracyjną Kraju Rad. Zainteresował się również historią i bacznie obserwował zachodzące zmiany.

²¹ J. Edwards, *Language and identity: Key Topics in Sociolinguistics*, New York 2009, s. 20.

²² А. Бахарэвіч, op. cit., s. 60.

Kwestia języka jest nie tylko zagadnieniem istotnym w przypadku określenia tożsamości zarówno jednostki jak i zbiorowości, co równie złożonym. Bacharewicz podkreśla, że od czasu przemian społeczno-politycznych język białoruski pełni ambiwalentną rolę dla nacji. Z jednej strony łączy osoby używające go na co dzień, wskazując też na ich poglądy polityczne²³. Z drugiej zaś jego forma zapisu – narkamouka czy taraszkiewica – jest istotą sporu wśród użytkowników. W tej kwestii Bacharewicz jednoznacznie opowiada się za taraszkiewiczą, wybór uzasadniając osobliwościami fonetycznymi języka białoruskiego, w pełni oddanymi przez tę formę. Oczywiście problem zapisu i preferencji systemu jest sprawą złożoną²⁴. Niemniej autor wyraża swoje poglądy jednocześnie podając ich motywację²⁵. Ponadto język białoruski dzieli naród na osoby posługujące się nim i nie. Tym samym język bywa zarzewiem wewnętrznego konfliktu²⁶.

W odniesieniu do kwestii języka należy jeszcze wspomnieć o kolejnym aspekcie związanym z tożsamością zbiorowości. Bacharewicz podkreśla rolę referendum z maja 1995 r. dotyczącego m.in. wprowadzenia jako drugiego języka urzędowego rosyjskiego. W latach 1990–1995 język białoruski był jedynym urzędowym na Białorusi. Właśnie zapoczątkowana u progu lat 90. XX wieku druga fala białorutenizacji wywołała lęk w społeczeństwie, szczególnie u osób zajmujących stanowiska w administracji państwowej. Obawiały się one, że konieczność szybkiego przyswojenia języka białoruskiego będzie warunkiem zachowania dotychczasowych stanowisk²⁷. Przeprowadzone referendum i jego wyniki spowodowało, że wprowadzony język rosyjski jako drugi urzędowy wyparł białoruski z niemal wszystkich sfer życia. Sytuacja językowa od lat 90. XX wieku jest zmienna i zależy od aktualnych uwarunkowań politycznych²⁸.

²³ Na początku XXI wieku porozumiewanie się po białorusku było uznawane za przejaw nacjonalizmu. Natomiast osoby używające tego języka postrzegano jako przeciwników A. Łukaszenki. Język białoruski dla Bacharewicza był formą protestu. Ibidem, s. 80.

²⁴ Т. Рамза, *Тарашкевіца і наркамуйка: ці ёсць граматычнае процістаянне?*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2018, t. LXVI, s. 409–432.

²⁵ Ibidem, s. 77–79.

²⁶ Ibidem, s. 76–77.

²⁷ Patrz więcej: Z. Szybieka, *Historia Białorusi 1795–2000*, Lublin 2002, s. 259–272; E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 1999, s. 220–221.

²⁸ Po aneksji Krymu w 2014 r. przez Rosję sytuacja języka białoruskiego uległa poprawie. Patrz więcej: P. Rudkouski, *Komentarze OSW. Miękką białorutenizacją. Ideologia*

Bacharewicz wybór Białorusinów podczas referendum nazywa największą pomyłką w historii nacji. Zauważa, że w połowie lat 90. XX wieku w zasadzie społeczeństwo powoli przyzwyczajało się do języka białoruskiego. Podjęta decyzja była w jego ocenie niewłaściwa i pochopna. Dokonuje oceny narodu w dość ostrych słowach zarzucając brak godności i nastawienie na materialny aspekt życia. Uważa, że referendum w 1995 r. to moment kluczowy w dalszych losach nacji, w tym jej tożsamości. Ograniczyła ona istotny element służący samoidentyfikacji i budowaniu jedności. Być może wybór ten przyczynił się też do stosunkowo dużej tolerancji wobec działań rządzących. Przez długie lata mimo trudnych warunków bytowych, jak i braku poszanowania swobód obywatelskich m.in. nieprzestrzeganiu procedur demokratycznych podczas wyborów, łamania praw człowieka Białorusini w dość ograniczony sposób manifestowali swoje niezadowolenie²⁹. Wybór narodu miał wpływ na życie jednostek, w tym autora. Bacharewicz posługujący się białoruskim i piszący w tym języku ma ograniczone grono czytelników będąc w pewnej mierze twórcą niszowym. Tak komentuje dzień referendum:

Адзін з самых балючых і страшных момантаў 90-х – гэта, вядома рэферэндум 14 траўня 1995-га. Траўма ад яго засталася дагэтуль – і я разумею, што зана прадўзначыла шмат што ў маім жыцці, у творчасці, у стаўленьні да людзей і падзей, дый і надзей таксама. Гэта пасля таго дня паволі, але незваротна, выклікаючы неверагодны, практычны фізычны боль, у мяне і белмі шмат у каго зь беларускамоўных тых гадоў пачалі зьнікаць ілюзіі адносна так званага Нашага Народу³⁰.

Doświadczeniem kształtującym tożsamość Bacharewicza było uczestniczenie w protestach na placu Niezależności w Mińsku. To sytuacja wyjątkowa ze względu na konieczność stanowczego wyrażenia swych poglądów

Białorusi w dobie konfliktu rosyjsko-ukraińskiego, 2017, nr 253, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2017-11-03/miekka-bialorutenizacja-ideologia-bialorusi-w-dobie-konfliktu> [dostęp: 15.03.2023].

²⁹ T. Bakunowicz, *Komentarze OSW. Gra według reguł Łukaszenki: opozycja polityczna na Białorusi*, 2015, nr 176, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_176.pdf [dostęp: 15.03.2023]; R. Sadowski, *W cieniu Łukaszenki. Opozycja na Białorusi*, „Wolność i solidarność. Studia z dziejów opozycji wobec komunizmu i dyktatury” 2012, nr 4, s. 94–103, http://civitas.edu.pl/wp-content/uploads/2016/11/WiS_04_.pdf [dostęp: 15.03.2023].

³⁰ А. Бахарэвіч, *op.cit.*, s. 227.

i gotowość do ewentualnego poniesienia konsekwencji swojego zachowania. Przyznaje, że wydarzenie to zmusiło go do refleksji i zastanowienia się nad własnymi poglądami politycznymi. Musiał opowiedzieć się po jednej ze stron i dołączyć do protestujących lub odejść. Miał poczucie, że jego zdanie jest ważne. Tacy jak on na placu tworzyli historię. Ponadto autor zwraca uwagę na panującą wówczas atmosferę: zgromadzeni ludzie mieli poczucie wspólnoty, a także przekonanie o możliwości dokonania zmian. Wyjście na ulice dowodzi także przemiany, jaka zaszła w zbiorowości – po latach pokornego życia w warunkach społeczno-politycznych narzuconych przez ZSRR mieli odwagę zademonstrować swoje stanowisko³¹.

Równie istotne w aspekcie kształtowania tożsamości autora były pierwsze wybory na prezydenta w Białorusi. Bacharewicz wspomina klimat polityczny tamtych dni. Wprost przyznaje, że nie głosował na nadal sprawującego urząd Łukaszenkę, a na jego kontrkandydata Zianona Paźniaka. Wybory były okazją do bacznej obserwacji osób z najbliższego otoczenia i wyrażanych przez nie poglądów.

Warto także wspomnieć o jednym z solowych występów Bacharewicza, jaki odbył się w 1995 r. Do Domu Literata zostali zaproszeni pisarze i artyści, w tym także autor ze swoim zespołem – Prowokacja. Z powodu braku odpowiedniego sprzętu zdecydował się wystąpić solo. Sam przyznaje, że jego wygląd mógł być odebrany niejednoznacznie, podobnie jak image sceniczny. Nie spodziewał się tylko, że całe spotkanie zostanie nagrane, a następnie wykorzystane w celach propagandowych i wyemitowane w telewizji, nie tylko na Białorusi, ale też w Rosji. Uczestników spotkania przedstawiono jako skrajnych nacjonalistów zagrażających państwu. W tym celu specjalnie wykadrowano i wycięto fragmenty występów tak, by zdyskredytować białoruskojęzyczny ruch. Oczywiście Łukaszenka deklarował obronę państwa przed takimi „elementami”³². Niewątpliwie więc wyemitowany w telewizji program świadczy o manipulacji władzy w przekaz medialny, a tym samym w pamięć komunikatywną. Obraz przemian przedstawiony we wspomnieniach jest wolny od ingerencji rządzących. Ponadto wydarzenie to miało też wpływ na poczucie jedności zgromadzonych tam osób. Obnażyło prawdziwy kierunek rządów Łukaszenki i jeden z głównych ich celów powolne

³¹ Ibidem, s. 45–46.

³² Ibidem, s. 107–109.

ograniczanie wolności. Sam autor przekonał się, że niejednokrotnie za swoje poglądy będzie narażony na drwinę i niezrozumienie.

We wspomnieniach często powraca także kwestia ubioru i w ogóle wyglądu zewnętrznego, tak istotnego w przypadku kształtującej się tożsamości. Bacharewicz podkreśla, że właśnie w tym okresie poprzez wygląd chciał wyrazić swoją indywidualność, dojrzałość i osobowość. Przywiązywał więc dużą uwagę do ubioru. Przyznaje, że udało mu się wyróżnić spośród tłumu, ponieważ wybierał dla siebie dość oryginalne części garderoby, czasami nawet damskie³³. Zdarzało się też, że jego wygląd wzbudzał zainteresowanie osób postronnych, czego przejawem były nieprzychylnie komentarze. Wówczas utwierdzał się w słuszności dokonanego wyboru. Oryginalny strój dopełniały długie włosy. Ubiór był wyrazem jego nastoletniego buntu, a także poszukiwania własnej drogi. Ponadto chęć zaznaczenia swojej odmienności była jedną z silniejszych potrzeb okresu młodości.

Poczyniona analiza udowodniła, że przemiany lat 90. XX wieku wpłynęły na kształtującą się tożsamość autora jak i społeczeństwa, w którym żył. Bacharewicz w momencie transformacji nie pozostał obojętny na kwestie polityczne. Mimo młodego wieku okoliczności wymusiły na nim podjęcie decyzji m.in. dotyczących polityki i języka. Wybory te wpłynęły na życie autora i zdeterminowały jego dalsze losy. Co warto podkreślić Bacharewicz nie żałuje żadnej z podjętych decyzji, o czym świadczy fakt, że nie chciałby ponownie przeżyć lat 90. XX wieku. Pojawiająca się kilkakrotnie w utworze nostalgia wywołana jest z przynależącym do schyłku minionego stulecia wspomnieniem znajomych, niewidzianych od tamtego momentu. Ponadto należy zaznaczyć, że jest wierny swym decyzjom podjętym w tamtym okresie – konsekwentnie posługuje się językiem białoruskim i krytykuje rządy A. Łukaszenki³⁴.

Ponadto w utworze Bacharewicza z oceną wyborów mających wpływ na tożsamość jednostki i zbiorowości związana jest ambiwalencja. Decyzje podjęte przez siebie wartościuje pozytywnie i jest zadowolony z dokonań zawodowych jak również z życia prywatnego. Język białoruski określił jego sposób postrzegania świata, swojego w nim miejsca i odczytania kultury. Podobnie wychowuje córkę, która też m.in. zna białoruski. Niewątpliwie

³³ Ibidem, s. 96.

³⁴ Ibidem, s. 16.

lata 90. XX wieku uważa za początek nowego rozdziału w historii narodu. Jednak dokonane w tym czasie przezeń wybory ocenia jako chybione. Odnosi się to do kwestii języka białoruskiego i faktu, że został on praktycznie wyparty z przestrzeni publicznej przez język rosyjski, a także oddania władzy w ręce prezydenta Aleksandra Łukaszenki. To właśnie one, według autora, są powodem negatywnego postrzegania Białorusinów na arenie międzynarodowej. W końcu po rozpadzie ZSRR, Białoruś podobnie jak inne państwa bloku wschodniego, miała szansę na demokratyczne przemiany. Bacharewicz zarzuca swym rodakom, że w kluczowych momentach, gdy dochodziło do umocnienia autorytarnych rządów nie reagowali stanowczo. Oczywiście tutaj należy się krótki komentarz, ponieważ postawa Białorusinów uległa zmianie po ostatnich wyborach prezydenckich w 2020 r., kiedy to po ogłoszeniu ich wyników i rzekomej miażdżącej przewagi Aleksandra Łukaszenki społeczeństwo odważyło się na masowe protesty. Jednak książka wydana w 2018 r. nie odnosi się do tych wydarzeń. Z drugiej zaś ocena dotyczy kondycji społeczeństwa, w tym efektów przemian gospodarczych i politycznych. W tym aspekcie widoczne jest wyraźne rozczarowanie z prowadzonej przez władze państwa polityki. Bacharewicz zwraca uwagę na negatywne dla Białorusinów skutki doświadczanego autorytaryzmu. Naród od pokoleń przez różne władze był traktowany przedmiotowo, co przyczyniło się do nadmiernej uległości w stosunku do zwierzchników, a także zachwiania poczucia własnej wartości. Ono zaś jest istotne w kontaktach zewnętrznych, szczególnie na arenie międzynarodowej. Wpływa też na tożsamość autora.

LITERATURA

- Aleksijewicz S., *Urzeczeni śmiercią*, Warszawa 2001.
- Assmann A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska Kraków 2009, s. 101–142.
- Baharëvič A., *Maе dzevânostyâ*, Minsk 2018 [Бахарэвіч А., *Мае дзевяностыя*, Мінск 2018].
- Bakunowicz T., *Komentarze OSW. Gra według reguł Łukaszenki: opozycja polityczna na Białorusi*, 2015, nr 176, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_176.pdf [dostęp: 17.09.2022].

- Czachor R., *Polityka zagraniczna Republiki Białoruś w latach 1991–2011. Studium politologiczne*, Polkowice 2011.
- Czachor R., *Transformacja systemu politycznego Białorusi w latach 1990–1996*, „Przegląd Wschodnieuropejski” 2014, nr 5/1, s. 31–44.
- Czachor R., *Transformacja systemu politycznego w Białorusi w latach 1988–2001*, Polkowice 2016.
- Czyżowska D., *Kształtowanie się tożsamości a sposób rozwiązywania dylematów społeczno-moralnych przez młodzież*, „Psychologia rozwojowa” 2007, t. 12, nr 3, s. 61–72.
- Dec-Pustelnik S., *Problem zmienności pamięci zbiorowej a media/nośniki pamięci*, „Colloquia Anthropologica et Communicativa” 2018, nr 11, s. 107–119.
- Długosz P., *Adaptacja pokoleń społeczeństw postsowieckich do radykalnych zmian społecznych*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2020, nr 2, s. 9–35.
- Drozd K., *Czas przelomu i nadziei – obraz schyłku XX wieku we współczesnej literaturze białoruskiej na przykładzie powieści A. Klinaua „Szalom” i I. Babkova „Chwilinka. Try historii”*, „Acta Polono-Ruhenica” 2021, XXVI/3.
- Eberhardt A., *Gra pozorów. Stosunki rosyjsko-białoruskie 1991–2008*, Warszawa 2008.
- Edwards J., *Language and identity: Key Topics in Sociolinguistics*, New York 2009.
- Falkowski K., *25 lat transformacji na obszarze poradzieckim – osiągnięcia, problemy i wyzwania*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2017, t. XIV, nr 3, s. 29–59.
- Foligowski P., *Białoruś. Trudna nie-podległość*, Wrocław 1999.
- Kornacka-Skwara E., *Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych*, „Prace Naukowe im. Akademii Jana Długosza w Częstochowie” 2011, z. XX, s. 113–120.
- Marples D.R., *Belarus a denationalized nation*, New York 2012.
- Mathews G., *Supermarket kultury. Kultura globalna a tożsamość jednostki*, Warszawa 2005.
- Mironowicz E., *Białoruś*, Warszawa 1999.
- Musiał D., *Kształtowanie się tożsamości w adolescencji*, „Studia z Psychologii w KUL” 2007, t. 14, s. 73–92.
- Ramza T., *Taraškeviča i narkamaŭka: ci ěsc’ gramatyčnae procistaânne?*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2018, t. LXVI, s. 409–432 [Рамза Т., *Тарашкевіца і наркамаяўка: ці ёсць граматычнае процістаянне?*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2018, t. LXVI, s. 409–432].
- Rudkouski P., *Komentarze OSW. Miękka białorutenizacja. Ideologia Białorusi w dobie konfliktu rosyjsko-ukraińskiego*, 2017, nr 253, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2017-11-03/miekkka-bialorutenizacja-ideologia-bialorusi-w-dobie-konfliktu> [dostęp: 15.03.2023].

- Sadowski A., *Język komunikacji a język grupy etnicznej na przykładzie krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, „Pogranicze. Studia społeczne” 2018, t. XXXII, s. 111–128.
- Sadowski R., *W cieniu Łukaszenki. Opozycja na Białorusi*, „Wolność i solidarność. Studia z dziejów opozycji wobec komunizmu i dyktatury” 2012, nr 4, s. 94–103, http://civitas.edu.pl/wp-content/uploads/2016/11/WiS_04_.pdf [dostęp: 15.03.2023].
- Szybieka Z., *Historia Białorusi 1795–2000*, Lublin 2002.
- Świder K., *Rosyjska świadomość geopolityczna a Ukraina i Białoruś (po rozpadzie Związku Radzieckiego)*, Warszawa 2015.

SUMMARY

SOCIO-POLITICAL CHANGES IN THE 1990s
AND THE IDENTITY OF AN INDIVIDUAL
IN ALHIERD BACHAREWICZ'S MEMOIRS *МАЕ ДЗЕВЯНОСТЫЯ*

The article discusses the impact of the sociopolitical transformations of the 1990s on the shaping of the identity of the individual – Alhierd Bacharevič and the community – the nation. In the memoir *Мае дзевяностыя*, the author recalls events important for his personal dimensions, such as the choice of language and career path. Moreover, it also refers to those that are important for Belarusians, such as the 1995 referendum or the presidential elections. He also marks the moment when Alexandr Lukashenka's policy changed its direction. It also evaluates the transitions at the end of the last century. It depends on the perspective taken. The author evaluates his own choices positively, he has no regrets. However, in relation to the nation, he perceives the period of change negatively.

Keywords: contemporary Belarusian literature, identity, socio-political changes, Alhierd Bacharevic.

Angela Espinosa Ruiz

Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0002-5434-8403

**“Нам балюча, а значыць – мы ёсць”:
пратэстная лірыка Насты Кудасавай (2020–2021 гг.)**

Пытанне пра ролю паэтаў, мастакоў і твораў у працэсах палітычнага і сацыяльнага пратэсту – актуальная праблема для кожнай літаратуры, у кожную эпоху і для кожнай мовы. Не будзем паглыбляцца ў гэтым артыкуле ў этычна-маральнае вымярэнне гэтага пытання: ці павінен літаратар адлюстроўваць пратэстныя настроі ў сваіх тэкстах, уплываць на сацыяльныя і палітычныя працэсы, удзельнічаць у іх актыўна. У нашым артыкуле сыходзім з гіпотэзы, што літаратура не ствараецца ў вакууме, а развіваецца паралельна з грамадствам, да якога яна прывязаная. Арыстофан (V стагоддзе да н. э.) сатырызуе ў сваіх камедыях афінскае палітычнае і сацыяльнае жыццё. Педра Кальдэрон дэ ла Барка крытыкуе ў сваіх радках традыцыйны сацыяльны строй, заснаваны на прынцыпе шляхецкай годнасці: *годнасць, народжаная ад мяне / чужою будзе рабыняй? Не дазволу!*¹, падтрымлівае паняцце волі як натуральнай каштоўнасці ўсіх жывых істот, у тым ліку – чалавека. Паэты заходнееўрапейскага рамантызму набліжаюцца ў сваёй творчасці да архэтыпаў антыгероя: пірата, дарожніка, бандыта. Самавыдат папулярныя ўсё гэта ў былым СССР пасля смерці Сталіна, вяртаючы голас паэтам і празаікам, якія выходзілі ў сваёй творчасці

¹ P. Calderón de la Barca, *La vida es sueño*, Madrid 1640, <https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-vida-es-sueno--0/html> [доступ: 8.02.2022], пераклад аўтарскі.

за рамкі савецкай цензуры. Сапраўды, літаратурная творчасць уплывае на сваё грамадства, але і гістарычныя працэсы ствараюць кантэкст для развіцця літаратуры – асабістыя і сацыяльныя абставіны пісьменнікаў і пісьменніц натхняюць, правакуюць, пераконваюць іх да новых твораў, у якіх чытацкая аўдыторыя бачыць адлюстраванне грамадскага жыцця, адчувае падтрымку або пагарду да ўладаў, ідэяў і рухаў.

Гэтая ўзаемадзеясць паміж літаратурай і працэсамі палітыкі і грамадства набывае яшчэ большую вагу на фоне беларускага гістарычнага кантэксту: так, насуперак забароне выдання кніг па-беларуску на тэрыторыях Расійскай Імперыі паўстае цэлы шэраг ананімных беларускамоўных твораў, выдадзеных самімі аўтарамі. Заслугоўваюць нашай асаблівай ўвагі перыядычныя публікацыі, забароненыя і легальныя, якія выпускаліся з мэтай аб'яднання беларускага народу, узмацненне пратэстных і нават рэвалюцыйных настрояў, папулярызацыі беларускай нацыянальнай культуры і літаратуры: такім спосабам выходзіла нелегальная газета “Мужыцкая праўда” (1862–1863), першая на сучаснай беларускай мове, з тэкстамі Кастуся Каліноўскага; “Наша доля” (1906), якая друкавала творы Цёткі, Якуба Коласа і Ядвігіна Ш. Кульмінацыяй гэтай тэндэнцыі ў беларускім друку стала газета “Наша Ніва” (1906–1915), якая спрыяла нацыянальна-адраджэнскім тэндэнцыям сярод беларускіх чытачоў, і надала сваю назву нашаніўскаму перыяду гісторыі навейшай беларускай літаратуры.

Варта ўзгадаць, што менавіта на старонках “Нашай Нівы” пабачыла свет паэма “Курган” Янкі Купалы (1912), у якой мясцовы гусліяр жорстка крытыкуе ўладу князя, за што атрымлівае смяротнае пакаранне, але застаецца ў народнай памяці як сімвал свабоды і таго, што мастацтва павінна служыць грамадству. Падобныя настроі ўласцівы і паэме Якуба Коласа “Сымон-музыка”: *Злез Сымонка і са скрыпкай / За “яго масцем” ідзе. / (...) Зашчымела сэрца болем: Зноў чыясь чужая воля, Ўлада новых абыццоў!*². Музыкі, мастакі і літаратары ператвараюцца ў сімвалы, або нават у функцыі – яны пасрэднікі між народамі і ўладамі, абараняюць правы і інтарэсы сціпрых грамадзян перад князямі і панамі. Такім чынам, у этычнай сістэме прадстаўленага Я. Купалам

² Я. Колас, *Сымон-музыка*, Менск 1925, https://knihi.com/Jakub_Kolas/Symon-muzyka.html [доступ: 8.02.2022].

і Я. Коласам свету, творца нясе адказнасць перад народам, і яго місія мае не толькі крэатыўны, але і сацыяпалітычны характар.

Нягледзячы на новыя абмежаванні, уведзеныя ў савецкую літаратуру, сувязь паміж творчасцю і пратэстам не перарываецца ў БССР: ад антысавецкага жыццёвага і творчага шляху Ларысы Геніюш да нацыянальна падкрэсленых радкоў Уладзіміра Караткевіча, ад крытыкі Першай сусветнай вайны на старонках Максіма Гарэцкага да пацыфізму Васіля Быкава; ад дакументальнай прозы Алеся Адамовіча да постсавецкай свядомасці Святланы Алексіевіч. Маём цэлы шлях да наватарскіх дзевяностых гадоў і вольных асацыяцый пісьменнікаў – беларускія літаратары пісалі пра сябе і свой час, пра народ і для народу, пра тое, што тады балела і цяпер баліць.

Гэтая тэндэнцыя працягнулася і ў першых двух дзесяцігоддзях XXI стагоддзя: самы яркі прыклад спалучэння роляў паэта і апазіцыянера заўважаем, найверагодней, у асобе Уладзіміра Някляева, які стаў кандыдатам у прэзідэнты на выбарах 2010 года ў Беларусі. Гэтаксама вартыя нашай увагі паэты маладога пакалення (народжаныя ў 80-х гадах XX ст.), якія адкрыта крытыкавалі Аляксандра Лукашэнку і палітычны рэжым у незалежнай Беларусі. Як тлумачыць прафесар Арнольд Мак-Мілін:

паколькі большасць іх кніг выходзіць невялікімі накладамі, верагодна, што ўлады лічаць іх бяшкодным, у адрозненне ад звычайных вулічных дэманстрацый. больш за тое, яны забяспечваюць ахоўны клапан, каб вызваліць шырокае расчараванне, якое адчуваюць многія сярод нацыянальна свядомай інтэлігенцыі³.

Брытанскі даследчык узгадвае ў сваёй працы такія імёны, як Ігар Кулікоў, Марыя Мартысевіч, Анатоль Івашчанка або Віталь Рыжкоў.

Аднак сітуацыя, апісаная ў артыкуле Мак-Міліна, радыкальна змянілася з пачаткам працэсаў, якія развіваюцца ў Беларусі ў 2020 і 2021 гадах. Мы звярнулі ўвагу канкрэтна на два фактары, якія экспаненцыйна павялічылі ўзровень патэнцыйнага ўплыву пратэстнай літаратуры на грамадскія настроі і, праз іх, на цяперашні палітычны

³ А. McMillin, *Politics and criticism in the work of young Belarusian poets*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2016, 7.1, s. 189.

рэжым: актывізацыя сацсетак у арганізацыі пратэстаў і разам з тым, беспрэцэдэнтная масавасць дэманстрацый ва ўсіх іх праявах – у Інтэрнеце і ўжывую.

Калі раней апазіцыйна настроеныя беларусы гуртаваліся вакол незалежных, пераважна беларускамоўных СМІ, сустракаліся на культурніцкіх імпрэзах і мерапрыемствах, арганізавалі мітынгі ў афлайн рэжыме, у развіцці пратэстнага руху, які ўзняўся летам 2020 года, адну з найважнейшых роляў адыгрывалі менавіта камунікацыі ў сеціве, у прыватнасці – сацыяльная сетка “Telegram” (“Тэлеграм”), арыентаваная на прыватнасць і бяспеку карыстальнікаў. Да галоўных апазіцыйных тэлеграм-каналаў падпісваліся мільёны чытачоў, якія сачылі ў сваіх тэлефонах не толькі за лагістыкай пратэсту, а таксама за развіццём яго творчага боку: рэдактары паказваюць у сваіх каналах вершы чытачоў, а таксама перадрукоўваюць тэксты вядомых філосафаў, пісьменнікаў і паэтаў, якія часта з’яўляліся на іх асабістых старонках у іншых сетках (напрыклад, “Facebook” або “Instagram”).

Такім спосабам вершы, якія да здарэнняў 2020 года патэнцыйна маглі ўбачыць некалькі сотняў “сяброў” аўтара ў публікацыі “Facebook”, хутка ператвараюцца ў віральныя пасты, якія хутка распаўсюджваюцца ў Тэлеграме, і даходзяць да шырокай аўдыторыі. Гэтыя ўмовы, у сваю чаргу, спрыяюць мультымедыянаму развіццю творчасці – аматары паэзіі арганізуюць калектыўныя чытанні (напрыклад, праект “Вершалюцыя”, з якім супрацоўнічаюць прадстаўнікі беларускіх дыяспар усяго свету), музыкі пішуць песні на аснове наймацнейшых рэвалюцыйных вершаў, мастакі дадаюць свае ілюстрацыі да ўлюбёных віральных тэкстаў.

З іншага ж боку, не меней істотны для нас непрадказальны і беспрэцэдэнтны ўзровень удзелу беларускага грамадства ў пратэстах 2020–2021 гадоў – такім жа чынам, як вялікія сектары беларускага соцыума абуджаюцца, упершыню выходзяць на Плошчу, фарміруюць сваю нацыянальную свядомасць, беларускія паэты, якія да гэтага звярталі мала ўвагі ў сваёй творчасці на палітыку і сацыяльную крытыку, пачынаюць настойлівей і смялей пісаць на гэтыя тэмы. Кожны слой беларускага грамадства, кожная сацыяльная група, ад студэнтаў да пенсіянераў, ад рабочых да паэтаў, выяўляе пратэст па-свойму, уласным спосабам, як у літаральным, так і ў фігуральным сэнсе.

У выніку гэтых працэсаў, беларускае грамадства (у сваёй большасці, рускамоўнае) паглыбляе свае веды пра сучасную беларускую літаратуру, або ўвогуле знаёміцца ўпершыню з беларускімі літаратарамі, чые кнігі даходзілі дагэтуль толькі да беларускамоўнай інтэлектуальнай эліты. Гэта датычыць і Насты Кудасавай (Рагачоў, народжана ў 1984 годзе), якая ўжо да 2020 года карысталася павагай крытыкі і калегаў, высока ацэньвалася чытацкай публікай беларускамоўнай паэзіі, а стала вядомая шырокай беларускай публіцы дзякуючы віралізацыі яе вершаў пра сучасныя падзеі ў краіне, якія разгледзім у гэтым артыкуле.

Аб’ектам нашага аналіза з’яўляюцца вершы, напісаныя Настай Кудасавай і апублікаваныя на яе публічнай старонцы сацсеткі Фэйсбук ад жніўня 2020-га і да другой паловы красавіка 2021 года. Мы звярнуліся непасрэдна да паэткі, а яна адправіла нам электронны дакумент, у які ўключаны ўсе яе творы пратэстнай тэматыкі за гэты перыяд.

Пры чытанні першага з вершаў мы адразу звярнулі ўвагу на тое, што нават у самых ранніх пратэстных творах Кудасавай пераважае трывожны, песімістычны настрой: *здзьмулі волю з дамоў і вуліц, / праўду ўціснулі ў панцыр. [...] боль збаўляю маўчаннем*⁴. Заўважальны таксама ў выбраных аўтаркай дзеясловах вельмі выразны падзел паміж трэцяй асобай множнага ліку (“яны”), і першай асобай адзіночнага ліку (“я”) – такім чынам фарміруецца ў межах верша яркі кантраст паміж тымі, хто змагаецца за “волю” і “праўду”, і тымі, хто абмяжоўвае каштоўнасці лірычнай гераіні. Аўтарка паглыбляецца ў гэтым акрэсленні апанентаў у наступных радках: *душы іх набрынялі тлушчам, / сорам іх ‘made in china’*. Наста Кудасава дэгуманізуе гэтымі словамі ворагаў, у якіх нават “душы” забруджаныя.

Варта, аднак, заўважыць, што лірычная гераіня не западае ў адчай, а трымаецца трэцяй каштоўнасці, найважнейшай для яе: *я – кахаю. / мне / каб выжыць, / гэтага / дастаткова*. Аўтарка акцэнтуюцца на гэтым сцвярджэнні, тыповым для яе творчасці, як пераканаемся, дзяленнем канчатковага радка твора на мінімальныя рытмічныя адзінкі.

⁴ Н. Кудасава, нявыдадзена, 2020–21. Усе вершы Насты Кудасавай, якія надалей цытуюцца ў гэтым артыкуле без інфармацыі пра крыніцы, паходзяць з нявыдадзенага дакумента, адпраўленага нам самой аўтаркай.

Матыў кахання (або любові) як *raison de vivre* лірычнай гераіні Насты Кудасавай з’яўляўся яшчэ ў ранейшых вершах, напрыклад: *ты ж ведаеш, горадзе: / толькі любоў / трымае мяне на зямлі*⁵. Такім чынам, паэтка адкрывае ў сваіх апошніх вершах новую праблематыку – сацыяльна-палітычнае змаганне беларусаў, але не забывае асноў свайго папярэдняга мастацкага свету, на чых мэтафарах і вобразах трымаецца яе лірыка.

Другі верш, прадстаўлены аўтаркаю, стаў сапраўднай сенсацыяй у беларускамоўным сегменце Інтэрнета: ім дзяліліся дзесяткі карыстальнікаў “Facebook”, і тэкст быў перадрукаваны на анлайн-старонцы “Нашай Нівы”. Верш “Акрэсцін” звяртаецца да восеньскіх вобразаў, якія часта сустракаюцца ў паэзіі Кудасавай, у спалучэнні з вайсковымі элементамі (*асновыя шышкі трашчаць пад нагамі, як косці, / як берцы забойцаў, чарнеюць у травах камлі*). Галоўны герой твора, аднак – Барыс Акрэсцін, вайсковы лётчык, чыё імя носіць мінскі завулак, на якім знаходзяцца сумнаведомы ЦПП, дзе адбываліся беспрэцэдэнтныя рэпрэсіі супраць затрыманых беларусаў падчас масавых пратэстаў 2020 і 2021 гадоў. Сам чалавек, Акрэсцін, з’яўляецца ў апошніх радках верша, бядуе, што перамога ў Другой сусветнай вайне, падчас якой ён змагаўся дзеля ўратавання краіны ад фашызму, нікога не выратавала: *з неба скрозь слёзы, абняўшы нябесны штурвал, / глядзіць ашалелы ад роспачы лётчык Акрэсцін: / “Усё / пазабыта. / Нікога / не / ўратаваў”*⁶. Варта звярнуць увагу на тое, што Кудасава цытуе ў двукоссі ў сваім творы думкі, якія яна надае самому Барысу Акрэсціну, падае іх, зноў жа, у падзеленай форме – па адным слове ў кожным радку, робячы акцэнт на гэтай трагічнай канчатковай выснове.

У вершах дадзенага перыяду Наста Кудасава звяртаецца да яшчэ адной балючай беларускай катастрофы – масавыя забойцы беларускай інтэлігенцыі ў Курапатах. Лес з’яўляецца ў першых радках верша *Песні шчасця рыпяць курапацкім пяском на зубax*⁷. Аднак асабліваю ўвагу звяртаюць на сябе выразы глыбокага негатыўнага асуджэння

⁵ Н. Кудасава, *Маё невымаўля*, Мінск 2016, с. 77.

⁶ <https://nashaniva.com/?c=ar&i=277060&lang=ru> [доступ: 8.02.2022].

⁷ https://vk.com/wall28885545_6491 [доступ: 8.02.2022].

аўтаркай катаў, суддзяў і саўдзельнікаў рэжыму. У тым жа творы паэтка звяртаецца адносна іх да найвышэйшага Суддзі – Бога: *Як жа хораша спіцца ім, Госпадзе! / Чуеш, як лёгка ім...*⁸ Гэтае жорсткае асуджэнне, неўласцівае для звычайна пяшчотнай, светлага суму лірыкі Насты Кудасавай, працягваецца ў вершы “Суддзям”: *І не будзе вам болей сну / ў нашай ціхай і ветлай*. Лірычная гераіня давяраецца Богу і ў гэтым творы, чакае яго прысуду супраць ворагаў, і кідае ім такое абяцанне: *Проста ведайце: к вам, людзям / без сумлення і сэрца, / прыйдзе некалі той Суддзя, / што за ўсіх адгукнецца*⁹.

Гістарычныя адсылкі аўтаркі не абмяжоўваюцца, аднак, падзеямі 1937 года і Другой сусветнай вайны – звяртаецца паэтка і да беларускіх герояў мінулых эпох, напрыклад, у сваім прысвячэнні “Вечнаму Касцюшку”: *будзь верны зямлі. / Тут за нашу і вашу свабоду / мы – адданыя – / паляглі!* Сам тэкст тлумачыць, зрэшты, сувязь між рознымі эпізодамі трагічнай гісторыі беларускага народа: *не бывае болю чужога, / не бывае чужой вайны*¹⁰.

Кудасава далей разгортвае і рэлігійную вобразную сістэму ў вершы “Пакроў”, прысвечаным Лізе Строцавай: *Дарагая нябесная маці, прыйдзі, святая, / рассялі над гэтай цемраю свой пакроў*¹¹. Лірычная гераіня звяртаецца яшчэ раз да вышэйшай сілы (гэтым разам – да Дзевы Марыі) па абарону, дапамогу і маральную падтрымку. Таксама, як і ў хрысціянскай традыцыі, нябесная маці ператвараецца ў пасрэдніцу паміж чалавекам і Богам. Кудасава замацоўвае сувязь паміж нябеснай маці і “зямнымі” мамамі звычайных беларусаў, і падкрэслівае тым самым сваю (аўтарскую) ідэнтычнасць як маці: *Дарагая, пачуй! Мо ты ведаеш, дзе згубіўся / той, хто нам абяцаўся: “Мне помста, і Я аддам”?* / *Хай прачнецца ўжо, хай зірне з крышталёвае высі / ў растаптанья твары / зямных беларускіх мам*¹². Варта заўважыць, што аўтарка звяртаецца ў вышэй цытаваных радках да паняцця помсты – да жадання справядлівага суду над тымі, хто прычыняе боль

⁸ Тамсама.

⁹ <https://stihi.ru/2020/11/05/5585> [доступ: 8.02.2022].

¹⁰ https://vk.com/wall28885545_6704 [доступ: 8.02.2022].

¹¹ https://vk.com/wall28885545_6501 [доступ: 8.02.2022].

¹² Тамсама.

беларускаму народу; лірычная гераіня звяртаецца да Дзевы Марыі з просьбай: *заступіся за нашых дзяцей!*¹³

Мы гэтаксама звярнулі ўвагу на пачатак задумы, якая будзе развівацца ў кароткім вершы, напісаным хутка пасля твора “Пакроў”: *Мы раней так любілі восень, / цяпер – змятаем / замест рыжсага ліся / з ходнікаў / свежую кроў*¹⁴. Кудасава падзяляе радкі, надае важнасці думцы аб тым, што восеньская прыгажосць ператварылася ў пастаянны напамін пра чырвоны колер крыві беларускіх пратэстоўцаў. Такім жа чынам паэтычная творчасць ператварылася з улюбёнай справы, прысвечанай прыгажосці, у пратэст з выразам адчаю, болю і жадання пераменаў. Паэтка Наста Кудасава, менавіта ў якасці аўтаркі, адчувае цяпер місію падбіраць патрэбныя словы, каб выказаць пачуцці цэлага народа.

Можам пераканацца ў гэтай гіпотэзе пры аналізе наступнага верша, двухрадкоўя надзвычайнай экспрэсіўнасці і яснасці: *я б хацела па хрумсткіх абшарах ісці сабе ў восень, / але тут мой народ штодня разбіваецца вобзем*¹⁵. Гэты кароткі, але насычаны верш, паказвае нам выразны кантраст паміж мастацкім светам Насты Кудасавай і навакольнай рэчаіснасцю: з аднаго боку, паэтка вяртаецца да вобраза восені, да пары года, якая яе натхняла да падзеяў 2020–2021 гадоў. Лірычная гераіня хоча ісці сабе ў восень, асалоджвацца характам прыроды і працягваць свой жыццёвы і літаратурны шлях. Аднак, з другога боку, яна не можа засяродзіцца на прыгажосці і мастацве, бо *мой народ штодня разбіваецца вобзем*. Абставіны замінаюць паэтцы пісаць пра светлае, добрае, эстэтычнае, прымушаюць выконваць грамадскую функцыю – быць голасам тысяч рэпрэсаваных беларусаў.

Гэтая місія, відавочна, стварае паэтцы дыскамфорт. Як паказваюць наступныя радкі верша “Знічкай хачу пляць...”, лірычная гераіня Кудасавай шукае спосаб выратаваць сябе, сваё поўнае паэзіі сэрца, вярнуцца да найвышэйшай для яе каштоўнасці – любові: *знічкай хачу пляць да цябе і не згараць... / як выжываць сярод людзей? дар мой, дарадзь! / як уначы, дзе што ні крок – спрэс гадаў, / ты адшукаў,*

¹³ Тамсама.

¹⁴ Тамсама.

¹⁵ <https://m.vk.com/kudasava?offset=15&own=1> [доступ: 8.02.2022].

*ты ўратавай сэрца маё? / [...] тут, у пустым бомканні злых дзёўбкіх ілбоў, / мне надае моцы адно – наша любоў*¹⁶.

Да думкі аб тым, як жахлівыя абставіны радзімы перашкаджаюць творчасці і жыццю, вяртаецца Наста Кудасавы і пазней, у вершы “Спісы”: *восень вечную казань шапоча лістамі чырвонымі, / восень праўду выстуквае дзюбачкай вернай сініцы... / але нам не пачуць яе: / нас аглушыла імёнамі! / мы вычытваем спісы людскія – / нялюдскія спісы*. Лірычная гераіня, якая гэтым разам хаваецца за калектыўным “мы”, не ў стане слухаць гукі восені, бо сэрца і галава занятыя іншым: вышукваннем затрыманых у спісах турмаў (*баранавічы, магілёў, слуцк, акрэсціна, жодзіна*). У гэтым жа тэксце сустракаем і жаданне справядлівасці, упэўненасць у тым, што яна наступіць пасля божага суду: *бог адкрые свой спіс і тады аніхто ўжо не згубіцца: / кожны кат, кожны здраднік і вырадак будзе ў тым спісе*.

Іншыя вершы дадзенага перыяду падтрымліваюць гэтыя задумы, уласцівыя не толькі Насце Кудасавы і яе лірычнай гераіні, але і многім беларусам, якія жылі ў так званай “унутранай эміграцыі”, трымаліся эскапізму і памяркоўнасці, якія цяпер ужо немагчымыя: *мы любілі замкнуцца дома, / каб не чуць выццё Курапатаў. / мы не верылі ў трыццаць сёмы – / і да нас пагрукаў дваццаты*¹⁷. І ў гэтым вершы навідавоку сувязь між 1937 і 2020 годамі, між Курапатамі і падзеямі апошніх месяцаў. Гэтая асацыяцыя, прысутная ў большасці аналізаваных тэкстаў, глыбока хвалюе Насту Кудасаву, якая, як паэтка-прарок, адчувае маштабы новай нацыянальнай трагедыі.

Лірычная гераіня Кудасавы шкадуе аб папярэднім стаўленні да відавочных праблем, якія пагражалі краіне і яе людзям, параўноўвае іх з літаратурнаю антыўтопіяй. Яркі прыклад таму дае верш “Прачынайся, вандроўная...”: *тут сканалі ад роспачы кафка, оруэл, хакслі. / [...] тут любілі маўчаць і цяпер тут не дакрычацца*¹⁸.

Наступны верш, “Толас маці” – прысвячэнне памяці Рамана Бандарэнкі. Аўтарка звяртаецца ў ім да ўласцівых ёй вобразаў і думак, стварае псіхалагічны партрэт маці, якая толькі што згубіла сына, і не

¹⁶ https://vk.com/wall96844436_1631 [доступ: 8.02.2022].

¹⁷ https://vk.com/wall-206855367_27 [доступ: 8.02.2022].

¹⁸ <https://nashaniva.com/?c=ar&i=284190&lang=ru> [доступ: 8.02.2022].

можа прыняць гэтага трагічнага факту: *Там людскі акіян захліпаецца штормам на плошчах, / там нясуць на сцягах непад'ёмнае слова "герой". / Што мне словы? Галоўнае, хутка прыедзе мой хлопчык, / сядзе побач за стол, павячэрае разам са мной*¹⁹. Кудасава паказвае чытачам кантраст паміж чалавекам-Раманам і Бандарэнкам-сімволам, паміж тым, кім Раман Бандарэнка быў для маці, і значэннем, якое набыло яго імя ў навейшай гісторыі Беларусі. Лірычная гераіня, якая супадае з аўтарскімі ўяўленнямі пра маці Бандарэнкі, выкарыстоўвае ў адносінах да свайго сына пяшчотныя словы (мой хлопчык), у той час як беларускі народ называе яго героем.

Нядзіва, што лірычная гераіня звяртаецца да самога Бога, гэтым разам, каб выпатрабаваць сына з таго свету: *А калі не прыйдзе, я ўстану, я выйду да Бога, / я скажу яму "Ты, што зрабіў з нашых сэрцаў агні! / Мне не трэба героя! Вярні мне сына жывога! / Звычайнага сына жывога мне, чуеш, вярні!"*²⁰. Дадзены божны вобраз адрозніваецца ад папярэдніх у аналізаваных вершах дэсакралізацыяй: калі раней Бог прадстаўляўся як вышэйшая сіла, якая павінна задаволіць жаданні помсты і справядлівасці лірычнай гераіні, цяпер яна, хоць і не адмаўляе яго ўсемагутнасць (*ты, што зрабіў з нашых сэрцаў агні*), звяртаецца да Бога ў размоўным, крыху гнеўным, нават патрабавальным тоне (*звычайнага сына жывога мне, чуеш, вярні!*).

Пяшчотнае мацярынскае стаўленне лірычнай гераіні да беларусаў мы заўважылі яшчэ ў прысвячэнні Кудасавай палітычным вязням Валодзю і Марыне Глазавым: *не здайся, не заплач, / цярпі, маё дзіцятка! Паўтараецца ў гэтым тэксце і вобраз Бога, які павінен дапамагчы сваім (і лірычнай гераіні) дзецям: Бог чуе, Бог з табой, / Бог не кідае мужных.*

Нягледзячы на глыбокі боль, які Наста Кудасава адлюстроўвае ў аналізаваных вершах, паэтка не адмаўляецца ў сваіх радках ад непакіснай надзеі і моцнай веры ў лепшае. Такім чынам, у вершы "Прачынайся, вандроўная...", лірычная гераіня ідэнтыфіцыруе паляпшэнне сітуацыі ў краіне з прыходам зімы: *снег пасцеле нам шлях, і жыццё распачнецца нанова, / і рассыплюцца турмы, і пасвятлеюць галовы....*

¹⁹ <https://m.facebook.com/BELSAT.TV/photos/a.497811310245964/4293044220722635> [доступ: 8.02.2022].

²⁰ Тамсама.

У вершы “Лісты”, у сваю чаргу, лірычная гераіня Кудасавай выказвае сваю ўпэўненасць у тым, што лісты, якія адпраўляюцца палітычным вязням у турму, не знікаюць назаўсёды – яны вечныя, без увагі на тое, ці даходзяць яны да сваіх адрасатаў: *будуюць там [у небе] гнёзды свабоды... / татуіроўкі літар не зажываюць на белых спінах*. Сам факт існавання гэтых лістоў дае моцы тым беларсам, якія несправядліва сядзяць у турмах, дорыць ім вобразы і ўспаміны з волі: *а вязні становяцца вязамі і прарастаюць праз краты. / лістоту сваю шукаючы, голым галлём галёкаюць... / і неба да іх прыходзіць – / лістамі і лісцянятамі. / і боль адпускае ўсіх, сплываючы прэч аблачынкай лёгкай*²¹.

Літаратура як мастацкі від ніколі не стваралася ў вакууме, не займала асобнае месца па-за палітычнымі падзеямі кожнай дзяржавы, а развівалася паралельна з гістарычнымі падзеямі, якія яе атачалі. Беларускі пратэстны рух 2020 і 2021 гадоў не стаў выключэннем з гэтага правіла, а наадварот – паспрыяў з’яўленню новага пакалення паэтаў-прарокаў, паэтаў-змагароў або, нават, паэтаў-голосу-народа, сярод якіх асабліва вылучылася тэхнічнай якасцю і эмацыйнай тонкасцю сваіх твораў Наста Кудасава. Менавіта яна здолела выявіць пачуцці беларусаў, перадаваць чорным на белым боль, гнеў, любоў і надзею простых людзей.

Варта адзначыць, што сацыяльная і палітычная тэматыкі не былі ўласцівыя творчасці Насты Кудасавай да пачатку пратэстаў у жніўні 2020 года, аднак новая праблематыка гарманічна ўпісалася ў яе вершы, далучылася да яе характэрных вобразаў, метафараў, літаратурных функцый і маральных каштоўнасцей, сярод якіх першае месца займае, безумоўна, Любоў.

У якасці канчатковай высновы пра разуменне навейшых гістарычных падзеяў у Беларусі Настай Кудасавай, як і ролі яе творчасці ў іх, мы працытуем некалькі радкоў яе красавіцкага “Верша для Тані”, прысвечанага сяброўцы, што трапіла ў турму:

Бо заўжды застаецца жыццё,
 бо сказаў нам “Не бойся!”
 Той, Хто зноў уваскрэсне вясной, як бы свет не дзічэў.
 Нам балюча, а значыць – мы ёсць, мы расцём, мы калоссе...
 Гэта з нас найдыхтоўнейшы хлеб сабе Госпад пячэ.

²¹ <https://nashaniva.com/ru/298773> [доступ: 8.02.2022].

LITERATURA

- Calderón de la Barca, P., *La vida es sueño*, Madrid 1640, https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-vida-es-sueno--0/html/fedc73fa-82b1-11df-acc7-002185ce6064_2.html [dostęp: 8.02.2022].
- Kolas, Â., *Symon-muzyka*, Minsk 1925, https://knihi.com/Jakub_Kolas/Symon-muzyka.html [dostęp: 8.02.2020].
- Kudasava N., *Maë nevymaŭla*, Minsk 2016 [Кудасавы Н., *Маё невымаўля*, Мінск 2016].
- Kudasava N., teksty nieopublikowane, 2020–2021.
- McMillin, A., *Politics and criticism in the work of young Belarusian poets*, „Przełęcz Wschodnioeuropejski” 2016, 7.1, s. 189–199.

SUMMARY

“WE HURT, AND THAT MEANS WE EXIST”:
 NASTA KUDASAVA’S POETRY OF PROTEST (2020–2021)

The purpose of this article is to analyze the role of poetry and poets within the ongoing Belarusian 2020 revolutionary protests through the prominent example of Nasta Kudasava’s protest poems written between August 2020 and April 2021. In order to carry out the aforementioned analysis, we contextualize the concept of protest poetry within literary history in general and Belarusian language history in particular and also examine several extracts from Kudasava’s poetry (both pre- and post-2020) from a technical, lyrical, and problematical point of view. Our findings concerning the poet’s images, rhetorical figures, and formal patterns of choice, as well as the changes that her treatment of social and political issues has undergone over the latest years, have revealed the evolution of new tendencies within her works (specifically, of socially engaged poetry which was not significantly present in her texts before). This fact confirms our hypotheses that socio-political changes directly affect the development of literature and poetry in particular, while poets take on the role of society’s spokespeople through their art.

Keywords: Nasta Kudasava, Belarusian 2020 revolutionary protests, poetry.

Z ZAGADNIENÍ
JĘZYKOZNAWSTWA
WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIEGO

Hermann Bieder

Universität Salzburg, Austria
ORCID: 0000-0002-5384-160X

Deminutiv-hypokoristische Verbalformen in der belarussischen Sprache

Vorbemerkungen: In den germanischen und romanischen Standardsprachen sind deminutive Verbalformen, die im Vergleich zu ihren Derivationsbasen eine geringere Handlungsintensität ausdrücken und von einer hypokoristischen Konnotation begleitet sein können, relativ seltene Erscheinungen. Auch in der deutschen Standardsprache begegnen nur relativ wenige deminutive Verbalformen, die mit dem in genetischer Hinsicht nominalen Suffix *-L-* deriviert sind (vgl. *tanzen – tänzeln; kochen – köcheln; lachen – lächeln; husten – husteln; kranken* „krank sein“ – *kränkeln; tropfen – tröpfeln; drängen – drängeln*) und noch dazu keine hypokoristische Konnotation aufweisen. In der englischen und französischen Sprache entsprechen solchen deutschen Verbpaaren in der Regel nur unterschiedliche Verben mit kontrastierender Handlungsintensität (vgl. engl. *to laugh – to smile, to be ill – to be unwell*; fr. *danser – sautiller, rire – sourir*), mitunter aber auch identische adverbiell modifizierte Verben (vgl. engl. *to cough – to cough slightly*) und nur gelegentlich nichtsuffigierte versus suffigierte Verbpaare gleicher Basis (vgl. fr. *tousser – toussoter*).

In manchen slawischen Sprachen, insbesondere im Weißrussischen und Ukrainischen, ist dagegen die Bildung deminutiv-hypokoristischer Infinitive durch eine modifizierende Suffigierung keine Seltenheit, wobei solche Infinitive vor allem in der familiären Umgangssprache, Belletristik, Folklore und in Dialekten verwendet werden. Eine solche modifizierende Derivation von

Verben dient meistens dem Ausdruck einer positiven (meliorativen) oder seltener auch negativen, abfälligen (pejorativen) Bewertung der jeweiligen Handlung. Zahlreiche aus dem Bereich der nominalen Wortbildung übernommene Deminutivsuffixe ermöglichen in den erwähnten Sprachen die Bildung von ausgesprochen hypokoristischen verbalen Formen, was von einem außerordentlichen Ausdrucksreichtum dieser Sprachen zeugt.

Untersuchungsziel: Die vorliegende Untersuchung wurde unternommen, weil in der belarus. Wortbildungsforschung deminutiv-hypokoristische Bildungen der Nomina (und manch anderer Wortarten) schon recht detailliert dargestellt wurden, die Deminutivierung von Infinitiven aber bis dato kaum beachtet wurde. In unserem Text werden daher die expressiven Möglichkeiten der Bildung hypokoristischer Verbalformen in der belarus. Sprache anhand von sprachhistorischen Zeugnissen aus dem 19.–20. Jahrhundert untersucht. Angemerkt sei, dass die historische Orthographie älterer belarus. Verbalformen beibehalten wurde, wenn sie phonetische und/oder akzentuelle Merkmale widerspiegelt. In den übrigen Fällen wurde dagegen die historische Orthographie an die moderne Orthographie der belarus. Literatursprache angeglichen. Die Quellen der untersuchten Verbalformen sind in den statistischen Kapiteln in Form von kyrillischen und lateinschriftlichen Siglen angegeben, die im Literaturverzeichnis aufgeschlüsselt sind.

Zum Forschungsdiskurs in der belarussischen Sprachwissenschaft

Frühe handschriftliche Arbeiten zur Lexikographie (Pavel Špileŭski, Jazep Cichinski, Apanas Jaruševič) und Grammatikschreibung (Platon Cichanovič, Karus´ Kahanec) der neuen belarus. Literatursprache entstanden zwar schon ab den 1840er Jahren, doch konnten sie – in der Regel aus sprachpolitischen Gründen – nicht im Druck erscheinen und haben bis in die Gegenwart auch keine Edition erfahren. Als Datenbasis kamen für unsere Untersuchung also nur gedruckte lexikographische (literatursprachliche und dialektale) Handbücher sowie andere sprachwissenschaftliche Arbeiten zur belarus. Sprache des 19.–20. Jhs. in Frage.

In der belarus. Lexikographie und Grammatikschreibung der 1870-er–1930-er Jahre sind deminutiv-hypokoristische Infinitivformen (belarus. *памяншална-ласкальнныя дзеяслоўныя формы*) bereits vielfach do-

kumentiert. Der von Anatol' Bahdanovič, dem Verfasser des Lehrbuchs *Беларуская мова*. Менск 1927, S. 198, kreierte Terminus *пам'янішальна-ласкальняы іменьнікі*, eine Lehnübersetzung des äquivalenten russ. Terminus *уменьшительно-ласкательные существительные*, bezog sich ursprünglich nur auf die Deminutivierung der Nomina, wurde aber mit der Zeit auch zur Benennung deminutiver Infinitive herangezogen. Der Terminus „deminutiv“ (belarus. зьманшальны *oder* пам'янішальны) war sogar schon etwas früher, nämlich ab 1918 in Arbeiten damaliger belarus. Sprachwissenschaftler (Branislaŭ Taraškevič, Jan Stankevič, Scjapan Nekrašėvič) im Gebrauch.

Das von dem Lexikographen, Folkloristen und Ethnographen **Ivan Nasovič** (1788–1877) in den Jahren 1844–1863 ausgearbeitete *Slovar' bělorus-skago narėčija*¹, veröffentlicht in St. Petersburg 1870 und posthum (1881) mit Ergänzungen versehen, ist bekanntlich die bedeutendste und umfangreichste lexikographische Arbeit zur belarus. Sprache des 19. Jhs. Das lexikalische Material des Wörterbuchs basiert hauptsächlich auf den belarus. Dialekten der ehemaligen zaristischen Gouvernements Mahilėŭ, Mensk und Hrodna, stammt also aus der belarus. nordöstlichen Dialektgruppe (Nasovič selbst wurde in der Kleinstadt Mscislaŭ an der belarus.-russ. Grenze geboren), aber auch aus den zentralbelarus. Dialekten, dagegen berücksichtigte Nasovič weniger Daten der belarus. südwestlichen Dialektgruppe. Nasovičs Wörterbuch ist ein belarus.-russ. kontrastives Übersetzungswörterbuch, in dem die belarus. Lexik in russ. Sprache erklärt ist. Dieses kontrastive Wörterbuch enthält also nur lexikalische Einheiten, die sich in irgendeiner Hinsicht von Einheiten der russ. Sprache unterscheiden. Der Verfasser machte in seiner Arbeit soziolinguistisch relevante Bemerkungen zur Verwendung von lexikalischen Einheiten, führte deren lexikalisch-semantiche Varianten an, wies auf Phänomene der Synonymie in der Lexik und Wortbildung hin, machte grammatische Angaben (bezüglich Wortart, Flexion, Verbalaspekt), demonstrierte die Verwendung der Lexeme im syntaktischen Kontext, dokumentierte die dialektale Herkunft des Materials und machte Hinweise auf schriftliche Quellen.²

¹ Im vorliegenden Artikel zitiert nach dem Münchener Nachdruck von G. Freidhof und P. Kosta aus den Jahren 1984–1986 (= No).

² Vgl. Nachwort zur Münchener Ausgabe von G. Freidhof und P. Kosta, T. 2, S. I–VII.

In Nasovičs Wörterbuch finden sich zahlreiche hypokoristische suffigierete Verbalformen, die im Umgang mit Kleinkindern gebraucht wurden. Beispielsweise erklärte Nasovič die Verbalformen *ніцінькі*, *ніцічкі* und *ніцькі* als zärtliche, sanfte Ausdrücke, die von Erwachsenen im Umgang mit Kleinkindern statt des Infinitivs *ніць* verwendet würden: *Піценькі, ніцічкі дужо хочецца, да воды нема. Дайце ніцькі дзіцяці!* Die Verbalform *ніцюхны* verglich er zwar mit dem partiellen Synonym *ніцінькі*, doch werde ersteres zum Ausdruck eines Vorwurfs oder Tadels verwendet: *Навсця, ніцюхны тебе захоцелася.* (No, S. 416). Die Verbalformen *гамацкі* und *гамачкі* erklärte Nasovič als Infinitive, die im zärtlichen Umgang mit Kindern statt der Infinitive *гамаць* ipf., *згамаць* pf. verwendet würden, die übrigens onomatopoetischen Ursprungs seien und synonym mit dem stilistisch neutralen Verb *есцьці* verwendet würden: *Дзецятко моё плачец, гамаць хочец кашкі. Даць дзіцяці гамацькі. Ходзі, гамачкі дам.* (No, S. 108). Die Verbalform *гамкі* erklärte der Autor als Kürzung des Worts *гамацкі*: *Дайце дзецяці гамкі.* Schließlich erwähnte Nasovič den deminutiven Infinitiv *гамкаць* als Synonym zu dem Infinitiv *гамаць*: *Гамкаць кашку, бараночек.* (No, S. 108).

Einen gewichtigen Beitrag zur Erforschung der belarus. Wortbildung leistete der aus dem Bezirk Hrodna stammende bedeutende Sprach- und Literaturwissenschaftler **Jaŭxim Karski** (1861–1931), der Begründer der belarus. Sprachwissenschaft, mit seiner kapitalen Arbeit *Белорусы. Язык белорусского народа*, Vур. 2–3, Warschau 1911³, dem Ergebnis intensiver Forschungen aus den 1890er bis 1910er Jahren. Der Band 2 der *Белорусы* enthält einen umfangreichen historischen Abriss der Wortbildung der belarus. Sprache (Ka, S. 11–104) mit einem Unterkapitel zu den hypokoristischen Suffixen in der verbalen Wortbildung (Ka, S. 63–64). In diesem Unterkapitel wies Karski darauf hin, dass hypokoristische Suffixe, die besonders charakteristisch seien für nominale und pronominale Stämme, auch in die Wortbildung von gewissen Verben eingegangen seien und dort ungewöhnliche verbal-nominale Infinitivformen gebildet hätten. Solche Suffixe würden nicht an alle Verben angefügt, sondern nur an solche, die mit dem Alltag von Kindern zu tun hätten, beispielsweise *есцьці*, *ніці*, *спаці*, *гуляці* u. ä., und würden hauptsächlich in der Kindersprache (russ.

³ Zitiert nach dem Nachdruck Moskau 1956.

детская речь) verwendet. Analog zur Endung *belarus.* Infinitive [mit historischer Orthographie] hätten diese nominalen Suffixe den Auslaut *-i/-ы*. Karski gliederte die in der Wortbildung der Verben gebräuchlichen nominalen Suffixe in sechs Gruppen, und zwar *-кі* (*есцькі*), *-енькі* (*есцінькі*), *-онькі* (*естонькі*), *-ічкі* (*есцічкі*), *-очки* (*спаточки*) und *-юхны/-ухны* (*есцьюхны/естухны*), wobei er diese Gruppen noch durch verschiedene phonetische Suffixvarianten ergänzte. Alle diese Gruppen versah der Autor mit zahlreichen Zitaten aus mündlichen (umgangssprachlichen, dialektalen) und schriftlichen (ethnographischen, belletristischen) Quellen des 19. Jhs. Die Aneinanderreihung der diversen Zitate ergab deshalb ein buntes Bild historischer und volkssprachlicher Orthographie.

In den Jahren 1906–1915, der *Naša-Niva*-Periode, und während des Ersten Weltkriegs (1915–1918), aber insbesondere in den 1920er Jahren erfolgte bekanntlich die sukzessive Kodifizierung und Normierung der grammatischen und lexikalischen Ebene der neuen *belarus.* Literatursprache, wobei sich die damaligen führenden Grammatiker (A. Luckievič, B. Taraškevič, Ja. Lësik, A. Bahdanovič) und Lexikographen (M. Bajkoŭ, S. Nekrašëvič) auf Daten der *belarus.* Volkssprache (Dialekte), Folklore und Ethnographie stützten und auf diese Weise eine genauere Abgrenzung der Systeme der *belarus.* und russ. (aber auch pol.) Sprache zu erreichen versuchten. Der Philologe und Politiker **Jazëp Lësik** (1883–1940) stellte in seiner *Граматыка беларускае мовы. Морфалёгія*, Mensk 1927, fest, dass man hypokoristische Verbalformen der *belarus.* Sprache, wie *есткі – естачкі – естанькі; гуляткі; ніткі* oder *ніцькі – нітачкі – нітанькі; тпруці – тпруцькі; спаткі – спатачкі – спатанькі*, als Infinitive interpretieren müsse (Лё, S. 39), was vermuten lässt, dass damals die Stellung solcher Formen in der *belarus.* Grammatikschreibung noch ungeklärt war.

Weniger Beachtung dagegen fanden hypokoristische Verbalformen in der *belarus.* Lexikographie der 1920er Jahre, möglicherweise deswegen, weil damals die Grenzen von geschriebener literatursprachlicher und mündlicher (umgangssprachlicher, dialektaler) Kommunikation noch fließend, die diesbezüglichen Sprachregeln noch nicht ausreichend präzise formuliert waren und deminuierte Verbalformen für die zeitgenössische gebildete Elite eine (noch) zu starke umgangssprachliche und/oder dialektale Konnotation aufwiesen. Die damaligen Lexikographen und Verlagsredakteure, die alle eine Schulbildung in russ. oder pol. Sprache erhalten hatten und sich deshalb

wohl unbewusst an die lexikalisch-stilistischen Normen dieser beiden dominanten Bildungssprachen hielten, scheuten offensichtlich vor einer Verwendung umgangssprachlicher Wortformen in Druckerzeugnissen zurück. Der Publizist und Politiker **Vaclaŭ Lastoŭski** (1883–1938) führte in seinem kleinen *Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік*, Koŭna/Kaunas 1924, jedenfalls nur ein Verb an, nämlich *спаць* mit dessen hypokoristischen Derivaten *спаткі, спатухны, спатанькі, спатачкі*, die überdies alle den Wortakzent auf der Stammsilbe trügen (Ла, S. 680). Die beiden Lexikographen **Mikola Bajkoŭ** (1889–1945) und **Scjapan Nekrašėvič** (1883–1937), Autoren des bekannteren und umfangreicheren *Беларуска-расійскі слоўнік*, Mensk 1926, wagten es überhaupt nicht, in ihre Arbeit hypokoristische Infinitive aufzunehmen. Mit dieser strengen Abgrenzung von schriftlicher und mündlicher Sprache wurde aber der erst im Aufbau begriffenen belarus. Literatursprache der lebensnotwendige Zufluss aus dem großen lexikalischen Reservoir der belarus. Dialekte und Folklore entzogen.

Die vielversprechende Entwicklung der Grammatikschreibung und Lexikographie der belarus. Sprache in den 1920er Jahren wurde bekanntlich schon gegen Ende des erwähnten Jahrzehnts gewaltsam unterbrochen durch die damals einsetzende Verfolgung, Verbannung und Ermordung fast der gesamten sprachwissenschaftlichen Elite der Sowjetrepublik Belarus´ in den 1930er Jahren, mit der die Zerstörung der sprachwissenschaftlichen Forschungsinstitutionen des Landes einherging. Die in den 1930er und 1940er Jahren in Belarus´ verfassten lexikographischen, terminologischen, grammatischen und sprachhistorischen Arbeiten widerspiegeln demnach die damals herrschende politische Tendenz zur Verdrängung der spezifisch belarus. lexikalischen und grammatischen Elemente aus der belarus. Literatursprache.⁴

Erst Anfang der 1950er Jahre konnte in Belarus´ die wissenschaftliche Arbeit im Bereich der Lexikographie und Grammatikschreibung wieder aufgenommen werden. Von den 1960er bis 1980er Jahren wurden zwar sukzessive kleinere Reformen zur Hervorhebung der Eigenheiten der belarus.

⁴ Über die Entwicklung der belarus. Sprachwissenschaft und Sprachgeschichte in der Zwischenkriegszeit informieren u.a. ausführlich: С. Запрудскі, *Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930 гады*, Мінск 2013, S. 86–318; ders.: *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (1918–1941 гг.)*, Мінск 2017, S. 5–114; A. Luckeвиč, *Belaruskaja hramatyka*. Kommentierte Edition von H. Bieder. Bd. II. Oldenburg 2017, S. 88–204.

rus. Literaturprache durchgeführt, dies aber unter ständiger Kontrolle der sowjetruss. Sprachpolitik. Auch die belarus. nationalkulturelle Bewegung in der ersten Hälfte der 1990er Jahre konnte die bis in die Gegenwart andauernde Assimilierungspolitik nicht wesentlich eindämmen.

Statistik der Basisverben und hypokoristischen Infinitivformen

Aus unserem Datenkorpus, das hauptsächlich auf lexikographischen Arbeiten basiert, ergibt sich, dass sich in dem untersuchten Zeitraum (1840–1930) insgesamt 17 Verben mit einer gewissen Zahl von Wortbildungssuffixen zu hypokoristischen Infinitivformen verbunden haben. Die relativ geringe Anzahl von verbalen Derivationsbasen ist dadurch bedingt, dass nur relativ wenige Dialektwörterbücher und kaum Folklore-Texte ausgewertet werden konnten. Die untersuchten Deminutivverben stammen überwiegend aus dem Basiswortschatz der Umgangssprache, die Familienmitglieder im vertrauten Umgang mit Kleinkindern verwenden. Aus dem untersuchten Datenkorpus ließ sich eine Statistik erstellen, die nicht nur die Grundformen der einzelnen Infinitive, sondern auch die zahlreichen hypokoristischen Infinitivformen bzw. hypokoristischen Suffixe enthält, deren Konkurrenz von der ausgeprägten Wortbildungssynonymie im erwähnten Kommunikationsbereich zeugt. Neben literatursprachlichen (gegenwärtigen und historischen) Suffixen sind in der Aufstellung auch dialektale Suffixe und phonetische Suffixvarianten vertreten. Die Anzahl der Siglen, die auf die einzelnen hypokoristischen Infinitivformen folgt, weist außerdem auf die Verbreitung solcher Formen in den untersuchten sprachwissenschaftlichen Arbeiten hin. Im Einzelnen handelt es sich um folgende Verben, von denen durch Suffigierung (vereinzelt auch Infigierung) hypokoristische Infinitive gebildet wurden. Die angeführten Verben sind überdies nach der Anzahl der derivierenden Suffixe (bzw. Suffixvarianten) gereiht, mit denen sie sich zu hypokoristischen Infinitivformen verbanden:

Das Verb *СПАЦЬ* verband sich mit nicht weniger als neun Deminutivsuffixen (nicht gerechnet historische, phonetische und akzentuelle Suffixvarianten): *спам-кі* Ka, Ла, Лё, TSBM, ТСБЛМ, БРС2, БРС3 (*спайць-кі* No, Ka; *спамь-кі* Ka); *спам-энькі* No (*спай-енкі* No, Ka); *спай-інькі*

Ка (*спат-ынькі* Ка); *спат-онькі* Ка; *спат-анькі* Ла, Лё; *спац-ячки* Ка, Ра (*спат-ачкі* Ла, Лё); *спат-очки* Ка; *спац-ічки* Но (*спат-ычки* Ка); *спац-юхны* Но, Ка (*спат-ухны* Ла). Mit dem Verb *ЕСЦІ* verbanden sich immerhin acht Deminutivsuffixe (exkl. Varianten): *есць-кі* Но, Ка (*есць-кі* Ст; *есц-кі* Ст; *есть-кі* Ка; *ест-кі* Ка, *есткі* Лё); *ест-энькі* Но, Ка; *есц-інькі* Но, Ка (*есц-інькі* Ст; *ест-інькі* Ка; *ест-ынькі* Ка); *ест-онькі* Ка; *ест-анькі* Лё, Ст; *есц-ічки* Но, Ка (*есц-ічки* Ст); *ест-очки* Ка; *ест-ычки* Ка; *ест-ачкі* Лё; ТСБМ; *есц-юхны* Но, Ка (*есц-юхны* Ст, *ест-ухны* Но, Ка, Ст). Das Verb *ПІЦЬ* diente als Basis für acht hypokoristische Infinitive: *піць-кі* Но, Ка, Лё; (*піть-кі* Ка; *піт-кі* Ка, Лё, Ст, Ра); *піц-энькі* Но, Ка; *піц-інькі* Но, Ка (*піт-інькі* Ка, *піт-ынькі* Ка); *піцянькі* Ка (*піт-анькі* Лё); *піт-онькі* Ка; *піц-ячки* Ка, *піт-ачкі* Лё, Ст, Ра); *піц-ічки* Но (*піт-ычки* Ка); *піц-юхны* Но. Der Infinitiv *ЛЮЛЯЦЬ* ging Verbindungen mit sechs hypokoristischen suffixalen Elementen ein: *люл-энькі* Ка; Ст, БУС (*молі-люл-энькі* СМНН); *люл-інькі* Но, Ка; *люл-янькі* Ка; *люл-ічки* Но, Ка; *люл-ечкі* Ст, *люл-ячки* Ка. Vom Verb *ДЫБАЦЦА* „aufstehen (Aufforderung an Kleinkinder)“ wurden fünf deminutive Infinitive abgeleitet: *дыб-кі* Но, *дыб-ынькі* Ка, *дыб-онькі* Но, *дыб-очки* Но, *дыб-ачкі* БРС2). Das Verb *ГУЛЯЦЬ* diente als Basis für vier derartige Verbalformen: *гуляць-кі* Ка (*гулят-кі* Ка, Лё); *гуляц-інькі* Но; Ка; Ст; *гул-інькі* Ка; *гуляц-юхны* Но; Ка; Ст. Das Verb *ГАМАЦЬ* ipf., *ЗГАМАЦЬ* pf. „(Рапі) essen“ diente als Basis für drei suffigierte Koseformen: *гам-к-аць* Но; Ст (*згам-к-аць* Ст); *гам-кі* Но, Ка; *гам-ачкі* Но, Ст (*гам-ацкі* Но; *гам-ацькі* Ст). Von dem Infinitiv *ХАДЗІЦЬ* ipf. konnte man drei suffigierte Koseformen ableiten: *хадзіць-кі* Ка; *ход-энькі* Но; *ход-ынькі* Ка. Das Verb *БАХАЦЦА* ipf. refl., *БАХНУЦЦА* pf. refl. „sich beim Hinfallen wehtun“ verband sich mit zwei Deminutivsuffixen: *бах-онькі* Ка; *бах-ынькі* Ка. Das Verb *ТПРУКАЦЬ* ipf. „Pferd zum Stehen bringen“ ging ebenfalls eine Verbindung mit zwei Deminutivsuffixen ein: *тпру-ці* Лё; *тпру-ць-кі* Лё. Alle übrigen Verben wurden nur mit je einem Suffix deminiert: *ГЛЯДЗЕЦЬ*: *глядзець-кі* Ка; *ЕХАЦЬ*: *ех-анькі* Но, Ст; *КАЦІЦЦА* ipf. refl./itr: *кот-ынькі* Ка; *КУПАЦЦА* ipf. refl./itr.: *куп-ынькі* Ка; *СТУПАЦЬ* ipf., *СТУПІЦЬ* pf.: *ступ-ынькі* Ка; *ТАПІЦЦА* ipf.: *топ-ынькі* Ка; *ШЛЁПАЦЦА* ipf., *ШЛЁПНУЦЦА* pf. „hinfallen, niederfallen“ (Но, S. 712): *шлеп-ынькі* Ка.

In historischen und dialektalen Quellen der belarus. Sprache finden sich übrigens nicht nur deminierte Infinitive, sondern gelegentlich auch hypokoristische unpersönliche Prädikatsformen erster und zweiter Deminuerungsstufe (vgl. *відненько*: *Встав, як толькі стало відненько. Прыдзі, як будзець відненько толькі*. No, S. 57; *віднюсенько*: *Віднюсенько на дворе*. No, S. 57; *віднюсенька*: *Іді сюды! Тут віднюсенька-віднюсенька* (laut Pa, S. 65 im 19. Jh. in der Umgangssprache und in Liedern gebräuchlich)).

Statistik der hypokoristischen Infinitivsuffixe

Aus der obigen Statistik der verbalen Basen ist auch die Produktivität der einzelnen Deminutivsuffixe bzw. deminutiven Suffixkomplexe ablesbar, die nach abnehmender Häufigkeit und chronologischem Auftreten angeordnet wurden: Suffix *-К-*: а) *глядзець-к-і* Ка; *гуляць-к-і* Ка (*гулят-к-і* Ка, Лё); *есць-кі* No, Ка (*есць-кі* Ст; *есць-кі* Ст; *есть-к-і* Ка; *ест-к-і* Ка, Лё); *ніць-кі* No, Ка, Лё (*ніть-кі* Ка; *ніт-кі* Ка, Лё, Ст, Ра); *спаць-кі* No, Ка (*спать-кі* Ка; *спат-кі* Ка, Ла, Лё, ТSBM, ТCBJM, БPC2, БPC3); *тпруць-к-і* Лё; *хадзіць-кі* Ка; б) *гам-к-аць* No Ст; (з) *гамкаць* Ст; с) *гам-к-і* No; Ка; *дыб-к-і* No; Suffix *-ІНЬКІ/-ЫНЬКІ*: а) *есць-інькі* No, Ка (*есць-інькі* Ст; *ест-інькі* Ка); *ніць-інькі* No, Ка (*ніт-інькі* Ка); *спаць-інькі* Ка; *гуляць-інькі* No, Ка. Ст / *ест-ынькі* Ка; *ніт-ынькі* Ка; *спат-ынькі* Ка; б) *гул-інькі* Ка; *мол-інькі* No, Ка; *бах-ынькі* Ка; *дыб-ынькі* Ка; *кот-ынькі* Ка; *куп-ынькі* Ка; *ступ-ынькі* Ка; *топ-ынькі* Ка; *ход-ынькі* Ка; *шлеп-ынькі* Ка; Suffix *-ЕНЬКІ/-ЭНЬКІ*: *мол-енькі* Ка; Ст, БУС (*молі-мол-енькі* CMHH); *ніць-енькі* No, Ка; *спаць-енкі* No, Ка // *ест-энькі* No, Ка; *спат-энькі* No; *ход-энькі* No; Suffix *-ЯНЬКІ/-АНЬКІ*: *ніць-янькі* Ка; *мол-янькі* Ка / *ест-анькі* Лё, Ст; *ех-анькі* No, Ст; *ніт-анькі* Лё; *спат-анькі* Ла, Лё; Suffix *-ОНЬКІ*: а) *ест-онькі* Ка; *ніт-онькі* Ка; *спат-онькі* Ка; б) *бах-онькі* Ка; *дыб-онькі* No; Suffix *-ЯЧКІ/-АЧКІ (-АЦЬКІ, -АЦКІ)*: *мол-ячки* Ка; *ніць-ячки* Ка; *спаць-ячки* Ка, Ра / *дыб-ачкі* БPC2; *гам-ачкі* No, Ст (*гам-ацькі* Ст; *гам-ацькі* No); *ест-ачкі* Лё, ТSBM; *ніт-ачкі* Лё, Ст, Ра; *спат-ачкі* Ла, Лё; Suffix *-ІЧКІ/-ЫЧКІ*: *есць-ічки* No, Ка (*есць-ічки* Ст); *мол-ічки* No, Ка; *ніць-ічки* No; *спаць-ічки* No / *ест-ычки* Ка; *ніт-ычки* Ка; *спат-ычки* Ка; Suffix

-ЕЧКІ: *мол-ечкі* Ст; Suffix -ОЧКІ: *ест-очки* Ка; *спат-очки* Ка; *дыб-очки* Но; Suffix -ЮХНЫ// -УХНЫ: *гуляц-юхны* Но, Ка, Ст; *есц-юхны* Но, Ка; *есъц-юхны* Ст; *ніц-юхны* Но; *спац-юхны* Но, Ка / *ест-ухны* Но, Ка, Ст; *спат-ухны* Ла; Suffix -ЦІ: *тпру-ці* Лё; Suffix -ЦЬКІ: *тпру-цькі* Лё.

Die obige Aufstellung der Deminutivsuffixe lässt erkennen a) die Varianz der Infinitive mit phonetischer oder historischer Schreibung und b) die Konkurrenz mancher Suffixvarianten infolge diverser akzentueller und phonetischer Prozesse. Deminutive Infinitive vom Typ *ніццькі* reflektieren die volkssprachlich-phonetische Schreibung, während Infinitive vom Typ *нітъкі* die historische Schreibung alter belarus. Schriftdenkmäler imitieren oder auch die zeitgenössische russ. Orthographie übernehmen. Infinitive vom Typ *нитки* könnten außerdem den für die ukrain. Sprache typischen harten Stammaslaut nachbilden. Diese Varianz des Infinitivauslauts bedingte die morphologische Alternation weicher und harter Suffixvarianten vom Typ *-інькі/-ынькі*, *-енькі/-энькі*, *-янькі/-анькі* etc. Anders verhält es sich mit den akzentuellen Suffixvarianten, wie *аканне/оканне*, *іканне/еканне/эканне*, die durch die Reduktion vor- und nachtoniger Silben bedingt sein können, in der Orthographie älterer Texte aber nicht immer konsequent Berücksichtigung fanden. Auf diese Weise lässt sich im Fall von *іканне* das Suffix *-інькі/-ынькі* als unbetonte Variante des Suffixes *-енькі/-энькі* interpretieren, und ebenso das Suffix *-ічкі/-ычкі* als unbetonte Variante des Suffixes *-ечкі* deuten. Des Weiteren kann man wegen Nichtberücksichtigung des *аканне/яканне* das Suffix *-онькі* als unbetonte Variante des Suffixes *-янькі/-анькі* auffassen und ebenso das Suffix *-очки* als unbetonte Variante des Suffixes *-ячкі/-ачкі* verstehen. Schließlich lassen sich manche suffixale Formen, die in belaruss. Sprachdenkmälern vertreten sind, auch als Einwirkung anderer ostslav. Sprachen erklären: In der ukrain. Sprache dienen z. B. die Suffixe *-онькі* und *-очки* besonders häufig der Deminutivierung von Infinitiven. (Siehe Ausblick). Die dialektalen Formen *-ацькі*, *-ацкі* des Suffixes *-ячкі/-ачкі* lassen sich als Reflex des *цоканне* (also der Vermischung von č und c) deuten, das sowohl in den masurierenden polnischen Dialekten als auch in den nordbelarus. und nordwestruss. Dialekten vertreten ist.⁵

⁵ Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972, с. 255.

Die angeführten hypokoristischen Wortbildungsmorpheme und Wortbildungsmorphemvarianten der belarus. Infinitive bestehen (zumindest unter synchronem Aspekt) überwiegend aus primären (nicht derivierten) Morphemen, wie *-к-*, *-еньк-/эньк-*, *-іньк-/ыньк-*, *-яньк-/аньк-*, *-оньк-*, *-юхны/-ухны*, welche die erste Deminutivierungsstufe ausdrücken, und seltener auch aus abgeleiteten Morphemen, wie *-ячк-/ачк-*, *-ічк-/ычк-*, *-ечк-*, *-очк-*, die als zweite Deminutivierungsstufe des primären Suffix *-к-* zu werten sind und eine weitere Steigerungsstufe emotionaler Ausdruckskraft bilden. Die Kombination einer hypokoristischen Verbalform mit einem weiteren Deminutivsuffix führte auf diese Weise zur Bildung eines zweistufigen Suffixkomplexes.

Herkunft der hypokoristischen Suffixe der Infinitive

Die suffixalen Elemente der belarus. deminutiven Infinitive stammen offensichtlich aus dem Bereich der belarus. Nomina, also der Substantive und Adjektive. Dies ist nicht weiter erstaunlich, denn für die Deminutivbildung von Nomina steht – wie übrigens in allen slav. Sprachen – auch in der belarus. Sprache eine Vielfalt von Deminutivsuffixen zur Verfügung. Im Kontext unserer Untersuchung seien aber bloß jene nominalen Suffixe erwähnt, mit denen eine formale und/oder inhaltliche Assoziation denkbar erscheint. Eine hauptsächlich formale und weniger semantische Anknüpfung an gewisse nominale Suffixe schuf offenbar die Voraussetzung für die Gestaltung hypokoristischer Infinitive und deren Integration in die verbale Wortbildung.

Die Gestaltung deminutiver Infinitive hatte die Anlehnung an Suffixe der Substantive und Adjektive als Voraussetzung. Das Suffix *-к-* (häufig mit einem vorausgehenden vokalischen Element versehen), das häufigste Deminutivsuffix der belarus. Substantive, ist bekanntlich in dreifacher Ausprägung in allen drei grammatischen Genera präsent (vgl. *-(o)к-* bzw. *-(a)к-* m., *-к(a) f.*, *-к(o) bzw. -(к)а n.* (*лес – лясок, галава – галоўка, ядро – ядзерка* „Kernchen“) und konnte daher die Sprachträger zur analogen Bildung von deminutiven Infinitiven wie *спайць-кі* anregen. Dem deminutiven Infinitiv *бах-онькі* konnten deminutiv-hypokoristische Substantive, wie *купонька* „Häuflein“ (No, S. 260), *рэчанька* „Flüsschen“, als formale Prototypen

dienen. Deminutive Infinitive vom Typ *есцічкі, молічкі, піцічкі* konnten sich in formaler Hinsicht an Pluralformen fem. und mask. deminuerter Substantive vom Typ *рукавічкі < рукавіцы f., чаравічкі < чаравікі m.* anlehnen. Zu deminutiven Infinitiven wie *ест-очки, спат-очки* ließen sich ebenfalls formale Parallelen zu substantivischen Deminutiva, wie *купочки* (No, S. 260), nom.-acc. pl. < *купкі < купы*, ziehen. Deminutive Infinitive vom Typ *естачкі, гамачкі* ließen einen zumindest formalen Bezug zu deminutiven Substantiven des nom.-acc. pl. vom Typ *вілачкі < вілкі f., саначкі < санкі pl.* zu. Deminutive Infinitive vom Typ *піцохны/естухны* konnten mit umgangssprachlichen, zärtlichen Anredeformen für Personen, wie *дзетухна* „Kindchen“, *дочухна* „Töchterchen“ (nom. sg.) oder *матухны мае! бацухны мае!* (nom. pl.) in gewisser Hinsicht assoziiert werden. Der deminutive Infinitiv zweiten Grades *тпруцькі* ist mit dem Suffix -к- vom deminutierten Infinitiv *тпруці* abgeleitet, der in Analogie zu Verben vom Typ *несці, плесці, весці, мерці, дзерці* (Infinitivmerkmal -ці) gebildet wurde, wobei diese Verbgruppe allerdings keine deminutive Bedeutung hat.

Umgangssprachliche deminutiv-hypokoristische Adjektive und Pronomina, wie *слабенькі, саменькі, старэнькі*, die mit dem Suffix -енькі/-энькі (nachtonig dial. auch -інькі/-ынькі) deriviert sind, konnten den Sprachträgern zumindest als formale Vorbilder für die Bildung von deminutiven Infinitiven des Typs *піценькі, ходэнькі*, bzw. *гуляцінькі, купынькі* dienen. Desgleichen konnten deminutiv-hypokoristische Adjektive vom Typ *свежанькі, добранькі, шэранькі* die Deminutivierung von Verben des Typs *естанькі, еханькі, спатанькі* aktivieren. Den deminutiven Infinitiv *люлечкі* konnten die Sprachträger als Analogie zu deminutiven Adjektiven vom Typ *нізенькі, маленечкі* auffassen. Selbst zu dialektal markierten deminutiven Infinitiven wie *гамачкі* boten Beziehungsadjektive verschiedenen Typs, wie *мастацкі, рыбацкі* (allerdings meistens mit Akzent auf dem Suffixvokal -а-), einen zumindest formalen Bezug.

Derivationsbasen der deminutiven Infinitive

Die Ableitungsbasen der Deminutivinfinitive sind überwiegend nichtpräfigierte, imperfektive Basisverben, darunter transitive (*есці, піць, моляць, гамкаць*) und intransitive (*спаць, гуляць, хадзіць, глядзець, ехаць*,

дыбаць), aber auch einige intransitiv-reflexive (*дыбацца, купацца*). Die Dominanz von ipf. Verben in diesem kindersprachlichen Bereich überrascht nicht, weil der ipf. Verbalaspekt gewöhnlich einen freundlichen Umgang mit dem Gesprächspartner ausdrückt. Eine Ableitung eines Deminutivinfinitivs von einem präfigierten Basisverb des pf. Aspekts, wie *згам(к)аць* pf. < *змагаць* ipf. stellt dagegen eine seltene Ausnahme dar. Im Fall von manchen transitiven und intransitiv-reflexiven Aspektpaaren, bei denen die Perfektivierung mit Hilfe verschiedener Arten der Suffigierung erfolgt, wie z. B. *стун-аць* ipf. // *стун-іць* pf. und *бах-ацца* ipf. // *бах-нуцца* pf., lässt sich die aspektuelle Zugehörigkeit der Deminutivbildung nach rein morphologischen Kriterien dann nicht eindeutig klären, wenn die Deminutivformen von der Stammsilbe des Verbs deriviert sind (vgl. *стун-онькі* < *стун-аць* ipf. oder *стун-іць* pf., *бах-онькі* < *бах-ацца* ipf. oder *бах-нуцца* pf.).

Die Morphemstruktur der untersuchten hypokoristischen Verbalformen lässt sich in vier Gruppen gliedern:

Gruppe 1: Einsilbiger Infinitiv (ohne Stammbildungsvokal) + Deminutivsuffix + Infinitivauslaut *-i/-ы*: *есць-к-і* No, Ka (*есць-к-і* Ka, *есць-к-і* Ст, *есць-к-і* Ст) // *ест-к-і* Ka, Лё; *ніць-к-і* No, Ka, Лё, *ніць-к-і* Ka // *ніт-к-і* Ka, Лё, Ст, Ра; *спаць-к-і* No, Ka, *спатць-к-і* Ka // *спат-к-і* Ka, Ла, Лё, ТSBM, ТCBЛМ, БPC2, БPC3); *тпруць-к-і* Лё; *есц-іньк-і* No, Ka (*есць-іньк-і* Ст, *ест-іньк-і* Ka // *ест-ыньк-і* Ka; *ніц-іньк-і* No, Ka, *ніт-іньк-і* Ka // *ніт-ыньк-і* Ka; *спац-іньк-і* Ka // *спат-ыньк-і* Ka); *ест-эньк-і* No, Ka; *ніц-эньк-і* No, Ka; *спац-енк-і* No, Ka // *спат-эньк-і* No; *ніц-яньк-і* Ka // *ніт-аньк-і* Лё; *ест-аньк-і* Лё, Ст; *спат-аньк-і* Ла, Лё; *ест-оньк-і* Ka; *ніт-оньк-і* Ka; *спат-оньк-і* Ka; *ест-ачк-і* Лё, ТCBM; *ніц-ячк-і* Ka // *ніт-ачк-і* Лё, Ст, Ра; *спац-ячк-і* Ka, Ра // *спат-ачк-і* Ла, Лё; *ест-очк-і* Ka; *спат-очк-і* Ka; *есц-ічк-і* No, Ka (*есць-ічк-і* Ст) // *ест-ычк-і* Ka; *ніц-ічк-і* No // *ніт-ычк-і* Ka; *спац-ічк-і* No // *спат-ычк-і* Ka; *есц-юхн-ы* No, Ka (*есць-юхн-ы* Ст // *ест-ухн-ы* No, Ka, Ст); *ніц-юхн-ы* No; *спац-юхн-ы* No, Ka // *спат-ухн-ы* Ла.

Gruppe 2: Zweisilbiger Infinitiv (inklusive Stammbildungsvokal) + Deminutivsuffix + Infinitivauslaut *-i/-ы*: *глядзець-к-і* Ka; *хадзіць-к-і* Ka; *гуляць-к-і* Ka // *гулят-к-і* Ka, Лё; *гуляц-іньк-і* No, Ka, Ст; *гуляц-юхн-ы* No, Ka, Ст.

Gruppe 3: Stammmorphem zweisilbiger Verben + Deminutivsuffix + Infinitivauslaut *-i*: *гам-к-и* No, Ка; *дыб-к-и* No; *гул-иньк-и* Ка; *мол-иньк-и* No, Ка // *бах-ыньк-и* Ка; *дыб-ыньк-и* Ка; *кот-ыньк-и* Ка; *куп-ыньк-и* Ка; *шлеп-ыньк-и* Ка; *ход-ыньк-и* Ка; *ступ-ыньк-и* Ка; *топ-ыньк-и* Ка; *мол-еньк-и* Ка, Ст, БУС, *молі-мол-еньк-и* СМНН // *ход-эньк-и* No; *ех-аньк-и* // *мол-яньк-и*; *бах-оньк-и* Ка; *дыб-оньк-и* No; *мол-ячк-и* Ка // *гам-ачк-и* No; Ст (*гам-ацк-и* No; *гам-ацък-и* Ст); *дыб-ачк-и* БРС2; *дыб-очк-и* No; *мол-ечк-и* Ст; *мол-ичк-и* No, Ка.

Gruppe 4: Stammmorphem zweisilbiger Verben + Deminutivsuffix + Stammbildungsmorphem + Infinitivmorphem *-ць*: *гам-к-а-ць* ipf. No, Ст; *згáм-к-а-ць* pf. Ст.

Aus dieser Morphemsegmentierung der untersuchten Deminutivformen lassen sich zwei Fragen ableiten:

Erstens welche verbale Deminutivsuffixe und Suffixvarianten sind in den jeweils vier Gruppen vertreten?

Gruppe 1: *-к-*, *-инькі/-ынькі*, *-енькі/-энькі*, *-янькі/-анькі*, *-онькі*, *-ячки/-ачкі*, *-очки*, *-ичкі/-ычки*, *-юхны/-ухны*; Gruppe 2: *-к-*, *-инькі*, *-юхны*; Gruppe 3: *-к-*, *-инькі/-ынькі*, *-енькі/-энькі*, *-янькі/-анькі*, *-онькі*, *-ячки/-ачкі*, *-ечкі*, *-очки*, *-ичкі*, *-цькі*; Gruppe 4: *-к-*.

Die obige Aufstellung zeigt deutlich, dass in drei Gruppen von Deminutivinfinitiven eine Wortbildungssynonymie auftritt, die in der Konkurrenz von hypokoristischen suffigierten (manchmal auch infigierten) Bildungen besteht.

Zweitens welche Suffixe sind in mehr als einer Gruppe vertreten?

Das Deminutivsuffix *-к-* ist das einzige Suffix, dass sich in allen vier Gruppen mit verbalen Basen verbindet, allerdings auch dort mit unterschiedlicher Gebrauchsfrequenz: häufig Gruppe 1 (*есць-кі*), selten Gruppe 2 (*гуляць-к-і*), Gruppe 3 (*гам-кі*) und Gruppe 4 (*гам-к-а-ць*). Das Suffix *-иньк-и/-ыньк-и* verbindet sich in der Gruppe 1 (*есц-иньк-и/ест-ыньк-и*), Gruppe 2 (*гуляц-иньк-и*) und Gruppe 3 (*гул-иньк-и/дыб-ыньк-и*). Das Suffix *-еньк-и/-эньк-и* ist vertreten in der Gruppe 1 (*спац-енкі* No, Ка // *спат-эньк-и* No) und Gruppe 3 (*мол-еньк-и* Ка, Ст, БУС // *ход-эньк-и* No). Das Suffix *-ячк-и/-ачк-и* ist präsent in der Gruppe 1 (*ніц-ячк-и* Ка // *ніт-ачкі* Лё, Ст, Па) und Gruppe 3 (*мол-ячк-и* Ка // *гам-ачк-и* No). Das

Suffix *-юхнхы/-ухны* begegnet in der Gruppe 1 (*спач-юхн-ы* No, Ка // *спат-ухн-ы* Ла) und Gruppe 2 (*гуляц-юхн-ы* No, Ка, Ст).

Aus der obigen Aufstellung ist ersichtlich, dass die Verwendung der verschiedenen Deminutivsuffixe nicht auf einzelne Strukturgruppen (-typen) beschränkt ist, sondern meist in mehreren Strukturgruppen gegeben ist. Bemerkenswert ist, dass manche Deminutivverben unterschiedliche (gekürzte und ungekürzte) Derivationsbasen haben (vgl. *гул-іньк-і* neben *гуляць-к-і*, *гуляц-іньк-і*, *гуляц-юхн-ы*; *ход-эньк-і* neben *хадзіць-кі*).

Ergänzend sei noch vermerkt, dass sich im untersuchten belarus. Datenkorpus keine Anzeichen feststellen ließen, dass deminutivierend-hypokoristische Infinitive über flektierte Personalformen, morphologische ausgeprägte Imperativformen oder über Partizipien und Adverbialpartizipien verfügen.

Akzent der deminutiven Infinitive

Die Analyse des Akzents der Deminutivinfinitive stützt sich hauptsächlich auf die Auswertung einiger älterer lexikographischer und grammatischer Arbeiten zur belarus. Sprache (Nasovič, Karski, Stankevič). Der Untersuchung des Akzents der Deminutivinfinitive liegen die oben dargestellten vier Derivationsstypen (Morphemstrukturen) zugrunde. Überdies soll die Untersuchung des Akzents der Basisinfinitive einen Vergleich mit dem Akzent der Deminutivinfinitive und auf diese Weise die Feststellung von Konvergenzen und Divergenzen ermöglichen.

Die Betonung der Deminutivinfinitive stellt sich folgendermaßen dar:

Typ 1: Einsilbiger Basisinfinitiv (ohne Stammbildungsvokal) + Deminutivsuffix: Die Deminutivierung von einsilbigen Basisinfinitiven mit Hilfe der Suffixe (und Suffixvarianten) *-кі*, *-інькі*, *-енькі*, *-янькі*, *-ячки*, *-ічки*, *-юхны* führt zu keiner Veränderung des Akzents der Deminutivinfinitive auf dem Vokal der Stammsilbe (vgl. *тпруць-кі*, *эсу-інькі*, *піц-енькі*, *піц-янькі*, *спач-ячки*, *эсу-ічки*, *піц-юхны*).

Typ 2: Zweisilbiger Basisinfinitiv (Stammsilbe + betonter Stammbildungsvokal) + Deminutivsuffix: Auch die Ableitung von Deminutivinfinitiven

von zweisilbigen Basisinfinitiven (verschiedener Konjugationen) mit Hilfe der Suffixe (und Suffixvarianten) *-ки*, *-иньки*, *-юхны* führt zu keiner Veränderung der Stelle des Wortakzents auf dem Stammbildungsvokal. (vgl. *гуляць-ки*, *глядзэць-ки*, *хадзіць-ки*; *гуляць-иньки*; *гуляць-юхны*).

Typ 3: Apokopierter Basisinfinitiv zweisilbiger Verben + Deminutivsuffix: Deminutivinfinitive, denen als Derivationsbasis die Stammsilbe zweisilbiger apokopierter Basisverben zugrundeliegt und die mit den Suffixen (Suffixvarianten) *-ки*, *-иньки*, *-еньки*, *-аньки*, *-оньки*, *-ячки*, *-ечки*, *-ички* gebildet sind, tragen den Akzent auf der Stammsilbe. Vgl. *гáм-ки*, *кóт-иньки*, *хóд-еньки*, *éx-аньки*, *бáх-оньки*, *дыб-ачки*, *мол-ечки*, *мол-ички*, ungeachtet dessen, ob der Akzent der Basisinfinitive auf dem jeweiligen Stammbildungsvokal (*гуляць*, *люляць*, *бахáцца*, *купáцца*, *ступáцца*, *кацúцца*, *танúцца*, *хадзіць*) oder auf der Stammsilbe (*гáмаць*, *дыбацца*, *шлэпацца*, *éхаць*) ruht.

Typ 4: Apokopierter Basisinfinitiv zweisilbiger Verben + Deminutivsuffix + Stammbildungsmorphem + Infinitivmorphem: Die ungewöhnliche Ableitung eines Deminutivinfinitivs von der betonten Stammsilbe eines zweisilbigen Basisinfinitivs durch Infigierung (Einschub) des Deminutivsuffixes *-к-* zwischen Stammsilbe und Stammbildungsvokal sowie Infinitivsuffix führte zur Bewahrung des Akzents auf der Stammsilbe. (vgl. *гáм-к-а-ць* ipf., *згáм-к-а-ць* pf.).

Aus unseren Beobachtungen zum Akzent der hypokoristischen Infinitive kann man also folgende Schlüsse ziehen: Hypokoristische Ableitungen von einsilbigen Infinitiven bewahren den Akzent auf der Stammsilbe. Ableitungen von zweisilbigen Infinitiven bewahren den Akzent auf dem Stammbildungsvokal. Beide Strukturtypen sind also durch eine Akzentkonvergenz von Basis und Derivat gekennzeichnet. Deminutive Ableitungen von apokopierten verbalen Basen ziehen dagegen immer den Akzent auf die Stammsilbe, so dass in diesem Fall häufig (aber nicht immer) eine Divergenz zwischen dem Akzent des Deminutivinfinitivs und des Basisinfinitivs gegeben ist. Der mit Hilfe von Infigierung gebildete seltene deminutive Infinitiv weist im Vergleich mit dem Basisinfinitiv eine Akzentkonvergenz auf.

*Funktionaler und historischer Wandel
der deminutiven Infinitivformen*

Der Lexikograph **I. Nasovič** war bereits um präzise Angaben zur Semantik und Funktion der deminutiven Verben bemüht, doch hatte er diesbezüglich manche Probleme bei der Wortartengliederung. Die deminutiven Verbalformen *гамачкі* (dial. *гамацкі*), *гуляцінькі*, *естэнькі*, *есцінькі*, *есцічкі*, *еханькі* *есуцькі*, *піцінькі*, *піцічкі* stufte er korrekt als Infinitive ein, die einen zärtlichen, sanften Umgang mit Kleinkindern ausdrücken. Einige deminutive Verbalformen, wie *люлінькі*, *люлічкі*, *спатэнькі*, *спацэнькі*, *спацічкі*, *спацькі*, klassifizierte Nasovič irrtümlich als Interjektionen (russ. *междометия*) oder deverbale Partikel (russ. *отглагольные частицы*), obwohl der angeführte Kontext eindeutig entweder die Bedeutung von Infinitiven (*Дзецятко люлінькі хочець; Дзіця ходэнькі хочець; Дзіця спатэнькі хочець* No, S. 603) oder Imperativen (*Ну, дзіцятка, спацэнькі! Ляж спацічкі!* *ibid.*) nahelegt. Den deminutiven Infinitiv *ходэнькі* charakterisierte Nasovič zwar auch als Interjektion, deutete ihn schließlich aber doch richtig als Imperativ (*Ходэнькі, маленькій, ко мне!*) und Infinitiv (*Дзіця ходэнькі хочець*. No, S. 681). Manche deminutive Infinitive interpretierte Nasovič als Interjektionen, aber auch als Ersatz für den Imperativ (бр. *дыбкі, дыбонькі, дыбочкі – русс. межд., употребляемое для возбуждения дитяти становиться на ноги, вместо повелительного.* No, S. 149). Im Gegensatz zu den positiv markierten Verbalformen, deren Suffixe *-інькі, -энькі, -анькі, -ачкі* und *-ічкі* eine gütige, freundliche Einstellung zu Kleinkindern ausdrücken würden, seien die mit dem Suffix *-юхны/-ухны* gebildeten Infinitive (*естухны, гуляцуюхны, піцуюхны, спацуюхны*) negativ markiert und würden laut Nasovič einen leichten Vorwurf oder Tadel beinhalten (No, S. 416).

Der Sprach- und Kulturwissenschaftler **J. Karski** führte zwar weder die Semantik noch den Kontext der von ihm zitierten deminutiv-hypokoristischen Verbalformen an, weil er wohl von der muttersprachlichen Kompetenz seiner gebildeten Leserschaft ausging, wies aber explizit darauf hin, dass erstens alle derartigen Formen analog zu Infinitiven den Auslaut *-y/-i* aufwiesen (Ka, S. 63) und zweitens manche derartige Verbalformen (*гамкі, люленькі*) kein Infinitivmerkmal enthielten, was daraus schließen lässt, dass er diese Verbalformen als Infinitive auffasste (Ka,

S. 64). Der Grammatiker **J. Lēsik** gab in seiner Arbeit eindeutig zu verstehen, dass er die von ihm angeführten hypokoristischen Verbalformen *есткі – естачкі – естанькі, гуляткі; ніткі* oder *ніцькі – нітачкі – нітанькі, тпруці – тпруцькі; спаткі – спатачкі – спатанькі* zu den Infinitiven rechnete (Лё, S. 39). Der Lexikograph **S. Nekrašėvič** stufte in einem Artikel⁶ die in seinem Heimatbezirk Parycy gebräuchlichen dialektalen verbalen Bildungen *есткі, естачкі, естанькі. ніткі, нітачкі, нітанькі. спаткі, спатачкі, спатанькі* ebenfalls als Deminutivinfinitive ein, wobei er sich hinsichtlich der Benennung solcher Infinitive auf das Handbuch *Общее языкознание*. Odessa 1906 (S. 358) des russ. Linguisten Aleksandr Tomson (1860–1935) bezog (He, S. 120, Anmerkung Nr. 48). Auch der Lexikograph **J. Stankevič** ließ keinen Zweifel daran, dass er die von ihm angeführten spezifischen Verbalformen, die anscheinend vorwiegend aus Nasovičs Wörterbuch stammen, ebenfalls für hypokoristische Infinitive hielt, die im Gespräch mit Kleinkindern verwendet würden. Mitunter aber stufte er manche deminutive Verbalformen, wie *моленькі, молечкі* als Interjektionen ein, obwohl der Kontext (*Дзіцятка моленькі хоча.*) eine Deutung als Infinitiv nahelegt (Ст, S. 655). Schließlich werteten auch manche Dialektologen, wie **P. Rastorguev** und **E. Mjajel´skaja** die von ihnen registrierten spezifischen dialektalen Verbalformen (*нітачкі, ніткі, спацячкі*, Ра, S. 210, 249; *естанькі*, СГЦР, Т. I, S. 129) als deminutive expressive kindersprachliche Infinitive.

Der seit Mitte des 19. Jhs. bemerkbare funktionale Wandel der deminutiven Infinitive und Imperative zu substantischen Konkreta und Interjektionen wirkte sich auch in der belarus. Literatursprache der *Naša-Niva*-Periode aus, wo bereits manche hypokoristische Verbalformen mit konkretisierter substantivischer Bedeutung begegnen (*Бусленяты... с піскам естачкі чэкаюць*. СМНН, Т. II, S. 12) oder als Interjektion in dem Volksliedrefrain *люлі-моленькі* (ibid., S. 491) interpretiert werden.

In den repräsentativen übersetzenden und erklärenden Wörterbüchern der belarus. Literatursprache der 1960er bis 2000er Jahre, und zwar in den drei Ausgaben des *Беларуска-рускі слоўнік*, Масква 1962, Мн. 1988–1989, Мн. 2003 (= БРС1–БРС3), aber auch im großen *Тлумачальны*

⁶ *Да характарыстыкі беларускіх гаворак Парыцкага раёна, [в:] Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча*, Мінск 2004, с. 80–151.

слоўнік беларускай мовы, Т. 1–5, Мінск 1977–1984 (= ТСБМ) sowie im *Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы*, Мн. 1996 (= ТСБЛМ) figurieren nur mehr einige wenige hypokoristische Infinitive in der Funktion von Interjektionen oder Phraseologismen. In diesen neueren belarus. Wörterbüchern lässt sich eine unbewusste oder gar zielstrebige Beseitigung, funktionale Abwertung von hypokoristischen Verbalformen zu Interjektionen, aber auch deren Beschränkung auf Phraseologismen beobachten. Beispielsweise ist zwar in den beiden einsprachigen Wörterbüchern die deminutive Verbalform *спаткі* mit Hinweis auf die Verwendung in der Kindersprache und Belletristik erwähnt, doch ist sie als Interjektion klassifiziert, obwohl die zitierten Beispiele ohne Weiteres deren Deutung als Infinitive zulassen. (vgl. *Ляжыцеся ў раллю, зярняткі, спаткі, Накрыйцеся пасцілкай-скібкай* (Janka Kupala). ТСБМ, Т. 5. Кн. 1. S. 253; *Пара, сынку, спаткі*. ТСБЛМ, S. 616). Die Verwendung des deminutiven Infinitivs *дыбачкі* wurde im БРС2, Т. 1, 396; dass. БРС3 auf einen bloß phraseologischen Kontext eingeschränkt (vgl. *хадзіць на дыбачках*. „auf Zehenspitzen gehen“). Hand in Hand mit der funktionalen Beschränkung und Abwertung der deminutiven Verbalformen ging auch ihre Entfernung aus dem Wortschatz der belarus. Literatursprache und offensichtliche Abdrängung in die umgangssprachliche und dialektale Lexik vor sich.

Einzig und allein **J. Stankevič** (1891–1976) hatte in der amerikanischen Emigration die Möglichkeit, sein umfangreiches *Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік*, New York 1990 (= Ст), als Synthese (laut Vorwort des Autors, S.III) von lebender belarus. Volkssprache und moderner belarus. Literatursprache zu konzipieren und dieses in den 1950er–1970er Jahren auszuarbeiten. Er nahm in sein (posthum gedrucktes) Wörterbuch verschiedene hypokoristische Verbalformen auf, versah sie mit grammatischen und stilistischen Bemerkungen, illustrierenden Beispielen sowie Quellenangaben. Beispielsweise führte Stankevič folgende hypokoristische Verbalformen mit Angabe der Semantik, ihrer grammatischen Funktion (Infinitiv) und stilistischen Verwendung, Textbeispielen sowie Quellen an: *гамкаць* ipf.: *гамкаць кашку, згамкаць* pf.: *Дзеці цэлы краец хлеба згамкалі; гамацькі, гамачкі: Дай дзяцяці гамацькі. Хадзі гамачкі дам.* (Ст, S. 189). Die phonetische Variante *гамацькі* statt *гамачкі* scheint das sogenannte *Cokanne* zu reflektieren, dessen Existenz schon A. Bahdanovič in seinem Lehrbuch (Ба, S. 30) nachgewiesen und als nordruss. phonetischen

Einfluss auf die belarus. Dialekte gedeutet hat. Des Weiteren fanden sich in Stankevičs Wörterbuch solche Verbalformen, wie *гуляцінькі*: *Пойдзем гуляцінькі* (Ст, S. 245); *естанькі, есьцінькі, есьцічкі, есьцікі: естанькі, есьцінькі, есьцічкі, есьцькі дяцё хоча; верабей... есьцічкі захацей; естухны, есьцюхны: Дзяцятка еханькі хоча.* (Ст, S. 343); *моленькі, молецкі: Дзіцятка моленькі хоча.* (Ст, S. 655); *піткі, пітачкі: Хачу піткі. На ж табе пітачкі.* (Ст, S. 894) – Verbalformen, die zeigen, dass solche Sprachelemente immer noch im vertrauten Umgang mit Kindern lebendig sind.

In Standardwerken zur belarus. Sprachwissenschaft, die in den letzten Jahrzehnten von angesehenen Forschungsinstitutionen und namhaften Autoren verfasst wurden, wie z. B. in der *Беларуская граматыка. У 2-х ч., Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск*, Мн. 1985 (= БГ), aber auch bei В. Plotnikaj, L. Antanjuk: *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мн. 2003 (= ПА) finden sich keinerlei Hinweise auf die Existenz und Verwendung hypokoristischer Verbalformen in der belarus. Literatur- und Umgangssprache. Aber auch die stilistischen Grenzen zwischen der br. Literatursprache einerseits und der br. (städtischen) Umgangssprache waren bis dahin wohl nicht deutlich gezogen. Diese auffallende Tatsache kann wahrscheinlich (außer der russ. Sprachpolitik) noch andere Gründe haben: Eine intensivere Erforschung der Umgangssprachen in Osteuropa, darunter auch in Belarus', setzte erst in den 1970er Jahren ein. Ebenso wurde in Belarus' erst ab den 1970er Jahren die Wortbildungslehre und Wortbildungstheorie ausgearbeitet, um deren Entwicklung sich in der Folge L. Šakun (*Словаўтварэнне*, Мн. 1978) und А. Лукашанец (*Словаўтварэнне і граматыка*, Мн. 2001) verdient gemacht haben.

Überraschend ist aber doch, dass selbst in neueren belarus. Dialektwörterbüchern (*Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі*, redigiert von E. Mjaceł'skaja, Т. 1., Мн. 1990), ja sogar nicht einmal in solchen, die die Lexik der belarus.-ukrain. Grenzgebiete (*Palesse/Polissja*) darstellen (P. Lysenko: *Словник поліських говорів*, Kyiv 1974; M. Aljachnovič u.a.: *Дыялектны слоўнік Брэстчыны*. Мн. 1989), kaum Spuren von hypokoristischen Verbalformen zu finden sind. Eine rühmliche Ausnahme ist diesbezüglich das von P. Rastorguev redigierte und mitverfasste *Словарь народных говоров Западной Брянщины*, Мн. 1973, das die Dialektlexik

Westrusslands mit altem belarus. Sprachsubstrat dokumentiert, wo noch immer einige Verbalformen des untersuchten Typs in der Funktion eines Infinitivs begegnen, und zwar *нітачки* und *ніткі* = russ. *нить* im Gespräch mit Kindern (Pa, S. 210); *спацячкі*: *спацячкі ўлажыўся* = russ. *спать* (Pa, S. 249).

Ausblick: Hypokoristische Verbalformen in anderen ost- und westslavischen (Literatur)sprachen

Schließlich sei noch die Überlegung angestellt, inwiefern in anderen ost- und westslav. Sprachen ähnliche Phänomene der Deminuirung von Infinitiven existieren. In den normativen, präskriptiven Grammatiken und Wörterbüchern der standardisierten **russischen** Literatursprache des 20. Jhs., die durch eine strenge Reglementierung der Normen gekennzeichnet sind, finden sich keinerlei Informationen zur Deminuirung von Verben. Kennzeichnend für eine solch scharfe Abgrenzung von Literatursprache und Umgangssprache sind beispielsweise das *Словарь русского языка*, T. 1–4 (= СРЯ), Moskva 1957–1961, und die *Грамматика современного русского литературного языка*, Moskva 1970 (= ГСРЛЯ), in denen man vergeblich umgangssprachliche lexikalische Einheiten oder gar kindersprachliche Verbalformen sucht. Lediglich in älteren, tendenziell deskriptiven Wörterbüchern der russ. Sprache lassen sich auch Elemente der Umgangssprache entdecken. I. Pavlovskijs, *Русско-немецкий словарь*, 3. Auflage, Riga-Leipzig 1900 (= Па), das den russ. Wortschatz der zweiten Hälfte des 19. Jhs. umfassend dokumentiert, führt einige kindersprachliche verbale Hypokoristika an, wie *спатоньки*, *спаточки*, *спатуни*: *Пора спатоньки* „es ist Zeit schlafen zu gehen“ (Па, S. 1536) und *люлюкать*, *люлюшеньки* „(Kind) einlullen, in den Schlaf singen“ (Па, S. 648), doch lässt sich in solchen Fällen nicht mit Sicherheit sagen, ob derartige Verbalformen überhaupt im russ. Sprachmilieu gebräuchlich waren oder ob sie eher ein Charakteristikum einer ukrain. und/oder belarus. Sprachumgebung waren. Bekanntlich herrschte doch in der russ. Lexikographie des 19. Jhs. die Tendenz, auch andere ostslavische (ukrain., belarus.) lexikalische Elemente zu russ. Spracheinheiten zu erklären und in russ. Wörterbücher zu integrieren, da damals die russ. Sprachwissenschaft

und Sprachpolitik die ukrain. und belarus. Sprache als Dialektgruppen der russ. Sprache angesehen haben.

In einem Beitrag zur Enzyklopädie *Українська мова*, Kyïv 2000, stellte H. Pivtorak die Behauptung auf, die Ableitung deminutiver Infinitive mit Hilfe der hypokoristischen Suffixe *-ки, -очки, -оньки, -уні, -усі, -унечки, -усечки* sei ein spezifisch ukrainisches Sprachphänomen (Pi, S. 212). Eine genauere Untersuchung dieser umstrittenen Frage führte aber zu dem Ergebnis, dass sich zwar in der **ukrainischen** Sprache (insbesondere in ihren älteren, umgangssprachlichen und dialektalen Varianten) viele deminuierte Verbalformen finden, und zwar nicht nur Infinitive, sondern auch Imperative, Partizipien und Adverbialpartizipien, aber dass dieses Phänomen keineswegs ein ausschließlich ukrainisches ist. Eine im Druck befindliche analoge Studie des Autors zu den hypokoristischen Verbalformen der ukrain. Sprache (= Bi)⁷, die auf einem repräsentativen Datenkorpus des 19.–20. Jhs. basiert, ermöglichte nicht nur einen Einblick in die Überlieferungsgeschichte hypokoristischer Verbalformen der ukrain. Sprache, sondern auch einen Vergleich der Deminutivinfinitive und Deminutivsuffixe sowie deren Derivationsbasen in der ukrain. und belarus. Sprache.

Diese Gegenüberstellung der Deminutivinfinitive führte zu folgendem Ergebnis: In der belarus. Sprache begegnen manche kindersprachliche Infinitive, wie *бахонькі, гуляцінькі, еханькі, котынькі, дыбынькі, ступынькі, шлепынькі*, zu denen sich keine äquivalente deminuierte Formen in der ukrain. Sprache feststellen ließen. Andererseits stellte sich heraus, dass in der ukrain. Sprache diverse deminutive Infinitive, wie *бавоньки, возитоньки, летитоньки, сістоньки, робитоньки, гопкати*, üblich sind, die wiederum in der belarus. Familiensprache anscheinend nicht gebräuchlich sind. Schließlich sind etliche semantisch konvergente Deminutivinfinitive sowohl in der belarus. als auch ukrain. familiären Umgangssprache präsent, und zwar br. *спаткі* – ukr. *спатки*, br. *ходэнькі* – ukr. *ходитьтоньки*, br. *есцінькі* – ukr. *їстоньки*, br. *піцічки* – ukr. *питочки*, br. *купынькі* – ukr. *купці*, br. *люлінькі* – ukr. *люленьки*.

⁷ H. Bieder, *Deminutiv-hypokoristische Verbalformen in der ukrainischen Sprache. (Sprachhistorische Analyse)*, 15 S.

Bezüglich der Divergenz bzw. Konvergenz der deminuierten Verbal-suffixe beider Sprachen ergab sich folgendes Resultat: Manche belarus. verbale Deminutivsuffixe (bzw. Suffixvarianten), wie *-інькі/-ынькі, -янькі/-анькі, -ячки/-ачкі, -ічки/-ычки, -ечкі, -юхны/-ухны*, ließen sich nicht in der ukrain. Umgangssprache feststellen. Umgekehrt sind manche verbale Deminutivsuffixe der ukrain. Sprache, wie *-уні (спатуні), -усі (купусі)*, und mehrere Suffixkomplexe, wie *-униці (питуниці), -унечки (спатунечки), -онькати, dial. -унькати (спатонькати, dial. спатунькати), -уняти (спатуняти), -уницяти (їстунцяти), -усічки (спатусічки), -усенки (ходусенькі), -цювати (гопцювати)*, nicht in der belarus. Familiensprache gebräuchlich. Manche Suffixe deminuiert-er Infinitive, vor allem *-к-*, wie br. *гуляткі* – ukr. *питки*, aber auch mehrgliedrige derartige Suffixe, wie br. *-онькі* – ukr. *-оньки*, br. *-енькі* – ukr. *-еньки*, br. *-очки* – ukr. *-очки* (vgl. br. *пітонькі* – ukr. *жатоньки*, br. *піценькі* – ukr. *їстеньки*, br. *спаточки* – ukr. *питочки*) sind in beiden verglichenen Sprachen vertreten. Beachtung verdient, dass die meisten deminutiven Verbalsuffixe der beiden Sprachen aus zwei oder mehreren suffixalen Komponenten zusammengesetzt sind.

Schließlich können in beiden Sprachen übereinstimmend die deminuierten Verbalformen folgende gemeinsame Derivationsbasen haben: 1) einsilbige Infinitive (br. *есць-кі* – ukr. *їст-ки*), 2) zweisilbige Infinitive (vgl. br. *хадзіць-кі, ukr. робит-оньки*), 3) Stammsilben zweisilbiger Verben (vgl. br. *стун-ынь-кі* – ukr. *куп-ці*). Überdies können in beiden Sprachen deminutive Verbalformen von unterschiedlichen (nichtgekürzten und gekürzten) Derivationsbasen gleichen Stammes (Infinitiv versus Stammsilbe) abgeleitet sein (vgl. br. *гуляць-к-і* versus *гул-іньк-і; ukr. купат-оньк-и* versus *куп-оньк-и*).

Ein Vergleich der kindersprachlichen deminuierten Verbalformen in den drei ostslav. Literatursprachen führt zu folgenden Überlegungen: Die vergleichsweise geringe Anzahl hypokoristischer Verbalformen in der russ. Literatursprache lässt sich wahrscheinlich dadurch erklären, dass die russ. Literatursprache eben eine ältere (russisch-kirchenslavische) Entstehungsgeschichte, eine wesentlich längere Tradition der Kodifikation, Normierung und des Sprachpurismus hat als die ukrain. und belarus. Literatursprache, da sich doch die beiden letzteren hauptsächlich auf dialektaler Grundlage entwickelten, weshalb sie in ihren Wortschatz vor allem eigene dialektale

und umgangssprachliche Elemente aufgenommen haben. Außerdem erfolgte doch die Kodifikation und Normierung der ukrain. und insbesondere der belaruss. Sprache erst relativ spät und dies noch dazu unter massivem soziokulturellem Druck der dominanten russ. Sprache. Die ab den 1930er Jahren erzwungene Übertragung der in Russland gängigen lexikographischen Konzeption und Praxis, die keine Aufnahme von umgangssprachlichen (oder gar dialektalen) lexikalischen Einheiten in literatursprachliche Wörterbücher zuließ, auf die lexikographische Arbeit in der Ukraine und in Belarus´ entzog schließlich der ukrain. und belaruss. Literatursprache den Zugang zum reichen lexikalischen Schatz ihrer Dialekte, aus dem bis Ende der 1920er Jahre die ukrain. und belaruss. Lexikographen und Lexikologen beim Ausbau ihrer literatursprachlichen Lexik geschöpft hatten. Nach einem halben Jahrhundert sprachpolitischer Unterdrückung (1930er–1980er Jahre) gelang schließlich in der Ukraine (nicht aber in Belarus´) in den 1990er Jahren die sprachliche und kulturelle Emanzipation von der russ. Sprache und eine Wiederbelebung der eigenen Sprachtradition.

Die traditionell engen Kontakte der belaruss. und ukrain. Sprache zur pol. Sprache hatten zur Folge, dass sich auch im pol. umgangssprachlichen und dialektalen, aber auch historischen Wortschatz verschiedene hypokoristische Verbalformen (Infinitive und Imperative) entdecken lassen, und zwar nicht nur in den peripheren pol. Dialekten der südöstlichen und nordöstlichen Diaspora, die vom ukrain. und belaruss. Sprachraum umgeben war, sondern auch im zentralpol. Sprachgebiet. Nach dem *Słownik języka polskiego* (= SJP), dem sogenannten *Słownik Warszawski I*, zu schließen, waren im zärtlichen Umgang mit Kleinkindern noch um die vorige Jahrhundertwende u.a. folgende deminuierte Infinitivformen gebräuchlich: *ba-wiuchnać się* „Zeit verträdeln“ (SJP, T. I, S. 106); *ptakusiać, ptakuchnać, ptakulać* „leise weinen“ (SJP, IV, S. 247); *kąpciu* „baden“ (SJP, II, S. 311). In manchen Fällen gibt SJP auch Hinweise auf die ukrain. Herkunft solcher Verbalformen, z. B. *spatki, spateńki = luli luleńki* (SJP, VI, S. 284). Doch schon in manchen grundlegenden pol. sprachwissenschaftlichen Handbüchern der 1910er–1920er Jahre, u.a. in der Enzyklopädie *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, Cz. I–II, Kraków 1915 (= JPH), einer Kollektivarbeit der damals führenden pol. Sprachwissenschaftler, aber auch in der dreibändigen *Gramatyka Polska*, Cz. I–III, Lwów–Warszawa–Kraków 1922–1927, von J. Łoś wurde kinder-

sprachlichen Ausdrucksformen keine Beachtung mehr geschenkt. Es ist das Verdienst von Z. Kurzowa, dass sie in ihrer Untersuchung zur *polszczyzna południowokresowa*⁸, einer regionalen Variante der pol. Sprache auf westukrain. Substrat, nachgewiesen hat, dass die in den Regionen Lemberg und Podolien ansässigen Polen bis 1939 noch eine Reihe von kindersprachlichen Infinitiven und Imperativen als zärtliche Synonyme im Umgang mit Kindern verwendeten, u.a. die Infinitive *spatki, spateńki, spatuni, spatunieczki. spatkać, spateńkać, pajkać, pajuńciać* (Ku, S. 232, 325), aber auch Imperative *spateńkaj! spateńkaj!* (Ku, S. 232) und *chojci! chojci!* „komm, komm!“ (Ku, S. 147). Nach den Daten der *Encyklopedia języka polskiego* (= EJP) zu schließen, werden gegenwärtig in den eigentlichen pol. Dialekten nicht nur manche deminutive Infinitive, wie *papuńkać*, sondern auch deminutive Imperative, wie *spajkaj* „schlaf!“, *jadkaj!* „iss!“ (EJP, S. 403) verwendet. In repräsentativen Grammatiken der pol. Literatursprache der letzten Jahrzehnte, wie in W. Doroszewski: *Podstawy gramatyki polskiej*. Cz. I. Wyd. 2-e. W-wa 1963; R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel (red.): *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Wyd. 2-e. Warszawa 1998, wird die Deminutivierung von Verben allerdings nicht mehr erörtert.

Ein flüchtiger Blick in die gegenwärtigen Grammatiken und Wörterbücher der übrigen westslav. Literatursprachen zeigt, dass zwar die gegenwärtigen Grammatiken auf kindersprachliche deminutierte Verben nicht eingehen (u.a. M. Komárek, J. Kořenský, J. Petr (red.): *Mluvnice češtiny*. T. 2: *Tvarosloví*. Praha 1986; H. Faßke, S. Michalk: *Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie*. Bautzen 1981), historische und gegenwartssprachliche Wörterbücher aber doch noch manche derartige expressive lexikalische Einheiten beinhalten, z. B. obersorb. kindersprachl. *hamkać, hamkotać, hamotać, hamotkać*, demin. zu *hamać* „essen“; synonym auch *amakać* (Pf, S. 196), *pijkać*, demin. zu *pić* (Pf, S. 452); čech. *papinkat*, demin. zu *papat* „pappeln, essen“ (SSJČ, T. IV, S. 34). Dieser abschließende Ausblick in die Welt der west- und ostslav. kindersprachlichen Lexik sollte zeigen, dass die untersuchten sprachlichen Phänomene nicht einzelsprachlich isoliert, sondern im gesamtslavischen Kontext als Phänomene des inner-slavischen Sprach- und Kulturkontakts zu deuten sind.

⁸ Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939*, Warszawa-Kraków 1983.

BIBLIOGRAPHIE: QUELLEN. LITERATUR

- Ба – Багдановіч А.: Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі. Менск 1927.
- БГ – Бірыла М., Шуба П. (рэд.): Беларуская граматыка. У 2-х ч., Ч. 1.: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мінск 1985.
- БМ – Міхневіч А. (рэд.): Беларуская мова. Энциклапедыя. Мінск 1994.
- БН – Байкоў М., Некрашэвіч С.: Беларуска-расійскі слоўнік. Менск 1926. (перадрук Мінск 1993).
- БРС1 – Крапіва К. (рэд.): Беларуска-рускі слоўнік. Масква 1962.
- БРС2 – Крапіва К. (рэд.): Беларуска-рускі слоўнік. Т. 1–2. Выд. 2-е. Мінск 1988–1989.
- БРС3 – Падлужны А. (рэд.): Беларуска-рускі слоўнік. Т. 1–3. Выд. 3-е. Мінск 2003.
- Бу – Бурак Л.: Сучасная беларуская мова. Мінск 1974.
- БУС – Півторак Г., Скопненко О.: Білорусько-український словник. Київ 2006.
- БШ – Бардовіч А., Шакун Л.: Марфемны слоўнік беларускай мовы. Мінск 1989.
- ГСРЛЯ – Шведова Н. (ред.): Грамматика современного русского литературного языка. Москва 1970.
- ДСБ – Аляхновіч М. і інш.: Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Мінск 1989.
- ЗаГ – Запрудскі С.: Гісторыя беларускай літаратурнай мовы (1918–1941 гг.). Мінск 2017.
- ЗаМ – Запрудскі С.: Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай літаратурнай мовы: 1920–1930 гады. Мінск 2013.
- Ка – Карский Е.: Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 2–3. Изд. 2-ое. Москва 1956. (1-ое изд. Варшава 1911).
- Ла – Ластоўскі В.: Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна 1924.
- Лё – Лёсік Я.: Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. Менск 1927.
- Ли – Лисенко П.: Словник поліських говорів. Київ 1974.
- Лу – Лукашанец А.: Словаўтварэнне і граматыка. Мінск 2001.
- Не – Некрашэвіч С.: Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча. Мінск 2004.

- Па – Павловский И.: Русско-немецкий словарь. 3-е изд. Рига 1900.
- ПА – Плотнікаў Б., Антанюк Л.: Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. Мінск 2003.
- Пі – Півторак Г.: Інфінітив. // УМ, *ст.* 211–212.
- Ра – Расторгуев П.: Словарь народных говоров Западной Брянщины. Минск 1973.
- СМНН – Лемцюгова В. (рэд.): Слоўнік мовы *Нашай Нівы* 1906–1915. Т. 1–2. Мінск 2003–2007.
- СРЯ – Бархударов С. (ред.): Словарь русского языка. Т. 1–4. Москва 1957–1961.
- Ст – Станкевіч Я.: Беларуска-расійскі (Вялікалітоўска-расійскі) слоўнік. New York 1990.
- СЦР – Мяцельская Е. (рэд.): Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі. Т. 1. Мінск 1990.
- ТСБЛМ – Суднік М. (рэд.): Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мінск 1996.
- ТСБМ – Крапіва К. (рэд.): Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–5. Мінск 1977–1984.
- УМ – Русанівський В., Тараненко О. (ред.): Українська мова. Енциклопедія. Київ 2000.
- Ша – Шакун Л.: Словаўтварэнне. Мінск 1978.
- Bi – Bieder H.: Deminutiv-hypokoristische Verbalformen in der ukrainischen Sprache. 15 S. (im Druck befindlich).
- БК – Bartoszewicz A., Komendacka I.: Słownik a tergo współczesnego języka białoruskiego. Т. 1–4. Warszawa 1988–1989.
- Do – Doroszewski W.: Podstawy gramatyki polskiej. Cz. I. Wyd. 2-e. Warszawa 1963.
- EJP – Urbańczyk St. (red.): Encyklopedia języka polskiego. Wyd. 2-e. Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.
- GWJP – Grzegorzczukowa R., Laskowski R., Wróbel H. (red.): Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. IV: Słowotwórstwo. Wyd. 2-e. Warszawa 1998.
- IT – Grzegorzczukowa R., Puzynina J. (red.): Indeks a tergo do Słownika języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego. Warszawa 1973.
- JPH – Redkol.: Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich. Cz. I–II. Kraków 1915.

- Ku – Kurzowa Z.: *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939*. Warszawa–Kraków 1983.
- Lu – Luckevič A.: *Belaruskaja hramatyka. Vil'ńja 1916*. Edition und Kommentar von H. Bieder. Bd. 2. Oldenburg 2017.
- Ło – Łoś J.: *Gramatyka polska. Cz. I–III*. Lwów–Warszawa–Kraków 1922–1927.
- MČ – Komárek M., Kořenský J., Petr J. (red.): *Mluvnice češtiny. T. 2: Tvarosloví*. Praha 1986.
- No – Nosovič I.: *Slovar' bělorusskago narěčija*. Sanktpeterburg 1870. Nachdruck und Nachwort von G. Freidhof und P. Kosta. München 1984–1986.
- Pf – Pfuhl Ch.: *Lausitzisch-Wendisches Wörterbuch*. Bautzen 1866. (Nachdruck unter dem Titel *Obersorbisches Wörterbuch*. Bautzen 1968).
- SJP – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.): *Słownik języka polskiego. T. I–VIII*. Warszawa 1900–1927.
- SSJČ – Havránek B. (red.): *Slovník spisovného jazyka českého. T. 1–8*. Praha 1989.

SUMMARY

DIMINUTIVE-HYPOCORISTIC INFINITIVES IN THE HISTORY OF BELARUSIAN LANGUAGE

The aim of our research is a historical analysis of a specific, rare phenomenon of Belarusian word formation – the diminution of infinitives in colloquial tender speech with small children. The investigation base consists of representative data from the main Belarusian dictionaries and grammars of the 19th and 20th centuries. The article describes the results of the following: suffixation (suffixes and their variability), morpheme structure and word stress of diminutive infinitives; substantival and adjectival origin of diminutive verbal suffixes; historical and functional change of hypocoristic infinitives on the background of Russian language policy; remarks on hypocoristic verbal forms in East-Slavonic and West-Slavonic languages.

Keywords: Belarusian word-formation, diminutive-hypocoristic infinitives, child language.

Leonarda Dacewicz

Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0001-5551-7208

**Некоторые замечания об исследованиях
еврейской антропонимии северо-восточной Польши
в исторический период**

Целью настоящего исследования является обзор и характеристика достижений исследователей (в основном научных сотрудников Филологического факультета Университета в Белостоке), занимающихся антропонимическими исследованиями северо-восточной Польши, в особенности еврейской антропонимией. При определении территориального охвата исследования следует ограничиться Подляшьем (его территория, политическая и административная принадлежность изменялась за столетия), поскольку использование названия „северо-восточная Польша” является довольно неточным: во-первых, на этой довольно большой территории можно выделить три региона: Вармия, Мазуры и Подляшье; во-вторых, личные и географические названия в вышеупомянутых регионах формировались на основе разных языковых систем. К тому же следует отметить, что до 1918 года Польша не существовала на карте мира, находилась под разделами: русским, прусским и австрийским. Подляшье находилось в границах России.

Этническое, религиозное и языковое разнообразие Подляшья

Исследования, касающиеся антропонимии Подляшья, являются довольно сложными как при диахронном, так и при синхронном

подходе, поскольку требуют анализа названий, относящихся к нескольким языкам – польскому, восточнославянским (белорусскому и украинскому, а также их диалектным разновидностям), литовскому. В исторический период (XV–XIX вв.) появились также еврейские, татарские и немецкие имена, в связи с поселением довольно многочисленных групп представителей этих национальностей, то есть еврейского населения, татар, а со второй половины XVIII века также немцев, в основном в столице региона – Белостоке. С 1807 года появилось влияние русского языка, так как в соответствии с Тильзитским мирным договором между царем Александром I и императором Наполеоном большая часть Подляшья вошла в состав Российской империи¹.

Этническое, религиозное и языковое разнообразие, характерное для Подляшья, нашло отражение в собственных названиях, встречаемых на этих землях. Наряду с доминирующими польскими антропонимами и топонимами, выступают восточнославянские (в основном белорусские и украинские) и балтийские (в основном литовские, прусские) названия, еврейские, татарские и немецкие наименования. Взаимные языковые интерференции были результатом различных адаптационных процессов, связанных со сложной поселенческой и политической историей Подляшья. Значительный процент имен имеет гибридный характер, то есть они сочетают в себе языковые элементы разного происхождения, например, польско-белорусские, польско-литовские, польско-татарские, белорусско-литовские и т. д. Восточнославянский субстрат названий: белорусский в основном в северной части и украинский – в южной части Подляшского воеводства, является предметом анализа в трудах многих исследователей, поскольку древнее русское заселение на протяжении нескольких веков имело широкий территориальный охват и было многочисленным. Здесь следует упомянуть многие работы, в основном таких авторов, как Зофия Абрамович, Эльжбета Богданович, Лилия Цитко, Леонарда Дацевич, Михал Кондратюк. Еврейская антропонимия представлена в трудах Леонарды Дацевич (XVI–XVIII вв.) и Зофии Абрамович (XIX–XX вв.); литов-

¹ A. Dobroński, *Historia Białegostoku*, Białystok 2012, s. 224.

ская – в работах Михала Кондратюка и Лилии Цитко; татарская и немецкая – в трудах Л. Дачевич².

В настоящем исследовании будут представлены способы идентификации евреев Подляшья, в основном Белостока (столица региона), отмеченные в источниках первой половины XIX века – опубликованных списках жителей Белостока, охватывающих 1799–1853 годы. Прежде чем приступим к оценке содержания и пригодности этих источников для исследования, стоит кратко представить состояние исследований в этой области.

Состояние исследований антропонимии белостокских евреев (XVI–XIX вв.)

Исследования в области исторической антропонимии требуют большой затраты труда, связанной с извлечением материала из архивных первоисточников (часто рукописных), и обширных знаний о многоэтничном характере заселения и наименований пограничных территорий, включая особенности еврейских наименований исследуемой территории, иностранные влияния и т. д.

Наименования евреев Подляшья в период с XVI по XVIII века (до 1806 г.) являются предметом описания в монографии *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII w. (Антропонимия евреев Подляшья в XVI–XVIII веках)*³. Работа содержит анализ состояния и развития еврейских наименований в ранний период формирования еврейских фамилий в Польше не только в контексте социальной структуры, правового и экономического положения евреев Подляшья, но и в контексте развития славянских фамилий в северо-восточной части Речи Посполитой. Кроме того, было опубликовано несколько статей автора этого исследования, представляющих различные аспекты исторической еврейской антропонимии⁴.

² L. Dacewicz, *Zakres i kierunki badań onomastycznych na Białostocczyźnie*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, Olsztyn 2003, s. 91–98; L. Dacewicz, *Podlasie w badaniach onomastycznych w przekroju historycznym – stan obecny, zadania i potrzeby*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2018, t. 18, s. 89–108.

³ L. Dacewicz, *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2008.

⁴ L. Dacewicz, *Identyfikacja ludności żydowskiej a słowiańska kultura nazewnicza w dawnym woj. podlaskim*, [w:] *Nazwy własne na pograniczach kulturowych*, *Studia Slawistyczne*,

Антропонимия населения иудейского вероисповедания в XIX веке в северо-восточной Польше, в основном в Белостоке, была представлена в многочисленных трудах З. Абрамович. Стоит обратить внимание на несколько работ.

Обширную и достоверную информацию об историческом запасе имен, используемых жителями Белостока, включая многочисленную еврейскую диаспору, на протяжении ста лет (последние 15 лет XIX века и следующие годы XX века), можно найти в монографии *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym (lata 1885–1985)* (*Крестные имена жителей Белостока в социолингвистическом аспекте (1885–1985 годы)*)⁵. Используя документальный и статистический методы, автор определила количество и частотность имен, используемых многонациональной общественностью Белостока, в том числе имен многочисленного еврейского населения этого города.

Следующая ценная работа З. Абрамович – это *Słownik etymologiczny nazwisk Żydów białostockich* (*Этимологический словарь фамилий белостокских евреев*), основанный на материалах, извлеченных из Метрических выписей о родившихся, бракосочетавшихся и умерших еврейской общины в Белостоке, охватывающих 1835–1945 годы⁶.

В 2010 году была опубликована монография *Antroponimia Żydów białostockich* (*Антропонимия белостокских евреев*). Антропонимический материал, подвергнутый в этой работе детальному социологическому и лингвистическому анализу, был извлечен из Актов гражданского состояния Синагогального округа в Белостоке (*Akta stanu cywilnego Okręgu Woźniczego*) за 1835–1877 годы. Широкий контекст позволяет проследить изменения, происходившие в еврейских наименованиях на более широком культурном и историческом фоне, а также установить тенденции развития системы имен, способ формирования еврейской фамилии в северо-восточной Польше на протяжении многих лет XIX столетия⁷.

t. 2, Białystok 2000, s. 67–72; L. Dacewicz, *Identifizierung jüdischer Bevölkerung und slawische Nameskultur*, „Namenkundliche Informationen“ 2004, Heft 85/86, s. 201–208.

⁵ Z. Abramowicz, *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym (lata 1885–1985)*, Białystok 1993.

⁶ Z. Abramowicz, *Słownik etymologiczny nazwisk Żydów białostockich*, Białystok 2003.

⁷ Z. Abramowicz Z., *Antroponimia Żydów białostockich*, Białystok 2010, s. 33–34.

Сопоставление хронологических периодов, которые принимались во внимание в представленных выше исследованиях, показывает, что 1807–1835 годы выходят за рамки систематического детального изучения источников, потому что документы находятся в основном в архивах Беларуси, Литвы и России, а извлечение материала из первоисточников, находящихся в польских архивах, – это обычно кропотливый труд, требующий очень много времени. В контексте указанного пробела в исследованиях переломным, в определенном смысле, моментом можно считать публикацию ценных первоисточников первой половины XIX века. Это опубликованный в 2016 г. сборник *Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1799–1853* (*Списки жителей Белостока 1799–1853 годов*) под редакцией Веслава Врубеля и Вячеслава Шведа⁸, положивший начало новой серии, посвященной публикации архивных источников. На основе этих списков можно будет хотя бы частично исследовать антропонимическую систему Белостока, действовавшую в 1799–1853 годах, в том числе специфические наименования населения иудейского вероисповедания, проживавшего в этом городе в большом количестве. Двенадцать из тринадцати изданных реестров содержат огромный запас еврейских антропонимов.

Списки жителей Белостока 1799–1853 гг.

Сборник *Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1799–1853* (*Списки жителей Белостока 1799–1853 годов*) положил начало новой издательской серии, посвященной публикации архивных источников. Это отредактированное издание двенадцати разных списков жителей Белостока. Авторы исследования делятся существенной информацией о социально-экономических изменениях, произошедших в истории Белостока. В списках, кроме христианского населения, многочисленна и еврейская общественность.

Два первых списка (из 1799 и 1806 года) возникли, когда Белосток принадлежал Пруссии. На основе прусской переписи населения из

⁸ W. Wróbel, W. Szwed, *Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1799–1853. Źródła do dziejów Białegostoku*, t. I, Białystok 2016.

1799 года можно утверждать, что здесь проживал большой процент еврейского населения. Эти списки уже частично использовались в антропонимических исследованиях, например в монографии *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII wieku (Антропонимия евреев Подляшья в XVI–XVIII веках)*⁹.

Следующие списки относятся к периоду принадлежности к Российской Империи. Белосток вместе с поветами: белостокским, сокольским, бельским и дрогицким, вошли в состав России в 1807 году. Возник Белостокский округ со своим собственным законом, регулирующим его деятельность. Согласно положениям Тильзитского мира некоторые прусские чиновники остались в Белостоке и продолжали работать в администрации. Приехали также новые чиновники и военнослужащие, связанные с российской администрацией¹⁰.

Список из 1810 года является частью карты города, составленной землемером и архитектором Белостокского округа Матеушем Брауном. Он включает в себя список владельцев городских недвижимостей вместе с указанием текущего номера имения и дома. Семь следующих списков относятся к 1825 году (1825A–F). В первом из них находится перечень городских недвижимостей, в котором между прочим отмечается имя и фамилия владельца. Шесть остальных – это реестры недвижимостей и домов, разделенных на принадлежащие дворянству, чиновникам, христианам, евреям, ремесленникам и купцам. В одном из них (1825B), содержащем список домов белостокского дворянства и чиновников, нет жителей еврейского происхождения¹¹.

Список из 1843 года также не относится к населению еврейского происхождения. Это именной реестр верующих римско-католического прихода Успения Пресвятой Богородицы в Белостоке, т. н. *status animarum*¹². Он, безусловно, будет полезным для исследования антропонимии христианских жителей Белостока.

Список плательщиков жилищного налога, включающий в себя личные данные тогдашних владельцев почти всех городских недвижимо-

⁹ L. Dacewicz, *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2008.

¹⁰ W. Wróbel, W. Szwed, op. cit., s. 12–13.

¹¹ Ibidem, s. 11.

¹² Ibidem.

стей, включен в список, составленный в декабре 1852 г. (утвержденный губернскими властями в мае 1853 г.)¹³.

Опубликованные реестры жителей могут быть использованы при исследовании антропонимической системы Белостока, действовавшей в 1810–1853 годах, в том числе для дополнения информации о специфике наименований населения иудейского вероисповедания.

Способы именной идентификации белостокских евреев в Списках первой половины XIX века

Город Белосток стал местом поселения евреев со второй половины XVII века (первое упоминание относится к 1658 году). В 1765 г., согласно данным переписи подушной подати, там проживал 761 еврей. По данным прусской переписи в 1799 г. исповедующие иудейского вероисповедания составляли почти 50% населения города (точнее 1788 человек)¹⁴. В конце XIX века, главным образом в связи с развитием промышленности, прежде всего текстильной (в 1888 г. существовали 134 текстильных фабрики)¹⁵, численность еврейского населения увеличилась в 60 раз. В 1895 г. среди общего количества 62 993 жителей Белостока было 47 783 еврея¹⁶.

На основе опубликованных реестров жителей можно, между прочим, определить способы идентификации еврейских жителей Белостока в первой половине XIX века. Прежде чем обсуждать способы именной идентификации евреев того периода, стоит напомнить результаты исследований, касающиеся типов еврейских фамилий, которые удалось выделить, анализируя материал, извлеченный из метрических записей еврейской общины второй половины XIX века. Проведение классификации еврейских антропонимов оказалось сложной задачей из-за богатства материала и многозначности многих фамилий. Надо было

¹³ Ibidem.

¹⁴ Z. Guldón, *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. III, s. 14.

¹⁵ J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. III, Białystok 1972, s. 79–80.

¹⁶ Z. Abramowicz, *Antroponimia...*

учесть несколько факторов. Принимая во внимание языковой критерий, З. Абрамович выделила генетически славянские фамилии, созданные на основе польского и восточнославянских языков (например, *Ajzykowicz, Maszkin, Rabow*) и неславянские фамилии (идиш-немецкие, древнееврейские и др., например, *Wolfson, Goldes, Zyskind*). Учитывая семантический критерий, фамилии евреев были разделены на две группы. Первую образуют антропонимы, сформированные естественным путем в процессе онимизации и дублирующие образцы личных наименований, известных всем европейским народам: принадлежащие (*przypaźnościowe*) (например, *Abramow, Boruchowicz, Jachniuk*), географические (например, *Ginburg, Kluk, Rutker, Slosberg, Zabtudowskiu*), образованные от названий профессий (*od zawodowe*) (например, *Kantor, Maler, Miler, Metamed, Fidler*), характеризующие (например, *Bajdacz, Bezucher, Klein, Krucel, Skakun, Fulman*). Вторая группа – это т. н. искусственно образованные фамилии (например, *Blumer* < нем. Blume ‘цветок’, *Wajnberg* < нем. Wein ‘вино’ + berg ‘берег’, *Safir*, нем. Saphir ‘сапфир’).

Структурная классификация, учитывающая способ создания личного наименования, позволила выделить непрямые фамилии (между прочим, от имен, производных отчеств, географических названий, названий профессий) и производные фамилии, которые сформировались в результате аффиксации, обратной деривации (например, *Briker, Krynski, Zabtudowicz*), *Composita* (например, *Goldberg, Rosenberg*) и акронимы (например, *Mahar* < MHR ‘наш учитель раввин’). Подробную информацию о классификации еврейских фамилий можно найти в монографии *Antroponimia Żydów białostockich (Антропонимия белостокских евреев)*¹⁷.

В списках жителей Белостока в первой половине XIX века для идентификации евреев чаще всего использовались двухэлементные, реже трехэлементные антропонимические сочетания с разнообразным набором компонентов (имена, разные типы фамилий, отчества и наименования, образованные от имени мужа, идентифицирующие женщин-вдов).

¹⁷ Z. Abramowicz, *Antroponimia...*, s. 25–157.

В списках из 1799 и 1806 гг. преобладают двухэлементные сочетания: имя + отчество в форме имени отца, например, *Borach Dawid*, *Chaim Moses*, *Leib Salmon*, *Lewin Kallman*, *Josel Jankel*, *Leib Hirsch*, *Markus Abraham*, *Jankel Lewin*, *Isaac Elias*, *Lewin Seelig*, *Aron Simon*, *Leijser Borach*, *Baer Jude*, *Smerl Israel*, *Srol Srol*, *Salmon Wolff*, *Dawid Benjamin*, *Manasse Schmul*, *Judel Boruch*. Были отмечены также единичные названия типа: *Meyer*, рабочий пивоварни, *Hirsch* мясник 57, *Moritz* гвоздильщик 52, *Abram Sleinberg* колониальный купец 49¹⁸.

Это был период прусского правления. Многочисленные отчества, образованные с помощью славянских суффиксов *-owicz/-ewicz*, которые использовались для идентификации евреев почти до конца XVIII в., были заменены несуффиксальными формами, равными именам, например, *Leib Hirsch*, *Dawid Hillel*. В связи с повторяемостью имен этот способ регистрации плохо выполнял критерий идентификации, не говоря уже о том, что это была система наименований, структурно и семантически простая¹⁹.

В списках периода русского правления можно наблюдать значительное разнообразие способов идентификации еврейских жителей Белостока, особенно по сравнению с довольно единообразной системой периода прусского раздела территории Польши. В антропонимических списках можно найти все типы еврейских фамилий, упомянутые и описанные в трудах З. Абрамович²⁰.

Оригинальные списки из 1810 и 1852 гг. были составлены на русском языке, что повлекло за собой изменение звучания еврейских фамилий. В опубликованном томе, как утверждают его авторы, списки перепечатаны в фонетической транскрипции в соответствии с принятыми правилами редактирования. В результате произошло очередное «искажение» звучания этих фамилий, например *Jankiel Gorczyk*, а может быть *Horczyk*?²¹. Содержащиеся в них личные наименования несут явные следы влияния русского языка, например, смягченные

¹⁸ A. Małek, *Mieszkańcy Białegostoku pod zaborem pruskim*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 1996, nr 10, s. 59–120.

¹⁹ L. Dacewicz, *Antroponimia Żydów...*

²⁰ Z. Abramowicz, *Antroponimia...*

²¹ На мой взгляд, толкование некоторых антропонимов, приведенное в отредактированных списках, вызывает сомнения. Следует помнить, что в русском языке отсутствующий

согласные: *Liewin Sztiejnbierng* стр. 67, *Jankiel Apielbaum* 76; русские окончания образованных от топонимов фамилий *-skoj// -skij* рядом с польскими, образованными суффиксом *-ski*: *Gdali Grodzenski* s. 72, *Liejba Wasilkowski* 73, *Icko Makowski* 73, *Icko Juchnowieckoj* 68, *Izak Wilienskoj* 73, *Liejba Warszawskoj* 73; женские с суффиксом *-skaja*, пр. *Wdowa Genja Tykockaja* 68.

В списках из 1825 г., составленных на польском языке, а также в упомянутых выше российских регистрах, можно выделить аналогичные способы идентификации евреев, проживавших в Белостоке. В них доминируют двухэлементные сочетания, имя и фамилия, например, *Izrael Zylberszteyn* s. 89, *Mendel Rubin* 227, со значительным разнообразием структур фамилий. Свое присутствие четко обозначила также трехэлементная модель имя – отчество – фамилия, например, *Leyb Herszowicz Warszawski* 160, *Berko Leybowicz Kantor* 102, со значительным разнообразием форм отчеств и типов фамилий. Другие способы идентификации, например, единичные имена в сочетании с апеллятивом, появляются редко.

Отдельно стоит обсудить способы идентификации женщин, которые из-за их низкого социального статуса отмечались в регистрах намного реже чем мужчины. Это были почти исключительно вдовы, потому что только они обладали относительной профессиональной и социальной независимостью²². Кстати, интересные наблюдения, касающиеся положения женщин в польском обществе в исторической перспективе, найдем в моей работе *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVII)*²³.

Для идентификации женщин часто использовались единичные наименования вместе с определением, указывающим на семейное положение, то есть апеллятивом *wdowa* (вдова). Это были имена, например, *Wdowa Nieszka* 99, *Wdowa Leia* 104, *Wdowa Kreina* 111, *Wdowa Perła* 135, *Wdowa Chajka* 233; формы, образованные от имени мужа, например

звук *h* был заменен звуком *g* (г), что приводило к изменению фамилии (подробнее об этом см. Dacewicz 2015).

²² Подробнее о положении женщин в польском обществе и связанных с ним способах именной идентификации см. Dacewicz 1994.

²³ L. Dacewicz, *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVII)*, Białystok 1994.

Wdowa Kałmanowaja s. 67, *Wdowa Moszkowiczowa* 98, *Wdowa Szmulowa* 102. Двухэлементные сочетания включали: имя и фамилию, образованную от имени мужа, например *Wdowa Brejna Iosijełowaja* s. 73, *Wdowa Gołda Berkowa* 92, *Wdowa Sora Leybowa* 98, *Wdowa Chana Gierszonowa* 105, *Wdowa Rochla Dawidowa* 229; имя или форму, образованную от имени мужа, и фамилию на *-ska*, например *Wdowa Genja Tykockaja* s. 68, *Wdowa Leybowa Janowska* 103, *Wdowa Sora Wasilkowska* 229; имя и фамилию мужа, например, *Wdowa Tauba Szaf* 73, *Wdowa Chajka Dan* 76, *wdowa Chana Gotman* 76.

Приведены только немногочисленные выбранные примеры антропонимов, употребляемых для идентификации белостокских евреев. Чтобы оценить огромное богатство еврейских наименований, сформированных на протяжении первой половины XIX века, стоит обратить внимание на опубликованные списки жителей.

Представленные в этом исследовании подробные рассуждения побуждают к тому, чтобы сделать выводы более общего характера. Исследования в области исторической антропонимии требуют всестороннего использования исторических источников, сотрудничества лингвистов-ономастов с историками, особенно теми, которые занимаются историей населения данной территории. Каждая региональная ономастическая монография требует отличного знания политической, социальной и поселенческой истории исследуемой территории, а также языков и диалектов, используемых населением. Наименования следует исследовать как проявление деятельности человека в определенное время и в определенном месте, в их взаимосвязи и взаимозависимости. Полученные до сих пор результаты исследователей-ономастов, занимающихся исторической антропонимией Подляшья, в том числе еврейской антропонимией, сформировавшейся под влиянием славянских языков, вносят серьезный вклад в развитие славянской ономастики, представляют собой большую ценность для исследователей истории и культуры этого полиэтнического и многоконфессионального пограничного региона. Тем не менее, надо еще много сделать в этой области. Расширение базы источников за счет списков имен жителей первой половины XIX века, опубликованных В. Врубелем и В. Шведом, несомненно, откроет перспективу комплексной разработки антропонимии Подляшья XIX века, в том числе его столицы – Белостока.

LITERATURA

- Abramowicz Z., *Antroponimia Żydów białostockich*, Białystok 2010.
- Abramowicz Z., *Imiona chrzestne białostoczan w aspekcie socjolingwistycznym (lata 1885–1985)*, Białystok 1993.
- Abramowicz Z., *Słownik etymologiczny nazwisk Żydów białostockich*, Białystok 2003.
- Dacewicz L., *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2008.
- Dacewicz L., *Identifizierung jüdischer Bevölkerung und slawische Nameskultur*, „Namenkundliche Informationen“, Heft 85/86, Leipzig 2004, s. 201–208.
- Dacewicz L., *Identyfikacja ludności żydowskiej a słowiańska kultura nazewnictwa w dawnym woj. podlaskim*, [w:] *Nazwy własne na pograniczach kulturowych*, *Studia Slawistyczne*, t. 2, Białystok 2000, s. 67–72.
- Dacewicz L., *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVII)*, Белосток 1994.
- Dacewicz L., *Rusyfikacja nazewnictwa osobowego w katolickich księgach metrykalnych dekanatu białostockiego w okresie zaboru (lata 1865–1918)*, „*Slavia Orientalis*” 2015, t. LXIV, nr 2, s. 363–374.
- Dacewicz L., *Podlasie w badaniach onomastycznych w przekroju historycznym – stan obecny, zadania i potrzeby*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2018, t. 18, s. 89–108.
- Dacewicz L., *Zakres i kierunki badań onomastycznych na Białostocczyźnie*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, Olsztyn 2003, s. 91–98.
- Dobroński A., *Historia Białegostoku*, Białystok 2012.
- Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach województwa podlaskiego w końcu XVIII wieku*, „*Studia Podlaskie*” 1989, t. III.
- Łukasiewicz J., *Białystok w XIX wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. III, Białystok 1972, s. 79–80.
- Małek A., *Mieszkańcy Białegostoku pod zaborem pruskim*, „*Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska*” 1996, nr 10, s. 59–120.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.
- Wróbel W., Szwed W., *Spisy mieszkańców Białegostoku z lat 1799–1853. Źródła do dziejów Białegostoku*, t. I, Białystok 2016.

SUMMARY

JEWISH ANTHROPNYMY IN NORTH-EASTERN POLAND:
A HISTORICAL PERSPECTIVE

The purpose of this study is to draw attention to the need to supplement the existing research on the anthroponymy of the Jewish community in Białystok in the first part of the 19th century. A sociological and linguistic analysis of these anthroponyms should be made. It is possible because we can use new sources – names and lists of inhabitants of Białystok in the years 1799–1853 (compiled and published by W. Wróbel, W. Szwed). These sources contain a great wealth of Jewish anthroponyms.

The oldest nineteenth-century sources show the process of the formation of surnames of Białystok Jews. Surnames were imposed on Jews by the authorities of the Russian Empire. The lexical base of Białystok Jews' surnames were Slavic languages, mainly Polish and Russian, German, Yiddish, and Hebrew. The patterns of the countries of the settlement were used to form surnames (Polish, Russian, German). What distinguishes Jewish anthroponymy in the research area are the artificial surnames. Because of women's social rank, female surnames enclosed in the registers are not very common.

The results obtained so far by onomast researchers involved in the historical anthroponymy of Podlasie, including Jewish anthroponymy, formed under the influence of the Slavic languages, are a serious contribution to the development of Slavic onomastics, are of great value to researchers of the history and culture of this multi-ethnic and multiconfessional border region.

Keywords: north-eastern Poland, the first half of the 19th c., the Jewish anthroponymy, registers of Białystok residents 1799–1952.

Tatiana Vilchynska

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0003-4881-6132

Halyna Bachynska

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0001-6901-613X

Oksana Verbovetska

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0003-3142-364X

**Концептуалізований образ лиса у творах для дітей
Марії Конопницької та Івана Франка:
лінгвокогнітивний аналіз**

В умовах розширення свобод, зняття заборон щодо дослідження творчості низки письменників або ж окремих їхніх творів у свій час незаслужено замовчуваних як таких, що не відповідали офіційним ідеологічним канонам, перед дослідниками нарешті відкрилися широкі можливості для глибшого осмислення художньо-творчих процесів у всій їхній повноті й розмаїтості. Цікавим у цьому плані є феномен художнього процесу кінця ХІХ-початку ХХ століття – періоду інтенсивної естетизації й інтелектуалізації літератури й літературних мов, що певною мірою окреслився в українській і польській культурах. Саме на цей період припадає творчість Марії Конопницької та Івана Франка.

Обидва автори залишили по собі велику, жанрово розмаїту творчість, яку складають поезія, проза, публіцистика тощо. Тож, цілком зрозуміло, що такий потужний мистецький доробок ще потребує ґрунтовного дослідження. І якщо творчість Франка більшою мірою була об'єктом студіювання і в літературознавчому, і в мовознавчому аспектах (С. Бук, І. Денисюк, Т. Гундорова, М. Ільницький, І. Ковалик, Л. Полюга, О. Сербенська та ін.), то творча спадщина М. Конопницької, зокрема в українському культурному просторі, все ще залишається маловивченою (Ю. Булаховська, В. Ведіна, М. Євшан, Т. Качак, М. Рудницький та ін.). Насамперед це стосується творів для дітей, адже обидва автори залишили неперевершені зразки художніх текстів для юних читачів: у Марії Конопницької – це повість-казка *Про красномодків і сирітку Марисю*, в Івана Франка – *Лис Микита* та цикл казок-оповідань *Коли ще звірі говорили*, а також інші.

Зазначимо, що переважна більшість сучасних досліджень української дитячої белетристики стосується історії літератури (І. Бойцун, О. Гарачковська, А. Гурбанська, Н. Резніченко, О. Чепурна та ін.), помітно менше – власне поетики дитячої літератури (У. Гнідець, Т. Качак, Н. Марченко, Л. Мацевко-Бекерська, Е. Огар, О. Папуша та ін.).

На думку В. Русанівського, література для дітей має бути стилістично багатою, пронизаною непомітною для героїв іронією, але вже з добре розвинутим почуттям справедливості і прагненням до порядності¹. Аналізуючи мову дитячої літератури, учений увагу звертає передусім на казки, що є одним із жанрів фольклору. У цих творах:

... розмовляють білочки, зайчики, півники, лисички, бігають вовчики, тупають ногами ведмедики, олюднуються колобки і діють різні фантастичні істоти. Особливістю української казки, що виразно позначається на мові, є працьовиті герої, яким протиставляються ледарі, наявність багатих і бідних як ознака суспільної несправедливості і перемога останніх над першими, здебільшого жадібними і нечесними, перемога добра над злом. Саме цей казковий світ входить в оригінальну літературу, яка вчить дітей порядності і розвиває в них почуття справедливості².

¹ В. Русанівський, *Мова літератури для дітей*, „Мовознавство” 2006, № 5, с. 14.

² Там само, с. 3.

За словами У. Гнідець:

Дитина є ідеальним читачем, оскільки її не цікавить автор, його біографія, інші твори цього письменника, дитину не турбують критичні відгуки, сприйняття/несприйняття автора читацькою спільнотою. Такий читач зосереджується на художньому змісті, а дитячий письменник покликаний зробити його одночасно цікавим, повчальним, інформативним та художньо вартісним³.

Відповідно література для дітей повинна бути найвищого ґатунку: і з погляду художності, і з погляду мови, оскільки вона виступає головним джерелом виховання мовної культури загалом.

Докладне студіювання художніх текстів для дітей, та ще й у контексті нових наукових парадигм, що активізувалися на межі тисячоліть, визначає *актуальність* вказаної теми.

Запропоноване дослідження є першою спробою зіставного аналізу казкових текстів в українській і польській літературі, написаних письменниками, що жили в один період і були ознайомлені з творчістю один одного. Так, у 1902 р. до 25-річчя творчої діяльності Марії Конопницької Іван Франко написав статтю *Марія Конопницька*, в якій дав високу оцінку письменниці, назвавши її „найталановитішою жінкою не тільки в польській, а й загальнослов'янській літературі”, зауваживши, що „на польському парнасі не було більш помітної жінки, яка б виділялася таким талантом і відігравала б таку активну участь у літературному русі”⁴.

Зауважимо, що сучасні методи мовознавчих досліджень ідіостилю дозволяють сформулювати ширші уявлення про автора художнього тексту в його філософських, естетичних, психологічних та інших вимірах, спроектувавши цю інформацію на мовну картину світу, на виявлення специфіки художньої концептосфери митця, його індивідуальної художньо-естетичної й лінгвософської системи з урахуванням літературознавчого та культурологічного аспектів.

³ У. Гнідець, *Література для дітей та юнацтва: концептуалізація поняття в контексті соціокультурного розвитку суспільства*, „Українська мова і література. Шкільний світ” 2011, № 1–2, с. 8.

⁴ І. Франко, *Марія Конопницька*, [в:] Той же, *Зібрання творів*: у 50 т., Т. 33, Київ 1982, с. 375.

Традиційно авторська інтенція об'єктивується в художньому образі, формою буття якого є слово з усіма його характеристиками. У статті одиницею моделювання авторської картини світу є концепт як мовно-ментальна одиниця, складне утворення, що становить синтез індивідуально-авторського розуміння, традиції загальнонаціонального вживання певного мовного знака, його загальнолюдського усвідомлення. Концепти в національній мові інформують про культуру нації, про її морально-етичні традиції, про ставлення до інших народів, про матеріальні та духовні цінності тощо, експлікуючи інформацію про певний сегмент із життя етносу⁵. До таких належать мовно-ментальні одиниці на позначення тваринного світу.

Українська і польська мови, засвоївши спільну систему образів-символів зі сфери фауни, водночас внесли в їхню інтерпретацію власний національно-культурний компонент, що містить вказівку на особливості поведінки, вдачі тварин тощо. „Введення образного підґрунтя надало мовному узусу нові можливості слововживання, сполучуваності, розширило інтенційні властивості значної за обсягом серії слів – назв тварин”⁶. Лінгвалізацію тваринних образів досліджували З. Василько, Т. Вільчинська, Л. Клименко, В. Кононенко, О. Таран, М. Юркевич та ін.

Таким анімалістичним етнокультурним концептом у творчості обох письменників є „лис” як репрезентант тваринного світу, що в уявленнях людей асоціюється з хитрим і підступним звіром.

Метою наукової студії є дослідження особливостей лінгвалізації концептуалізованого образу лиса у творах для дітей Марії Конопницької та Івана Франка. Поставлена мета передбачає такі завдання, як: встановити особливості вербалізації досліджуваного концепту, з'ясувати його семантико-когнітивну природу, окреслити місце в авторській картині світу.

Отже, *об'єктом* аналізу став концепт „лис”, а *предметом* – його лінгвокогнітивні особливості в авторській мовотворчості.

Матеріалом дослідження послужили прозові казкові тексти для дітей – *Про краснолюдків і сирітку Марисю* Марії Конопницької та

⁵ Т. Вільчинська, *Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст.*, Тернопіль 2008, с. 121.

⁶ В. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996, с. 148.

казка *Фарбований лис* із циклу *Коли ще звірі говорили* Івана Франка. У свій час Іван Франко в передмові до заданої збірки писав:

Бажаючи вибрати для наших дітей книжечку щонайкращих казок різних часів і народів, я зупинився поперед усього на тих, де оповідається про самих звірів. Вони найбільше відповідають смакові дітей від 6 до 12 років, заставляють їх сміятися і думати, розбуджують їх цікавість та увагу до явищ природи, але не розбуркують молоду фантазію дивоглядними образами заклятих замків, царів, розбійників, драконів та демонів, не тривожать молодого чуття страшними, трагічними пригодами та незрозумілими для дітей відносинами обох полів. Я бажав би, щоб наші діти в інтересі здорового і морального розвою якнайдовше витали фантазією в тім світі простих характерів і простих відносин, у світі, де все видно, ясно і симпатії не потребують ділитися. Відси вони винесуть перші і міцні основи замилювання до чесноти, правдомовності і справедливости, а надто любов до природи і охоту – придивлятися близько її творам, прислухатися її таємній мові, чути себе близькими до неї, підглядати, а й далі просліджувати її великі загадки⁷.

Усім цим настановам повною мірою відповідають вказані твори.

Обидва тексти уже протягом тривалого часу залишаються улюбленими для різних поколінь читачів. Письменникам вдалося органічно поєднати фантастичні сюжети з реалістичними мотивами, жартівливий тон із серйозним. Їхні твори виховують небайдужість, віру у справедливість, заряджають оптимізмом, водночас демонструючи певні відмінності у сприйнятті образів тварин в українській і польській лінгвокультурних традиціях. Зауважимо, що матеріалом стали різні за обсягом тексти, за словами самих авторів, польський – це повість-казка, а український – оповідання-казка, хоча Іван Франко є також автором відомого твору *Лис Микита*, написаного у віршованій формі, який, на нашу думку, потребує окремого дослідження.

Основним *методом* послужив концептуальний аналіз, використання якого дає змогу з'ясувати художньо-семантичні особливості концептів у межах мікро- та макротексту та через них реконструювати індивідуально-авторську картину світу. Поєднання концептуального ана-

⁷ І. Франко, *Коли ще звірі говорили*, [передмова до видання 1903 р.], Той же, *Твори*: у 20 т., Т. 4, Київ 1950, с. 508–509.

лізу з лінгвопоетичним відкриває нові перспективи для лінгвостилістики, когнітивної поетики, лінгвокультурології та лінгвоконцептології і т. п.

Зазначимо, що, попри відомі праці, присвячені аналізу мовотворчості досліджуваних письменників, застосування нових операціональних знань, насамперед когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології, дозволяє глибше зрозуміти світосприйняття та психологію автора, його спосіб мовної об'єктивації дійсності. Саме концепти, які в художньому тексті ще кваліфікують як художні (Л. Петрова), текстові (О. Кагановська), концепти-образи (Т. Вільчинська), авторські (В. Кононенко) та ін., вживаючись у численних контекстах, збагачуються семантично, набувають нових експресивно-оцінних відтінків та виконують функцію ідентифікації авторського стилю.

О. Кагановська, виділяючи текстові концепти, пропонує розглядати їх як текстоформувальну категорію, функціонування якої впливає на семантичну, прагматичну та композиційну структуру художніх творів⁸. На думку В. Кононенка, концепт „входить у художній дискурс не лише як його невід'ємний елемент, а й як компонент його формування, самого існування тексту”⁹. За словами В. Ніконової, „концепти в когнітивних дослідженнях художньої семантики розглядаються як одиниці поетичної картини світу автора, які матеріалізуються в художньому тексті та характеризуються естетичної специфікою й образними засобами вираження, зумовленими творчим задумом митця”¹⁰. На переконання дослідниці, саме в концепті відбивається авторська інтенція, зумовлена його світосприйняттям, а сам концепт, репрезентований різними мовними засобами, здебільшого емоційно, експресивно, оцінно забарвленими, об'єктивує в художньому тексті певний образ.

У досліджуваних текстах таким є концептуалізований образ лиса. У різних етнокультурних традиціях він „символізує злобне лукавство

⁸ О. Кагановська, *Когнітивний підхід до проблеми текстових концептів*, „Наукові записки Кіровоградського державного педуніверситету імені В. Винниченка” 2000, Вип. 22, Ч. 1, с. 255.

⁹ В. Кононенко, *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008, с. 277.

¹⁰ В. Ніконова, *Трагедійна картина світу в поетичі Шекспіра*, Дніпропетровськ 2007, с. 175.

і підступництво”¹¹. Хитрість як психологічна прикмета цієї тварини експлікується у фольклорі багатьох народів, передусім у казках.

Зазначимо, що в лінгвотрадиції нерідко розмежовують образи лиса і лисиці. Так, В. Кононенко вважає, що „лис в образно-символічному вживанні – ще хитріший, ніж лисиця”¹². В. Жайворонок, хоч і зауважує, що символіка лисиці та сама, що й лиса, проте подає п’ять етнокультурних значень цього образу, на відміну від одного для лиса¹³.

У СУМі фаунонім *лис* тлумачать так: „1. Хижий ссавець родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом; самець лисиці; хутро цієї тварини. 2. перен. Про хитру, лукаву людину”¹⁴.

Походження назви частіше виводять від **vleipso(-sā)* та зближують з латинським *vulpēs*, хоча, як зазначають дослідники, „загальноприйнятої етимології не має... Складність встановлення індоєвропейської проформи пояснюється тим, що назви лисиці, очевидно, видозмінювалися в різних мовах під впливом табу”¹⁵.

Загалом, як засвідчує світова етнокультурна традиція, до образу лиса зверталися письменники в Німеччині, Франції, Нідерландах, Бельгії, Італії, інших країнах. Сам Іван Франко у післямові до видання 1896 року „Хто такий „Лис Микита” і звідки родом?” писав:

Повість про нього не вдумана, а взята з книжок і давніших, здалека занесених оповідань, зладжених ще в латинській мові людьми книжними, духовними”, додаючи, що він бажав „не перекласти, а переробити стару повість про лиса, зробити її нашим народним добром, надати їй нашу національну подобу. Я, щоб так сказати, на чужий, позичений рисунок накладав наші руські кольори”¹⁶.

¹¹ Г. Бидерманн, *Енциклопедія символів*, ред. и предисл. И. Свенцицкой, Москва 1996, с. 150.

¹² В. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996, с. 150.

¹³ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Київ 2006, с. 334–335.

¹⁴ *Словник української мови*: в 11 т., ред. І. Білодіда, Київ 1973, Т. 4, с. 489.

¹⁵ *Етимологічний словник української мови*: в 7 т., ред. О. Мельничук, Київ 1989, Т. 3, с. 240–241.

¹⁶ І. Франко, *Лис Микита. Коли ще звірі говорили*, упоряд. О. Яремчук, Київ 2008, с. 7–8.

Щодо Марії Конопницької, то вона, очевидно, також була добре обізнана з літературної традицією, тому, будуючи текст про боротьбу між добром і злом, справедливістю і неправдою, милосердям і жорстокістю, цілком умотивовано використала образ лиса як символ звіра хитрого, підступного, жорстокого, який у творах для дітей понесе заслужену кару за свої зlodіяння.

Зазначимо, що на концептуалізації анімалістичних образів загалом і у творах для дітей зокрема суттєво позначилися народні уявлення про перевтілення людей у тварин, які зумовили традиційне зіставлення поведінки людини і тварини, у випадку з лисом насамперед за ознакою хитрості. В. Кононенко зазначає:

Українська мова, засвоївши спільну систему образів-символів світу природи, водночас внесла в їх інтерпретацію власний національно-культурний компонент, зокрема шляхом виявлення нових особливостей поведінки, характеру тварин тощо. Введення образного підґрунтя надало мовному узусу нові можливості слововживання, сполучуваності, розширило інтенційні властивості... назв тварин¹⁷.

Усе це повною мірою стосується й об'єктивації фаунонімічних образів у польській лінгвокультурі.

Повертаючись до досліджуваних текстів, констатуємо, що в обох випадках зображення лиса є правдивим, яке, з одного боку, відповідає національній етнотрадиції, а з іншого – передає світовідчуття письменника.

Так, в українській етнокультурі лис – це хижий ссавець родини собачих із цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом; символ хитрощів, спритності, улесливості, підступності, лицемірства, зловмисності, пожадливісті, ненаситності, жорстокості¹⁸. Підтвердження такому знаходимо у фразеології, пареміології, художніх текстах. Науковці наводять низку прислів'їв, приказок, фразеологізмів на зразок: „Лис може втратити зуби, але не апетит”, „Лис старіє, але не добріє”, „Лис краде, поле бачить”, „У вічі як лис, а за очі як біс” та

¹⁷ В. Кононенко, *Символи української мови*, с. 148.

¹⁸ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури*, с. 334.

ін.¹⁹ або хитрий, як лис, лисом підшитий, лисом витися²⁰, а також часто посилаються на казковий образ Лиса Микити як уособлення хитрого, спритного, підлого чоловіка.

Художньо довершеним, різноплановим є концептуалізований образ лиса в казкових текстах Марії Конопницької та Івана Франка. Насамперед це демонструє розгалужена система номінацій. Хоча основним вербалізатором, як і в етнотрадиції, є лексема *лис*, проте авторське прагнення до індивідуалізації образу зумовило використання як продуктивних особових назв: в українській літературі – це *Лис Микита*, у польській – *Шпондерок*, пор.: *Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий* [ІФ, с. 200] і *А в тій ямі мешкав лис Шпондерок, славний на всю околицю куролов...* [Кон., с. 29]. Обидва автори уже через номінації концепту намагаються розкрити лисячу вдачу. Зокрема, у казці М. Конопницької це засвідчують такі оцінно-марковані назви, як *розбийник, розбишака, негідник, харцизяка, мерзотник, куролов*, напр.:... *а тепер-от упала на нього частина покари за те, що що так легковажно повірив розбийникові* [Кон., с. 181] або *Одначе там наздогнав його розбишака Шпондерок* [Кон., с. 170]. У Франкових текстах лис – передусім *зłodий, брехун, обманщик*, напр.: *Ах ти, брехун! Ах ти обманщик!* [ІФ, с. 209].

Разом із тим обидва письменники використовують чимало авторських назв, які відповідають їхній інтенції, тематичному задуму твору та демонструють особливості творчої манери. Так, Конопницька вживає багато іронічно забарвлених назв, у тому числі парафрастичного типу, на зразок *шляхетний звір, Великий Лис, заброда, пустельник, сновіда, ваша милість, великий приятель людства, великий вчений* та под. напр.: *Але поштивий краснолюдок... мав його за найшляхетнішого звіра* [Кон., с. 179] чи *Таж я Шпондерок, учений автор численних книг...* [Кон., с. 84], а І. Франко, відповідно до текстового задуму, називає свого лиса *царем, царем звірів, Гостромислом* і водночас *потворою, проявою, чудовищем* і под., напр.: – *Йди на землю і будь царем звірів...* [ІФ, с. 207] або *Всім цікаво знати, що воно за проява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити* [ІФ, с. 207].

¹⁹ Там само.

²⁰ В. Кононенко, *Символи української мови*. с. 150.

За допомогою номінацій авторам вдається створити неперевершені описи, які мали б зацікавити юних читачів, пор.: *Тож отой шляхетний звір і отой Великий Лис, вождь татар, що забирали в ясир курей і когутів, – це одна особа?* [9, с. 180] та *Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій... Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього...* [ІФ, с. 204] та виразити оцінне ставлення до казкового персонажа, пор.: *– І що то за мерзотник! І що то за катюга!... Та невже нема ради на того злодія?* [Кон., с. 13] або *Це ж, виходить, він мешкав під дахом лихого харцизяки* [Кон., с. 181] і *Ще вчора він був добрим знайомим нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра,... аж завив з переляку, а отямившись, почав утікати, – ледве хлипає* [ІФ, с. 204].

Загалом номінативне поле досліджуваного концепту охоплює і словотвірні похідні, і різні тропеїчні одиниці, і парафрастичні утворення, пор.: *Кроки все ближчали і вже були біля самісінького входу до лисової нори* [Кон., с. 179]; *Того самого лиса, що вдавав із себе пустельника* [Кон., с. 77]; *– Мене обікрали!.. – крикнув голосно той негідник, наче найшляхетніший звір, у якого кривдник відбирає плоди його праці* [Кон., с. 142]; *Напишіть просто, що ви зустріли великого приятеля людства на ймення Шпондерок – прошу не забути це ім'я! – великого вченого, автора багатьох досліджень, словом, лиса виняткової натури, гідного найвищого захоплення...* [Кон., с. 31] та... *він обережененько, лисячим звичаєм, виліз із нори* [ІФ, с. 203]; *Наш Микита закрутився, мов муха в окропі, що тут робити?* [ІФ, с. 201]; *Всі хотіли хоч здалека подивитися на нового гостя* [ІФ, с. 206].

Загалом сприйняття концепту в авторських текстах формується за допомогою етнокультурних, релігійних та інших смислів. Авторські (художні) концепти, що існують у свідомості письменника, наближені до потенційних образів, що виникають у результаті зіткнення загальнонародного розуміння з індивідуально-авторським. За словами В. Старка, „до концепту ми зараховуємо не лише набір необхідних і достатніх ознак, пов'язаних тільки з правильним називанням чи також із сутністю речі, а ще набір певним чином структурованих, повторюваних, стабільних асоціативних ознак”²¹. Отож, семантика концепту

²¹ В. Старко, *Концепт гра*, Луцьк 2007, с. 30.

виявляється в численних контекстуальних вживаннях, на основі чого вичленовуються його смислові характеристики як власне фактуальні, так і оцінно-коконативні, як ядерні, так і периферійні.

Аналіз досліджуваних текстів показав, що концепт „лис” є полісемантичним. До ядерних у його семантичній структурі, як і в етнотрадиції, у творчості обох авторів належать такі смисли:

- ‘той, що є хитрим’, напр.: *Однак хитрий Шпондерок не подавав і знаку...* [Кон., с. 29] і – *Та це непогано, що вони мене так бояться, – подумав собі хитрий Лис* [ІФ, с. 206];
- ‘підступним’, напр.: – *Я готовий роздобути для шановного колеги сотню пер за дрібну, дрібнісіньку, крихітну, як ця піщинка, послугу!* [Кон., с. 85] і – *Такого звіра не видано, не чувано, відколи світ світом і ліс лісом... На цьому можна добре виграти* [ІФ, с. 206];
- ‘лицемірним’, напр.: – *Навертати заблудливих гусок на праведний шлях – ось моє покликання! Допомогати сиріткам їх випасати – ось велика мета мого життя!... Знаєте, шановний колего, що я маю дуже м’яке серце!* [Кон., с. 31] і – *Сьогодні святий Миколай, ... ожививши мене своїм духом, мовив: „Звіре Гостромисле!... Йди на землю і будь царем звірів, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривдити моїх звірів”* [ІФ, с. 207];
- ‘облесливим’, напр.: – *Ох! – із запалом вигукнув Шпондерок. – Маю честь привітати вченого колегу! Моє життя також спливає за порпанням у книжках* [Кон., с. 30] і – *Підступіть ближче, я вам усе розповім, – лагідно і солодко говорив Лис* [ІФ, с. 206];
- ‘небезпечним’, напр.:... *з лісових хащів виглядає і глипає на неї блистрий і хитрий погляд, палочий і лютий погляд заброди Шпондерка, ... що тільки ї винюхував, де б який ласий шматок поцупити* [Кон., с. 77] і – *Он там... Он там... Он там... Ой, та ї страшне ж! Ой, та ї лоте ж!... – Стійте лишень, я вам покажу себе* [ІФ, с. 206].

Марія Конопницька більшою мірою акцентує увагу на надзвичайній кровожадності, ненажерливості лиса, що демонструють відповідні смисли, як-от: ‘той, що є надзвичайно жорстоким’, напр.: *Тим часом Шпондерок загриз останню гуску, облизав скривавлену пащу ї поглянув на поле бою палочим поглядом* [Кон., с. 92] або *Хижий Шпондерок дотримав грандіозної обітниці ї увесь лютий гнів за те, що гуски*

знов ожили, вилив на убоге звірятко [Кон., с. 169]; ‘злим’, напр.: *І він посунув до лісу, скипаючи від злості й лото форкаючи* [Кон., с. 142]; ‘ненаситним’, напр.: *Шпондерок... щойно зловив й задушив голуба, тож був ситий, схрумавши його до останньої кісточки* [Кон., с. 142], а відтак, ‘бридким і гидким’, напр.: – *Не залишу тебе тут біля того бридкого лиса, біля того гидкого розбійника* [Кон., с. 170].

Ядерними у семантиці концепту „лис” у казці Івана Франка, крім вказаних, є ще такі смисли, як: ‘той, що є нахабним і самовпевним’, напр.: *Дійшло до того, що він у білий день вибирався на полювання і ніколи не вертався з порожніми руками* [ІФ, с. 200] або *Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього* [ІФ, с. 200]; ‘пихатим’, напр.: *Надзвичайне щастя і його хитрість зробили його страшенно гордим* [ІФ, с. 200]; ‘хвальковитим’, напр.: – *Що ви собі думаєте! Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста і просто з базару курку вкраду* [ІФ, с. 200]; ‘страшним’, напр.: *Тим часом поголошка про страшного звіра розійшлася геть по всьому лісі* [ІФ, с. 206].

Нерідко в одному контексті реалізується відразу по декілька концептуальних ознак, як-от у контекстах:... *а що цей негідник був не лише жорстокий, а ще й лицемірний* [Кон., с. 142] і... *то не було сміливішого, вигадливішого чи спритнішого злодія* [ІФ, с. 200].

Обидва автори акцентують увагу на місці проживання лиса – лісі, норі, що засвідчує семантична ознака ‘звір за місцем локалізації’, пор.: *Тим часом із цієї нори обережно вигулькнула гостра руда морда...* [Кон., с. 83] *та... він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився в ньому з головою і заснув...* [ІФ, с. 203]. При цьому в Марії Конопницької нора частіше асоціюється з ямою, коморою, напр.: *А в тій ямі мешкав лис Шпондерок...* [Кон., с. 29]. Окрім того, письменниця демонструє глибокі знання щодо побудови, розташування лисячих нір, напр.: *Зазвичай лис вибирався з нори надвечір, а приходив уранці. З тією різницею, що, виходячи, він протискався вузьким підземним ходом, що вів просто до села, а вертався широким ходом з боку лісу – такий уже був ситий і гладкий* [Кон., с. 29] або *Хитрий лис мав кілька нір: одну викопав у бору, а друга чи третя виходила в поле* [Кон., с. 28]. Натомість в Івана Франка нора для лиса – це наперед домівка, хата, напр.: *Вже добре стемніло, коли Микита добіг до лісу, де була його хата* [ІФ, с. 203].

Для обох письменників важливо, щоб уявлення про лиса були зрозумілими й близькими дітям, тому й наголошують на типовій для цього звіра любові до курей, качок, гусей, заради яких він готовий ризикувати, проявляти спритність, вигадливість, пор.: *А вже як вибереться на лови – чи то до курника, чи до комори, то не було сміливішого, вигадливішого чи спритнішого злодія* [ІФ, с. 200] і *Сидів Шпандерок у кутку своєї комори й закінчував обгризати когута, пір'я якого розлетілося по всій ямі* [Кон., с. 29] або – *Бо лише куряче сокотіння і півняче кукурікання, не кажучи вже про гусяче гелготіння, децю заспокоюють мої нерви* [Кон., с. 178].

І Марія Конопницька, й Іван Франко добре обізнані з народними звичаями, що стосуються боротьби людей проти лисів, частіше безуспішної, пор.: *Скільки разів гонили його стрільці, цькували його хортами, ставили на нього капкани або підкидали йому отруєного м'яса, нічим не могли його доконати* [ІФ, с. 200] і – *Тут треба горщик із жаром узяти і того мерзотника з нори димом викурити!... Гукайте хлопчаків і рушайте на лиса з лопатами* [Кон., с. 14] або *Це жінки й дівчакі поверталися з полювання на лиса. І повернення не було триумфальним* [Кон., с. 29].

Як і в народній традиції (Стара лисиця від собак захиститься), об'єктивується в текстах інформація про протистояння лиса і собак, зокрема у Франка: *Псів уже наш Микита не одурить. Зараз пронохали, хто він, загарчали та як кинуться до нього* [ІФ, с. 201] та помітно образніше в М. Конопницької, напр.: *Шпандерок відчував гостру неприязнь до того песика Гася. – Паскудний псисько! – не раз казав він сам до себе, спльовуючи й глузливо кривлячись. – Ніколи не бачив брудкішого створіння!... Таж він рудий, як отой Юда-зрадник!* [Кон., с. 78].

Для стильової манери Конопницької більшою мірою властиве зосередження уваги на зовнішній характеристиці лиса, що дає змогу виділити семантичний компонент 'той, що має характерну зовнішність', в реалізації якого задіяні різні партоніми, як-от очі, зуби, пазурі тощо, напр.:... *із кущів край лісу час од часу вигулькує трикутна паща лиса,... а що вже морда – то геть розбишацька* [Кон., с. 89]. У Шпандерка палючі очі і гострі зуби (...*гостра руда морда з палочими очима й напрочуд міцними гострими зубами* [Кон., с. 83]); міцні пазурі

(*І яка ж то сила в його пазурах* [Кон., с. 13]); вуса, як мітли (*Тут він глибоко зітхнув, що вуса стали йому сторч, як дві мітли* [Кон., с. 178]). Авторка часто наголошує на рудому кольорі шерсті тварини: *Клапті рудої – лисячої – шерсті зачепилися за стеблини, за листочки* [Кон., с. 169]. На думку Г. Бідерманна, саме рудий колір хутра, що нагадує вогонь та зумовлює „зарахування звіра до свити диявола”, визначає символізацію образу лиса²².

Натомість Франко зовнішність Лиса Микити змальовує більшою мірою після того, як він побував у бочці з фарбою: відтак у нього *хвіст, мов з міді вилитий* [ІФ, с. 204], а сам він *покритий не то лускою, не то їсаковими колочками* [ІФ, с. 204].

Помітно розширюють семантику концептуалізованого образу індивідуально-авторські смисли, як-от у Конопницької: ‘той, що видає себе за вченого’, напр. – *Ох! – із запалом вигукнув Шпондерок... Я також пишу велике дослідження про розвій годівлі курей і голубів на селі. Я навіть розробляю проект нового способу будівництва курників* [Кон., с. 30]; ‘любить іронізувати’: *Зрозумійте, любий колего, що вроджена скромність не дозволяє мені ширше розводитися про свої чесноти* [Кон., с. 31] або *Навертати заблудлих гусок на праведний шлях – ось моє покликання!* [Кон., с. 31]; ‘фантазувати’: *Моя мати була сновиди і я успадкував од неї цю недугу!... Буває, ніч чорна, хоч в око стрель, а я, бідолашний звір, блукаю собі там між курниками, помежи хлівцями* [Кон., с. 178] або у Франка, де лис – це ‘той, що лицемірно видає себе за справедливого царя звірів’, напр.: *Лис Микита був добрим царем, справедливим і м’якосердим, тим більше, що тепер не треба було самому ходити на лови, засідати, мордувати. Все готове... приносили йому послужливі міністри* [ІФ, с. 208]; ‘є релігійно обізнаним’: *Сьогодні рано святий Миколай виліпив мене з небесної глини, ...ожививши мене своїм духом* [ІФ, с. 207]. Крім того, І. Франко, змальовуючи лиса, вводить етнонаціональний компонент, напр.: *Але як молоді Лисички в народних вбраннях задзявкотили тоненькими тенорами, то цар не міг втриматися. Його серце було переповнене, його обережність заснула, й він, піднявши морду, задзявкав і собі*

²² Г. Бідерманн, *Енциклопедія символів*, ред. и предисл. И. Свенцицкой, Москва 1996, с. 150.

по-лисячому [ІФ, с. 209] (Микиту підводять Лисички в українських народних строях).

Очевидно, обидва письменники свідомі того, що пишуть для дітей, тому нерідко називають лиса *бідолашним, бідолоахою, нещасним, бідним*, виявляючи, щоправда, у такий спосіб не стільки співчуття, скільки іронічне ставлення до нього, пор.: *Але цим разом бідний Микита таки помилився* [ІФ, с. 200] або *Аж скрикнув бідолоаха. А це що таке? З переляку він кинувся тікати, але сам від себе не втечеш* [ІФ, с. 204] та *Заплакав поштивий Теревенько над таким сумним кінцем нещасного звіра...* [Кон., с. 181].

Проведені спостереження повною мірою підтверджують думку Старка щодо обов'язкового аксіологічного складника в семантичній структурі концепту²³. В обох досліджуваних текстах концепт „лис” яскраво оцінно забарвлений. Проте в повісті-казці Конопницької він більшою мірою негативно маркований, тому основними компонентами символічного значення є ‘підлість’, ‘підступність’, ‘жорстокість’, ‘пожадливість’, ‘лицемірство’, що конотують осуд, засудження, несприйняття. Натомість у казці Франка компонентами відповідного символічного значення є насамперед ‘хитрість’, ‘спритність’, ‘відчайдушність’, ‘кмітливість’, які конотують поблажливе, іронічне ставлення до цього звіра.

Засобами лінгвалізації в аналізованих текстах обох авторів виступають численні тропеїчні засоби, як-от епітети *сміливий, вигадливий, спритний, страшний, лихий, дивний* та ін., у тому числі метафоричні: *бистрий і хитрий погляд, палочий і лотий погляд*, іронічно марковані: *справедливий, добрий, м'якосердий, шляхетний*; метафори *лагідно і солодко говорив, мудрість світилася в його очах* та ін.; порівняння: *мов муха в окропі, вдавав із себе пустельника*; іронічно конотовані парафрази: *цар звірів, шляхетний звір*; фразеологізми: *прикипів до лиса душею, Лиса й сліду нема* тощо. Письменники, відповідно до жанру, використовують поширені в казках гіперболізовані вислови на зразок: *...а лис мусив би забратися туди, де козам роги правлять* [Кон., с. 170] або *Такого звіра не видано, ні чувано, відколи світ світом і лис лісом* [ІФ, с. 206].

²³ В. Старко, *Концепт гра*, с. 30.

Про обидві казки можна сказати, що вони жорстокі, але справедливі. Зло, обман обов'язково мають бути покарані. У казці-повісті Конопницької краснолюдок Теревенько, який фальшує історію, не випадково потрапляє до підступного лиса Шпондерка, допомагає йому в його підлих діях проти сирітки Марисі, за що і покараний – згорають його пера й рукопис, а сам він так і не може зустрітися з іншими краснолюдками і буде мандрувати один, бо його товариші підуть іншим шляхом. За байдужість до тих, кого знає, зокрема дівчинки-сирітки, яку образив хитрий лис, життям поплатився й інший герой твору – хом'ячок.

Однаково суворо за погані вчинки наказані в обох творах і головні персонажі Лис Микита та лис Шпондерок. Першого, розкривши обман, розірвали звірі, другого у відчайдушному поєдинку смертельно поранив хом'як, пор.: *...люті за те, що так давали йому дурити себе, всі кинулися на нещасного Микиту і розірвали його на шматочки* [ІФ, с. 209] і... *але із Шпондерка витекло життя... Отак один дрібний хом'як, спокутувавши смертю свою колишню байдужість до спільних справ, урятував цілу околицю від лихого і підступного злодія* [Кон., с. 170].

Загалом обидва автори в змалюванні лиса виходять із його подібності до людини, коли найбільш поширені і національному світогляді ознаки звіра стають фіксованими носіями певних людських рис. Насамперед це усвідомлюють діти, які розмовляють із тваринами, вважають їх добрими, розумними або ж, навпаки, небезпечними і злими. Подібними до дітей багато в чому були і наші предки, для яких тваринний світ був водночас близьким і загадковим. Протягом віків людина збагачувала спектр найменувань, ознак, властивостей тощо з огляду на свої уявлення, оцінки. Усе це знайшло своє підтвердження в проаналізованих текстах. Спираючись на народне розуміння анімалістичних образів, Конопницькій та Франку вдалося створити переконливий казковий персонаж – лиса, який не може не сподобатися юним читачам.

Проведений аналіз засвідчив, що в досліджених текстах об'єктивується когнітивно багатогранний, полісемантичний, оцінно забарвлений концепт „лис”, вибір якого, активність функціонування, розгалужена система номінацій, художньо-семантичне осмислення зумовлені особливостями лінгвоменталітету та світоглядно-естетичних пріоритетів двох авторів. Письменники, з одного боку, передали етнокультурне розуміння концептуалізованого образу, а з іншого – запропонували власне

потрактування. Загалом мовна концептуалізація цього анімалістичного образу характеризується процесами антропоморфної аналогізації, що ґрунтуються насамперед на знаннях про ознаки, поведінку тварини та її зв'язках із людиною, а також аксіологічних стереотипах етновідомості.

Дослідження підтвердило необхідність студіювання художнього мовомислення Конопницької та Франка як творчих особистостей, які помітно вплинули на розвиток і становлення національних мов. Подальших ґрунтовних досліджень потребують, зокрема, інші твори для дітей Франка, а Конопницьку український читач ще продовжує для себе відкривати.

LITERATURA

- Бидерманн Г., *Енциклопедія символів*, ред. и предисл. И. Свенцицкой, Москва 1996.
- Вільчинська Т., *Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст.*, Тернопіль 2008.
- Гнідець У., *Література для дітей та юнацтва: концептуалізація поняття в контексті соціокультурного розвитку суспільства*, „Українська мова і література. Шкільний світ” 2011, № 1–2, с. 3–9.
- Етимологічний словник української мови*: в 7 т., ред. О. Мельничук, Т. 3, Київ 1989.
- Жайворонок В., *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Київ 2006.
- Кагановська О., *Когнітивний підхід до проблеми текстових концептів*, „Наукові записки Кіровоградського державного педуніверситету імені В. Винниченка” 2000, Вип. 22, Ч. 1, с. 249–263.
- Кононенко В., *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996.
- Кононенко В., *Українська лінгвокультурологія*, Київ 2008.
- Ніконова В., *Трагедійна картина світу в поезиї Шекспіра*, Дніпропетровськ 2007.
- Русанівський В., *Мова літератури для дітей*, „Мовознавство” 2006, № 5, с. 3–14.
- Словник української мови*: в 11 т., ред. І. Білодіда, Т. 4, Київ 1973.
- Старко В., *Концепт гра*, Луцьк 2007.
- Франко І., *Коли ще звірі говорили* [передмова до видання 1903 р.], [в:] І. Франко, *Твори*: у 20 т., Т. 4, Київ 1950.

Франко І., *Лис Микита. Коли ще звірі говорили*, упоряд. О. Яремчук, Київ 2008.

Франко І., *Марія Конопницька*, в: Франко І., *Зібрання творів: у 50 т., Т. 33*, Київ 1982.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ

Кон. – Конопницька М., *Про краснолюджів і сирітку Марисю*, [пер. з пол. Л. Андрієвської], Київ 2017.

ІФ – Франко І., *Лис Микита. Коли ще звірі говорили*, упоряд. О. Яремчук. Київ 2008.

SUMMARY

THE CONCEPTUALIZED IMAGE OF THE FOX IN THE WORKS FOR CHILDREN BY MARIA KONOPNYTSKAYA AND IVAN FRANKO: A LINGUISTIC ANALYSIS

The study is devoted to the linguistic and cognitive analysis of the conceptualized image of the fox in the prose work of Maria Konopnicka and Ivan Franko. Works for children are one of the most important means of national and cultural education and learning the native language. In the course of the research, many commonalities were found in the objectification of the concept of “fox” in Ukrainian and Polish linguistic cultures due to similar ethno-cultural semantics, the territorial proximity of the lands where the writers come from, as well as a lot of individual ones that testify to the author’s priorities and preferences. The conducted analysis showed that the concept of “fox” is characterized by an extensive system of nominations, is polysemantic, cognitively multifaceted, axiologically marked, and requires further thorough study, primarily in a comparative aspect.

Keywords: concept, linguistic-cognitive analysis, verbalization, author’s picture of the world, Ivan Franko, Maria Konopnicka.

POGRANICZA
KULTUROWE

Ina Szwed

National Anhui University, China

ORCID: 0000-0002-9225-2031

Рождество и колядная обрядность Брестчины в современных нарративах

Календарный обряд, функционирующий на микросоциальном и макросоциальном уровнях, доступен для внешнего наблюдателя в двух основных воплощениях: как сложный фольклорно-этнографический комплекс, разнокодовый “культурный текст”, перформенс, и как рассказ (гипертекст) – описание обрядов (много-составной рамкой которых часто выступает праздник религиозного либо светского характера). Это описание нередко перемежается исполнением (либо пересказом) календарно-обрядовых (реже необрядовых) песен, вербализацией календарных паремий (пословицы, поговорки, речения), примет, гаданий, образцов ритуальной речи (тексты, звучащие в составе обряда, реплики его исполнителей, благопожелания, проклятия, похвальбы, дразнилки и др.), клишированных запретов и их мотивировок, мифологических поверий, быличек о демонологических персонажах, активизирующихся в разные периоды календаря, календарной терминологии (хрононимов – названий праздников, почитаемых дней и периодов, своей внутренней формой указывающих на семантику праздника, обозначающих ритуалы, магические действия, исполнителей песен) и др. Эти явления, относящиеся к таким условно разделяемым сферам духовной культуры, как фольклор, язык, мифология и обрядность, хорошо изучены восточнославянскими фольклористами в сравнительно-типологическом

аспекте. Но такой подход, реализованный в основной массе работ по календарным ритуалам и праздникам, смещает на периферию либо совсем упускает из виду самих их агентов и их чувства, в том числе совместно переживаемые во время исполнения обрядовых практик и повествования о них. Отметим, что женщины старшего поколения, глубоко укорененные в локальной культуре, в свои автобиографические рассказы, воспоминания о семейных праздниках включают не только описания ритуально-обрядовой практики, поверья, мифологические предания и другие традиционные составляющие календарного гипертекста, но и повествуют о динамике личного опыта, внутригрупповых смыслов и оценок. Так, Анна Григорьевна Курилюк рассказывает нам:

Марыя пуд ёлочку хувалася, уд Ірода хувалася з Дытынкыю, пуд ёлочку, як йішла (*мифологическое предание – И.Ш.*). То [пры Польшчы] садылы ёлкі. У нас самых одна була высока. Хлопцы вбыралы на Роздво. На Роздво вбыруць! [А чым убыралы?] – Ёйгрушкамы! Драбына складная, складаюцца дві драбыны, вбыруць. Як засвітаць! Люды быгуць дывытыся, бо вжэ в нас ёлка горыць [смяецца]. А як одстоіць [свята], йгрушкі знімалы, а вона русла (*“так делаем мы”: описание ритуально-обрядовой практики – И.Ш.*). После смерти сына, наступившей вследствие облучения при ликвидации чернобыльской аварии, ель перестали украшать (зап. в 2013 г. от Анны Григорьевны Курилюк 1930 г.р., Большие Лыщицы Брестского р-на).

Сегодня полезно вспомнить о сближающих, объединяющих чувствах, которые мы по-настоящему разделяем в общих практиках и дискурсе праздника, в частности, совместно реализуя религиозный, этический, эстетический сценарий Рождества и колядной обрядности в целом. Фольклористы, использующие этнографический метод, могут непосредственно поспособствовать этому процессу активизации культурной памяти и работе с эмоциями.

Вниманию читателя предлагается текстологический материал, который условно можно разделить на три составляющие. Во-первых, это полученные на вопрос собирателя о традиционных обрядах, связанных с Рождеством и Колядами, реплики информанта, в формировании которых могут активно использоваться различные ритуально-мифологические жанры (календарный гипертекст). Во-вторых, это

устные автобиографические и биографические рассказы, нарративы семейного фольклора, в которых упоминается празднование Рождества и которые имеют выход в проблематику эмоционально-мотивационной сферы микрогруппы, семейно-группового самосознания, а потому могут стать оптикой рассмотрения особенностей преломления культурного и социального в индивидуальном, согласования событий празднования и их внутреннего переживания участниками. Такие устойчивые рассказы предполагают, с одной стороны, достоверность в изложении фактов жизни нарратора и его семьи, рода; с другой стороны, именно жанр автобиографии позволяет рассказчику акцентировать внимание на тех жизненных событиях и фактах, которые он считает наиболее существенными на момент повествования. Наряду с традиционными методами собирательской работы – беседы и интервью (см. материалы 1, 2), а также метода включенного наблюдения, использовалась форма самозаписи информантов-студентов (см. материалы 3), которых я просила рассказать о своей семье (но не специально о праздниках). Таким образом, третья составляющая текстологической базы – это фрагменты из письменных рассказов студентов Брестского государственного университета имени А.С. Пушкина о своей семье. В двух последних случаях без наводящих вопросов собирателя нарраторы среди значимых семейных событий и фактов называют такие календарные праздники, имеющие выраженный религиозный характер, как Рождество и Пасху. Имеющиеся в нашем распоряжении материалы свидетельствуют о том, что рассказы о праздновании Рождества активно включены в устную коммуникацию микрогруппы, в область семейного фольклора. Актуальным предметом дальнейшего рассмотрения могут стать нарративы о праздновании Рождества, не только репрезентирующие семью внешнему окружению, но и бытующие во внутрисемейном коммуникативном пространстве.

Рассмотренный текстологический материал записан автором и студентами Брестского государственного университета имени А.С. Пушкина, в основном от уроженцев и жителей сёл Брестской области, абсолютное большинство которых женщины послевоенных годов рождения, которые обычно охотнее и подробнее рассказывают о личном и семейном опыте участия в праздниках и их организации на семейном уровне. Он хранится в студенческой научно-исследовательской лаборатории «Фольклористика

и краеведение” названного университета. Нас, в первую очередь, интересуют рассказы о Рождестве, для которых характерна “Я”-тема.

Анализ нарративов

На вопрос “Как у вас отмечались Рождество, Пасха или другие праздники” можно получить ответы двух типов: *Как у всех* или *У каждого обычай свой, что як навучыцца’я* (зап. в 1990 г. от Олесик Надежды Петровны 1922 г.р., 3 кл. “польской школы”; ‘Отчэ наш’ польскэ вмію шэ”, – говорит о себе), д. Збураж Малоритского р-на). Анализ рассказов женщин старшего поколения о Рождестве, последующих после таких, на первый взгляд, противоположных констатаций, позволяет сделать вывод о сохранении инвариантности праздничной структуры. Общим местом в воспоминаниях о праздниках является акцентация подготовительного периода к нему, который создавал радостное ощущение предпразднования. Таким образом люди постепенно включались в атмосферу наступающего, “заходящего” праздника, а не пассивно втягивались в него “официальными организаторами”, как это бывает сегодня. Самые частотные глаголы в таких контекстах – это *готовились, убрали, соблюдали пост, ходили в церковь, варили, забивали (кабана)* (*К Рожэству всегда кабаны всі б’ют, о* (зап. в 2019 г. от Милевской Анны Федоровны 1944 г.р., 4 кл., правосл., переехала из д. Липники Пинского р-на, д. Валище)), то есть очищались, обращались к священному, готовили ритуальные блюда: *Ну так, як завсiгда пэрэд св’ятом, пэрэд Рожэством таксамо прыбыралыся. Но впэрш на Кобяду гатовылыся. На Коляду пыкл’и пырогы. Посна кутте була. Куттю тую варыл’и, йіл’и, і мак. Ну вобшэм, всё поснэ. А вжэ зваэтра Рожэство. Як хто міг, в кого якое богатство, срдэство було* (зап. от Олесик Н.П.). Что касается празднования “советского” Нового года, то от сельских жительниц нередко можно услышать типичное:

Булэ молодеэ [– отмечали]... А топіро шо ме отмічаемо? Нычого <...> Ну Новый год отмечалэ. [А как отмечали? Может интересное есть что?]. – Ну... *якое там, якей там інтерес був* – пособіралыся то падружке, то... то знакомые с муж’яме і... гулялэ, якеі ж там булэ, і отмічалэ. <...> У нас і в роду такого нэ було, шчоб ужя... Ну просто в роду співатэ любелэ.

Мнэго було э... півуній. <...> Ек якей празнік, собярямося й вся співаемо (зап. в 2020 г. от Базылюк Ольги Николаевны 1957 г.р., православная, местная, агрогородок Повитье Кобринского р-на).

Несмотря на свое “советское прошлое”, нарраторы 1930–1940-х годов рождения, в основном сельские жительницы, нередко концентрируют внимание на некогда практикуемом в их родительских семьях переживании рождения Сына Божьего, евангелических смыслов. Каждая семья после участия в Рождественской службе в местном храме собиралась в своем доме вокруг стола-“яслей”, в которых незримо находился Новорожденный Спаситель мира, и презентировала себя как счастливое семейство, наслаждающееся блаженством кротких. Ожившее в домашней атмосфере сосредоточенности молитвенного настроения предание о Святом семействе объединяло участников празднества ощущением светлой радости от взаимопринадлежности, благоговейного тепла и цельности домашности, а также от причастности семьи к возвышенному. При этом инсценировалось и переживалось скорее не то, что есть, а то, что желаемо.

Очень часто на вопрос “как появился определенный праздник” можно услышать ответ о том, что он – “давнее” наследие предков. *Ну як узнік, не знаю... Я не знаю, “з давніх”. Наприклад, сталі мої родітелі отмечаты, бабушка, дедушка. Вот ты знаеш, шо вот Паска, далей Труйца, Рожэство. Сначала, спэри ідэ Рожэство, а потом ужэ ідуць этыя святы, Громніцы...* (зап. от Милевской А.Ф.). Вместе с тем многочисленные нарративы свидетельствуют о понимании “носителями” традиции того, что наиважнейшее ритуально-обрядовое действие имеет основанием прасобытие – библейную сцену прихода Бога к человеку, рождение Сына Божьего – Иисуса Христа. Представления о ситуативном контексте этого прихода выступают мотивировками определенных ритуальных актов, о которых чаще повествуют представители старшего поколения. Так, уроженка д. Збураж Малоритского района вспоминает о “Колядах пэрэд Рожэством”, когда хозяин или хозяйка устилали стол сеном и *вносыл’і в хату снопа. А т’іпер слоік чы там стакан жыта нэсутъ. Т’іпер вжэ снопы мало в кого е, а тоді – снопа.* Необходимость раскладывания сена на рождественском столе (который сверху покроют белой (раньше – самотканой) скатертью и расставят на нее специальные

ритуальные блюда и за которым соберется вся семья) женщина объясняет, пересказывая характерный песенный сюжет о том, как Божья Мать родила Иисуса Христа в хлеву и спрятала Новорожденного в сене:

С'іно стылыл'і на ст'іл, пуд настылнык. Ёісус Хрыстос родывся на с'іновы. Як Прысв'ятая Дева йшла, просыла в чоловіка пырыночуваты. А він кажэ: “Хатынка малая, сым'я вылыка. Рад бы я вас прын'яты, дэ мні в хаты полож'еты?” А Вона кажэ, Прысв'ятая Богородіц'я, чы тая Маты: “Я нэ хотіла б спаты, нэ хочу я в вас ноч ночоваты, і нэ хочу я спаты, тылько мні міс'ц'е дэ-нэбудь полж'еты”. І вонэ, ну шо? “В хлыві, – кажэ, – хлыв вэлыкій, с'іно”. “Я пойду туды”. Пушла. Это тоді, пэрэд тым... с'іно на тое [пад абрус на Раство] клал'і, шо то на с'іновы [нарадзіўся Хрыстос]. І выйшла ёго ж'інка на двір. Прыйшладохаты. “Господар, уставай, шо в нас за новына! Над нашью... над нашим сараём засіяла зора, коло нашого хлыва!” І він выйшов, подывывся, кажэ: “То нэ есть зора й нэ есть старчыха нэ якая, то есть Божа Маты, Сына народыла”. І прыйшла тая Св'ята Божа Матыдохаты і кажэ: “Я в вас нэ хотіла і нэ ночоваты, тылько хотіла Сыночка своёго скопаты!” А Вона там скопала з вылкамы в с'іновы. І тое чырыз тое нэсуты с'іно на ст'іл. І на Роздво на трэцій дэнь прыймають. А на Водохрышчэ, на другу Коляду зноў... Тоді ўжэ хрыстыл'і Ёісуса Хрыста” (зап. от Олесик Н.П.).

Согласно ряду рассказов-воспоминаний, в этом праздничном воспроизведении прасобытия (важной составляющей которого остается жертвоприношение-кормление), кроме ныне здравствующего семейства, принимают участие приглашенные хозяевами души умерших предков, а также имеющие с ними мифологическую связь “вредители” – птицы, волк, мороз, например:

Кутте стоіть на столі. Як ужэ обыйдэш кругом еі і поставыш: “Мороз, мороз, ідыдохаты куттюпожываты. Куттю, пырога, всё шоб ты попробовав і шоб ты нас міцно нэ морозыв. Бо будэш морозыты, нэ дамо нычого, – такая була прыказка. А нэ будэш морозыты, сядай з намы вычэраты” (зап. в 2002 г. от Волощук Марии Петровны 1923 г.р., неграмотная, Бродятин Малоритского р-на).

Клычуть мороза: “Мороз, мороз, іды до кутті повэчэрай. Мороз, мороз, іды до кутті!”. Пойдеть. “А нэ прыдэш – нэкол'і нэ іды!”. О поріг стукають – батько чы там хто стукае, возьмэ поліно. І стукал'і тое там тоді. Я ж забуваюся вжэ. І такымы словамы: “Мороз, мороз, іды до кутті, а нэ ідэш, то нэ іды нэкол'і!” <...>. Клыкал'і вмерлых. Вмерлых

клькал'і: батька, матэр, діда, там хто... дйткы, ну вобшчэм родічов своіх. І покыдал'і нэ закрытэ на столе, і ложка, і окрытэ всё вгашчэнне. І казал'і: “Вмэрлы, прыход'тэ на вэчэру”. Это для вмэрлых. То тое было в моіх і там, і там [бацькоў і свёкраў] (зап. от Олесик Н.П.).

Такое нахождение семьи в прасобытии (Первособытии), ее единение со Святым семейством, “родителями” и природно-космическими силами служит гарантией безопасности и процветания всего рода, обновившего своё внутреннее единство (включая умерших предков), сплотившегося в режиме “лицом-к-лицу” в единое коллективное тело и дух. Ритуально-обрядовый комплекс, таким образом, сохраняет и обновляет семью, удостоверяя ее членам взаимопринадлежность и гармоничную включенность в макромир. Рассказчики осознают, что архизначимое Первособытие свершилось тихо и неприметно: Мария и Иосиф, придя на перепись в Вифлеем, не нашли места в гостинице и остановились в пещере для скота (а в песнях, как в пересказанной выше, – в хлеве), где ночной порой и родился Младенец Иисус. В многочисленных вариациях песен (нередко имеющих книжный характер) акцентируется мотив рождения Сына Божьего в хлеве, в такой бедности, что Его нечем спеленать и прикрыть:

Спы, Ісусе, мылэнькый, засынай.
Ты прыйшов відкрыты дорогу в рай.
В хліві у бідноці, сэрэд тварын
В Свіці народывся Госпадэнь Сын

(зап. в 2007 г. от Марковской Натальи Владимировны 1973 г.р.,
БГПУ им. М. Танка, переехала из Ляхович Брестской обл., Жабинка).

Мотиву тихого рождения Сына Божьего в хлеву сопутствуют мотивы чуда (“Пастыри играют! Чудо, чудо возвещают!”), всеобщего ликования, радости. Именно колядовщики со звездой приносят “весёлую новину”, славят Христа, поют тропари и кондаки празднику. Обходы звездарей чаще всего начинаются с песни “Радуйся” с соответствующим припевом:

Добры вэчэр тобі,
Панэ господарю, радуйся!
Ой, радуйся зэмлэ.
Сын Божий народывся!

Застылайтэ столы
Та всы кылымамы, радуйся!
Ой, радуйся зэмлэ...
Сын Божий народывся!

(зап. от Марковской Н.В.).

Чувство великой радости и удовольствия поддерживается также игровой, карнавальная стихией, которая достигает пика после Рождества, на “Шчодрик”. Таким образом, аполоническому началу сопутствовало начало дионисийского буйства. В ритуальных – сакральных и остенсивных, коммуникативных и интерактивных по своей природе – обходах домов могли быть представлены оба эти начала. Приходящие к медиативному каналу – окну хозяйского дома – колядовщики как посланцы из иного мира своим телесным присутствием (нарраторы обращают внимание на костюм, специальную атрибутику, тембр голоса, поведение, различные комбинации взаимодействий, ресурсы зимней природы и др.) изменяли действительность как на физическом, так и ментальном, психологическом уровнях, формировали ее особую форму, в которой со-присутствует иномирное (как священное, так и демоническое). Эти ритуализированные агенты, используя различные традиционные схемы формирования среды и упорядочивания опыта (своего и присутствующих акторов) участия в ней, соотносят этот опыт с ритуально-обрядовыми смыслами и ценностями, которые маркируют священное. (Здесь возможно рассмотрение реальных принципов ритуально-обрядовой практики как гибких наборов схем и стратегий, приобретенных и развернутых воплотившим их агентом.) Важная роль в моделировании присутствия самого Бога во дворе и доме хозяев отведена исполняемым колядовщиками песням, перформенсу. До сих пор многие нарраторы старшего возраста осознают важность предписанной традицией гендерно-возрастной дифференциации групп ритуализированных агентов, особенностей их перемещения (приход именно под окно), музыкального сопровождения, наличия колядной (яркой, разноцветной, с фигурками животных и горящей свечой) звезды, исполнения колядки с сюжетом “Бог ходит по хозяйскому двору” и др. Примером может быть запись, сделанная от жительницы деревни Валище Пинского района:

Яшчэ-но *заходзяць под окно*, ніколі ж под окном ходылі, і *не то шо старые*. Як насобіраюцца уже такія, бы твой [зварот бабулі да ўнучкі] папа тэпэрыка, ды гэто хросны, да гэтой... [мужчыны 40–50 гадоў]. То тыя бралі *гармошку*, да ішлі, да коб ім водку ставілі. А вот такія як вы, да дэвочкі, ны ходылі ў калядныкы, толькі *мальчыкі*. Девочкі ходылі ў шчодрыка, а мальчыкі ходылі ў калядныкі, вот эту самую *звезду робілі* і всэ. І воны й прыходзяць на двор і гаворать: “Добры вэчор, пане-дядько, з празніком, з *Рожэством Хрыстовым! Судыў Буг дождаты, суды, Боже, пэрэсвятковаты, дай зноў за год дождаты!*”. І кажэ: “Розрешы, кому пісню заспэваты (вот скажут мальчыку ілі дэвочкі якуй, і гэтэ...). Вот яны вжэ і начынають. Альбо хазяіна, хазяіну спэвалі так [спявае]: “Ой, устань, пане, по твоему двору сам Господь ходыть, // Сам Господь ходыть, // Жытэчко родыть. Святы вечур!” (зап. от Милевской А.Ф.).

Эта запись, среди прочего, интересна отражением, с одной стороны, нацеленности ритуально-обрядовой практики на “непрерывное” будущее малой группы, инсценирующей свою связь с божественным миром, а с другой стороны – осознанием важности цикличности человеческой жизни, которая проживается поэтапно, от одного большого годового праздника до другого. Иномирные гости – колядовщики со звездой, апеллируя к сакральной силе и власти Бога, присутствующему “здесь и сейчас”, в хозяйском дворе, желают главе семьи (а в его лице всем остальным ее членам), пережив состояние нынешнего праздника и сопричастности своей группе и универсуму, не выпасть из круга годовых праздников, чтобы через год снова оказаться в Первособытии Рождества (выделено курсивом). Вербализация пожелания, проведя праздник, дожить до следующего, можно считать общим местом нарративов: *Водохрешченне, Сьвяты вэчур... ‘Дай Бог, дождаты Водохрышч, і дай Бог, провысты, шоб другога дождаты’, – так казалы* (зап. от Волощук М.П., без образования, местная, Бродятин Малоритского р-на).

Нельзя не отметить, что женщины старшего поколения, несмотря на возраст, нередко воспроизводят ритуально-обрядовые сценки по памяти, стараются именно петь, а не пересказывать песни:

Т’іпер Новы год першого, а тоді Новы год чэтырнац’ятого ж був. <...>
Вс’яких колядыв мніго, хто якые вмів! <...> На Рожэство, значыць <...>

вперод подыйдуть колядныкы пуд хату і в окно крыч'ять: “Кажы, кажы, дедойко, колядоваты!” – “Колядуйтэ, колядуйтэ!” То мэнчі співаюць мэнчі пісьні, а вжэ старіші коляднэкі – більші – давнішніх, більшых, довшых. А малыі попэрш “Вышэнькы” співаюць [спявае]:

В саду, в саду вышня стояла, гэі Рожэство, вышня стояла!
 З тэі вышэнькы гіскарка впалá, гэі Рожэство, гіскарка впала!
 З тэі гіскаркы свічэйка встала, гэі Рожэство, свічэйка встала!
 З тэі свічэйкы річэйка встала, гэі Рожэство, річэйка встала!
 В тэй річэйці Господь купався, гэі Рожэство, Господь купався!
 Господь купався, в срібло вбрався, гэі Рожэство, в срібло вбрався!
 У срібло вбрався, сів на кріслэчко, гэі Рожэство, сів на кріслэчко!
 Сів на кріслэчко, песеньку паёт, гэі Рожэство, песеньку паёт!
 Песеньку паёт, шэй отсылаёт, гэі Рожэство, шэй отсылаёт!
 Шэй отсылаёт до пана Бога, гэі Рожэство, до пана Бога!
 До пана Бога, до чоловіка, гэі Рожэство, до чоловіка!
 – Ой, чоловічэ, вэйдэ-но на двір, гэі Рожэство, вэйдэ-но на двір!
 Вэйдэ-но на двір, шось тобі дасть Біг, гэі Рожэство, шось тобі дасть Біг!
 Ой тобі дасть Біг дві копы грэчкы, гэі Рожэство, дві копы грэчкы!
 Дві копы грэчкы на варэнэчкы, гэі Рожэство, на варэнэчкы!
 А трэтю – жыта на пудпалочкы, гэі Рожэство, на пудпалочкы!
 Кудах-тах! Дай, дедонько, коляднэк!

(зап. от Олесик Н.П.).

Как видно из примера, песни с мотивом “Бог в хозяйском дворе” имели также и магический смысл обеспечения всяческого, в том числе материального, благополучия семьи в следующем году. Кудахтанье (Кудах-тах) и другие звукоподражания писку детенышей животных, издаваемые детьми, материализуют приплод домашних птиц и животных, который должен случиться в грядущем году. Точно также находящийся у окна с улицы хозяин ведет ритуальный диалог с хозяйкой, находящейся внутри дома. Он спрашивает, видит ли она его за стогами и копами, на что она отвечает отрицательно и вопрошает, видит ли он ее за овощами, на что слышит “нет”. Это должно обеспечить желанный урожай следующего года.

Связь всего коллектива с иным миром, своеобразное раскрытие границ между человеческой и не-человеческой сферами и переживание опыта своеобразной стихийной интеграции как внутри человеческого коллектива, так и с иномирьем, проявляется в антиповедении (в пер-

вую очередь молодежи, парней), о котором часто вспоминают представители старшего поколения. В таких “окультуренных” формах, как снятие калиток, переворачивание туалетов, затаскивание транспортных средств и хозяйственного инструментария на крыши и деревья, закрывание дымоходов, вымазывание окон, поливание около порогов водой (которая должна замерзнуть и сделать площадку скользкой, а открытие дверей невозможным) и другая “школа”, безудержное веселье, подогретое употреблением “ритуального спиртного”, в частности самогонки, своеобразно высвобождается дионисийная стихия. Характерно, что рассказчики подчеркивают то, что на такие “проделки” молодежи никто не обижался, а у самих “шкодивших” возникали общие эмоции, сильное чувство взаимосвязанности.

Здесь может вестись речь о реализации такой важной черты праздничной культуры, как карнавализация, со свойственными ей временным отказом от существующих социальных норм и “переворачиванием” социальных иерархий¹. Не только в известной концепции М.М. Бахтина, но и в большинстве авторитетных исследований праздничной культуры отмечается, что праздник – это выход за границы существующего социокультурного порядка, ситуация санкционирования культурой трансгрессии ею же самой установленных норм и ценностей; это “нырок в хаос, в саму стихию жизни”, когда *общество высвобождается из навязанных норм, смеётся над своими богами, началами и законами – короче, упраздняет само себя*². Согласно рассказам участников обрядов, подобное поведение могло приобрести этический и “испытательный” смыслы, например, когда молодежь совершила “ритуальную кражу” дров у зажиточных хозяев и переносила их во двор бедной вдовы. По тому, насколько быстро и хорошо живущая в доме девушка вымыла измазанное парнями окно, судили о ее хозяйственности и готовности к браку.

Одним из значимых эпизодов завершения праздника как на общественном, так и частном уровнях является очерчивание и защита границ “своего”. Оно приобретает различные масштабы; от космическо-

¹ М.М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Москва 1990.

² О. Пас, *Поэзия. Критика. Эротика. Эссе разных лет*, Москва 1996, с. 25.

го в колядках о возведении крепкого забора вокруг централизованного Мировым деревом хозяйского двора до микромасштабов дома и сараев при их обходе хозяином. Например, женщина рассказывает, что в день завершающего Колядный период Крещения Господнего (“Вадохрышча”) ее дедушка трижды обходил с колядным снопом хозяйские строения:

[Кладуть] сіно, сіно пуд настільныком, а солома сто’ела, снопок жыта в кутковы. І от із тым вжэ снопом, што стоіть, то мы раньшэй, так я робыла *з дідом, то мы* на Вадохрешчэнне, то мы бралы снопа жыта, ходылы кругом будынка. Дід “Отчэ наш” говорыв. Я шэ *тоді була смаркач, о, а він вжэ там камандував!* Того снопа прынысэ, поставыць. Ёго змолот’еть і даюць скотыны, коб скотына вылась харашо (зап. от Волощук М.П.).

Попутно отметим, что хотя праздник в целом предстает как особое состояние социума, которое связывает людей между собой и с иным миром, нарраторы довольно четко разделяют традиции общественные (например, всем селом ходили в церковь, к местнотимым источникам, к проруби в Крещенье и др.) и частные, внутрисемейные.

Что касается рефлексии подлинно праздничного состояния, то она внутри традиции возможна только вне самого праздника, в частности в рассматриваемых нами рассказах-воспоминаниях. Причем перформативный характер имеет не только вербальное, социальное и эстетическое действие в ритуальных актах и празднестве вообще, но и само высказывание о них перформативно (оно связано как с представлением тела, так и с созиданием социальной действительности, выработкой индивидуальной и коллективной идентичности). В рассказах-воспоминаниях о Колядах, праздновании Рождества, как отмечалось выше, просвечивают практики, образы, концепции и идеалы, связанные в традиционной культуре с гендерно-возрастной идентичностью; рассказчики, обращая внимание на ритуальные образцы взаимодействия, с позиции настоящего времени – повествования – оценивают себя, родных и близких. Чуть ли не общими местами рассказов представительниц старшего поколения становятся оценка, подчеркивающая неудовлетворенность их нравственных и других чувств, а также конструкция “раньше было лучше, чем сейчас” – см., например, выделенное курсивом и полужирным шрифтом в материалах 1, а также:

[А касцюмы якія-небудзь у каляднікаў былі?] – Ну як хто хотев. А Бог іх знае. Пры нас ужэ... Знаеш, ніколі якіе-то такіе, то вжэ... *Повыдумлялі шчас*, вжэ які-то ўжэ ходять, ужэ вбіраюцца... *а тогда* так, деткі ходылі... як, ну конечно, крошккі оденутся <...> Інтэресно было, то шас, не, шас ны то совсем, раньшэ было інтэреснее. Да! Вот такыя дела” (зап. от Милевской А.Ф.).

Нарратив, согласно Дж. Брунеру³, совмещает две стратегии – линейную (последовательность событий) и нелинейную (осмысление событий в терминах “интенциональных состояний”, иными словами, оценок), причем оценка подчас может быть оторвана от события празднования и приписана нелинейным объектам (буквально – текстам, вещам, блюдам, напиткам и т.п.). Эмоциональная оценка репрезентирует положительные чувства нарратора, вызванные объектом, его действиями, состоянием и т.д., обычно это радость, веселье, реже удивление и др. – см. оценку колядной звезды, исполнения песен, одаривания колядовщиков:

А з звіздою ходыл’і, то вжэ тым платыл’і *ліпш*. З звіздою подыйдуть – *хорошу* таку! Побул’і, то вжэ вэльмы тоді співаюць, “Рожэство” співаюць *хорошэ*, “Новая радость”, “Предвечнэй” або “Радуйтэся!”. Ну коляды вжэ *хорішчы, більш*. То тылько дытячы найпэрш співаюць, малэнькы. То тоді вжэ і тые [більш]. В окно... а звізда на кыёчковы, крутыцц’я. І так о зробр’яць: в сэрэднэ свічка горыць, стоіть там колочок такый. І звізда – крыла зробр’янэ, крутыцц’я кругом. *Така хороша!* (зап. от Олесик Н.П.).

Антонимом слова “хороший”, как известно, является “плохой” (неприятный, гадкий), и он используется в основном в двух взаимосвя-

³ Этот же автор утверждает, что именно через повествование мы создаем и воссоздаем самость, которая, в свою очередь, является продуктом нашего повествования, а не некой сущностью, которую нужно искать в глубинах субъективности. Построение самости не может происходить без способности к повествованию. Как только мы обретаем эту способность, мы можем создавать самость, которая объединяет нас с другими, позволяет нам выборочно вспоминать наше прошлое, одновременно формируя себя для возможностей воображаемого будущего. Но нарративы, которые создают и трансформируют наше “Я” (self-told narratives), мы получаем от культуры, в которой живем; мы практически с самого начала являемся выражением культуры, которая нас питает. Но сама культура – это диалектика, избилующая альтернативными повествованиями о том, чем является или может быть самость. И истории, которые мы рассказываем, чтобы создать себя, отражают эту диалектику (J. Bruner, *Self-making narratives*, [in:] *Autobiographical memory and the construction of a narrative self: Developmental and cultural perspectives*, Mahwah, London 2003, p. 209–225).

вязанных контекстах: при отрицательной оценке тех людей, которые отказываются впустить в дом колядовщиков и/или одарить их, а также оскорбительных песен, исполняемых обиженными гостями в адрес таких скупых хозяев:

Тоді вжэ на Куготы прыходыл’і і співал’і вжэ. Скажуть там, попросяць
господаря: “Кажы, кажы, дедонько, куготаты”. “Куготаты”, – там скажэ.
Як нэ одкажэ, то співаюць *гыдку* пысню:

А в сій тэі хаты
Нэма чого даты,
Сучка вэртыщ’я [смяецца],
Тое [пропущено слово, обозначающее выделительную функ-
цию телесного низа. – И.Ш.] сядовыщ’я!
(зап. от Олесик Н.П.).

Лексика, связанная с результатами незрительных восприятий, с вкусовой, осязательной, ольфакторной или тактильной оценкой, хотя не так часто, но всё же присутствует в воспоминаниях о празднестве. Она также положительно окрашена. Приятную вкусовую оценку получает вкус запеченого мяса, колбасы, хлеба, пирогов (душистый, ароматный); положительна оценка чистоты убраного дома (который мыли настойкой полыни), запаха сена, ладана; ощущение согревающего тепла печи, теплой еды:

[Мама] рубает [стегно] і чыгуньчык такой 15 чы 12 літров, і яго ў печку.
Так. І вжэ вэчорам, корочэ, вынімае гэто, это мяско, а оно *пахнэ-пахнэ на ўсю хату!* Кажэцца... А всем жэ пост! Эта шчас ніхто не пасціцца, а раньше все пасцілісь. І она токо прыказвае: “Крый Божэ, токо мяса не йыштэ севоння”. Но як жэ ты нэ з’ісы того мяса, еслі оно так пахнэ на ўсю хату! Хоть, кажэцца, мама пошла в цэркву, а ты, хоть чуть нада ўшчышнуты гэты мяско, понімаеш [смяецца] (зап. в 2019 г. от Марчук Ольги Ивановны 1956 г.р., переехала из Овсемирово Столинского р-на, Пинск).

Превышение силы звука (громко поющий, смеющийся, ликующий, шумящий, вплоть до распатывания дома) также имеет положительную оценку. Приведем характерный фрагмент рассказа жительницы деревни Бродягин о “настоящих колядниках” с овечьими хвостами и “харошай” звездой:

[Каляднікі хадзілі] по сыловы. Пэрэд йімы ставылы столы, кладуть пырога, кувбасу, бутылку. Воны быруть. В йіх хвосты тыі овэччы почапл'ёные. То воны называлысь справэдывы колядныкы. Прыдуть з чужэе деревні, Гвозніц цы там Язвін, і ход'еть, *і спывають*. Прыдуть до хадзеіна, звызда такая була зробл'ена *хароша*, і крутять у вокні і спывають “Новая радость”, но яе нэ помню, забулася вжэ. Вход'еть дохаты, до хадзеіна, хадзеін зазывае, зазывае дохаты, дае бутылку, ковбасу. Вжэ воны в хаты спывають. *Як заспываюць, так тая хата і запытаеце, як вжэ воны спывають...* Мніго разных пысэнь пырыспывають. *Ох спывалы!* (зап. от Волощук М.П.).

В нарративах частотны понятийные эквиваленты зрительных ощущений. Положительная зрительная оценка обусловлена показателями многоцветия и апелляцией к первому члену семиотической оппозиции “свет–тьма”. В частности, цветовая и световая лексика очень часто употребляется при описании основного атрибута колядования – крутящейся разноцветной звезды с горящей свечой в центре:

Ходілі калядовалі на первый день. Прыходылі. Ніколі ішэ здавніх, дык рабілі вот такую во звезду, ну на петы, і туда вставлялі свечку, коб она горіла, а этые рогі этой звезды, ну з бумагі, але чым-то іі про... это, промочвалі, коб она светілася. І вот як туда свечку ставлять, там красны, зелёные і... Гармошку бралі, і ходылі колядовалі (зап. от Милевской А.Ф.)

Примеры текстологического материала

- (1) Колядный гипертекст, возникший в 2019 г. в результате диалога вопрошающего собирателя – студентки филологического факультета Семейко А. и ее соседки-рассказчицы – Шпырко Валентины Романовны 1948 г.р., православная (деревня Горбаха Ивановского раёна Брестской области); расшифровка автора статьи.

– *Давайце пагаворым пра зімовыя святы. Як у нашай вёсцы адбывалася калядаванне, шчадраванне?*

– Сідьмого январа, это вжэ начыналысь Кобляды. На первый дэнь у нас ходылы колядоваты. Колядовалы в нас, ну молоды хлопцы, такыі ж мужыкы, жэншчыны ны ходылы, тількы мужыкы. І розбывалы воны, пімерно... *тыпэр в каждую ж хату быжэть по пять раз, а то*

воны на участкы розбивалы. Ну, вытэ, значыць, в тую сторону ідэтэ, мы туды, а вытэ туда. Ну тры там групы собыралося ілі чытыры, я вжэ добрэ ны помню. Воны собыралыся, ішлы, проколяднують, і вжэ собыраюцца в одну хату, там жэ ж воны... А колядныкы як ходылы, кажна, в кажнуй хаты ім давалы, хто бутылку, хто можэ повбутылочок водкы, багаччы...
– *А грошы не давалі?*

– Грошый ны давалы, не, грошый ны було. Ковбаску обізательно. Ужэ помню, мама опікае, это, каэтэ, колядныкам будэ колбаска [смяецца]. Ну і вжэ воны насобыраюць, хто сало, ну такое во ж, насобыраюць і сходяцца в одну хату, і вжэ воны тамыкы і на вторый дэнь, і на трэтій, ну покуда всё попыють, поідять [смяецца], во. Ну, Коляды в нас святковалы тры дні: первый дэнь, втарый, трэтій, чытвёртый дэнь – это в нас родовый шчытаецца, тожэ ны робылы. Бо то ж родовый дэнь – это тожэ ж шэ свято, і всё. І тамыкы вжэ ны робылы, потому шо там до Крышчэння вжэ ныльзя робыты нычого. Трынаццотого, ну это святкы булы, трынаццотого Шчодруха. Тожэ собыралыся хлопцы, ходылы шчодроваты, так точно, бы колядоваты, по хатах. І тожэ, ім тожэ ж давалы всё, хто шо, водку давалы [смяецца]. А дэвкы собыралыся і гадалы, у нас на Шчодруху гадалы. Хлопцы, дывкы собыралыся в одну хату тамыкы, ну вжэ хто як міг, там гадав. Я помню, гадалы так, шо выходыш на двір, чырыз хату кыдаіш обув, знымаіш тамыкы сапожкы, чы шо тоды, і быжыш дывысса, в яку сторону упав носок, туды, туды, значыць, в тую сторону замуж підыш [смяецца]. Шэ шчыталы забора: пара ны пара, пара ны пара. Шэ помню такое гаданне, ну там в нас, прымерно, тры дэвкы, тры хлопцы прышло в хату. Мы бэрэм шість громадочок сыным зерна, ідэм ловым курыцю, пускаім тую курыцю, і чыю громадку пэршу поклное, значыць, тая замуж підэ в гэтом году. Ну шэ дрова, побыжымо до сусідов, вкрадымо дров охапок, прыташчымо, вжэ шчытаймо: пара ны пара, пара ны пара. А, ныма пары, значыць, шэ ны підэш замуж. Ну, а вжэ... шэ як палылы, я помню, бумагу, мы палылы на заслонцы, ну такэ було гаданне всякэ. А вжэ на Шчодруху шэ мама пыкла бліны завсігда. Такы в нас обычай був, шо трэба було пычі бліны. Еслі е дівчына в хаты, бырэ бліна, выходыть на уліцу і слухае, в якому, в якій стороні собака забрэшыть. Як забрыхав собака, прымерно, і туда, в тую сторону ты підыш замуж. А на другый дэнь после Шчодрухы – это вжэ Новый год.

– *Стары Новы год?*

– Да, Старый Новый год. Тожэ, вранэнько встаеш, і ідэш, такое було гаданне: ідэш, встрэтів мужчыну, [пытаеш] ек яго зваты? О так будэ і твого му[жа], чоловіка зваты. Гэто такое було гаданне. Ну і всё ж, Новый год прошов, этой Старый Новый год прошов, тоді вжэ будэ Крышчэнне. Крышчэнне – это начиналося восімнаццотого, Водосвят такый называвася,

после обіда святылася вода. А дэвятнаццатого – вжэ Крышчэнне, тожэ вода святылася. І тожэ вжэ тамыкы было в нас тры дні і завсегда дваццать второго [января] вжэ в нас шчытаецца: “Тік, ны дотік, і Коляда втік”. Такое было [смяецца]. “Тік, ны дотік, і Коляда втік”, такое было праздноваанне. І вжэ всё, вжэ тоді после гэтого “Тік, ны дотік, – кажуть, – Коляда втік, да кудэлю прывалыв”, да ужэ можно вжэ: і вышываты, і шыты, і пр’есты, і всё можно вжэ было после гэтого.

– Скажыце, ці пераапраналіся падчас Калядавання і Шчадравання?

– На Коляды ны пырыпраналыся, просто так ходылы в одэжках, а вот на Шчодруху робылы коня, пырыпраналыся, вжэ тамыкы одівалыся хто в шчо. Моглы мужчыны одітыся і в этого, і в жэнішчыну, ну тако шутковалы, такы пісні булы всё в сылі. Я помню, коня робылы. На тому конёвы сыдыть чоловік чы хлопцы молодой, і по хаты вжэ с тым конэм йіздыть. Во такое было, весело было! *Тэпэр ны колядують узрослы, тэпэр большынство діткы колядують. А тоді ж всё взрослы, тоді діткы ны колядовалы.* Молодыі хлопцы, такыі молодыі жонатыі мужыкы.

– А ці насілі ў нас зорку, ну звезду, можэ бачылы колы?

– Да, абізательно, звезду і вертеп. Звезда абязательно була, звезда красіва була, крутылася, там і свічкы поставлять, світылася, красіво было! З звездою ходылы. Без звезды – шо ж то за колядныкы, без звезды?!

– А як прасілі дазволу пакалядаваць, пащчадраваць?

– Ну, одын прыходыть у хату і пытае: “Чы розрышытэ нам поколядоваты?”. Ну вжэ ж хозыін кажыть: “Розрышу!”. Можэ, булы такыі, которы ны розрышалы, ны знаю я [смяецца]. А всё большынство... І гэтак і шчодроваты: одын прыходыть у хату і пытае: “Чы можна вам пошчодроваты?”

– А песня звычайна адна выконвалася ці можна больш?

– Не-е-е, много песень зналы. І колядныкы, і шчодровальныкы много песень зналы. І з гармошкыю дажэ ходылы! Гармошка, вот був в сылі такыі хлопцы ілі там вжэ мужык жонатыі і вмів граты на гармошкы. І з гармошкыю ходылы. Мало якыі быз гармошкы, всё з гармошкыю. Пісьні спывалы, всё под гармошку.

– А якімі словамі выказвалі падзяку гаспадарам за пачастункі, ці можна пагражалі за сквапнасць?

– Ну, дековалы і жылалы, вжэ: “Дай Бог, там вам там шчаст’я, здоров’я, шоб скотына вылася, шоб жыто родыло”. Так благодарылы.

– А вось на Новы год, калі ў нас ставілі ёлку? Перад Калядамі, ці перад самым Новым годам?

– У нас ёлку кода-то ставлялы пырыд Колядамы, пырыд Колядамы. Ставлялы ёлку, ну на ёлку цацок вжэ ж было мало, ігрушок всекых, а вішалы, я помню, канфеты, калачыкы куплелы. Всё, ёлку украшалы

только гэтымы. І вот ужэ на Новый год собираюцца там вжэ самы рідны, ну, прімерно, діты, ужэ такый пожылый хазяін, батько вжэ, він собирае всіх своїх внукув там, ну дітэй, а в дітэй вжэ ж есця діты, і внуку шчытаюцца, і по голінцы він одрэзуе. І вжэ тамыкы шэ добавлее конфет, шоб вжэ ж ны обіжалыся, і это по голінцы ёлкі это вручалы. Такое в нас було, это на Новый год, на Старый Новый год. Ёлку розбыралы вжэ, шчытаецца: “Підэмо-ка до діда завтра, будым ёлку розбыраты” [смяецца]. Ёлку розбыралы на чытырнаццэтэ января, на Старый Новый год. Это такэ празднованне було! Дітки маленькы, ім жэ інтэресно! Ой!!! Дід ужэ там ёлку... кусок одрэжыть голіны, і на тэй голіны канфеты там, баранкы вісяць, а канфеты вжэ ж старалысь... печенье тожэ вішалы на ёлку.

– Скажыце, а што гэта за свята *Вадохрышча* і як яно адзначалася?

– Ну то Крышчэнне, *Вадохрышча* – это Крышчэнне. Это шчытаецца, в нас так звалы *Другы* кóляды.

– А як адзначалі?

– У нас як адзначалы? В нас так... это, прімерно, восімнаццатого Крышчэнне, *Водосвят* называецца. Сімнаццатого в нас, вот я забула сказаць, шэ ж у нас пэрэд *Колядьмыма*, сьдмого, пырыд сьдмым, шыстого, йілы завсёгда на сіновы. І всё поснэ. І становылося двінаццэтэ посных блюду. Йілы на сіновы. І вот вторый раз вжэ йілы на.... Шэ вторый раз дэсь йілы на Крышчэнне, на *Водохрышча*. Прімено, в нас в сэм’і такога було ны заведено. На *Шчодруху*, *Шчодрэ* – это вжэ ставылы шчодрый, шчодрэ вычэру. Тамыкы вжэ була ны постна, а такая вжэ вычэра. А в нас у сэм’і було так, шо мы пырыд *Шчыдрухью* мы ны кушалы на сіновы, а пырыд *Водохрышчамы* знов сіно тое самэ ложыш на стіл, і знов постную еду йілы, это пырыд Крышчэннем, *Водохрышчамы*.

(2) Расшифровка беседы автора статьи со студенткой филологического факультета БрГУ им. А.С.Пушкина (зап. февраль 2022 г., Н. П., 19 лет, Брест).

– Как вы готовитесь к Рождеству?

– Вот Вы знаете, когда каждый раз мы готовились к Рождеству, всегда ж последняя неделя поста, она самая строгая, и мы готовились так. Во-первых, строгий пост, старались не смотреть телевизор, потому что мама говорит: “Ни музыка, ни телевизор... ведь Христос рождается в самые тяжёлые дни, когда *колдуны* могут тоже гадить [шепотом], всё это...” И для нас в Рождестве самое главное было – это сходить в церковь перед... ночью перед Рождеством, вечером на всенощное бдение. И ночью либо утром, когда там была служба... Но видите как, все говорят, что блюда –

главное, там попробовать мяса, всё вот. А для меня и для мамы – они нас [с сестрой] так воспитали с бабушкой, что праздник, во-первых, Рождество, для меня всегда ассоциировалось, что это *время чудес*. Первое, я всегда верила, что Николай Чудотворец разносит подарки и это всегда обновление. То есть у меня обновление шло не от Нового года, как вот календарный год сменяется, и это... Рождество, читается Евагелие “Рождество Христово”, начинается наша эра и вот это возвращение, когда идёт всё по кругу. Вот. Вы лучше задавайте вопросы, а то...

– *А как ты себя ощущаешь в этом празднике?*

– Вы знаете, часто я стояла на службе, вроде бы песнопение, “Херувимская песня” – это самое сложное и самое напряжённое в литургии. И “Милость мира”, когда нужно быть сосредоточенным на молитве. А я стою, а мне улыбаться хочется! Все спят. А на это Рождество – так вообще кошмар. Колядки, уже где-то третий час ночи идёт, все уставшие, а у меня подъем, я стою окрылённая! Я колядки пою-пою, и на удивление берутся высокие ноты. Я пою в хоре и пою первым голосом. Вроде бы должна устать, а я “опа”, кажется, мир перевернула б. Еще дома успевала, и колядовала, и ходила [в группе колядующих].

И знаете, действительно присутствие Бога было. Умиротворение. Получалось так, что последний год у меня было тяжелое такое состояние, и летом я находилась практически в небольшой такой депрессии. А вот Рождество именно принесло... после службы, когда уже батюшка благословил, всё, всех поздравил, я понимаю, что меня отпустило. Я понимаю, что жизнь началась заново. Вот это обновление... и я новая – самое главное!

И знаете, сколько... я просто попросила на Рождество, чтобы сдать хорошо сессию. Я знала, что я плохо учу. И Боженька мне подарил вот это... Я прошла сессию успешно, не волнуясь и вообще не переживая. Я вот верю в поддержку от Бога и в жизнь в целом – то, что это подарок для меня. Инна Анатольевна, столько пришлось в жизни пережить разных, и болезни, и это, много раз могла умереть, ну многие говорят врачи. И каждый раз вот так вот в подарок прошу, чтобы продлился год. У нас же, православных, есть такое понятие, как когда каждый год перед Пасхой благодатный огонь спадает. И на Новый год, на православный Новый год, на Рождество, я просто прошу, чтобы еще один год прожить, это... И Вы знаете, каждый год ниспадает благодатный огонь, и держится мир, и мы держимся. И я в чудеса верю. Это опыт, Инна Анатольевна.

– *А как вы дома празднуете?*

– А знаете, как, ну вот, мы приходим с ночной службы, обязательно накрываем стол, когда вот всенощное бдение перед самым Рождеством, мы сенцо постелем, там обязательно поставим постную еду, ну обычно

картошка или гречка на сене. Почитаем молитвы. Ну я пыталась маме в этом году втолдычить, что надо 12 блюд, но она не хочет никак [смеется].

Вот мы поужинаем потом и идём на ночную службу. А после ночной службы мы накрываем... уже всё – стол совершенно другой, всё богатое такое, всё мясное. И мы поём тропарь Рождественский и ужинаем. Обязательно десерт. И потом вручаем друг другу подарки рождественские. Ну как когда, иногда бывает до стола вручаем, иногда – после стола. А дальше – днём – к нам приходят гости, приходят колядники. А вечером иду отмечать со своим церковным хором. И потом в воскресной школе праздник.

– *А когда дома находитесь за праздничным столом, что чувствуешь?*

– Ну, во-первых, я понимаю, что мясо можно кушать. Когда пост, и я ем мясо, я понимаю, что это какое-то неблагословенное, не благословенное Богом, это еще какой-то запрет. И чувствуешь себя как-то немножко преступницей такой, которая шалит. И видите как, студенту нельзя без мяса, тяжело. Но ощущение, что уже на праздник всё: и телянчик благословенный, и свинка благословенная, и курочка благословенная. И уже как-то не боишься кушать, уже праздник как в полноте. Потому что, когда... и молочное, и сыры, всё вот, и сладкое, учат в пост воздерживаться, чтобы там дух, душа и тело, они устремились к Богу. На праздник понимаешь, что это всё не во вред. И на Рождество именно, и на Пасху меньше всего пить алкоголя, потому что вспоминаются слова апостолов “Вином не упивайтесь, в нём же есть блуд”. И как-то и не хочется. Оно понимаешь, что состояние... стараешься не пить все эти напитки, потому что такое состояние, Инна Анатольевна, просто не передать, ну радостное, целый день ходишь, как дурочка.

– *А радость от чего?*

– Сказать честно, от чего, не знаю, как это передать. Наверное, вот как будто Боженька приходит и до души дотронулся. И просто отнимается и боль, и вот эта усталость, и печаль – всё. И как-то на Рождество и сны такие снятся, что... Вот на это Рождество мне приснилось вот мое это состояние [“переходное”] как раз. Я в белом, я всё это, ну начало новой жизни и обновление. И вот такие сны, и так каждый год на Рождество что-то снится. Бывает, и бабушка покойная приходит, ну вот приходит. Обычно она мне не снится вообще. И знаете, как-то очень чувствуется вообще в целом как будто небеса открылись. И идешь иногда на улице, мороз, да, или колядуешь, или выйдешь просто прогуляться вечером, и разговариваешь, и как будто природа тебя слышит. У нас на Рождество всегда, Инна Анатольевна, может не быть снега на Новый год, но на Рождество всегда снег, всегда мороз, и всегда солнце. Никогда плохой погоды не бывает. Играет так. И знаете, вроде как зима, но прямо там такая весенняя зима. Хоть мороз, но весенняя зима. И настроение всегда

радостное. Я не знаю, как это передать, это можно только почувствовать, но как передать, я не знаю.

– А на Рождество к вам приходят гости?

– Знаете, вот у нас именно Сочельник – это только родные. Это мама, я, сестра и крёстная. Всё, больше мы никого не подпускаем. У нас с сестрой крёстная одна на двоих, она по совместительству тётя, и раньше была бабушка (ну а дедушек я не застала) – все по маминой линии. И всё. У нас как-то, знаете, мы боимся впускать кого-то в Сочельник. Когда кто-то приходит, мы их стараемся... “Потом, всё потом, приходите на Рождество, мы лучше вас на Рождество пригласим. Потом приходите”. А здесь бабушка приучила. Она говорила, что старица Макарьева, есть такая в православии, она говорит, что *колдуны* могут ходить по вечерам, особенно в Сочельник, это очень *напряжённое время*, что это очень-очень напряжённое время – прям перед Рождеством. Потому что Христос рождается – это *великое событие*, это самое... Более великое – это только Пасха. Рождество и Пасха. У православных два вот таких основных праздника. И мы только семьей [собираемся в Сочельник]. Вот это семейное, когда все собираются. Потому что я обычно приезжаю в отдельности от сестры, сестра потом как-то [приезжает]. И редко приезжает крёстная. А тут мы все вместе. И мы можем не встречаться в другие праздники, там на день рождения, но на Рождество – Рождество мы празднуем вместе. Либо мама приезжает сюда, в Брест, и мы тут все вместе празднуем, либо все едут домой [в Иваново]. Вот. И так каждый год. И уже вечером, где-то стараемся под вечер, после шести, приходят вот так гости. Ну, говорят, праздник как бы заходит, Святые вечера, и как бы колядуют, и в гости заодно заходят. И мы начинаем уже праздновать. Но сначала, конечно, с семьей всегда, с семьей. А потом уже с посторонними.

– А ёлку когда ставите?

– А вот ёлку... раньше, когда были младше, строго перед Рождеством. Новый год еще мы были без ёлки. Перед Рождеством, потому что бабушка рассказывала, что ёлочка пришла поздравить Иисуса Христа, а ее не пускали, там другие деревья были, все такие праздничные, а она такая скромненькая. А Боженька сказал: “Вот она и будет моим... как-бы символом моего праздника, моего Рождения”. И мы всегда перед Рождеством [ставим ёлку]. Ну, во-первых, у нас к Новому году относились не очень хорошо всегда. Мы никогда не встречали новый, но провожали старый. Вот. И поэтому где-то в четвёртых – пятых числах января мы ставим ёлку, где-то на Анастасию-узорошительницу, там 4 января была. Вот. И зажигали ее перед Рождеством обычно. И она стоит у нас до Крещения. Как-то был период, что ставили только сосёнку, потому что вот, знаете, такая живая. И мама говорит, что живая ёлочка, чтобы иголки были у нее

живые, чтобы пахла. Вот как праздник, ощущение, что Иисус родился в лесу. Ну, Инна Анатольевна, это сказка, просто сказка. Вроде бы как двадцать лет будет, но до сих пор верю, это вот время Рождества – это *время чудес*. И они всегда свершаются, и мечты сбываются. И даже звёзды по-другому поют. И на Рождество даже иногда слышно пение звезд. Можете себе такое представить?

– *Неа.*

– Морозная тишина, и такие вот отголоски, как бы флейта – не флейта. Но такое вот слышно. И небо играет. Всегда небо играет...

(3) Фрагмент из письменного рассказа студентки БрГУ им. А.С. Пушкина о своей семье.

Раньше мы собирались все вместе на каждый праздник. Со временем все разъехались, и видеться часто не всегда получается. Наша семья православной веры, поэтому мы особо почитаем так называемые церковные праздники: Рождество (7 января) и Пасха. Иногда мы все вместе собираемся у наших бабушки и дедушки по папиной или же у бабушки по маминой линии. Традиционно накрываем на стол, перед тем как есть, бабушка читает молитву “Отче наш”, и только тогда мы приступаем к еде.

Праздник Крещения до сей пор у меня ассоциируется с какой-то мистикой. Не секрет, что раньше именно в эту ночь девушки гадали на суженого. Например, необходимо в 00:00 обнять забор, посчитать количество штахет, если количество четное, то девушка в этом году выйдет замуж. О следующем гадании мне рассказывала учитель русского языка. В нем она принимала непосредственное участие. Для этого нужно два зеркала и свеча между ними. В этом зеркале-коридоре можно увидеть свою судьбу. Две девушки увидели суженых, а на учительнице зеркало треснуло и она так и не вышла замуж. Она строго запретила гадать, поэтому и для меня гадание – это послание от злого духа.

На праздник Пасхи ночью мы идем в церковь, чтобы освятить еду в корзинке (крашеные яйца, шоколадные конфеты, соль, кусочек мяса или же колбаса). Корзинку прикрываем бабушкиным ручником, который она вышивала еще в молодости. На утро, после прочтения молитвы, запаливаем свечу и сначала едим “посвяченную” еду, а только потом остальную.

Также мы традиционно празднуем Новый год. Вкусный ужин, украшенная елка и загадывание желания под бой курантов. Чтобы желание сбылось, в детстве я пробовала загадывать их по-разному. Например, под бой курантов нужно было почистить мандарин и положить под ёлку, а позже посчитать количество долек. Если оно четное, желание сбудется,

если нечетное – нет. Однако этот вариант мне не подошел – он сразу отбирал веру и надежду, поэтому таким образом загадывала его лишь раз (зап. 2020; К. С. родилась в д. Городец Кобринского р-на; Брест).

В **заключение** отметим, что использование нарративов о Рождестве и колядной обрядности, вычлененных из записей прямой речи рассказчика (информанта в случае интервью), а не опубликованных пересказов (фольклорно-мифологического материала) исследователей, позволяет не только “прочитать символы”, но и “проанализировать практики” (в терминологии Талала Асада) и связанные с ними эмоции, понять собственную иерархию смыслов рассказчика, а также группы, в которую он включен. Это обусловлено тем, что такие рассказы не только транслируют нормативные представления о том либо ином празднике и разнородные тексты, его образующие, но и собственные впечатления нарраторов о празднике, эмоции, связанные с его переживанием, различные оценки определенных элементов праздника. Интерпретация приведенных и подобных им нарративов может быть полезна для многоаспектного исследования (с подключением различных категорий феноменологии, функционализма, структурализма) обрядов и праздников, смыслов и ценностей, актуализируемых в их ходе, а также того, “что может происходить в любом конкретном наборе действий”. Инструментами такого анализа могут быть следующие формулировки К. Белл:

ритуал как выражение парадигматических ценностей смерти и возрождения; ритуал как механизм для приобщения индивида к сообществу и создания социальной единицы; или ритуал как процесс социальной трансформации, катарсиса, воплощения символических ценностей, для определения природы реального или для борьбы за контроль над знаком. Эти тезисы также являются ярким отражением вопросов, которые нас волнуют и, следовательно, указывают на то, как мы, задающие вопросы, склонны понимать мир, человеческое поведение, смысл и задачи объяснения⁴.

При исследовании проблематики, связанной с традиционными обрядами, необходимо учитывать то, что не только сами обряды и обрамляющие их празднества, но и рассказы о них являются продуктом переработки паттернов, предложенных традиционной культурой.

⁴ C. Bell, *Ritual. Perspectives and Dimensions*, Oxford 1997, с. 89.

LITERATURA

- Bahtin M.M., *Tvorčestvo Fransua Rable i narodnaâkultura srednevekov'â i Renesansa*, Moskva 1990 [Бахтин М.М., *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Москва 1990].
- Bell C., *Ritual. Perspectives and Dimensions*, Oxford 1997.
- Bruner J., Self-making narratives, [in:] *Autobiographical memory and the construction of a narrative self: Developmental and cultural perspectives*, Mahwah, London 2003, p. 209–225.
- Pas O., *Poèziâ. Kritika. Èrotika. Èsse raznyhlet*, Moskva 1996 [О. Пас, *Поэзия. Критика. Эротика. Эссе разных лет*, Москва 1996].

SUMMARY

CHRISTMAS AND CAROLING RITUALS OF THE BREST REGION
IN CONTEMPORARY NARRATIVES

The article presents contemporary written and oral stories about Christmas and carol rituals of the Brest region, which can be qualified as a hypertext of a common semantic field (the status of the folklore genre is not recognized yet for its prose components). They reveal the social meaning of spiritual (religious, philosophical, aesthetic) aspects of the holiday in the development of society and the communicative and pragmatic potential of verbal and nonverbal forms of ritualized interaction in particular communities.

Keywords: narrative, ritual, Christmas, carols, textual material.

Elena Chkhaidze

Ruhr University, Bochum, Niemcy

ORCID: 0009-0006-5458-914X

**Migrations of the Russian Language
and the State Academic Institutions:
Notes on Its Cultivation and Depopularization
in Georgia and Its Peripheries (Abkhazia and South Ossetia)**

The development of literary studies is dependent on the geopolitical factor.¹ It can create the appearance of support for state interests, active participation in nation-building, in the establishment of a new state as well as in the destruction of old attitudes, which have lost their former relevance, and the search for a new form of expression. I have come to these conclusions by turning to the study of Russian-Georgian literary relations.² The imperial-colonial feature of relations between Georgia and Russia has been determined for centuries and all layers of scientific, social, and cultural life are saturated with it. In this article, which is based on an interdisciplinary approach since I address historical, political, and cultural aspects, I aim to analyze the development and characteristics of research on the history of Russian literature in Georgia. This work does not claim to be a complete analysis of the research process in the Georgian SSR and its peripheries (the Abkhaz ASSR and South Ossetian AO) before and after the USSR, the extent of the article does not provide such an opportunity. Nevertheless,

¹ E. Chkhaidze, *Politika I issledovanie russko-gruzinskikh literaturnykh svyazei v Gruzii: s sovetskogo perioda po postsovetskii*, NLO, Moscow 2018, pp. 347–365.

² *Ibidem*, pp. 371–373.

I will expand the boundaries of the topic that I began prior to analyzing the history of science in the above-mentioned peripheries (Abkhazia and South Ossetia). The USSR was a specific type of empire³ – “the empire of affirmative action” as professor and specialist in Slavic studies Terry Martin referred to it. In Martin’s book *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the USSR, 1923–1939* (2001), contradicting numerous works, he proves that the actions of the center of USSR empire were focused on a policy of benefits and preferences for national minorities. Beginning in 1917, when the Bolsheviks came to power, one of the most vivid slogans about “the rights of nations to self-determination” drew “affirmative” actions, which were aimed at supporting various “forms” of nations’ existence: national elites, culture, languages, and, in the end, territories were the most important. Martin introduces the term “territorialization of ethnicities,” that is, if an ethnos received its territory, which took place at the beginning of the Soviet state’s history, then attributes had to be invented or found for each “territory” to emphasize their special feature in the large state of the Soviets. The American scholar is echoed by researchers in Moscow: “the Soviet Union <...> was a unique state because, firstly, ethnic qualifiers here acquired the character of civic categories, i.e., they began to be called nationalities; and secondly, proceeding from the understanding of ethnicity as the basis of a socialist nation, the process of the so-called nation-state building was carried out”.⁴

David C. Moore in the article *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique* comes to the conclusion that the USSR conducted a policy of eliminating privileges for Russians in the south and east of the former Russian empire, and the Soviet government made great efforts to develop industry, educational and medical spheres on the “periphery”: construction of factories, manufacturing plants, schools, hospitals, and the liberation of women from harems.⁵

³ D. Moore, *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*, “PMLA” 2001, Vol. 116, No. 1, Special Topic: Globalizing Literary Studies, p. 111–128.2001; T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca, Cornell University Press, 2001; M. Tlostanova, *Žit’ nikogda, pisat’ niotkuda. Postsovetskaja kul’tura i éстетika transkul’turacii*. Moskau 2004.

⁴ V.A. Tishkov, U.P. Shabev, *Etnopolitologia*, Moscow 2019, pp. 54–55.

⁵ D. Moore, op. cit., p. 123

A result of the “affirmative action” was the creation of a science that would confirm and record the “friendship of peoples” in writing, based on cultural and historical facts. Thanks to this, Russian literary studies appeared with a Georgian, Abkhazian, Ossetian, etc. accent. The center-periphery⁶ hierarchy in our case supplemented each other’s knowledge and promoted the formation of interethnic institutions, which were out of the question (universities, institutes, faculties, publishing houses).

I must mention in advance the difficulties that I encountered. They concern the personalities and scientific works of literary scholars from Abkhazia and South Ossetia. It was not possible to collect complete information about those who comprised the core of the science, what they wrote, and details about the formation of departments because access to the archives of the autonomies is not possible for various reasons, including the fact that many archives were burned or went missing during the armed conflicts of the 1990s in Abkhazia and South Ossetia. I was, however, able to compile a picture from fragmented information. Furthermore, I will name the institutions, which were involved in the study of Russian literature, but I will limit myself to monographs and not articles published in university collections or newspapers again due to the limitations of the current work.

The analysis will be based on the periodization which I once proposed in the article *Politika i issledovanie russko-gruzinskikh literaturnykh svyazei v Gruzii: s sovetskogo perioda po postsovetskii* [Politics and the study of Russian-Georgian literary ties in Georgia: from the Soviet period to post-Soviet period]⁷. At that time, I identified 5 periods in the study of these ties: pre-Soviet, Soviet (early-Soviet (from the formation of the GSSR to the 1950s), the period of “stagnation” (mid-1960 – 1980s), late-Soviet (end of the 1980s up until the collapse of the USSR)), first post-Soviet (1990s), and second post-Soviet (2000s to the present day).

⁶ I use the designations of Russia, Georgia, Abkhazia, and South Ossetia conditionally. With their usage I imply the Russia Empire, and then the RSFSR and the Russian Federation; and accordingly, the Georgian principalities, then the Georgian SSR and modern Georgia, as well as the Soviet Georgian autonomous units of the Abkhaz ASSR and South Ossetian Autonomous Oblast.

⁷ E. Chkhaïdze, *Politika i issledovanie russko-gruzinskikh literaturnykh svyazei v Gruzii: s sovetskogo perioda po postsovetskii* (Politics and the study of Russian-Georgian literary ties in Georgia: from the Soviet period to post-Soviet period), “Toronto Slavic Quarterly”, 2015, No. 53, pp. 92–112.

Pre-Soviet Period

It is not necessary to speak about an organized study of Russian literature in Georgia and on its peripheries during the pre-Soviet period. There were no institutions and motivations for such a study. Literary life was reduced to a friendly conversation of writers, teachers of the Russian language and literature in secondary Georgian educational institutions and at the Higher Women's Courses, which was the only higher educational institution in the Caucasus to publish works by Russian writers and textbooks for schools and courses in Georgia.⁸

The arrival of the Russian Empire in the Caucasus prompted the emergence of the school of Caucasian studies.⁹ The first major scientific works appeared thanks to the orientalist Marie-Félicité Brosset, and later his student, academic, Nikolai Marr. The need to study geography, ethnography, culture of Caucasian and Transcaucasian peoples was due to the goal of strengthening the Russian Empire in the region. It then became clear that military conquest alone would not make the Caucasus and Transcaucasia completely Russian. Religious and cultural bonds were to become the means of fundamental conquest. It was very difficult to proliferate one's knowledge and culture among an illiterate population. According to the census of 1897 in Abkhazia, 9 out of 10 people were illiterate. The Russian Empire began to resolve its problem of illiteracy, and the Soviets continued this. To achieve the goal of eliminating illiteracy, the imperial

⁸ For example, the books by: A.V. Barsov, *Literatura posle Gogolya: Posobie dlya gimnazii* [Literature after Gogol: a Textbook for Gymnasiums] Tiflis 1912; *Ocherki iz istorii russkoi literatury: Dva paral.* [Essays from the History of Russian literature: Two Parallels] 1st edition. Tiflis 1911; *Sintaksicheskii zadachnik* [Syntactic Problem Book], Tiflis 1913; *Zhivoe slovo dlya izucheniya rodnogo yazyka: Metodika* [The Live Word for Studying a Native Language: Methodology] Practical. Course 3. Tiflis 1907; or D.N. Mikhailov, *Ocherki russkoi poezii XIX veka* [Essays on Russian Poetry XIX Century], 1905; or V. Martynovskii, *Russkie pisateli v vybore i obrabotke dlya shkol* [Russian Writers in Choice and Development for School: [with stress marks]. T. 2. I, Pushkin. Gogol. Lermontov. Turgenev. L. Tolstoy. Maikov. Goncharov. II, Lomonosov. Dmitriev. Derzhavin. Fonvizin. Karamazin. Zhukovskii: Book for Lessons in the Country's Language in III and IV classes. secondary educational institutions and in higher classes of city and district schools: with stress marks Tiflis 1905; *Kavkazskaya polemika o Pushkine* [Caucasian Polemic about Pushkin] (collection of articles), Tiflis 1899.

⁹ Or see: <http://www.kavkazoved.info/news/2011/11/10/stranicy-otechestvennogo-kavkazovedeniya-ii.html>.

power of the pre-Soviet period set itself the task of creating a writing system for the *gortsy* [mountain people] so that they could easily become familiar with Russian culture and, preferably, this system would be based on the Cyrillic alphabet:

...грамотность на родномъ языкѣ должна доставаться горцамъ весьма легко, – такъ же легко, какъ достается она учащимся въцѣлой просвѣщенной Европѣ при разумной системѣ обученія. Сверхъ того, должна она подготавливать и располагать горцевъ къ изученію русскагои къ ознакомленію съ русскимъ образованіемъ. Очевидно, что оба условія въ совокупности могутъ быть достигнуты лишь тогда, когда въ основанія горскихъ алфавитовъ принять будетъ алфавитъ русскій

[literacy in one's native language should be very easy for the mountain people – just as easily as it is for students in the entirety of enlightened Europe with a reasonable teaching system. Moreover, literacy should prepare and organize the mountain people for the study of Russian with an acquaintance of the Russian educational system. It is apparent that both conditions, in total, can only be achieved when the Russian alphabet is adopted on the basis of the mountain people's alphabets]

The original Georgian writing system had already existed for several centuries, but it had to be created for Abkhazians and Ossetians. There is a version that the first book in Ossetian was printed in Cyrillic in 1798, and several years later various church books were found printed in the Georgian alphabet. Ossetian grammar was created by the linguist and ethnographer *Andreas Johan Sjögren* and published in 1844 based on the Cyrillic alphabet. Regarding the Abkhazian language, the Russian major general, historian and Caucasian scholar, *Petr Uslar*¹⁰ played a leading¹¹ role in its development. In 1862, he published the first Abkhaz grammar and proposed a version of the alphabet, in which there were 55 letters: letters from the Latin, Greek, Serbian, Old Church Slavonic, and Georgian alphabets were added to the Cyrillic, as well as newly invented letters that

¹⁰ *Languages of the Peoples of the USSR*. Volume 4. *Iberian-Caucasian languages*. See *Abkhazskii yazyk* [Abkhazian Language] (K.V. Lomtadidze, ed. by E.A. Bokareva and K.V. Lomtadidze, Moscow 1967, pp. 101–122).

¹¹ Newly scripted languages of peoples of the USSR. See: I.O. Getsadze, *Abkhazskii yazyk* [Abkhazian Language], Moscow–Leningrad 1959, pp. 232–239.

previously did not exist. In 1865, the first Abkhazian primer was published, compiled on the basis of Uslar's letter outline with minor changes. However, the primer was not widely distributed due to the small number of schools and the lack of teachers in the region. Later, the alphabet would be modified numerous times.

The history of the first school in Abkhazia can serve as an example of the spread of the Russian language and the restriction of the national language. It was in this school that instruction in the Abkhazian language first began and this was connected to the Georgian priest (future archimandrite) Ioanne Ioseliani. He proposed to the Abkhazian ruler a project to open a parish-school, which was meant to conduct instruction in the Abkhazian language. The proposal was approved, but authorities of the Russian Empire rejected the initiative. Several years later, on May 30, 1851, the Holy Synod of the Russian Church decided to open an Abkhazian theological school. On September 25, 1852, a school (consisting of 4 classes) appeared in the village of Lykhny. Here, the teaching of jurisprudence, Russian language, Georgian language, penmanship in the Russian and Georgian languages, arithmetic, Russian and Georgian grammar, etc. was conducted in the Abkhazian language. This was the first instance in the history of teaching the Abkhaz language. Previously, Abkhazians received their education primarily in Georgian or Russian. The existence of the Georgian and the emergence of the Abkhazian and Ossetian writing system towards the end of the pre-Soviet period prepared the people for the assimilation of Soviet ideology.

Soviet Period

Early-Soviet Period

The history of Slavic studies associated with the study of Russian literature in Georgia began during Soviet times when institutes and universities appeared, in which the history of Russian literature began to be taught. In the Caucasus there were no higher educational institutions, except for the Higher Women's Courses in Tiflis. To receive a higher education, young people went to the central part of the Russian Empire (Moscow, Saint-

Petersburg, etc.) or Europe. Only with the Bolsheviks coming to power did universities appear in Tbilisi, Yerevan, and Baku.

One of the first “affirmative actions of empire” was aimed at combating literacy and creating a vaster educational system, although the message was given even before the formation of the USSR. In 1903, at II congress of the RSDL, the main principles of the future state’s educational system were announced in the party’s program: “... 8) The right of the people to receive an education in their native language, ensured by the creation of the necessary schools at the expense of the state and public authorities.”¹² As for higher education, the establishment of a university in the Caucasus was discussed in the beginning of the 1910s and it was assigned a unifying role with the empire:

It should be borne in mind that the secondary educational institutions of the Caucasus graduate up to 1,000 young people annually who are currently forced to leave their families for higher education and travel to other cities, even abroad, where they very often fall under the disastrous influence of various revolutionary organizations. It is completely clear that under such conditions the idea of the need to open a higher school in the region has long been ripe among the educated strata of Caucasian society. In the past, various political fears were an obstacle to satisfying this understandable desire of the local population, which provided for the possibility of turning such a school into a weapon for disseminating separatist ideas in the Caucasus. However, such fears are hardly substantiated since it is not the school that produces and nurtures separatist tendencies, but rather the social and family traditions of the environment and location. ... the opening of a university in Tiflis for the creation there of a properly established Russian higher educational institution cannot but a serious cultural and unifying influence.¹³

The first attempt to establish a university was a failure, and the next attempt was undertaken by the Provisional government:

To establish in the city of Tiflis a polytechnical institute consisting of four faculties: agricultural, chemistry, hydromechanics – with hydrotechnical and

¹² Documents and materials from the II congress of the RSDLP. 17 July – 10 August (30 July – 23 August) 1903. Minutes, Moscow 1959, pp. 418–424.

¹³ Special journal of the Council of Ministers. 9 February 1912. Regarding the opening of new higher educational institutions and expansion of existing ones // RGIA F. 1276. Ор. 20. Д. 56. Л. 73 об.

hydroelectromechanical departments, and economics with trade and commercial departments – with the designation of the aforementioned institute as a higher educational institution of the department of the Ministry of Public Education.¹⁴

In pre-revolutionary Russia, there were 105 higher educational institutions, and in the Caucasus, there was only one – the Higher Women's Courses in Tbilisi where 300 students were enrolled.¹⁵

The Bolshevik's coming to power was fateful. The construction of a communist society began (Lenin, *ibidem*, V. 41, p. 301), new educational institutions and institutions of a new form were actively opened. In 1918, a university was opened in Tbilisi, and universities in Yerevan and Baku in 1920. It is not surprising that a university was firstly opened in Georgia. It was noted more than once that the first schools and academies appeared on Georgian and Armenian territory. For example, the article *Higher Education* in the Great Soviet Encyclopedia includes the following:

The Georgian Colchian Higher Rhetorical School (4th century) as well as academies, created in the 11–12 centuries (Galati, Ikalto, and others), played a large role in the development of education on the territory of the USSR (within its present borders). The Gelati Academy (near Kutaisi) became the center of Soviet education – at the academy arithmetic, geometry, philosophy, grammar, rhetoric, and music was taught. Furthermore, the history of Georgia and neighboring states, medicine, jurisprudence, natural science, Greek, and Arabic languages were studied at Georgian academies.

In 1927–1928, there were already 6 higher educational institutions in the Georgian SSR, in which there were 10,503 students and by 1959–1960 there were already 51,100 students.¹⁶ If we speak about Georgia, then after the Tbilisi University, higher educational institutions appeared in its Autonomous formations (Abkhaz ASSR and the South-Ossetian Autonomous

¹⁴ “*Ob uchrezhdenii Tifliskogo politechnicheskogo instituta*” [About the creation of Tiflis Polytechnical Institute] // SU. 1917, № 175, 29 July, pp. 970, pp. 1729–1733. See: Archive of the new history of Russia. Series “*Publikatsii*” [Publications], T. VIII. Journals of the meetings of the Provisional government: March–October 1917. In 4 volumes. 2nd volume May–June 1917, Moscow 2002.

¹⁵ Sh.I. Basiliya, *Sukhumskii gosudarstvennyi institut* [Sukhumi State Institute], Sukhumi 1962, p. 5.

¹⁶ *Ibidem*, p. 7.

Oblast). In 1931 at a joint meeting of the CPK¹⁷ and EC¹⁸ of Georgia, a decision was made regarding the organization of the Abkhaz Pedagogical Institute. The reason for this was the evident lack of teachers in the region. In 1932, the Georgian People's Commissariat for Education issued a resolution to open a pedagogical institute in Sukhumi, which became Abkhaz State University in 1979 (Basilaya, 1962, 8). Also, in 1932 a pedagogical institute was opened in the city of Stalinir (later Tskhinvali, South Ossetia), which grew into the South Ossetian University.

Since the 1920s, affirmative action was especially appearing in regard to peoples who did not have their own writing systems and scientific institutions. For example, as noted in the book *ABNO i ego razgrom. 1922–1931* [Abkhaz scientific community and its destruction. 1922–1931]:

Prior to the revolution of 1917, there was not one scientific institution in Abkhazia nor one researcher of Abkhazian nationality with special theoretical training.¹⁹ After the establishment of the ABNO²⁰ in 1922 in Abkhazia, on the initiative of the founder of Caucasian studies Nikolai Marr, the “Academy of Abkhaz Language and Literature” was formed (1925),

which subsequently changed its name numerous times. The same occurred with South Ossetia: in 1922, the Scientific and Literary Society was created, which turned into the South Ossetian Scientific and Research Institute of Language, Literature, and History.²¹

Faculties of the humanities were supposed to play an important role in the formation of a new society and writing the history of the “friendship of peoples,” which the first appearance of the following confirms: philosophy in Tbilisi, historical-philological in Baku, and historical-linguistic in Yerevan.

New personnel were needed to implement, among other things, the tasks set out in party documents (documents of the XIII party congress “On the Press” (1924) and the resolution of the Central Committee of the Russian Communist Party(b) in 1925 “On party policies in the field of fiction.” The first of them states that in the field of educational literature

¹⁷ The Council of People's Commissars.

¹⁸ Economic Council.

¹⁹ *ABNO I ego razgrom (1922–1931)*, Sukhum 2021, p. 3.

²⁰ Abkhazian Scientific Community.

²¹ *South Ossetia in the period of building socialism*, Metsniereba 1981, p. 5.

it is necessary “to set the main task as the final transition to the production of new political and methodologically sound textbooks, teaching and methodological manuals” (see. *O partiinnoi i sovetskoj pečati, radioveshčanii i televidenii* [About Party and Soviet Printing, Radio Broadcasting and Television]. Collection of materials and documents, 1972, p. 114) and it is “necessary to achieve the transition of all national publishing houses to printing in non-Russian languages, the issuance of sound cheap textbook for primary schools (...)” (see: *O partiinnoi i sovetskoj pečati, radioveshčanii i televidenii* [About Party and Soviet Printing, Radio Broadcasting and Television]. Collection of materials and documents, 1972, p. 112). If before the Revolution of 1917 the Russian language was the main and only one for all spheres, then after the Revolution emphasis was placed on supporting national languages and receiving an education in one’s native language. 1932 was the most striking year in this regard as it was the peak in the development of teaching in national languages: instruction in schools was conducted in 104 languages.²²

Indigenization of the 1920s–1930s was carried out alongside the Russification of “fraternal peoples of the USSR”: “The entire framework of Soviet culture was based on a specific interpretation of Russian culture”²³. A twofold principle of national politics existed in the USSR: on the one hand, the creation of a nation, and on the other hand, suppression, but not destruction of those that existed²⁴. In the 1930s, in parallel with the departments of national languages and literature, departments of Russian language and literature were created in all educational institutions of the Soviet republics, in our case:

- (pedagogical institute in the city of Stalinir) 1933 – creation of the departments of language and literature for the Russian and Ossetian sectors, and in 1937 – the department of Russian language;
- (pedagogical institute in the city of Sukhumi) 1933 – creation of the department of Russian language, 1937 – department of the history of Russian and foreign literature;

²² N. Zamorskaya, *Rodnaja rech: kak Stalin vnedrjal russkij jazyk*, 2018, <https://www.gazeta.ru/social/2018/03/12/11679751.shtml?updated>.

²³ S. Lur’e, *Imperium. Imperija – cennostnyj i etnopsichičeskij podchod*, Moskau 2012.

²⁴ *Ibidem*.

- (Tbilisi State University) 1933 – creation of the department of Russian language and history of Russian literature.²⁵

During the same years, textbooks on Russian literature appeared in national languages (Georgian in our case), textbooks are published on national literature in Russian, and works on interethnic ties emerge. The research process from the perspective of interethnic relations became one of the “bonds” between “us” (Moscow, Russia) and “them” (Tbilisi, Georgia). The authorities put science, for our purposes literary studies, at the service of state interests.

The creation and structuring of higher educational institutions was carried out in Moscow at the All-Union Committee for the Higher Technical School (1932), then in the All-Union Committee for Higher Education under the Council of People’s Commissars of the USSR (1936–1946), and later, already formed on the basis of previous bodies, in the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of the USSR or Minvuz (1946–1988). The appointment of department heads fell upon the university’s academic council. The candidate needed to have the “right biography: be a communist, come from a peasant or working class family. These were for example: Arkadii Markovich Davidovskii (1884–1950) and Sergi (Sergei Iosifovich) Danelia (1888–1963).

A native of the Belarussian city of Mozyr, Davidovskii graduated from a gymnasium in Kiev, then the Imperial Saint-Petersburg Institute of History and Philology and began to work as a school inspector for the People’s Commissariat of Education. He was also a lecturer at the Subtropical Institute, and for the majority of his life he was the head of the Russian language department at Sukhumi Pedagogical Institute. He created the first Russian language textbooks for Abkhaz schools and others.²⁶

²⁵ I. Modebadze, T. Megrelishvili, *Poslednie “iz mogikan,” ili Krizis gruzinskoi rusistkoi* [The last “of the Mohicans,” or the Crisis of Georgian Russian studies], “TSQ” 2015, № 53, pp. 113–134.

²⁶ A.M. Davidoskii, *Russkaya grammatika dlya national’nykh shkol: Posobie po yazyky v svyazi s pravopisaniem i razvitiem rechi dlya 2 klassa* [Russian grammar for national schools: textbook for language in connection with orthography and speech development for the 2nd grade], Sukhumi 1934; A.M. Davidoskii, *Russkaya grammatika dlya national’nykh shkol* [Russian grammar for national schools], Sukhumi 1933; A.M. Davidoskii, *Grammatika russkogo yazyka: dlya IV klassa abkhazskikh shkol* [Grammar of the Russian language: for the IV grade in Abkhaz schools], Sukhumi 1939; A.M. Davidovskii, *Ocobennosti prepoda-*

Danelia, a native of the Marvili village of Nadzhikhao, was educated at Kharkov and Moscow universities. First of all, he was a philosopher, and then a specialist in literary studies. As a philosopher, Danelia applied the approaches of dialectical materialism to literary material. From 1927 he taught a course on Russian literature at Tbilisi University and he served as the department head for “History of Russian Literature” since its creation in 1933. In 1947, he stepped down from his position. Danelia began to give lectures to students of the “Russian” and “Georgian” sectors of the Philological Faculty in Russian and Georgian languages. The first course he created was “The History of Russian Literature” of Old Russian literature up to the 19th century. The only textbook for students was his *Overview of the History of 19th Century Russian Literature*. Danelia suffered a tragic fate. In 1949, he was accused of “cosmopolitanism” and fired from the university. As it turned out later, this was only temporary. However, he was removed as the head of the department indefinitely.²⁷

The structure and content of courses on literature, which were taught throughout the GSSR, were oriented on the work of researchers from Tbilisi State University. For example: the first course “History of Russian literature,” which Danelia taught, was limited to the framework of Old Russian literature of the 19th century. As mentioned above, students only had one textbook and in the history of Russian literature he identified three stages: literature from the period of serfdom in Russia, literature after its abolition in 1861, and literature after 1917.

Danelia was the author of reference books and research in the Georgian language: *Ocherki po russkoi literature XIX veka* [Overview of the History of 19th Century Russian Literature] (1st edition, Tbilisi, 1936; 2nd edition, Tbilisi, 1938; 3rd edition, Tbilisi, 1955); *Zhizn' i tvorchestvo Pushkina* [Pushkin’s Life and work] (Tbilisi, 1937); *Zhizn' i tvorchestvo Lermontova* [Lermontov’s Life and Work] (Tbilisi, 1946). Georgian students’ acquaintance with Russian literature began outside the topic of ties with Georgia or the Caucasus.

vaniya russkogo yazyka v nerusskikh shkolakh [Peculiarities of teaching the Russian language in non-Russian schools], Sukhumi, 1941; Reader in literature for national secondary schools, ed. N.G. Vekua, P. I. Tolchin, A.V. Shadova, Sukhumi, 1935.

²⁷ See D. Tukhareli, *Do dnei poslednikh* [Until our last days], “Russkii klub” 2011, No. 3, pp. 50–51.

For several decades, teachers of the created departments worked on the development of programs for teaching Russian language and literature. A large number of textbooks and anthologies appeared.²⁸ A majority of Georgian scholars teaching Russian language and literature during the Soviet era were bilingual and freely taught and wrote works in Russian as well as Georgian.²⁹

Unfortunately, scholars of literary studies who determined the direction of research on Russian literature in Abkhazia and South Ossetia have not yet been identified, because it has not been possible to restore/find records and documents on this matter. But what is known for sure is that the school of literary studies in Tbilisi University set the tone and the majority of dissertations on Russian literature were defended here, since other universities of the mentioned GSSR had the status of pedagogical institutes and lacked dissertation commissions. For example, the well-known Abkhazian literary scholar A. Papaskiri defended his candidate's dissertation on "Abkhazia in Russian prose of the pre-October period" (1974) in Tbilisi State University under the guidance of professor G. Taliashvili whose books I will mention numerous times.

The Period of "Stagnation" and Time Before the Collapse of the USSR

Beginning from the period of "stagnation" to the post-Soviet period, research on Russian literature in Georgia has been flourishing. In the process of producing knowledge, the strengthening and expansion of interethnic ties

²⁸ *Programma po russkomu yazyku dlya abkhazskikh nachaln'nykh, nepol'nykh srednikh i srednikh shkol* [Program in the Russian language for Abkhazian primary, incomplete secondary and secondary schools], Sukhumi 1937; *Programma po russkomu yazyku dlya abkhazskikh nachaln'nykh, nepol'nykh srednikh i srednikh shkol* [Program in the Russian language for Abkhazian primary, incomplete secondary and secondary schools], Sukhumi 1939; *Programma po russkoi literature: Dlya uchitel'skikh institutov Tbilisi* [Program in Russian literature: For teaching institutes of Tbilisi], 1939; *Drevnyaya russkaya literature: (XI–XVII)* [Ancient Russian literature: (XI–XVII), Program for the history of Russian literature (for the faculty of languages and literature), Tbilisi 1938.

²⁹ D. Tukhareli, Department of the history of Russian literature of TSU. 1. Creation of the department. Academic disciplines. Composition; 2. Study of the problems of literary theory. See *Aktual'nye voprosy mezhnatsional'nykh filologicheskikh obshchenii* [Relevant problems of interethnic philological communication], see the collection of works of the I. Dzavakhishvili, 2002, pp. 225–235.

between the center and periphery, literary scholars have played an important role. They have connected not only writers, their biographies, cities, republics, and literary themes, but united the work of various institutions: academies of sciences, publishers, departments, and universities. Kartvelian scholars could publish articles on the history of Russian literature, and Abkhazian or South Ossetian scholars were most often published in Tbilisi publishing houses. In order to analyze the development of Russian literary studies in the Georgian SSR, I decided to start not only from the names, but from the publishing houses and academic institutions.

The works of the republic's literary scholars, as well as works of fiction in the original or translation, appeared in almost all specialized publishing houses of the republic (Tbilisi – “Zarya Vostoka,” “Merani,” “Ganatleba”; Sukhumi – “Alashara”; Tskhinvali – “Iriston” and others). Scientific articles were published in collections of works by pedagogical institutions, universities, and Academy of Sciences. A writer or scholar had the opportunity to publish their own works in any specialized publishing house. For example: the poetry of the Abkhaz poet Ivan Tarba or Konstantin Lomia *Abkhazskie stroke* [Abkhazian verses] (1987), translation of poems from Abkhazian in the collection *Odnazhdi v aprele* [Once in April] (1982), and also the collection of Ossetian poets translated into Russian – Gagloev Gafez *Za Gorami gori* [There are mountains beyond the mountains...] (1978), Revaz Asaev *Goryachaya pamyat'* [A Keen Memory] (1984), or the general collection of translations from the republics' (Georgian, Abkhazian, and Ossetian) three languages entitled *Vzveites', znamena!* [Soar, banners!] (1987) were printed in the Tbilisian “Merani.” It should be noted that the majority of scientific literature in the GSSR fell not on the publishing houses of autonomous entities, but on the capital's publishing houses located in Tbilisi. This was due to the centralized work of the institutions and a stronger scientific school in the capital, the youth of the scientific school on the periphery and its small population.

The first scientific works about Russian writers in book form began to appear in the publishing house “Sakhelgami (State publishing house)” (1921–1957).³⁰ It was a part of the structure of the republic's People's

³⁰ *Problemi rukopisnoi i pechatnoi knigi* [Problems of handwritten and printed books] [Text] / Academy of Science USSR; [ed.: A.A. Sidorov and others.], Moscow 1976. See.:

Commissariat of Education, and later was turned into the publishing house “Sabchota Sakartvelo” (Soviet Georgia), “Nakaduli” (Brook), and “Tsodna” (Knowledge). The publisher printed political, economic, fiction, children’s, scientific, and other literature, for example: collections of essays by Georgian writers, translations of works by Russian writers, textbooks and others.³¹ Here, a reader could find translations from Russian to Georgian with prefaces by Georgian literary scholars: *Evgenii Onegin* [Eugene Onegin] by Pushkin (1935, with a preface by S. Danelia), *Podnyatoi tselini* [Virgin Soil Upturned] by Sholokhov (1st volume, 1934, with a preface by G. Nutsubidze), *Petr Pervyi* [Peter the First] by Aleksei Tolstoy (1935, K. Dzhavriashvili), and also literary works in Georgian: *Lermontov: Zhizhn’ i tvorchestvo* [Lermontov: Life and work] (1946, S. Danelia), *Etiudy iz russkoi literatury. L. Tolstoy. Estetika of N. Chernyshevskogo* [Etudes from the history of Russian literature. L. Tolstoy. Aesthetics of N. Chernyshevsky] (1928, S. Danelia), *Zhizhn’ i tvorchestvo Pushkina* [Pushkin’s life and work] (1937, S. Danelia).

Legendary publishers picked up the baton: “Zarya Vostoka” and “Marani.” In “Zarya Vostoka,” many Georgian works of fiction were published in their Russian translation, and many works by Georgian literary scholars appeared: I. Enikolopov *Lermontov na Kavkaze* [Lermontov in the Caucasus] (1940), I. Andronikov *Lermontov v Gruzii v 1837* [Lermontov in Georgia in 1837] (1958), G. Bebutov *Uchenicheskie gody Vladmira Mayakovskogo (Kutaisskaya gimnaziya)* [Vladimir Mayakovsky’s Student Years (Kutaissi gymnasium)] (1955), L. Asatiani *Druzhiba bratskikh literatur (literaturnye svyazi gruzinskogo naroda s bratskimi narodami SSSR)* [Friendship of Brotherly Literature (literary ties of the Georgian people with Brotherly Peoples of the USSR)] (1958), G. Taliashvili *A.P. Chekhov: zhizn’ i tvorchestvo* [A.P. Chekov: life and work] (1950). The first volume of the first textbook on the history of Russian literature in the Georgian language was printed by the “Tsodina” and “Zarya Vostoka” publishing houses in 1960. The second and third volumes were issued in 1962 and 1963. Its author was a profes-

Sh.V. Tsvediani, M.Ya. Fizitskii, *Book publishing in Georgia during the first years of Soviet rule (1921–1925)*.

³¹ P. Gugushvili, *Etapi razvitiya gruzinskogo sovetskogo knigoizdatel’sтва 1921–1937* [Stages of development for Georgian Soviet book publishing 1921–1937], Moscow 1967.

sor at Tbilisi State University, Georgii Taliashvili. He was also the author of books in Georgian about Chekhov (*A.P. Chekhov: zhizn' i tvorchestvo* [A.P. Chekov: Life and Work] (1960), Lomonosov *M. V. Lomonosov*, 1962). In addition, he developed the program for the discipline “History of Russian Literature” to be taught in Georgian higher educational institutions.

“Merani,” which specialized in publishing Russian and Georgian literature in both languages, released the following works in Georgian: T. Buachidze *Gogol, Dostoevsky, Tolstoi* (1973), *Mikhail Sholokhov* (1975); I. Bogomolov *Ocharovat'nyi kraï... [A Delightful Region]* (1999, for the anniversary of Pushkin, G. Taliashvili *Lev Tolstoi* [Lev Tolstoy] (1985), G. Dzhibladze *Epokha Sholokhova* [The Era of Sholokhov] (1980), *Za khrebtom Kavkaza: 160 let so dnya rozhdeniya M.IU. Lermontova* [Behind the Ridge of the Caucasus: 160 years since the birth of M. Lermontov] (1977, compiler V. Shaduri), *Tam, gde v'etsya Alazan': 180 let so dnya rozhdeniya A.S. Griboedova* [There, Where the Alazan' Twists: 180 years since the birth of A. Griboedov] (1977, compiler. V. Shaduri). Books and articles timed to coincide with the birthdays of writers were a favorite and obligatory act in Soviet literary studies: A. Pushkin and Georgia (150 years since his passing, compiled by N. Gabinidze, 1987), *Rossiia v zhizni i tvorchestve gruzinskikh pisatelei XVII–XIX: K 200-letiiu Georgievskogo traktata* [Russia in the Life and Works of Georgian Writers from 17th to the 19th centuries: For the 200 Year Anniversary of the Georgievsky Treatise (1983, V. Shelemet'eva), *Velikii gumanist: K 50-letiiu so dnya smerti A.P. Chekhova* [The Great Humanist: 50 years since the passing of A. Chekhov] (1954, G. Gigolov, “Molodoi Stalinets” newspaper). The publishing house “Tsodna” (Knowledge) published primarily textbooks and methodological materials, but sometimes monographs appeared, for example: T. Buachidze *Lev Tolstoi: Zhizn' i tvorchestvo* [Lev Tolstoy: Life and Works] (1978). Furthermore, there were specialized academic publishing houses: “Metsniereba” (Science) – the publishing house of the Academy of Sciences and the Georgian SSR State Committee for Publishing as well as the publishing house “Ganatileba” (Enlightenment). They also printed books by Georgian scholars: O. Lortkipanidze *Lev Tolstoi* [Lev Tolstoy] (1979), a large number of anthologies on Russian literature for Georgian schools that were compiled by Georgian scholars (“Russian Literature. Anthology. 1956, 1957, 1958, 1958, 1963, 1967, 1977, 1984”).

The handbook for literary scholars studying Russian literature and its ties with Georgia became the *Letopis' družby gruzinskogo i russkogo narodov s drevneishikh vremen do nashikh dnei* [Chronicles of Friendship Between Georgian and Russian Peoples From Ancient Times to the Present Day] (1961). Its compilers were two leading scholars – V. Shaduri and G. Bebutov. The first volume was dedicated to the pre-Soviet period, and the second to the Soviet period, which contained numerous letters by Georgian and Russian writers to each other, memoirs, as well as reports on celebrations held. Both scholars have an extensive bibliography. Shaduri was more interested in the pre-Soviet period (*Shumit Aragva predomnoi...* [Shumit Aragva Before Me...], (for the anniversary of A. Pushkin, Marani, 1974), *Drug Pushkina A. A. Shishkov i ego roman o Gruzii* [Pushkin's Friend A. A. Shishkov and His Novel About Georgia], Zarya Vostoka, 1951, *Dekabristckaya literatura i gruzinskaya obshchestvennost'* [Dekabrist Literature and Georgian Society], Zarya Vostoka, 1958, etc., and Bebutov – Soviet period (*Gimnaziya litsom k litsu* [Gimnasium Face to Face] (about Vladimir Mayakovsky), Merani, 1977, *Tovarishchi po chustvam, po peru...* [Companions in Feelings, By Pen...], *Sergei Esenin v Gruzii* [Sergei Esenin in Georgia] Merani, 1986 and others).

The creation of books on literary studies published in the GSSR during the Soviet era was reduced to the Shaduriev principle (I assume that books on mutual relations were also created in other republics): first, compliments were given and words by Lenin were quoted as a courtesy to the authorities, then a historical-literary analysis was provided – a description of the Russian writer's relationship to Georgia or Abkhazia (information about his stay, works on a Georgian/Abkhazian topic, statements about local actors, culture, nature), and the second part addressed the local community's attitude towards the Russian writer (materials from the press were cited, critical articles, and literary works). In *Letopisi družby* [Chronicles of Friendship], the title alone allows one to trace the political attitude and involvement in the Soviet “state order,” moreover, the second volume contains letters, memoirs, documents confirming and “strengthening” the ties of friendship, but several historical facts are not mentioned.

A topic in which one could hide from the analysis of works of socialist realism was ancient Russian literature and 19th-century literature. Here, there was no need to take into consideration the everyday state of affairs.

But there were scholars, who specialized specifically in this: V. Imnadze *Gork'ii v Gruzii* [Gorky in Georgia] (Zarya Vostoka, 1957) and other scholars whose works I mentioned above. There were works that analyzed the creativity of several writers, for example: L. Khikhadze *Iz istorii vospriyatiya russkoi literatury v Gruzii. Opyt istoriko-literaturnogo izucheniya* [From the History of the Perception of Russian Literature in Georgia. The Experience of Historical-Literary Studies] (1978). Studies were focused on the works of Pushkin, Lermontov, Gogol, Dostoevsky, Ilia Chavchavadze, and Nikoloz Baratashvili.

The works of Abkhazian literary scholars were also divided into “single authors” and collections. The leading publishing house of Abkhazia – “Alashara” specialized in scientific literature, academic and works of fiction. The following collections were published: *Abkhaziya v russkoi literature* [Abkhazia in Russian Literature] (1982, 1983 compiled by I.I. Kvitsiniya) and *Russkie picateli v Abkhazii* [Russian Writers in Abkhazia] (1980) by V. P. Pachuliya, books about Russian writers in Abkhazia – *Konstantin Simonov v Abkhazii* [Konstantin Simonov in Abkhazia] (1981, compiled by D. Chakhalia), M. Ladariya *I.S. Turgenev i klassiki frantsuzskoi literatury* [Turgenev and the Classics of French Literature] (1970).

The book *Abkhaziya v russkoi literature* [Abkhazia in Russian Literature] began with a preface by poet Yevgeny Evtushenko, in which he underscored that in the love of Russian writers for Abkhazia there is no after-taste of colonial romanticism, although his enthusiastic speeches recall the imperial tradition of Russian literature – a passionate romanticization of the Caucasus and Georgia. The next step was the words by the compiler, in which the theme of Russian-Abkhaz literary relations was outlined, and after this a number of poems, stories, and letters about Abkhazia by Russian writers. The collection *Russkie picateli v Abkhazii* [Russian Writers in Abkhazia] was compiled differently. Following the introductory part about Russian-Abkhazian literary-historical ties, a number of *letopisnykh* [chronicle] articles regarding the visits of Russian writers in Abkhazia and literary works written here were provided. The list of writers begins with Bestuzhev-Marlinsky and continues with Sollogub, Chekhov, Gorky, Alexei Tolstoy, Serafimovich, Furmanov, Fadeev, Simonov, Tvardovsky, Yevtushenko, and others. It is clear that Vianor Pachulia meticulously collected the memories from named visits, since the attention given to the

periphery for the locals emphasized the significance of their region and ties with the center.

As I have already mentioned, in addition to a large number of monographs, there were, of course, many scientific articles that were published in collections of works of Tbilisi University, pedagogical institutes, and other institutions in the republic, but I will not touch upon this topic.

If we were to generalize the interests of Georgian literary scholars and scholars of Slavic studies, then in the Soviet period they were formed around the classics of Russian literature in two areas: firstly, the analysis of works or new findings in biographies, and secondly, the interethnic perspective (the connection of a writer with a certain republic or with writers from these Soviet republics). The list of names coincides with the names mentioned in textbooks on Russian literature: Pushkin, Lermontov, Tolstoy, Griboedov, Ostrovsky, Chernyshevsky, Nekrasov, Mayakovsky, Bulgakov, and others. A particularly large number of works were dedicated to XIX century authors who lived for a certain period of time in Georgia or in the Caucasus. At the same time, the emphasis was shifted towards romanticization of the southern periphery of the empire, but the very theme of the colonizer's glorification on the outskirts was deeply veiled. Thanks to the large flow of works, even formulations such as "Georgian Pushkiniana" appeared. As an example is the book in Georgian by Kartvelian scholar S. Khutsishvili *Gruzinskaya pushkiniana* [Georgian Pushkiniana] (1979).

Post-Soviet Period

The collapse of the USSR led to a deep social-economic crisis. Already in the late 1990s, the process of both political and cultural decolonization began.³² In 1985, Mikhail Gorbachev announced the beginning of Perestroika

³² According to A. Etkind, colonization consists of two components – political and cultural (in the book: A. Etkind, *Vnutrennaya kolonizatsiya. Imperskii opyt Rossii* [Internal colonization: the imperial experience of Russia, Moscow 2013, p. 17. In our case in Georgia, decolonization began as well as the political and cultural.

and Glasnost'. This became a catalyst for the "epiphany" of peoples and provoked clashes on ethnic grounds.

The year 1989 served as the border for the breaking of an era³³ and the year of disruption ideology. The anti-Soviet and nationalistic mood reached its peak. On Rustaveli Prospect in Tbilisi on the night of April 9, 1989, a bloody clash occurred between Soviet forces and protesters. For protesters, the concepts "Soviet/Russian/imperial" were viewed as being equivalent to each other. Georgians favored secession from the USSR. A similar sentiment was felt in the autonomies, but with a different focus. The Abkhaz demanded secession from the Georgian SSR and restoration of their status as a union republic, which was agreed upon at a gathering of the people on March 18, 1989. Also, Tskhinvali demanded status as an autonomous republic from Tbilisi. The first blood was shed in Abkhazia in July of 1989. Closer to November of the same year, a worsening of the situation in the South Ossetian Autonomous Oblast was noted. Results of Georgian-Abkhaz and Georgian-South Ossetian unrest are well-known: war in Abkhazia 1992–1993 and 1998, conflict in the Kodori Gorge in 2001, war in South Ossetia 1991–1992 and 2004, as well as the Five-Day War between Russia and Georgia over the South Ossetian issue in 2008. Furthermore, the Civil War of 1991–1993 swept over Georgia. Never the richest republic in the USSR, Georgia was plunged into a high crime situation, destruction, poverty, and fear; there were serious interruptions in electricity and water, and there was no heating.

Political cataclysms resulted in serious changes, including in the system of education. Fundamental, humanities, and applied disciplines became unnecessary. The active interrepublic science and cultural life remains in the past. Centers for the study of Russian literature were reduced or disappeared, institutes and libraries were closed. The "Museum of the Friendship of Peoples" was closed and one of the most prominent centers of Russian culture in Georgia – the Smirnova-Rosset Museum, where a unique memorial collection was preserved, almost untouched, of paintings, manuscripts, furniture, and cookware that belonged to the woman who raised Pushkin, was friends with Gogol, and was admired by some of the brightest individu-

³³ M. Hardt, A. Negri, *Empire. Globalization as a new Roman order, awaiting its early Christians*, 2000.

als of the Golden Age of Russian literature. The “island of memories” – archives, publishing houses, libraries, and other cultural institutions as well as science and education were plundered and destroyed. In such difficult times, even the archive in Tbilisi State University of the former head of the department Vano Semenovitch Shaduri disappeared.

Publishing houses in the 1990s generally fell into a complete decline, both financially and technologically. The Russian edition of the publishing houses “Merani” and “Zari Vostoka” were closed. It is thanks to them that practically all monographs and textbooks on Russian literature by Georgian authors were printed. Textbooks, journals, newspapers, and new editions from Russia stopped arriving. Prior to the Internet, there was an information starvation and isolation from the centers of Russian studies in Russia.

A split along ethnic lines also occurred in education. In 1989, After the April events in Tbilisi, Georgian students at the Abkhaz University (Sukhumi) refused to continue their studies. This decision was provoked by the university’s leadership Abkhaz nationalistic mood. The students abandoned the university building and turned to Tbilisi University with a request to accept them into their structure and open a branch in Sukhumi. Talks between the Abkhaz side and students-Georgians did not lead to anything. On May 14, 1989, by the decision of the GSSR Council of Ministers, the Sukhumi branch of Tbilisi State University was created and in the summer the recruitment of students was announced, to which the Abkhaz side reacted quick sharply. This development provoked yet another clash.

The system of Georgian higher education began to be built taking into consideration the new realities. A “duplication” of educational institutions started: for those who remained in Abkhazia, the Abkhaz University continued to exist and teachers and students who became refugees from Abkhazia continued their work and studies at Sukhum University (Tbilisi) transformed from The Sukhum brank of Tbilisi State University; students and teachers of Tskhinvali Pedgagogical Institute found refuge in the Gori Pedagogical Institute, which became Gori University in 1999. The forced “relocation” also affected other educational institutions, for example: the Georgian Institute of Subtropical Management (Sukhumi) established itself in Kutaisi, the Ilia Vekua Independent Institute in Poti, the Sukhumi Humanitarian Institute in Sanaki.

In the difficult 1990s – early 2000s, the teaching of Russian language and history of Russian literature in educational institutions in Georgia, Abkhazia, and South Ossetia were conducted according to course programs from the Soviet period. The crisis in the regions attracted all the resources and it did not result in new formations. The intelligentsia, similar to other strata of society, tried to survive. From the memoirs of the famous Georgian professor of Russian studies and the Polish language Maria Filina, I learned that after the introduction of “lari” as the national currency in 1995 a Doctor of Sciences, professor, received a salary of 13.5 lari, which amounted to approximately 10 US dollars. An associate professor received 10.8 lari while assistant professors and departmental assistants received 9.6 lari. A professor’s lecture “cost” 20 tetri, which was equivalent to a bus ticket, an associate professor’s lecture amounted to 15 tetri. As a result, the professor could travel to work by bus for the cost of the lecture, and then return home on foot. Theoretically, an associate professor could not even afford to travel to work. In Abkhazia after the war, due to destruction and death, many teachers did not return to work in the university and it was forced to find a new teaching staff.

Signs of “decolonization” or, on the contrary, stagnation, on the examples of the structure of Georgian SSR educational institutions became noticeable in the mid-2000s. The structure of Abkhaz State University in the post-Soviet period has hardly changed. The Philology Faculty has remained as it was, consisting of several departments include the “Russian Language Department” and “Department of the History of Russian and Foreign Literature.” At the South Ossetian University (Tskhinvali), the Philology Faculty at some point became the “Faculty of Russian Philology, International Journalism, and Foreign Languages.” Here, there are two departments: “Department of Russian Language” and “Department of the History of Russian and Foreign Literature.”

In Georgia, there is a different picture emerging. A political course oriented to the West is apparent. Beginning in 2004, Georgia began to conduct educational reforms in accordance with the “Bologna Convention.” The reform of Georgian educational institutions turned out to be extremely difficult. Of the nearly 4,000 employees of Tbilisi State University, approximately 700 people remained after the competition for vacancies. From the three departments of Russian language (specifically geared towards

university students and foreign students) and the department of the history of Russian literature at Tbilisi State University, only 9 employees remained from the original 120. Departments as scientific-educational units were abolished. Six faculties were united into one – the Faculty of Humanities.

At Gori University, a faculty of humanities was also created, where (according to the faculty's official website) only one associated professor teaches all disciplines in "Russian philology." According to the same principle of combining the humanities and social sciences, the faculty of humanities was created at Sukhumi University (Tbilisi). There, only three associated professors teach in the area of "Slavic philology."

As for scientific work, despite the post-war destruction and economic difficulties, it tries to survive by finding new formats. For example, scientific works in Georgia are published primarily in collections of articles (for example, *Aktual'nye voprosy mezhnatsional'nykh filologicheskikh obshchenii* [Relevant Issues of Multiethnic Philological Communication], *Gruzinskaya rusistika. Literaturovedenie. Lingvistika. Kul'turologiya* [Georgian Russian Studies. Literary Studies. Linguistics. Culturology]). Collections of articles are published at the expense of the authors themselves (PhD students-philologists, university teachers). Research topics remain actual for Georgian Russian studies. Furthermore, scholars have not forgotten to pay their respects to older colleagues and publish collections of articles in the memory of professors-Russian specialists (V.S. Shaduri, G.M. Gigolova, T.P. Buachidze). Also, collections of works have been prepared and published dedicated to the anniversaries of Chekhov and Nekrasov. Materials from conferences held appear in the form of theses. Important events in the life of Georgian Russian studies is the collection *Nash Peterburg* [Our Petersburg] (edited and compiled by M. Filina, 2004), which includes materials about Georgian–Petersburg relations over the course of two centuries; *Serebryanyi vek v russkoi literature* [Silver Age in Russian Literature] (TSU, 2004) and the anthology in two parts *Serebryanyi vek* [Silver Age] (2005, compiled by S. Khangulyan); the book about the intertwining of Russian and Georgian writers' fates *Sud'bonosnye biographii. XIX vek* [Momentous Biographies. XIX Century] (G. Lomidze, T. Megrelishvili, and I. Modebadze, 2011); two monographs by professor L.D. Khikhadze appeared concerning the perception of literature as an interaction, and two monographs by T. Megrelishvili dedicated to the works of Lermontov and memoir prose of the Russian émigré community.

The usual friendly tone of research works was broken, and this became a reaction to the anti-Georgian sentiments in Russian society. Nodar Levanovich Porakishvili, a professor at Tbilisi State University, offered a radically different view on “friendship.” A thirty-year post-Soviet study of Russian literature and press gave Porakishvili a reason to begin to debunk the myth of “friendship of the peoples” – Georgians and Russians. In the late 90s, the book *Seyateli vrazhdy, ili Anatomiya i fizionomiya gruzinofobii* [Sowers of Enmity, or the Anatomy and Physiognomy of Georgiophobia] appeared (Tbilisi: TSU, 1997; coauthor Georgii Tsiabkhashvili), and later in co-authorship with Omar Gogiashvili – *Bezumie i bezumtsy, ili Lenin i teper' zhaleet vsekh zhivyykh: Nezanimatel'naya gruzinofobii i ne tol'ko o nei* [Madness and Madmen, or Lenin Now Regrets all the Living: Georgianophobia of Little Interest] (Moscow: “Slavyanskii Mir,” 2005) and *Epidemiya idiotizma: O nezanimatel'noi gruzinofobii i ne tol'kj o nei* [Epidemic of Idiocy: About Gruzinophobia of Little Interest and Not] (Tbilisi, Universal, 2006). Porakishvili analyzed texts and cited the names of authors (writers and publicists), calling them “powerful men,” “accomplices,” and Gruzinophobes,” who wrote or spoke about Georgia and Georgians removing their romantic pink glasses: Viktor Astaf'ev, Dmitrii Galkovskii, Mikhail Lobanov, Denis Peredel'skii, Vladislav Shurygin, and others. The main mood in Porakishvili's named works was a feeling of injustice and resentment for the negative attitude of Russian “colleagues,” who had visited and relaxed wonderfully in Georgia during Soviet times, and later spoke poorly about the southern people.

Summing up the results in the presented work, it should be noted that the development of science and the educational system was directly dependent on the political regime. With the collapse of the affirmative action empire, the popularity of Russian language and literature was determined by political trends in the regions. The fullness of literary studies, emergence of new research schools, the crystallization and search for new directions, methodologies, and research topics requires a significant amount of time, sometimes decades. The Soviet Georgian school for the study of Russian literature, which, naturally, included scholars from the autonomies of the GSSR, was “disbanded.” This was done in different forms. The unity of the research process disappeared. Some scholars have joined the comparativists, others are still searching for their own original niche.

LITERATURA

- ABNO I ego razгром (1922–1931 gg.)*, Sukhumi 2021 [*АБНО и его разгром (1922–1931 гг.)*, Сухуми 2021].
- Barsov A.V., *Literatura posle Gogolya*, Tiflis 1912 [Барсов А.В., *Литература после Гоголя*, Тифлиси 1912].
- Basiliya Sh.I. *Sukhumskii gosudarstvennyi institut* [Sukhumi State Institute], Sukhumi 1962 [Басилия Ш.И., *Сухумский государственный институт*, Сухуми 1962].
- Chkhaidze E., *Politika u issledovanie russko-gruzinskikh literaturnykh svyazei v Gruzii: s sovetского perioda po postsovetskii*, 2018 [Чхаидзе Е., *Политика и исследование русско-грузинских литературных связей в Грузии: с советского периода по постсоветский*, 2018].
- Davidoskii A.M., *Grammatika russkogo yazyka: dlya IV klassa abkhazskikh shkol*, Sukhumi 1939 [Давидоский А.М., *Грамматика русского языка: для IV класса абхазских школ*, Сухуми 1939].
- Davidoskii A.M., *Russkaya grammatika dlya nacional'nykh shkol*, Sukhumi 1933 [Давидоский А.М., *Русская грамматика для национальных школ*, Сухуми 1933].
- Davidoskii A.M., *Russkaya grammatika dlya nacional'nykh shkol: Posobie po yazyku v svyazi s pravopisaniem i razvitiem rechi dlya 2 klassa* [Давидоский А.М., *Русская грамматика для национальных школ: Посobie по языку в связи с правописанием и развитием речи для 2 класса*, Сухуми 1934].
- Davidovskii A.M., *Osobennosti prepodavaniya russkogo yazyka v nerusskikh shkolakh*, Sukhumi 1941 [Давидоский А.М., *Особенности преподавания русского языка в нерусских школах*, Сухуми 1941].
- Documents and materials from the II congress of the RSDLP. 17 July – 10 August (30 July – 23 August) 1903, Moscow 1959.
- Drevnyaya russkaya literatura (XI–XVII). Programma po istorii russkoj literatury (dlya fakul'tetov yazykov i literatury)*, Tbilisi 1938 [Древняя русская литература (XI–XVII). Программа по истории русской литературы (для факультетов языков и литературы), Тбилиси 1938].
- Getsadze I.O., *Abkhazskii yazyk*, Moscow–Leningrad 1959 [Гецадзе И.О., *Абхазский язык*, Москва–Ленинград 1959].
- Gugushvili P., *Etapi razvitiya gruzinskogo sovetского knigoizdatel'stva 1921–1937*, Moskva 1967 [Гугушвили П., *Этапы развития грузинского советского книгоиздательства 1921–1937*, Москва 1967].

- Hardt M., Negri A., *Empire. Globalization as a new Roman order, awaiting its early Christians*, Cambridge 2000.
- Kavkazskaya polemika o Pushkine*, Tiflis 1899 [*Кавказская полемика о Пушкине*, Тифлисс 1899].
- Lur'e S., *Imperija – cennostnyj i etnopsichicheskij podchod*, Moskva 2012 [Лурье С., *Империя – ценностный и этнопсихологический подход*, Москва 2012].
- Martin T., *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, 2001.
- Martynovskii V.A., *Russkie pisateli v vybore i obrabotke dlya shkol. T. 2*, Tiflis 1905 [Мартыновский В.А., *Русские писатели в выборе для школ. Т. 2*, Тифлисс 1905].
- Mikhailov D.N., *Oчерki russkoi poezii XIX veka*, Tiflis 1905 [Михайлов Д.Н., *Очерки русской поэзии XIX века*, Тифлисс 1905].
- Modebadze I., Megrelishvili T., *Poslednie “iz mogikan”, ili Krizis gruzinskoj rusistki, “TSQ” 2015, No. 53* [Модебадзе И., Мегрелишвили Т., *Последние «из могокан», или Кризис грузинской русистики, “TSQ” 2015, № 53*].
- Moore D., *Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique*, “PMLA” 2001, Vol. 116, No. 1, Special Topic: *Globalizing Literary Studies*.
- Ob uchrezhdenii Tifliskogo politechnicheskogo instituta*, SU. 1917, No. 175, 29 iyulya [Об учреждении Тифлиского политехнического института, СУ, 1917, № 175, 29 июля].
- Oчерki iz istorii russkoi literatury: Dve paralleli*, 1 izd., Tiflis 1911 [Очерки из русской литературы: две параллели, 1 изд., Тифлисс 1911].
- Programma po russkomu yazyku dlya abkhazskikh nachalnykh, nepolnykh srednikh i srednikh shkol*, Sukhumi 1937 [Программа по русскому языку для абхазских начальных, неполных средних и средних школ, Сухуми 1937].
- Programma po russkomu yazyku dlya abkhazskikh nachalnykh, nepolnykh srednikh i srednikh shkol*, Sukhumi 1939 [Программа по русскому языку для абхазских начальных, неполных средних и средних школ, Сухуми 1939].
- Programma po russkoi literature: Dlya uchitel'skikh institutov Tbilisi*, Tbilisi 1939 [Программа по русской литературе: Для учительских институтов Тбилиси, Тбилиси 1939].
- Problemy rukopisnoi i pechatnoi knigi*, red. A.A. Sidorov i dr., Moscow 1976 [Проблемы рукописной и печатной книги, ред. А.А. Сидоров и др., Москва 1976].
- Reader in literature for national secondary schools*, ed. N.G. Vekua, P.I. Tolchin, A.V. Shadova, Sukhumi 1935.

- Sintaksicheskiĭ zadachnik*, Tiflis 1913 [*Синтаксический задачник*, Тифлиси 1913].
- South Ossetia in the period of building socialism*, Metsniereba 1981.
- Tishkov V.A., Shabev U.P., *Etnopolitologia*, Moscow 2019 [Тишков В.А., Шабев У.П., *Этнополитология*, Москва 2019].
- Tlostanova M., *Žit' nikogda, pisat' niotkuda. Postsovetskaja kul'tura i éstetika transkul'turacii*, Moskva 2004 [Тлостанова М., *Жить никогда, писать ниоткуда. Постсоветская литература и эстетика транскультурации*, Москва 2004].
- Tukhareli D., *Aktual'nye voprosy mezhnatsional'nykh filologicheskikh obščhenii* [Тухарели Д., *Актуальные вопросы межнациональных филологических общений*, Тбилиси 2002].
- Tukhareli D., *Do dnei poslednikh*, "Russkii klub" 2011, No. 3 [Тухарели Д., *До дней последних*, "Русский клуб" 2011, № 3].
- Jazyki narodov SSSR: Tom 4: Iberijsko-kavkazskie jazyki*, red. E.A. Bokarev, K.V. Lomtaticze, Moskva 1967 [*Языки народов СССР: Том 4: Иберийско-кавказские языки*, ред. Е.А. Бокарев, К.В. Ломтатидзе, Москва 1967].
- Zamorskaya N., *Rodnaja rech: kak Stalin vnedrjal russkij jazyk*, 2018, <https://www.gazeta.ru/social/2018/0312/11679751.shtml?updated> [Заморская Н., *Родная речь: как Сталин внедрял русский язык*, 2018, <https://www.gazeta.ru/social/2018/0312/11679751.shtml?updated>].
- Zhivoe slovo dlya izučeniĭa rodnogo jazyka: Metodika, praktika. Kurs 3*, Tiflis 1907 [*Живое слово для изучения родного языка: Методика, Практика. Курс 3*, Тифлиси 1907].

SUMMARY

The history of the building, construction, and collapse of states makes it possible to observe the expansion of the Empire's language and the changes that are taking place in the politics of language and education, including those in higher education. Georgia's history is a telling example of this. After the Russian Empire came to power, institutions of higher education were established, which included education in Russian as well. Moreover, writing languages were also created for the ethnic groups that made up the Georgian population (Abkhaz and Ossetians) in order to widen their influence and integration into the empire. In the Soviet time, these practices became stronger. After the collapse of the USSR, linguistic priorities in education changed, and institutions in the periphery were divided into those that stayed in the old territories with the new national

curriculum and those that moved under the old names to the central locations of the former Soviet republic center (the Abkhaz University in Tbilisi and in Sukhumi).

Keywords: language politics, Russian, Georgia, and the peripheries.

Ганна Діхтярук

Волинський національний університет
ім. Лесі Українки
ORCID: 0000-0001-6488-1706

Світлана Сухарева

Волинський національний університет
ім. Лесі Українки
ORCID: 0000-0001-5039-582X

**Польська термінологія на позначення радянського
тоталітарного режиму: волинський текст
(на матеріалах рубрики „Ocaleni od zapomnienia”
двомовного видання „Волинський монітор”)**

У художній літературі та публіцистиці українсько-польського пограниччя важливу роль відіграють ті майстри слова, які за родом своєї діяльності є новаторами. Утім, деякі особистості не запроваджують нових мотивів у літературі, однак залишаються у ній назавжди, тому що знають, як уміло розповісти про історію свого народу, землі, на якій вони народилися та вирости, її людей. З огляду на це, власне історія стає відкриттям, незвичним розумінням індивідів та їхньої винахідливості.

Такою, для прикладу, є творчість Уласа Самчука – письменника, журналіста, публіциста та редактора, яка припадала на період панування радянської влади, а, отже, свого часу була приречена на тернистий шлях та заборону. Згадуючи про доробок цього митця, виходимо із вступної тези нашого дослідження про те, що термінологія на позначення радянського тоталітарного режиму виникла досить давно і в пу-

бліцистичній діяльності наших сучасників уповні дочекалася продовження свого розвитку, як бачимо це на прикладі двомовного видання „Волинський монітор”, зокрема його багаторічної рубрики „Ocaleni od zapomnienia” („Повернуті із забуття”), яка додатково зібрана у вигляді кількох книжкових видань¹.

Сучасна публікація „самчуківської” журналістики несвідомо підлила олії у вогонь перекладацької та загалом мистецької дилеми між традицією та новаторством. Потрібно пригадати, що ці тексти в радянський період цензурували по-особливому. Оскільки з основних публікацій 1941–1943 рр. було вилучено окремі фрази і, що ще важливіше, надто гострі для редакторів уривки, це ставило під сумнів цінність тієї чи іншої статті. Роман Олійник-Рахманний вважає, що саме такий переступ і досі чинять видавці, подаючи анотації чи виправлення, наприклад, у публікаціях *Шевченко, Так було – так буде* Уласа Самчука – чи то у волинській версії 90-х, чи то у новішій версії у „Смолоскипі”. Це дає підстави підозрювати, що праці багатьох публіцистів радянського періоду у цензурованій версії і справді прорадянські та їх просто не можна читати без упередження.

Чи справді так? Візьмемо, наприклад, один із найгостріших дописів Самчука, його редакційну статтю радянського періоду *Адольф Гітлер*, опубліковану 14 вересня 1941 року в професійній газеті, яку редагували письменники „Волині”. Принагідно зауважуємо, що його слова та оцінки стримані, часом неоднозначні². У дописі поєднано кілька тем: автор коротко викладає біографію нацистського лідера, пов’язуючи її з післяверсальською історією Німеччини та відродженням країни в 1930-х роках. Самчук подає українським читачам багато маловідомої інформації, але при цьому не впадає в пафос і патетику. Прочитуємо один із уривків про війну з Радянським Союзом:

У цей час на далекому фронті в Східній Європі точиться велика боротьба. Її головне завдання – знищити і знешкодити комунізм і євреїв на Сході... Ця боротьба ведеться з великими жертвами, але вона завершиться так

¹ Т. Самсонюк, *Полонені вересня 1939-го*, 2-ге вид., випр. і доповн., Луцьк 2018; Т. Самсонюк, *Союз збройної боротьби – 1 у Рівному. 1939–1941*, Луцьк 2022.

² Р. Олійник-Рахманний, *Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919–1939 роки)*, Київ 1999, с. 17–21.

само гладко, як і будь-яка інша бойова місія армії Адольфа Гітлера. Ця боротьба також стосується долі та майбутнього нашого українського народу”³.

Загалом такі речі слід читати, розкодовуючи езопову мову, яка їм притаманна. Зрештою, це написано з урахуванням цензури, а авторові вдається сказати між рядків, щось натякнути чи просто залишити багатозначні недомовленості в тексті.

Цікавими є й інші його оцінки – нейтральні, націоналістичні чи відверто антирадянські – не лише показові для світогляду автора, а й значною мірою співзвучні твердженням сучасних істориків. При цьому варто пригадати, що Улас Самчук не був професійним журналістом і пропагандистом, відтак трактував публіцистику як обов’язкову й тимчасову роботу, яка дає досвід для майбутніх літературних проєктів⁴.

Саме його самооцінка спонукає до роздумів про внутрішні та зовнішні функції, які письменники та журналісти мають виконувати в суспільстві, особливо в умовах тоталітарного суспільства, де можливість компромісу поза межами екстремізму майже нульова. Тож у формуванні необхідної термінології доби важливе не стільки авторство конкретної особи, скільки авторство історичної епохи – усі неминучі суперечки⁵.

Чимало слів набуло нового значення та на постійно увійшло до вжитку простого пересічного українця радянського періоду. Наприклад, у таких газетах як „Стахановець шкіряник”, „Сталінець”, „Сталінський шлях” та багатьох інших публікаціях багатотиражної преси можна простежити нестабільний розвиток української історії в умовах радянського тоталітаризму, а паралельно з цим і проаналізувати чисельність тогочасної лексики.

Варто зазначити, що лексика радянської доби стрімко поширювалася не лише на теренах України, а й за її межами. У різних публіцистичних статтях Латвії, Литви, Естонії, Польщі та багатьох інших країн можна простежити появу нової термінології на позначення радянського тоталітарного режиму.

³ Г. Дем’янчук, „Далекий світ” – рідний світ, „Рівне” 1993, № 43(163), 23 жовтня, с. 11.

⁴ Там само, с. 13.

⁵ Р. Олійник-Рахманний, *Літературно-ідеологічні напрямки...*, с. 52.

Доходимо висновку, що при зіставленні давнього та сучасного шарів лексики на позначення радянського тоталітарного режиму, її новітні форми вирізняються прозорістю значень, розкодованістю мови, відсутністю суспільно-політичної цензури, проте значною мірою ґрунтуються на традиційно усталених лексемах, які здебільшого мають термінологічний характер.

У цій публікації зосереджено увагу на дослідженні власне польської термінології на позначення радянського тоталітарного режиму. Розвідку здійснено на основі двотижневика „Волинський монітор” („Monitor Wołyński”), зокрема його рубрики „Повернуті із забуття” („Ocaleni od zapomnienia”), оскільки саме в ній простежуються усі процеси втілення радянського тоталітаризму на Волині на практиці.

Газета в друкованій та електронній версіях займається діяльністю, яка спрянована на інтеграцію двох націй – українців та поляків. У ній представлені різні рубрики, які діють на постійній основі: „Родинні історії”, „Повернуті із забуття”, „Польські фразеологізми” та „АВС польської культури”.

„Волинський монітор” від самого початку дуже серйозно ставиться до історичних тем, і в останні роки опублікував багато статей, присвячених, зокрема, одній із найтрагічніших сторінок історії Польщі. На редакційну пошту двотижневика приходили і продовжують приходити листи з підтвердженням того, що матеріал про минуле користується значною популярністю у читацькому середовищі.

У листопаді 2014 року до редакції зателефонувала Тетяна Самсонок, головний спеціаліст відділу документообігу та використання інформації Рівненського національного архіву (ДАРО), майбутня авторка численних дописів про наслідки радянської репресивної системи на Волині. Наталія Денисюк, заступник головного редактора “Волинського монітора” в одній із рецензій праць Тетяни Самсонок пропонує звернути увагу на її біографічні дані як передумову виникнення рубрики:

Тетяна Самсонок – кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Рівненської області. Вже багато років вона досліджує долі репресованих українців, чехів, євреїв та представників інших національностей. Особливу увагу вона, як науковець, присвятила радянським репресіям проти поляків,

наслідком чого став захист дисертації на тему *Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.)*⁶.

У ході наукової роботи вона вела понад 1000 слідчих справ НКВД щодо репресованих радянською владою громадян Другої Речі Посполитої у 1939–1941 роках. Дослідниця запропонувала створити у „Волинському моніторі” рубрику „Повернуті із забуття” для публікації біографічних статей про поляків, які пережили пекло радянських катівень. Авторка написала ці тексти, спираючись на документи радянських карально-репресивних органів, що нині зберігаються у ДАРО та Архіві управління Служби безпеки України у Рівненській області. Передаючи матеріали для розміщення їх у „Волинському моніторі”, Тетяна Самсонюк сказала: „Немає пам’яті про поляків або українців, є пам’ять про людей”. Вона сподівалася, що інформація про репресованих осіб та трагічні сторінки їхнього життя допоможе близьким дізнатися більше про їхні долі або, можливо, відшукати когось із рідних.

Невтомні зусилля Тетяни Самсонюк стали доказом того, що представлення історій, які зберігаються в архівах, приносить плоди. „Це неймовірно, що люди можуть знайти хоча б щось із, здавалося б, безповоротної втрати”, – написала редакторам „Волинського монітора” Данута Вельгош із Перемишля. До редакції часто надходять подібні листи від родичів і друзів тих репресованих поляків, долю яких було описано у газеті та першому виданні книги „Полонені вересня 1939-го”. З огляду на це виникла ідея представити читачам оновлену версію книги. У ній, окрім відомостей з архівних джерел, які колись мали гриф „таємно”, додано інформацію, отриману від читачів⁷. Відтак можна ствердити, що найбільшою цінністю рубрики є те, що завдяки ній, люди знаходять інформацію про своїх рідних.

Оскільки газета є двомовною, величезна робота приділяється якісному перекладу. Тлумачення історичних матеріалів є надзвичайно

⁶ Н. Денисюк, *Рецензія на науково-популярне видання Самсонюк Тетяни Миколаївни “Полонені вересня 1939-го”*, в: *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи*, <https://ukrpolnauka.wordpress.com/2018/11/12/рецензія-на-науково-популярне-виданн> [дата доступу: 12.11.2022].

⁷ Т. Самсонюк, *Полонені вересня 1939-го*, с. 7.

складним і клопітким процесом, що викликав найбільше зацікавлення у процесі дослідження.

Під час роботи було проаналізовано три типові статті рубрики „Повернуті із забуття”. Усі матеріали для майбутньої публікації авторка, Тетяна Самсонюк, шукала в різних архівах. Тогочасні документи були написані російською або малограмотною українською мовою, тому труднощі полягали у відтворенні достовірної інформації. У свою чергу перекладач мав справу з трьома мовами, оскільки робив переклад польською. Хоча в реальності проводилась робота ще з німецькою та італійською мовами. При перекладі здійснювалася також історична розвідка, яка потребувала верифікації фактів та постійного припущення інформації.

Статті рубрики „Повернуті із забуття” структуровані. Заголовок написаний за однаковою схемою: „Повернуті із забуття: ім'я та прізвище героя”. Дописи мають чітко вироблену схему: виділену погрубленим шрифтом коротку анотацію, яка в електронній версії дає сигнальні відомості про статтю (лід), викладені в хронологічному порядку біографічні відомості про героя есе, детальний опис репресивних дій представників радянської влади, опис процесу суду та винесення вироку, інформацію про перебування в таборах праці чи інші наслідки діяльності репресивної системи, коротке повідомлення про реабілітаційний процес і подальшу долю головного героя допису та членів його родини. Кожна стаття закінчується відомостями про автора та інформацією про матеріали рубрики. Схематичний виклад документальних подій вимагає усталених схемою термінів, які б у всіх циклах рубрики були ідентичними чи принаймні синонімічними.

Загалом процес перекладу складається з двох етапів, які швидко йдуть один за одним, що означає автоматизацію. Два етапи: аналіз-сприйняття інформації та синтез-трансляція. Під час аналізу кожна тема перекладу переглядається та визначається з точки зору використання попередніх семантичних одиниць.

Синтез полягає у відборі лексичних і граматичних одиниць з мови для перекладу в найкоротші терміни. Оскільки мовні символи, що виражають поняття в спеціалізованих галузях науки, є важливою частиною текстів, через їхню багатозначність і відсутність відповідних термінів виникає одна з головних труднощів їх перекладу. Переклад термінології

вимагає знання сфер, пов'язаних з перекладом, розуміння значення польських термінів і знання термінів рідною мовою⁸.

Є низка умов, яких повинен дотримуватися перекладач для того, щоб повноцінно виконати свою роботу з перекладом історичних термінів. Першою умовою є реальне та адекватне усвідомлення суспільно-політичних реалій історичної доби. Під час перекладу таких публікацій перекладач має виокремити способи, які можуть допомогти повною мірою відтворити досліджувані події. Проблемою є те, що існує чимало факторів, які мають вплив на прийняття рішення: мовні та позамовні фактори (семантичні та граматичні особливості, сфери вживання, особистість перекладача і мета перекладу).

Ще однією проблемою є те, що варто правильно розмістити пріоритети: або повністю відтворювати специфічні особливості доби, або ж сконцентруватися на загальному змісті.

Варто звернути увагу на те, що термінологія суспільно-політичних публікацій дуже специфічна і вимагає детального аналізу перед перекладом.

Термінологія радянського періоду є лексичною одиницею, за допомогою якої схарактеризовано об'єкти, предмети, явища, адміністративно-територіальний устрій тієї чи іншої країни, її населені пункти та їхні частини, органи та носії влади, політичні та громадські організації, блоки, рухи, події, політичних та громадських діячів визначеного історичного періоду. Такі лексичні елементи є типовими лише для мовної скарбниці країн-союзниць.

Серед типових способів перекладу такої лексики польською мовою зосереджено увагу на транскодуванні та транслітерації. Третій спосіб – калькування, але ним можна послуговуватися лише за умов наявності відповідника у мові перекладу. Також використовувати такі відповідники у публіцистичних працях можливо, якщо адресат повністю усвідомлює сутність відповідного поняття.

Українсько-польські перекладачі користуються також описовим та комбінованим методами. Останній метод можна використовувати лише в тому разі, якщо описовий переклад подано із транскодованим

⁸ І. Корунець, *Теорія і практика перекладу (аспектний переклад)*, Вінниця 2001, с. 4-7.

варіантом у дужках. Цим способом послуговуються у випадку, коли адресату не зрозумілий транскодований варіант⁹.

Через особливості польської вимови переклад з української мови може мати серйозні проблеми. У польській мові наголос завжди падає на передостанній склад. Кваліфікований переклад польською майже неможливий, якщо перекладач не володіє лексичними та граматичними основами як оригінальної мови, так і мови перекладу. Ця особливість значною мірою створює проблеми перекладу.

Дуже важливо враховувати граматичні особливості української та польської мов – польські топоніми та їхні відмінкові форми. Водночас локальні назви створюють певні труднощі під час перекладу з огляду на те, що деякі назви давніх польських повітів, воєводств, міст та сіл залишилися у минулому, тому важливі тут не тільки правила застосування польського правопису, а й збережена в архівальних джерелах традиційна форма топонімів на позначення волинських чи власне польських географічних об'єктів.

Як і з будь-якою іншою мовою, створюючи варіант польського тексту, необхідно пам'ятати, що основним завданням є передача змісту, а не дослівний переклад тексту. Важливо знайти семантичний відповідник у мові перекладу, а не підбирати слова зі словника.

Українська та польська мови належать до слов'янської групи мов. Незважаючи на те, що перша належить до східнослов'янських, а друга – до західнослов'янських, вони мають багато спільного, особливо в лексиці та синтаксисі. На перший погляд, їх відмінність полягає лише в алфавітній системі письма¹⁰. Звукова подібність значною мірою є першопричиною перекладацької недбалості та неретельності у пошуках мовних відповідників. Зокрема, варто звернути увагу на переклад таких слів, як: *органи, енкаведист, агентурна справа, свідчення* тощо.

Основним способом перекладу термінів є переклад за допомогою лексичних еквівалентів – постійної лексичної відповідності, яка точно відповідає значенню слова.

⁹ І. Бик, *Теорія та практика перекладу*, Львів 2008, с. 3–5.

¹⁰ Й. Багмут, *Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою*, Київ 1968, с. 15.

Вартий уваги той факт, що редакція практикує спільне обговорення і створення перекладачами та коректорами рубрики „Повернуті із забуття” єдиної системи термінів, яка б була вказівником для наступних дописів одного циклу. Ця система постійно поновлюється та розширюється. Нижче представлена зіставна таблиця найцікавіших термінів, абrevіатур та виразів, використаних на позначення радянського тоталітарного режиму в розглянутих статтях, на які хотілося б звернути увагу у процесі дослідження.

<i>Український відповідник</i>	<i>Польський відповідник</i>
Працівники НКВС	Funkcjonariusze NKWD
Підпільна організація	Organizacja podziemna
Рівненське обласне управління НКВС	Rówieński Obwódow Zarządu NKWD
Оперативно-слідча група НКВС СРСР	Operacyjna grupa śledcza NKWD ZSRR
Головне управління державної безпеки (ГУДБ)	Główny Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego (GUGB)
Нарком	Komisarz ludowy
Архівно-слідча справа	Sprawa operacyjno-śledcza
Агентурні справи	Rozpoznanie osobowe
Слідство	Śledztwo
Арешт	Aresztowanie
СРСР	ZSRR
Вироком... засуджено до	Według postanowienia... skazano na
Західна Україна	Zachodnia Ukraina, Kresy
Більшовицький режим	Reżim bolszewicki
Лави підпільників	Szeregi podziemia
Відомості	Informacje

<i>Український відповідник</i>	<i>Польський відповідник</i>
Особливий відділ НКВС 5-ї армії	Specjalny oddział NKWD Piątej Armii
Київський особливий військовий округ	Kijowski Specjalny Okręg Wojskowy
Союз збройної боротьби (СЗБ)	Związek Walki Zbrojnej (ZWZ)
Радянські карально-репресивні органи	Sowiecki aparat represji
Німецько-польська війна	Wojna niemiecko-polska
Радянська Феміда	Sowieccy sędziowie
Касаційна скарга	Kasacja
Закон	Ustawa
Судова колегія з кримінальних справ Верховного суду СРСР	Kolegium Sądowe ds. Kryminalnych Sądu Najwyższego ZSRR
Статтями 54–2, 54–11 КК УРСР	W artykułach 54–2, 54–11 KK USSR
Рядові жандармські війська	Szeregowy żandarmerii
Червона армія	Armia Czerwona
Союз колишніх добровольців польської армії	Związek Byłych Ochotników Armii Polskiej
Союз військових осадників	Związek Osadników Wojskowych
Табір національної єдності	Obóz Zjednoczenia Narodowego
Енкаведист	Przedstawiciele NKWD
Вербувати	Werbować
Курцвайль	Kurzweil
Ізабела	Izabela
Зентара	Ziętara
Бляйке	Blaike
Крюгер	Krüger

Необхідно звернути увагу на те, що термінологія суспільно-політичних публікацій дуже специфічна і вимагає детального аналізу перед перекладом. Він полягає у ретельному дослідженні різних джерел, пошуку слововживання, оскільки існують певні напрацювання та подекуди власні припущення. Зазвичай терміни необхідно писати так, як вони ввійшли у вжиток польських дослідників. Проте насамперед потрібно володіти інструментами для верифікації інформації та посилатися на достовірні джерела.

Без перебільшення багато клопоту створює переклад прізвищ та зрідка – імен. Проаналізовано наступні – *Бляйке*, *Курцвайль*, *Зентара*, *Крюгер*, *Ізабела*. Власне при перекладі прізвищ відбувається робота з декількома мовами. До прикладу, у прізвищі *Крюгер* – *Krüger* збережена літера німецького алфавіту [ü], яка притаманна лише цій мові. Те саме в цьому випадку – *Kurzweil*, де необхідно зберегти німецьку вимову. Кирилиця в українському алфавіті є однією з першочергових проблем поляків, оскільки вони послуговуються латиницею. Але варто звернути увагу на звуки, а не на літери. Переважна більшість звуків обох алфавітних систем тотожна, лише деякі з них потребують додаткових зусиль для того, щоб правильно їх вимовити. Власне цей нюанс можна помітити у прізвищі *Бляйке* – *Blaïke*. А от у прикладі *Зентара* – *Ziętara* вже інша ситуація, оскільки на письмі використано графічний знак притаманний польській мовній системі. Те саме відбувається у процесі перекладу імен. Беручи до уваги той факт, що опрацьовуються матеріали написані різними мовами, зокрема російською, відбувається плутанина з написанням імен, тому що трапляються відмінності в основних документах. Задля правильного написання імен та прізвищ необхідно шукати інформацію у фондах, списках поселенців, списках депортованих у Сибір, урядових довоєнних документах, метричних книгах, населених пунктах та в архівах.

Мовні фонди української та багатьох інших мов активно поповнюються в міру розвитку світу. Це також стосується структури простих (одне слово) і складних (два і більше слів) назв організацій та установ. Останні мають характер скорочення або абревіатури. Серед цих нововведень – низка абревіатур, які документують нові або оновлені реалії суспільно-політичного життя (це назви нових політичних партій, політичних альянсів, громадських організацій, об'єднань тощо). Особливістю абревіатури як форми словотвору є те, що вона призначена

для створення синонімічних номінацій, які є коротшими порівняно з вихідною структурою (словосполученням або реченням). Найпоширенішими польськими аббревіатурами на позначення радянського режиму є *ZSRR*, *USRR*, *NKWD*, *GUGB* та інші.

Найбільшу складність викликає переклад назв установ та організацій. Це тому, що немає єдиного довідника, в якому представлені способи перекладу назв. Однак правила доброго тону для перекладачів вимагають докладного перекладу назв установ і організацій. Вибір конкретного способу перекладу залежить від конкретного перекладача. Як показує практика, назви документів, збройних формувань, офіційні назви органів та установ перекладаються так, як вони давно стали використовуватися польськими істориками. Існують різні способи перекладу власних назв: транслітерація, транскрипція, транспозиція, калькування¹¹.

Під час опрацювання текстів слід дотримуватися уніфікації. Для того корисно занотувати вірне написання вищезгаданих назв і відтворювати його під час наступних перекладів. У цій розвідці було виявлено та проаналізовано такі назви, почерпнуті зі статей: „Ponadto w czasie aresztu, który odbył się 31 marca 1940 r., funkcjonariusze *specjalnego oddziału NKWD Piątej Armii* (*Особливий відділ НКВС 5-ї армії*) znaleźli u niej dzienniczek...”, „*Kijowski Specjalny Okręg Wojskowy* (*Київський особливий військовий округ*) dnia 12 grudnia 1940 roku skazał ją na karę śmierci”¹², „w polskiej powstańczej organizacji antysowieckiej *Związek Walki Zbrojnej* (*Союз збройної боротьби*)...”, „Mimo kasacji wniesionej przez adwokata P. Ferapontowa do *Kolegium Sądowego ds. Kryminalnych Sądu Najwyższego ZSRR* (*Судова колегія з кримінальних справ Верховного суду СРСР*)...”¹³, „... do *Rówieńskiego Obwodowego Zarządu NKWD* (*Рівненське обласне управління НКВС*) 22 marca 1940 r...”, „... czterej śledczy jednostki śledczej *Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego* (*ros. GUGB*) (*Головне управління державної безпеки (ГУДБ)*)”¹⁴.

¹¹ А. Коваленко, *Загальний курс науково-технічного перекладу*, Київ 2002, с. 280.

¹² T. Samsoniuk, *Ocaleni od zapomnienia: Stefania Kurzweil*, „Monitor Wołyński”, <https://monitorwozynski.com/pl/news/850-13431> [дата доступу: 21.02.2022].

¹³ T. Samsoniuk, *Ocaleni od zapomnienia: Izabela Peczkis*, „Monitor Wołyński”, <https://monitorwozynski.com/pl/news/1782-17916> [дата доступу: 13.02.2022].

¹⁴ T. Samsoniuk, *Ocaleni od zapomnienia: Stanisław Ziętara*, „Monitor Wołyński”, [online], <https://monitorwozynski.com/pl/news/1246-15532> [дата доступу: 16.02.2022].

Процес перекладу абревіатур створює певний ланцюг труднощів для перекладача. Щоб безпомилково передати певну абревіатуру в перекладі, спочатку потрібно визначити характер абревіатури, а потім обрати відповідний спосіб перекладу з наявного ряду варіантів, запропонованих дослідниками. Для цього необхідно визначити, які абревіатури існують, які способи перекладу використовуються для тих чи інших скорочень та звернути увагу на головні лексичні одиниці. Переклад відповідною повною формою слова чи словосполучення вживається без відповідного скорочення. У цьому випадку для перекладу необхідно визначити повну форму абревіатури мовою оригіналу. Якщо скорочення такого типу будуть присутні кілька разів в оригінальному тексті, перекладач може ввести відповідну абревіатуру в перекладі. Транскодування, транскрипція або транслітерація – це типові способи перекладу абревіатур.

Отже, у досліджуваних статтях перекладач здебільшого використовував повну форму абревіатури, наприклад: „...stworzył w powiecie rówieńskim ośrodek *Związku Byłych Ochotników Armii Polskiej* (*Союз колишніх добровольців польської армії*)...”. Проте відомі власні назви, що ввійшли в ужиток доволі давно і мовою оригіналу пишуться абревіатурою – писав відповідно, до прикладу: „Do rąk funkcjonariuszy *NKWD* (*НКВС*) trafiło też 425 złotych...”¹⁵.

У процесі перекладу термінів польською мовою можуть виникнути певні труднощі, пов’язані з пошуком відповідників, необхідних для правильного перекладу. У цьому випадку одним із найпоширеніших прийомів перекладу є транскодування. Також доцільно використовувати транслітерацію та транскрипцію, оскільки значна частина термінології походить з латини та легко інтернаціоналізується. Одним із найпростіших способів перекладу термінів на лексичному рівні є транскодування – спосіб перекладу, коли звукова та графічна форма слів мови оригіналу передається через алфавіт мови перекладу, наприклад: *reżim bolszewicki* (*більшовицький режим*), *Armia Czerwona* (*Червона армія*).

У зіставленні з російською мовою у польській та українській лексиці на позначення тоталітарного режиму закріпилися два основні

¹⁵ T. Samsoniuk, *Ocaleni od zapomnienia: Jerzy Krüger*, „Monitor Wołyński”, <https://monitorwozynski.com/pl/news/2311-20129> [дата доступу: 21.02.2022].

терміни – радянський та совєцький (*radziecki* і *sowiecki*), які в межах рубрики „Ocaleni od zapomnienia” вживаються паралельно. Проте варто зазначити, що лексема *radziecki* має більш нейтральне і термінологічне походження, натомість слово *sowiecki* передає емоційне ставлення представників українського і польського народів до відтворюваних історичних подій, яке з засади було негативне. Ця синонімічність є прикладом усталеного підходу до перекладу волинських текстів, які відображають події радянської доби. Менш принциповий характер мають синонімічно вживані *Związek* і *Sojusz*, оскільки їх вживання залежить від польської мовної традиції і вимагає вивчення текстів періоду міжвоєнного двадцятиліття та II половини XX століття. Подібна функція під час перекладу на польську мову відведена термінам *przedstawiciele NKWD* і *funkcjonariusze NKWD*, *akta śledcze* і *sprawa śledcza*, *lochy sowieckie* і *więzienie radzieckie*, *postanowienie* і *decyzja* тощо.

У близькоспоріднених польській та українській мовах у великій кількості спостерігаються міжмовні омоніми. Для прикладу типове слово у досліджуваній публікації *areszt*, що перекладається як *aresztowanie*, а не *areszt*, як би хотілося. Оскільки це слово *areszt* існує у польській мові та має значення як *позбавлення волі*, *взяття під варту когось* або *приміщення для осіб, позбавлених волі*, а не те, про яке йшлося в опрацьованій статті. Так само слово *закон* перекладається *ustawa*, а не *zakon*, що означає *чернечий орден*.

Отже, у дослідженні проаналізовано термінологію на позначення радянського тоталітарного режиму у двомовному виданні „Волинський монітор”, визначено особливості перекладу суспільно-політичних публікацій та описано найпопулярніші труднощі, з якими стикається перекладач у процесі роботи. Попри обмежену нами кількість проаналізованих текстів, яких за десятиліття назбиралося вже чимало, вдалося виділити уніфіковану систему стійких словосполучень на позначення явищ радянського тоталітарного режиму, яких дотримуються автори та редактори „Волинського монітора”, зокрема рубрики „Ocaleni od zapomnienia”. На основі проведеного дослідження, запропоновано перекладачам такі рекомендації:

- створити таблицю, подібну до тієї, що у публікації. Вона допоможе дотримуватися уніфікації текстів. Виписати слова, що викликають сумніви, попри те, що вони можуть бути відомі;

- опрацювати історичні джерела, звіряти сучасні публікації з текстами попередніх епох;
- шукати вживання слів у мові та перевіряти зміст слів при сумнівах;
- писати власні назви так, як започаткували їх польські історики;
- стежити за міжмовними омонімами, що можуть призвести до непрофесійного перекладу;
- за потреби розшифровувати аббревіатури;
- не упускати інформацію, оскільки при роботі з такими статтями кожна деталь важлива.

LITERATURA

- Багмут Й., *Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою*, Київ 1968.
- Бик І., *Теорія та практика перекладу*, Львів 2008.
- Дем'янчук Г., „Далекий світ” – рідний світ, „Рівне” 1993, № 43(163).
- Денисюк Н., *Рецензія на науково-популярне видання Самсонюк Тетяни Миколаївни “Полонені вересня 1939-го”, [в:] Україна та Польща: минуле, сьогодні, перспективи*, <https://ukrpolnauka.wordpress.com/2018/11/12/рецензія-на-науково-популярне-виданн> [дата доступу: 12.12.2021].
- Коваленко А., *Загальний курс науково-технічного перекладу*, Київ 2002.
- Корунець І., *Теорія і практика перекладу (аспектний переклад)*, Вінниця 2001.
- Олійник-Рахманний Р., *Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919–1939 роки)*, Київ 1999.
- Самсонюк Т., *Полонені вересня 1939-го*, 2-ге вид., випр. і доповн., Луцьк 2018.
- Самсонюк Т., *Союз збройної боротьби – 1 у Рівному. 1939–1941*, Луцьк 2022.
- Трофимчук С., *Розвиток революційної літератури в Західній Україні 1921–1939*, Київ 1957.
- Inwentarz archiwalny*, <https://inwentarz.ipn.gov.pl/slownik?znak=A> [дата доступу: 15.04.2022].
- Samsoniuk T., *Ocaleni od zapomnienia: Jerzy Krüger*, „Monitor Wołyński”, <https://monitorwolynski.com/pl/news/2311–20129> [дата доступу: 21.02.2022].
- Samsoniuk T., *Ocaleni od zapomnienia: Izabela Peczkis*, „Monitor Wołyński”, <https://monitorwolynski.com/pl/news/1782–17916> [дата доступу: 13.02.2022].

Samsoniuk T., *Ocaleni od zapomnienia: Stanisław Ziętara*, „Monitor Wołyński”, <https://monitorwolynski.com/pl/news/1246-15532> [дата доступу: 16.02.2022].

Samsoniuk T., *Ocaleni od zapomnienia: Stefania Kurzweil*, „Monitor Wołyński”, <https://monitorwolynski.com/pl/news/850-13431> [дата доступу: 21.02.2022].

Słownik języka polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl> [дата доступу: 12.05.2022].

Wielki słownik języka polskiego, <https://wsjp.pl> [дата доступу: 12.05.2022].

SUMMARY

POLISH TERMINOLOGY FOR THE SOVIET TOTALITARIAN REGIME:
THE VOLYN TEXT (BASED ON THE MATERIALS
OF THE “OCALENI OD ZAPOMNIENIA”,
A SECTION OF THE BILINGUAL NEWSPAPER *VOLYN MONITOR*)

The article highlights the problems and methods of translating the terminology used to denote the Soviet period and methods of its translation from Ukrainian to Polish. The work reveals the concept of the “Soviet totalitarian regime” and “terminology of the Soviet period”, analyses the presence of such vocabulary in the biweekly newspaper *Volyn Monitor* and presents the most popular difficulties faced by a linguist during translation. Various options for translating the researched terminology are proposed in view of the need to use synonymous vocabulary.

Keywords: Ukrainian-Polish translation, Soviet totalitarian regime, *Volyn Monitor*, terminology of the Soviet period, socio-political publication.

Yulia Isapchuk

Чернівецький національний університет
ім. Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-7542-6100

Еволюція образу провінції в австрійській літературі ХХ ст.

Австрійське словесне мистецтво ХХ ст. характеризується ґрунтовним осмисленням феномену *провінція* на основі власного хронотопу з покликанням на доволі розроблену традицію попередників. Насамперед це стосується напряму регіональної літератури (*Heimatliteratur*), яку в українському літературознавстві перекладають ще як обласницька література, література „рідного кута” або „народне мистецтво”.

Залежно від низки чинників, як літературного, так і позалітературного штибу, австрійську регіональну літературу можна поділити на такі стадії розвитку: 1) формування у контексті „гайматкунст”; 2) міжвоєнний період і література „крові та землі”; 3) еволюція напряму від регіональної до антирегіональної літератури з 1960-х рр. Варто підкреслити рецепцію останнього пункту, позаяк цей етап кардинально відрізняється від попередніх у негативному ставленні до об’єкта зображення (назва додатково увиразнює цю спрямованість), проте послуговується аналогічними кліше при деідеалізації провінції.

Термін *Heimatliteratur* введено у літературознавчий дискурс лише у 1970-х рр. Це пов’язано з неоднозначним ставленням до такої літератури, яка з самого початку сприймалася тривіальною, розрахованою на масового читача, коли авторами виступали письменники з австрійської провінції, які часто використовували місцевий діалект. Зрозуміло, що

тоді, тобто кінець XIX – перша половина XX ст., фіксувався розквіт літератур окремих регіонів, в основі яких лежала ідеалізована оповідь з місцевим часопростором. Дається взнаки і різноманітне тлумачення поняття „батьківщина” (*Heimat*). Прикметно, що й у німецькомовній культурі воно асоціюється з територією, мовою, ідентичністю, а також несе сильне емоційне навантаження¹. Німецький літературознавець А. Шуман пропонує розглядати батьківщину та регіоналізм як способи мислення². До того ж, у західній германістиці останніх десятиліть все активніше вживають термін „регіональна література”³, що звільняє її від надмірної заідеологізованості⁴. Тому й ми у своїй розвідці сфокусуємося на розгляді саме австрійської регіональної літератури із зазначеним варіантом перекладу цього терміну з метою адекватнішого опису окресленого явища у сучасній гуманітаристиці.

Наприкінці XIX – початку XX ст. у німецькомовному середовищі активно поширюється літературно-мистецький рух, відомий під назвою *Heimatkunstabewegung* („гайматкунст”), що, крім літератури, залучає інші види мистецтва (музика, живопис, театр). Він пов’язаний із загальними процесами стрімкого технічного розвитку суспільства, індустріалізацією та швидким ростом західноєвропейських міст у XIX ст., що відображає початок нової доби – Модерну.

Австрійський германіст К. Росбахер дає влучну характеристику „гайматкунст”, позначаючи цей рух „антимодерністською, народно-

¹ F. Aspetsberger, *Unmaßgebliche Anmerkungen zur Einschränkung des literaturwissenschaftlichen „Heimat“-Begriffs* [...] als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet [...]: Topoi der Heimat und Identität, [Hrsg. von Peter Plener und Péter Zalán], Budapest 1997, c. 65–70; R. Görner, *Einführendes. Oder: Verständigung über Heimat*, „Heimat – zu einem Kulturideologischen Begriff des 19. und 20. Jahrhunderts”, 1990, London im Wort: die Problematik eines Begriffs im 19. und 20. Jahrhundert, [hrsg. von Rüdiger Görner], München 1992, c. 11–14; A. Lobensommer, *Die Suche nach „Heimat“: Heimatkonzptionsversuche in Prosatexten zwischen 1989 und 2001*, Frankfurt am Main 2010, c. 63–97; *Wesen und Wandel der Heimatliteratur: am Beispiel der österreichischen Literatur seit 1945: ein Bonner Symposium*, [hrsg. von Karl Konrad Polheim], Bern 1989, c. 15–21, 207–256.

² A. Schumann, *Heimat denken: regionales Bewußtsein in der deutschsprachigen Literatur zwischen 1815 und 1914*, Köln 2002, c. 1–2.

³ R. Charbon, *Heimatliteratur*, [in:] *Realllexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, Bd. 2, Berlin–New York 2007, c. 19.

⁴ J. Donnenberg, *Heimatliteratur in Österreich nach 1945 – rehabilitiert oder antiquiert?*, [in:] *Das notwendige Befremden der Literatur: Aufsätze von Kafka bis Aichinger, von Grillparzer bis Jelinek*, Stuttgart 2007, c. 58.

-націоналістичною, частково антиклерикальною течією культури⁵. Піонерами цього напрямку можна вважати П. Ляґарда та Ю. Ланґбена, ідеологами – Ф. Лінґарда, Г. Зонрея, А. Бартля, Е. Вахлера та ін., симпатиками – представників політичних, мистецько-педагогічних об'єднань, до прикладу, „Спілка сільських господарів” („Bund der Landwirte”)⁶. Їхні ідеї пропагувалися на сторінках періодичних видань: програмного журналу *Ді гаймат* (*Die Heimat*, 1900–1904), згодом часописів *Ді дойче гаймат* (*Die deutsche Heimat*) та *Кіффґоїзер* (*Kyffhäuser*). Утім, надрегіональне поширення „гайматкунст” отримує завдяки творчості письменників-соратників, особливо Г. Френсена з *Йорном Улем* (*Jörn Uhl*, 1901) та Г. Льонса з *Вервольфом* (*Der Wehrwolf*, 1910). Принагідно зауважимо, що ці романи здобувають неабияку популярність серед читачів та навіть отримують схвальні відгуки з боку критиків, згодом вони отримують статус класики літератури націонал-соціалістичного спрямування.

Програмні положення „гайматкунст” декларують опозицію до життя у великому місті (девіз „Геть з Берліна!”), вимагають створення альтернативи індустріальній літературі, супроводжуються агресивними закидами по відношенню до національних варіантів натуралізму⁷. Зокрема, австрійська література fin de siècle (Г. фон Гофмансталь, А. Шніцлер, П. Альтенберг) з описом нюансів психологічної чутливості городян („нервове мистецтво”) не сприймається тутешніми регіональними письменниками, які зображують життєрадісних, енергійних героїв без проблематичної (само)рефлексії. Також неабияку роль відіграє власний негативний досвід, здобутий багатьма літераторами „гайматкунст” під час проживання у великому місті, частково перегукуючись з основними ідеями Г. Зіммеля про теорію суспільства та грошей. У працях *Соціологія простору* (*Soziologie des Raumes*, 1903) і *Великі міста та духовне життя* (*Die Großstädte und das Geistesleben*, 1903) вчений проводить паралель між життям у великому місті та зростанням нервозності людини⁸. Водночас, за Л. Мюллером, він розглядає

⁵ K. Rossbacher, *Heimatkunstabewegung und Heimatroman: zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende*, Stuttgart 1975, с. 109.

⁶ Там само, с. 16–19, 25–35.

⁷ K. Rossbacher, *Heimatkunstabewegung und Heimatroman...*, с. 21, 31–34.

⁸ Г. Зиммель, *Большие города и духовная жизнь*, „Логос” 2002, № 3–4, с. 26–27.

місто як приклад трансформації суспільства у напрямку до Модерну⁹. У Г. Зіммеля велике місто асоціюється з космополітизмом, з простором більших можливостей для індивідуалізації та особистого розвитку, що вже є неприродним для апологетів „гайматкунст”.

Незважаючи на антагоністичне ставлення до великого міста як суспільного феномену, воно не перетворюється у фабульну ознаку „гайматкунст” (у текстах не виступає безпосереднім місцем розгортання дії), але є одним з найпоширеніших мотивів та образів іншого знаного напрямку того часу, а саме експресіонізму¹⁰. Переважно урбаністичне начало у творчості експресіоністів вказує на пороки та гріхи цивілізації. Проте не варто однозначно трактувати експресіоністський образ міста, позаяк маємо справу з індивідуальними, мінливими та часто протилежними інтерпретаціями: з одного боку, захоплення ритмом життя у великому місті, особливо вночі, а з іншого – фатальний простір, що приховує небезпечні пастки, брехню. Наприклад, до урбаністичної теми зверталися німецькі поети-експресіоністи: лячне місто Г. Гайма, місто-клоака Й.Р. Бехера, просторова експансія міста А. Вольфенштайна та ін.¹¹ Серед когорти австрійських авторів вирізняється постать „співця” амбівалентного великого міста Г. Тракля. Тому між німецькомовними авторами цього періоду чітко розмежовуються розбіжності у просторовій естетиці: велике місто – простір модерністської (включаючи експресіонізм), а провінція – антимодерністської літератури.

Наголосимо, „гайматкунст” у кайзерівській Німеччині та у габсбурзькій Австро-Угорщині, попри подібні тенденції у своєму розвитку, має низку відмінностей, особливо на початках. Причини цього криються у відмінних соціально-економічних умовах, у неоднаковому ставленні до католицизму та до інших народів, у різному ступені (анти)лібералізму в цих державах¹².

⁹ *Die Unwirklichkeit der Städte: Großstadtdarstellungen zwischen Moderne und Postmoderne*, [Hrsg. Klaus R. Scherpe], Reinbek bei Hamburg 1988, с. 14–36.

¹⁰ *Die Unwirklichkeit der Städte*, с. 61–78.

¹¹ О. Гаврилів, *Образ міста в німецькій експресіоністичній ліриці*, [в:] *Експресіонізм*, Львів, 2005, с. 65–86.

¹² K. Rossbacher, *Heimatkunstabewegung und Heimatroman*, с. 24–25.

Суто австрійський варіант „гайматкунст” має свій відповідник *Provinzkunst* („провінцкунст”, буквально провінційне мистецтво чи мистецтво провінції), що його вводить у літературознавчий дискурс К. Росбахер¹³. Так, програмні виступи австрійських письменників штирійця П. Розеггера *Мистецтво та провінція* (*Kunst und Provinz*, 1899) та уродженця Лінца Г. Бара *Відкриття провінції* (*Die Entdeckung der Provinz*, 1900), *Проти великого міста* (*Gegen die grosse Stadt*, 1900) проklamують критику метрополій, передусім Відня, закликаючи до тіснішого контакту людини з малою батьківщиною та природою. У свою чергу, лунають скарги на ігнорування з боку зверхніх віденців літератури, створеної авторами з регіонів¹⁴, а також стверджується, що внутрішню впевненість людині гарантує лише провінція¹⁵. Отож відмінна назва цього руху додатково підкреслює свою конститутивну просторову спрямованість та відстороненість від культури великих міст.

Акцентуємо, що ці публікації спричинили зацікавлення молодими австрійськими авторами ідеями „гайматкунст”. Однак хронологічно таке поживлення відбувається майже з десятилітнім запізненням у порівнянні з німецькими побратимами, починаючи з 1900 р., тому в цьому дослідники вбачають ще одну диференціальну ознаку між національними модифікаціями цього німецькомовного руху. Австрійське „провінцкунст” зберігає дистанцію до німецького „гайматкунст”, прагне не ототожнюватися з ним, будучи не настільки заангажованим ідеологією та не за своївши так ґрунтовно форм літературної індустрії¹⁶, як його німецький аналог. Окрім того, зазначені національні літератури відрізняються особливостями своїх історико-поетикальних систем. Так, натуралізм фактично був відсутнім в австрійській літературі, яка не переривала свою художню традицію і тому зберегла барокові риси й у ХІХ ст. (хіба що Л. Анценґрубера можна розглядати у контексті цього напрямку).

¹³ K. Rossbacher, *Die Literatur der Heimatkunstabewegung um 1900 // „...[...] als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet [...]“: Topoi der Heimat und Identität*, [hrsg. von Peter Plener und Péter Zalán], Budapest 1997, с. 109–120.

¹⁴ H. Bahr, *Bildung: Essays*, [hrsg. von Gottfried Schnödl], Weimar 2010, с. 143–144. P. Rosegger, *Kunst und Provinz [Internetquelle]*, „litera[r]t: Zeitschrift für Literatur”, Wien 2001, Н. 1, http://www.editionas.net/literart/01_011_literart.html [24.01.2022].

¹⁵ H. Bahr, *Bildung...*, с. 50.

¹⁶ K. Rossbacher, *Heimatkunstabewegung und Heimatroman...*, с. 22–23.

Тому, на відміну від німецьких однодумців-письменників, австрійські колеги не могли так активно виступати проти засилля натуралізму як методу та напрямку.

Варто підкреслити, що австрійська література другої половини XIX ст. відома своїми селянськими оповідями (*Dorfgeschichte*). На них можна натрапити у творчості класиків А. Штіфтера, М. фон Ебнер-Ешенбах, П. Розеггера, тексти яких італійський германіст К. Маґріс позначає навіть виразом „габсбурзька *регіональна література*” (курсив наш. – Ю. І.)¹⁷. На цей період припадає саме розквіт австрійської провінційної літератури. Натхненники цього напрямку розглядають австрійську провінційну літературу як свій складник, прагнучи звести до купи старі й нові принципи. Загалом про німецьке „гайматкунст” доцільніше говорити як про програмний рух, тоді як про австрійське „провінцкунст” – як про продовження австрійської літературної традиції.

Найпоширенішим жанровим різновидом регіональної літератури виступає „*Heimatroman*”, тобто роман про батьківщину, регіональний чи селянський роман. Часто він виступає ще й синонімом до усієї регіональної літератури. У нашому випадку за аналогією до Heimatliteratur, ми використовуємо позначення „регіональний роман”, відповідно до практики інших зарубіжних науковців, на чому ще на початку 1980-х рр. наголошував германіст Н. Мекленбург¹⁸, роблячи перші спроби ввести цей більш нейтральний термін у німецькомовне літературознавство.

Основними дослідниками регіонального роману поряд з вище згаданим Н. Мекленбургом є К. Росбахер (проаналізував приклади німецького раннього регіонального роману з точки зору літературної соціології) та А. Кунне (доповнила низку проінтерпретованих текстів зразками винятково з австрійської літератури XX ст.). Загалом вони виокремлюють такі ознаки регіонального роману: провінція (містечко, село або двір) є невід’ємною ознакою соціальної моделі та простору роману, від-

¹⁷ C. Magris, *Der habsburgische Mythos in der modernen österreichischen Literatur*, [übersetzt aus dem Ital.; Vorw. von R. Lunzer], Wien 2000, с. 163–199.

¹⁸ N. Mecklenburg, *Erzählte Provinz: Regionalismus und Moderne im Roman*, Königstein, Taunus 1982, с. 12.

повідно місто іманентно виступає ворожим, зрідка анонімним топосом (мотив повернення додому на фоні негативного урбаністичного впливу на людей, хвала своїй малій батьківщині з обов'язковими компонентами: любов до землі та природи); поєднання часто ідеалізованого минулого з теперішнім в наративній структурі роману як оприроднення часу або прийом ретроспекції; узагальнені персонажі (т. зв. група своїх та чужих) та ін.¹⁹

До типових австрійських регіональних романів зараховують наступні: *Якоб останній. Історія лісівника наших днів (Jakob der Letzte. Eine Waldbauerngeschichte aus unseren Tagen, 1888)* П. Розегґера, найпопулярнішого письменника „провінцкунст”, на якого згодом орієнтувалися молодші австрійські колеги-співвітчизники; *Гріммінґтор. Літературні обробки легенд навколо Гріммінґа (Das Grimmingtor. Literarische Aufarbeitung der Sagen rund um den Grimming, 1926)* письменниці зі Штирії П. Грогґер; *Хліб (Brot, 1930)* К.Г. Вагґерля, одного з найчитаніших локальних австрійських літераторів впродовж 1930–1980-х рр.

У 1920-ті рр. до австрійського драматургічного мистецтва долучаються нові сили – письменники з регіонів (Р. Біллінґер, Г.Г. Ортнер, Й. Вентер)²⁰, які започатковують „регіональну драму” (*Heimatdrama*). Як і у випадку з регіональним романом, основна риса цих п'єс пов'язана з протиставленням великого міста-Молоха селу з його патріархальністю та селянином як виразником істинного національного духу на фоні релігійної містики та обрядовості театральної дії. Особливе пошвавлення характерне для міжвоєнного періоду, взірцевою можна вважати виставу Р. Біллінґера *Гігант (Der Gigant, 1937)*.

Ще після Першої світової війни у німецькомовній регіональній літературі спостерігається навернення у бік народно-патріотичного спрямування, де на головну сцену виходить фігура героїзованого селянина. Вже згадуваний нами роман Г. Льонса *Вервольф* демонструє можливість розвитку регіональної літератури як підготовки до літератури „крові

¹⁹ А. Kunne, *Heimat im Roman: Last oder Lust?: Transformationen eines Genres in der österreichischen Nachkriegsliteratur*, Amsterdam 1991, с. 23–40; N. Mecklenburg, *Erzählte Provinz...*, с. 71–110; K. Rossbacher, *Heimatkunstabewegung und Heimatroman*, с. 137–156.

²⁰ *Історія австрійської літератури ХХ века: в 2 т.*, ред. В. Седельник, Т. 1, Москва 2009, с. 561, 566, Т. 2, 1945–2000, 2010, с. 258.

та землі” („*Blut- und-Boden-Literatur*”). Не дивно, що орієнтована не на місто, а на село регіональна література виявилася близькою за духом націонал-соціалістичній доктрині: особливо у прославлянні землі (*Scholle*), зв’язку з сім’єю та проблематикою походження (*Stamm*).

Подібні зсуви відбуваються й у Австрії, де зазначена естетика найґрунтовніше розкрилася у словесному мистецтві, оскільки письменнику надавалась роль активного учасника суспільних змін, свого роду поводиря народу²¹. На другому етапі свого розвитку регіональна література набуває радикалізованої форми, спрямованої проти усього чужого з параноїдально спрощеною схемою друг – ворог²², виявляється політично й ідеологічно заангажованою. Вона поєднувала „бароковий католицизм з язичницькими уявленнями про кров та землю”²³, на відміну від Німеччини, де релігія не відігравала такої істотної ролі. Як наслідок регіональну літературу перетворили на ще один вдалий спосіб пропаганди власних антигуманних ідей, на такий спосіб її повністю зневаживши та спотворивши.

З огляду на це автори, які у першій третині ХХ ст. творять у межах австрійської регіональної літератури (К.Г. Варґерль, П. Гроґґер, Р. Біллінґер, І. Тойффенбах, М. Мелл, Ф. Шрейфогель та ін.), вже на початку 1930-х рр. проявляють інтерес до націонал-соціалістичних віянь про силу провінції з її письменством, що здатне врятувати честь Відня у боротьбі зі столичними літераторами Ф. Верфелем, Ф. Зальтенном та Г. Засманном²⁴. У 1936 р. виходить друком антологія за редакцією каринтійського автора Й.Ф. Перконіґа під назвою *Німецька Остмарк. Десять поетів та сотні картин складають хвалу Австрії* (*Deutsche Ostmark. Zehn Dichter und hundert Bilder lobpreisen Österreich*), а у 1939 р. з’являється величезна антологія *Повернення додому в Рейх. Великонімецька література з Остмарка та Судетської області 1866–1938* (*Heimkehr ins Reich. Großdeutsche Dichtung aus Ostmark und Sudetenland 1866–1938*),

²¹ K. Amann, *Der Anschluss österreichischer Schriftsteller an das Dritte Reich: institutionelle und bewußtseinsgeschichtliche Aspekte*, Frankfurt am Main 1988, с. 81–83.

²² Там само, с. 65.

²³ K. Rosbacher, *Heimatkunstabewegung und Heimatroman*, с. 25.

²⁴ K. Amann, *Der Anschluss österreichischer Schriftsteller*, с. 69. *Die „österreichische“ nationalsozialistische Ästhetik*, [Hrsg. Ilija Dürhammer; Pia Janke], Wien–Köln–Weimar 2003, с. 112.

яку упорядковує австрійський літературознавець Г. Кіндерманн, з добіркою відповідних текстів, демонструючи зв'язок між поколіннями. В останній антології, у вступі зокрема, подано візію специфічних завдань регіональної літератури, що асоціюється із „селянським надбанням” як дієвим засобом проти „надмірної інтелектуалізації, механізації, матеріалізації, поширення єврейства”²⁵.

Загалом австрійський літературний процес 1933–1945 рр. схематично доцільно описати так: система ознак малої батьківщини перетворюється на міф для дрібного міщанства, налаштованого на расизм; помітно обмежений набір формальних можливостей; наявне стилістичне епігонство письменників, при цьому селянський роман (*Bauernroman*) перетворюється у типовий та популярний жанр у душі вираження внутрішньої сили народу, відіграючи роль компенсатора та водночас спотворювача сприйняття дійсності²⁶. Поряд з літературою „крові та землі” влада сприяє розвитку австрійської воєнної літератури (*österreichische Kriegsliteratur*) та заохочує до написання історичних романів (*historischer Roman*). Якщо ж тексти не вписувалися у новий канон Третього Рейху, їх таврували виразом „асфальтна література” (*Asphaltliteratur*), суголосному терміну „вироджене/дегенеративне мистецтво” („*entartete Kunst*”). У свою чергу це не тільки посилювало бінарну опозицію міста і села, але й призводило до незворотного розриву між представниками регіональної літератури й письменниками-емігрантами.

Цілком логічно припустити, що після завершення Другої світової війни регіональна література у німецькомовних країнах, спалюжена політикою та ідеологією гітлерівців, повинна була перебувати за лаштунками літературного процесу, проте у Австрії склалося інакше. Германіст Й. Донненберг звертає увагу на потребі денацифікувати регіональну літературу, що, на його думку, розпочинається у середині 1950-х р. після визнання нейтрального статусу держави²⁷.

Водночас не йдеться про масштабне продукування нових текстів регіональної літератури, що було характерніше для кіномистецтва.

²⁵ Die „österreichische” nationalsozialistische Ästhetik, с. 113.

²⁶ Там само, с. 113–117.

²⁷ J. Donnenberg, *Heimatliteratur in Österreich nach 1945 – rehabilitiert oder antiquiert?*, с. 62–63.

Вважається, що регіональна література відроджується саме в регіональних фільмах (*Heimatfilm*), що активно знімаються у Німеччині та Австрії, починаючи з 1950-х рр., зберігши довоєнні традиційні мотиви та стереотипні образи²⁸ з акцентом на розважанні публіки. Натомість представники інтелектуального письменства після завершення Другої світової війни захоплюються авангардним мистецтвом, перерваним тоталітарним режимом. Ми схильні до визнання успадкування культурної традиції регіонального мистецтва у цілому, яке переходить з 1930-х рр. аж у 1960-ті рр., перебуваючи все ж довгий час у тіні гітлеризму.

Отож з початку 1960-х рр. спостерігаються зміни у німецькомовному культурному просторі, пов'язані з молодшим післявоєнним поколінням авторів (П. Целан, І. Бахман, Т. Бернгард, П. Гандке та ін.), яке прагне позбутися „національного” начала у мистецтві, що вирізняється вузькістю та тяжінням до провінціалізму. Так, у 1967 рр. австрійський культурний критик та письменник П. Крунторад ототожнює провінцію з минулим, що чинить спротив прогресу²⁹, німецький літературний критик Г. Формвеґ порівнює її з топосом одностайності у кліше та традиціях³⁰. Як зазначає австрійський науковець К. Адель, провінція у той час часто співвідноситься з фашизмом, з Гітлером як з уособленням цього топосу³¹. Відповідно і регіональна література, як духовна опора периферії, спотворена націонал-соціалізмом, характеризується новим етапом свого розвитку, отримує назву антирегіональна література (*Antiheimatliteratur* або *Anti-Heimatliteratur*).

Першими помітними австрійськими текстами цього напрямку вважаються: *Вовча шкура* (*Die Wolfshaut*, 1960) Г. Леберта, *Мороз* (*Frost*, 1963) Т. Бернгарда та *Карнавал/Масниця* (*Fasching*, 1967) Г. Фріча. Разом з тим ці романи розглядають як приклади літератури про неподолане

²⁸ R. Esterhammer, *Heimatfilm in Österreich: Einblicke in ein facettenreiches Genres*, [in:] *Literatur im Film: Beispiele einer Medienbeziehung*, [Hrsg. von Stefan Neuhaus], Würzburg 2007, с. 17–198.

²⁹ P. Kruntorad, *Provinz der eigenen Vergangenheit*, [in:] *Akzente: Zeitschrift für Literatur*, München 1967, H. 14, с. 414–419.

³⁰ H. Vormweg, *Überwindung eines Idols*, [in:] *Akzente: Zeitschrift für Literatur*, München 1967, H. 14, с. 420–426.

³¹ K. Adel, *Aufbruch und Tradition: Einführung in die österreichische Literatur seit 1945*, Wien 1982, с. 59.

минуле та критики тогочасної суспільної моралі³², демонструючи перехід від досі традиційного змалювання ідилічного образу рідного краю до різко негативного. У художньому плані це проявляється у виступі проти засилля локального регіонального роману в австрійській словесності.

Від початку 1970-х до середини 1980-х рр. спостерігається свого роду бум у літературному опрацюванні теми батьківщини, провінції та регіону. Так, виходять друком прозові тексти: *Геометричний регіональний роман* (*Geometrischer Heimatroman*, 1969) Г.Ф. Йонке, *Без бажання немає щастя* (*Wunschloses Unglück*, 1972) та *Короткий лист перед довгим прощанням* (*Der kurze Brief zum langen Abschied*, 1972) П. Гандке, *Прекрасні дні* (*Schöne Tage*, 1974) та *Затінений бік* (*Schattseite*, 1975) Ф. Іннергофера, *Коханки* (*Die Liebhaberinnen*, 1975) Е. Єлінек, *На вільній нозі* (*Auf freiem Fuß*, 1975) та *Нічийна земля* (*Niemandsland*, 1978) Г. Вольфгрубера, трилогія *Дикий Каринтія* (*Das wilde Kärnten*, 1979–1982) Й. Вінклера, *Знищення. Розпад* (*Auslöschung. Ein Zerfall*, 1986) Т. Бернгарда та ін. У драмі також відбувається наступ на провінцію, про що свідчать, до прикладу, народні п'єси *Забий свиней* (*Sauschlachten*, 1972) П. Турріні та *Немає місця для кретина* (*Kein Platz für Idioten*, 1976) Ф. Міттерера, а також творчість інших авторів (Г. Зоммера, П. Славіка тощо).

Переважає більшість представників цього напрямку родом з регіонів, тому вони з власного досвіду знають істинний образ провінції, а не той, що поширюється для туристичного експорту Австрії як гірськолижної Мекки Західної Європи. Письменники виступають проти квазіспокою та соціального благоденства на селі, хибної гармонії з природою на фоні розкриття родинних таємниць, проти жорстоких принципів виховання дітей, придушення індивідуальності, безправ'я селян та батраків. Людина, яка робить спробу порушити звичні норми життя громади, зіштовхується зі спротивом патріархального колективу і наперед приречена на відчуження, що часто призводить до її самогубства³³. Визначальною

³² A. Schininà, *Tradition und Zeitkritik in der österreichischen Erzählliteratur nach 1945*, „Studia austriaca: an international journal devoted to the study of Austrian culture and literature“ 2005, [Ed. Fausto Cercignani], Vol. 13, s. 119–142.

³³ *История австрийской литературы XX века*, Т. 2, 1945–2000, с. 38–39, 272–274; К. Adel, *Aufbruch und Tradition*, с. 55–63; A. Kunne, *Heimat im Roman: Last oder Lust?*, с. 103–229, 257–296.

рисою антирегіональної літератури є радикальна критика провінціалізму як трибу життя, як світогляду, а не провінції як суперечливого феномену. Варто зазначити, що подібна тенденція властива й літературам тодішніх ФРН та НДР³⁴, але не у таких гострих формах, що великою мірою пов'язано з суспільно-політичною атмосферою та поведженням з історією³⁵. На той час в Австрії антирегіоналізм перетворюється на лейтмотив усієї національної літератури післявоєнного періоду.

Принагідно зауважимо, що наприкінці 1960-х рр. центральною темою багатьох німецькомовних письменників стає криза особистості, пов'язана з відчуттям відчуженості людини у світі. Як наслідок виникає література „нової суб'єктивності” („*Neue Sachlichkeit*”). На переконання української германістки М. Орлової, автори „фіксують зневіру у соціальному порядку, підважують традиційні моральні цінності”, акцент з радикалізму переміщується на „самоаналіз як форму самоідентифікації і подолання невпевненості у собі”, де „суб'єктивність перемагає ‘критичну теорію’”³⁶. Приміром, вище названий нобелівський лауреат з літератури П. Гандке (н. 1942) вважається яскравим репрезентантом „нової суб'єктивності” та водночас не менш відомим антирегіональним письменником.

Спочатку письменники-антирегіоналісти прагнуть до правдивого зображення дійсності, їхні тексти характеризуються відсутністю заявлених узагальнень, безподієвістю або невігядливою описовістю австрійського мікрокосмосу. Однак згодом помітна навіть дещо перебільшена тенденція до створення винятково негативного образу периферії. Наголосимо, що автори антирегіональної літератури використовують достоту схожий художній матеріал та аналогічні естетичні принципи, що і їхні попередники-регіоналісти, тільки з протилежним змістовим наповненням, переінакшуючи вектор сприйняття образу провінції.

Заразом згадуваний нами каринтійський письменник П. Туррینی (н. 1944), відомий деміфологізацією побуту та звичаїв своїх земляків,

³⁴ J. Koppensteiner, *Anti-Heimatliteratur in Österreich. Zur literarischen Heimatwelle der siebziger Jahre*, [in:] *Modern Austrian Literature*, 1982, Vol. 15, Iss. 2, c. 1.

³⁵ I. Rabenstein-Michel, *Bewältigungsinstrument Anti-Heimatliteratur*, [in:] *Germanica*, N. 42, 2008, c. 157–169.

³⁶ М. Орлова, *Немецкоязычная литература „новой субъективности” как реакция на студенческое движение второй половины 60-х годов XX ст.*, „*Žmogus kalbos erdvėje*”, Каунас 2012, № 7, с. 173–175.

звертає увагу громадськості на творчому потенціалі провінції. Так, під час вручення йому в 1983 р. премії літературного конкурсу „Петер Розеггер та ми”, автор зазначив:

Я переконаний, що істинне і правдиве у так званій провінційній літературі завжди набагато краще й набагато точніше, ніж у тій, що обирає предмет свого розгляду світ загалом. Той, хто описує локальне, регіональне, провінційне, у результаті опиняється ближче до людських доль – нехай і не завжди у плані літературної форми, однак завжди у плані літературного змісту. І ось ще дещо: багато з того, що з часом перетворилося у надбання світової літератури, спочатку вважалося літературою з провінції³⁷.

Підкреслимо, при цьому П. Турріні застосовує поряд з більш-менш усталеним тоді терміном „регіональна література” вираз „провінційна література”. Ще німецький фольклорист та германіст Г. Баузінгер у 1976 р. порушує питання про співвідношення понять провінційна література (*Provinzliteratur*) та література провінції (*Literaturprovinz*), зосереджуючись на наперед визначеній стереотипній локалізації цих понять та на відмінних оцінних асоціаціях варіантів цих назв³⁸. Нагадаємо, саме у 1970-ті рр. поживається процес академічного вивчення (анти)регіональної літератури у німецькомовному літературознавстві.

Поряд з терміном „антирегіональна література” у західній германістиці іноді вживають відповідники: анти-ідилія (*Anti-Idylle*, В. Шмідт-Денглер), анти-регіональний роман (*Anti-Heimatroman*, Ю. Коппенштайнер), оповідна провінція (*Erzählte Provinz*, Н. Мекленбург) та регіональний роман (*Heimatroman*, А. Кунне)³⁹. Однак загальноприйнятою назвою все ж вважається антирегіональна література, яка входить до комплексу австрійської регіональної літератури.

З 1989 р. антирегіональна проблематика відходить у минуле, що пов’язують із загальними процесами урбанізації та глобалізації в Австрії.

³⁷ *История австрийской литературы XX века*, Т. 2, 1945–2000, с. 493.

³⁸ H. Bausinger, *Provinzliteratur oder Literaturprovinz*, [in:] *BuB: Forum Bibliothek und Information; Fachzeitschrift des BIB, Berufsverband Information Bibliothek*, e.V, 1977, Jg. 29, N. 3, с. 223.

³⁹ Поп.: W. Schmidt-Dengler, *Die antagonistische Natur. Zum Konzept der Anti-Idylle in der neueren österreichischen Prosa*, [in:] *Literatur und Kritik*, 1969, N. 40, с. 577–585; J. Koppensteiner, *Anti-Heimatliteratur in Österreich. N. Mecklenburg, Erzählte Provinz: Regionalismus und Moderne im Roman. A. Kunne, Heimat im Roman: Last oder Lust?*

З одного боку, лунає думка про смерть антирегіональної літератури, подібно до традиційної регіональної літератури⁴⁰. З іншого боку, австрійський есеїст та письменник Р. Менасе (н. 1954) вбачає у зверненні авторів до теми навколишнього середовища, туризму в дотуку до свого регіону новий етап розвитку (анти)регіональної літератури. Він називає її анти-регіональною літературою (*Anti-Heimat-Literatur*) і як приклад наводить текст *Одинак* (*Einer*, 1988) Н. Гштрайна. Загалом Р. Менасе вважає антирегіональну літературу домінантною ознакою австрійського словесного мистецтва Другої Республіки, висловлюючи парадоксальну тезу про те, що все найкраще, створене літературою цього періоду, пов'язане з провінційною безпросвітністю⁴¹.

Підсумовуючи, зазначимо, регіональна література в Австрії впродовж ХХ ст. розвивається у тісному взаємозв'язку з соціально-економічними та суспільно-історичними факторами, які головно визначають зміни рецепції образу провінції в (національній) літературі. Вона продовжує традиції тутешньої провінційної літератури середини ХІХ ст., утверджується у контексті до загальнонімецького руху „гайматкунст“, разом з тим виокремлює власний національний варіант „провінцкунст“. Якщо модернізм у німецькомовній літературі межі століть прийнято пов'язувати з великим містом як об'єктом поетичного простору, то регіональна література як рупор антимодерністської ідеології знаходить своє пристановище у провінції. У міжвоєнний період цей напрям набуває ознак радикалізму і поступово переходить у заангажовану та пропагандистську літературу „крові та землі“, гіперболізуючи спотворений імідж периферії. Після Другої світової війни регіональна література перетворюється у дієвий інструмент для художнього опрацювання неподоланого минулого та виступу проти засилля провінціалізму як стилю життя та форми мислення. Разом зі своїм найпоширенішим жанром (регіональний роман) вона еволюціонує з 1960-х рр. в антирегіональну літературу та фактично домінує в австрійському словесному мистецтві другої половини минулого століття, прагнучи десакралізувати міф про псевдоідилічність провінції як антропологічного феномену.

⁴⁰ J. Koppensteiner, *Anti-Heimatliteratur in Österreich*, с. 8.

⁴¹ R. Menasse, *Das war Österreich: gesammelte Essays zum Land ohne Eigenschaften*, [hrsg. von Eva Schörkhuber], Frankfurt am Main 2005, с. 100–103.

LITERATURA

- Гаврилів О., *Образ міста в німецькій експресіоністичній ліриці*, [в:] *Експресіонізм*, упор. Т. Гаврилів, Львів 2005, с. 65–86.
- Зиммель Г., *Большие города и духовная жизнь*, „Логос” 2002, № 3–4, с. 25–38.
- История австрийской литературы XX века: в 2 т.*, ред. В. Седельник, Т. 1, Конец XIX – середина XX века, Москва 2009; Т. 2, 1945–2000, Москва 2010.
- Орлова М., *Немецкоязычная литература „новой субъективности” как реакция на студенческое движение второй половины 60-х годов XX ст.*, „Žmogus kalbos erdvėje”, Каунас 2012, Nr. 7, с. 172–178.
- Adel K., *Aufbruch und Tradition: Einführung in die österreichische Literatur seit 1945*, Wien 1982.
- Amann K., *Der Anschluss österreichischer Schriftsteller an das Dritte Reich: institutionelle und bewusstseinsgeschichtliche Aspekte*, Frankfurt am Main 1988.
- Aspetsberger F., *Unmaßgebliche Anmerkungen zur Einschränkung des literaturwissenschaftlichen „Heimat“-Begriffs*, [...] als hätte die Erde ein wenig die Lippen geöffnet [...]: Topoi der Heimat und Identität, [Hrsg. von Peter Plener und Péter Zalán], Budapest 1997, с. 65–70.
- Bahr H., *Bildung: Essays*, [hrsg. von Gottfried Schnödl], Weimar 2010.
- Bausinger H., *Provinzliteratur oder Literaturprovinz*, [in:] *BuB: Forum Bibliothek und Information; Fachzeitschrift des BIB, Berufsverband Information Bibliothek*, e. V, 1977, Jg. 29, H. 3, с. 223–230.
- Charbon R., *Heimatliteratur*, [in:] *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, [Hrsg. Harald Fricke], Berlin; New York 2007, Bd. 2, с. 19–21.
- Die „österreichische” nationalsozialistische Ästhetik*, [Hrsg. Ilija Dürhammer; Pia Janke], Wien; Köln; Weimar 2003.
- Die Unwirklichkeit der Städte: Großstadtdarstellungen zwischen Moderne und Postmoderne*, [Hrsg. Klaus R. Scherpe], Reinbek bei Hamburg 1988.
- Donnenberg J., *Heimatliteratur in Österreich nach 1945 – rehabilitiert oder antiquiert?*, [in:] *Das notwendige Befremden der Literatur: Aufsätze von Kafka bis Aichinger, von Grillparzer bis Jelinek*, Stuttgart 2007, с. 53–87.
- Esterhammer R., *Heimatsfilm in Österreich: Einblicke in ein facettenreiches Genres*, [in:] *Literatur im Film: Beispiele einer Medienbeziehung*, [Hrsg. von Stefan Neuhaus], Würzburg 2007, с. 17–198.
- Görner R., *Einführendes. Oder: Verständigung über Heimat*, „Heimat – zu einem Kulturideologischen Begriff des 19. und 20. Jahrhunderts” 1990, London: Hei-

- mat im Wort: die Problematik eines Begriffs im 19. und 20. Jahrhundert, [hrsg. von Rüdiger Görner], München 1992, c. 11–14.
- Koppensteiner J., *Anti-Heimatliteratur in Österreich. Zur literarischen Heimatwelle der siebziger Jahre*, [in:] *Modern Austrian Literature*, 1982, Vol. 15, Iss. 2, c. 1–11.
- Kruntorad P., *Provinz der eigenen Vergangenheit*, „Akzente: Zeitschrift für Literatur“, München 1967, H. 14, c. 414–419.
- Kunne A., *Heimat im Roman: Last oder Lust?: Transformationen eines Genres in der österreichischen Nachkriegsliteratur*, Amsterdam 1991.
- Lobensommer A., *Die Suche nach „Heimat“: Heimatkonzeptionsversuche in Prosaertexten zwischen 1989 und 2001*, Frankfurt am Main 2010.
- Magris C., *Der habsburgische Mythos in der modernen österreichischen Literatur*, [übersetzt aus dem Ital.; Vorw. von R. Lunzer], Wien 2000.
- Mecklenburg N., *Erzählte Provinz: Regionalismus und Moderne im Roman*, Königstein-Taunus 1982.
- Menasse R., *Das war Österreich: gesammelte Essays zum Land ohne Eigenschaften*, [hrsg. von Eva Schörkhuber], Frankfurt am Main 2005.
- Rabenstein-Michel I., *Bewältigungsinstrument Anti-Heimatliteratur*, „Germanic“, H. 42, 2008, c. 157–169.
- Rosegger P., *Kunst und Provinz [Internetquelle]*, „litera[r]t: Zeitschrift für Literatur“, Wien 2001, H. 1, http://www.editionas.net/literart/01_011_literart.html [24.01.2022].
- Rosbacher K., *Heimatkunstabewegung und Heimatroman: zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende*, Stuttgart 1975.
- Schininà A., *Tradition und Zeitkritik in der österreichischen Erzählliteratur nach 1945*, „Studia austriaca: an international journal devoted to the study of Austrian culture and literature“ 2005, [Ed. Fausto Cercignani], Vol. 13, c. 119–142.
- Schmidt-Dengler W., *Die antagonistische Natur. Zum Konzept der Anti-Idylle in der neueren österreichischen Prosa*, [in:] *Literatur und Kritik*, 1969, H. 40, c. 577–585.
- Schumann A., *Heimat denken: regionales Bewußtsein in der deutschsprachigen Literatur zwischen 1815 und 1914*, Köln 2002.
- Vormweg H., *Überwindung eines Idols*, [in:] *Akzente: Zeitschrift für Literatur*, München 1967, H. 14, c. 420–426.
- Wesen und Wandel der Heimatliteratur: am Beispiel der österreichischen Literatur seit 1945: ein Bonner Symposium*, [hrsg. von Karl Konrad Polheim], Bern 1989.

SUMMARY

THE EVOLUTION OF THE PROVINCE'S IMAGE
IN THE AUSTRIAN LITERATURE OF THE 20TH CENTURY

The study analyses three formation phases of the Austrian literature in the 20th century, which relate to the explanation of the depiction's principles of the province. The role of the literary tradition in the understanding of the native region's chronotope is emphasized. The attention is drawn to the change in the connotation of the Austrian regional literature (*Heimatliteratur*) in the context of historical, social, and aesthetic factors with the parallel modification of the region's image: the all-German antimodernist movement *Heimatkunst* and its Austrian version *Provinzkunst*; radicalization of the interwar period and the "Blood and Soil Literature" (*Blut-und-Boden-Literatur*); updating by the new movement "Anti-regional literature" (*AntiHeimatliteratur*). The evolution of the reception and interpretation of the province's image as a fabula's constant of the text is studied, including the transmission from idealization to the desacralization of the locus.

Keywords: province, region, *Heimatkunst*, *Provinzkunst*, regional literature (*Heimatliteratur*), antiregional literature (*Antiheimatliteratur*/*AntiHeimatliteratur*), Austrian literature of the 20th century.

Paweł Wojciechowski

Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0002-7532-0522

Ukraińskie książki dla dzieci. Edycje polskie – II poł. XX wieku (przegląd)

Celowo odsuwając szeroką problematykę wyphywającą z charakteru kulturowego, społecznego i politycznego Ukrainy¹, w niniejszym przeglądzie chciałbym zwrócić uwagę na przykłady książek przeznaczonych dla czytelnika niedorosłego, w których wartością prymarną są: tekst oraz ilustracja (ich wzajemne oddziaływanie, dwuadresowość, inżynieria papieru). Patrząc na ukraiński rynek książki dziecięcej rozwijający się od lat 80. XX wieku, zauważalnie wzrosła wielostronność działań wydawniczych. W latach 1980–1990 ukazały się w Polsce następujące ukraińskie książki dla dzieci:

- Ivan Franko, *Kiedy zwierzęta umiały mówić. Bajki o zwierzętach* (Kijów 1990, tłumaczenie z języka ukraińskiego Mikołaj Durkiewicz, ilustracje S.K. Artiuszenko);
- *Kot i kogut. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym* (brak autora, Kijów 1986, tłumaczenie jw., ilustracje Wiktor Kawun);
- *Pan Kocki. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym* (brak autora, Kijów 1986, tłumaczenie jw., ilustracje Walentyna Melnyczenko);
- Lesia Ukrainka, *Mamo, idzie już zima. Wiersze dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1985, tłumaczenie jw., ilustracje Larysa Iwanowa);

¹ Zob. M. Świetlicki, „Dzieci imperium...” – postkolonialny wymiar ukraińskiego rynku książki i prasy dla dzieci i młodzieży, „Porównania” 2014, nr 15, s. 233–244.

- Pawło Tyczyna, *A ja do gaju chodziłam. Wiersze dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1985, tłumaczenie jw., ilustracje Nina Denisova);
- *Kłos. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1984, brak autora, tłumaczenie jw., ilustracje Adel Gilewicz);
- *Kózka kłamczuszka. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1983, brak autora, tłumaczenie jw., ilustracje Adel Gilewicz);
- *Lisica i żuraw. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1982, brak autora, tłumaczenie jw., ilustracje Wołodymyr Gołozubow);
- *Zagadki. Ludowe zagadki ukraińskie* (Kijów 1983, brak autora, tłumaczenie jw., ilustracje Wołodymyr Gołozubow);
- Mykoła Trubłajini, *O Natalce i srebrnej rybce. Bajka dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1980, tłumaczenie z języka ukraińskiego Teodorij Starak, ilustracje Jewgienij Kuzniecowa).

Edycje wszystkich wymienionych książek miały miejsce w wydawnictwie literatury dziecięcej „Veselka” w Kijowie. Ta kijowska oficyna wydawnicza rozpoczęła działalność „w 1934 roku jako „Ditvidav URSR”; jako jedyne na radzieckiej Ukrainie drukowało literaturę dziecięcą (zarówno po ukraińsku jak i po rosyjsku; w 2010 roku prezydent Viktor Juśczenko nadał wydawnictwu „Veselka” miano państwowego. Niestety nie wiązało się to ze znacznym wsparciem finansowym, a książki „Veselki” [...] przypominają [...] wydania z czasów radzieckich”².

Wymienione wyżej książki reprezentują wysoki poziom przekazu kompletnego, budowanego przez słowo i obraz. Ich autorzy oraz ilustratorzy bazują na różnorodności typograficznej i graficznej, konstytuując utwory otwarte interpretacyjnie i percepcyjnie, a przez to ważne aksjologicznie i poznawczo. Nadto, są to książki doskonale zilustrowane, dopracowane pod względem warsztatu rysunkowego. Widać tu dbałość o detal, wielostronne uchwycenie różnorodności charakterów i zachowań postaci czy też funkcjonalności przedmiotów. Materia aksjologiczna każdej z opowieści doskonale wpisuje się w ilustrację (i odwrotnie), tworząc z nią koherentny przekaz. Przesłanie, zapis emocji, konstrukty postaci, są znakomicie

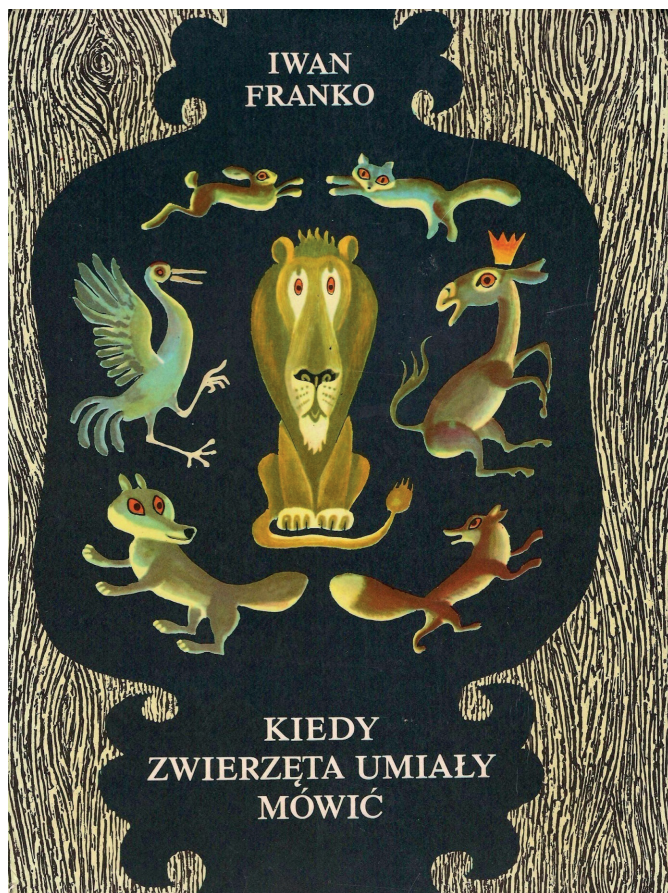
² Tamże, s. 236 i 239.

wkomponowane np. w naturalny rytm życia, czy też w autentyczne tło przyrody i silnie oddziałują wizualnie. Za sprawą poszerzającej/podwójnej narracji (narracja obrazu i narracja tekstowa), książki te warunkują w pełni zrozumiały i zwielokrotniony perceptywnie obraz rzeczywistości, wpisując się wręcz modelowo w powszechnie znaną definicję książki obrazkowej³.

Ilustracja 1. Lesia Ukrainka, *Mamo, idzie już zima*. *Wiersze dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1985)

³ Zob. M. Zajęc, *Książka obrazkowa – próba definicji gatunku*, [w:] *Nowe trendy w literaturze i ilustracji dla dzieci. Książka obrazkowa*, Kołobrzeg 2008, s. 49.

Ilustracja 2. Iwan Franko, *Kiedy zwierzęta umiały mówić. Bajki o zwierzętach* (Kijów 1990)

Warto zaznaczyć, iż ważkością swojej twórczości – wymierzoną w opresyjny brak wsparcia ze strony władzy reżimowej – pisarze ukraińscy wprowadzili nową jakość, nową wartość do książki dziecięcej, ubogiej pod względem edytorskim w dekadach wcześniejszych. Umiejętnie przełamali płaskość treściową oraz wielopoziomą banalność ilustracji⁴. Silne oddziaływanie funkcji estetycznej w ukraińskich książkach dla dzieci powoduje, że były one i są tak chętnie czytane. Różnice w emitowaniu treści historyjek i opowieści, zaciera

⁴ Zob. G. Leszczyński, *Sztuka książkowego uwodzenia*, [w:] tenże, *Wielkie małe książki. Lekturny dzieci. I nie tylko*, b.m. 2015, s. 267–268.

tutaj doskonała ilustracja, która uwypukla i nierzadko uzupełnia ważkości narracyjne, kształtuje poznawczo i emotywnie. Wybrani tu autorzy ukraińscy celują w efektownej mądrości pomysłów (np. wspomniana już dwuadresowość książek: odbiorca niedorosły / dorosły), zaś ilustratorzy w nieszablonowości oraz autentyczności kreacji plastycznej, perfekcyjnie wykorzystują kolorystykę, harmonizują perspektywę wprowadzonymi komponentami ilustracji. Bardzo dobrym przykładem tych kompetencji jest oryginalna książka z ludowymi zagadkami ukraińskimi (okładka niżej), w której konkretne, proste zagadki w pierwszym rzędzie działają poznawczo, ale również uczą spostrzegawczości, kojarzenia, rozumienia, wycucia estetycznego.

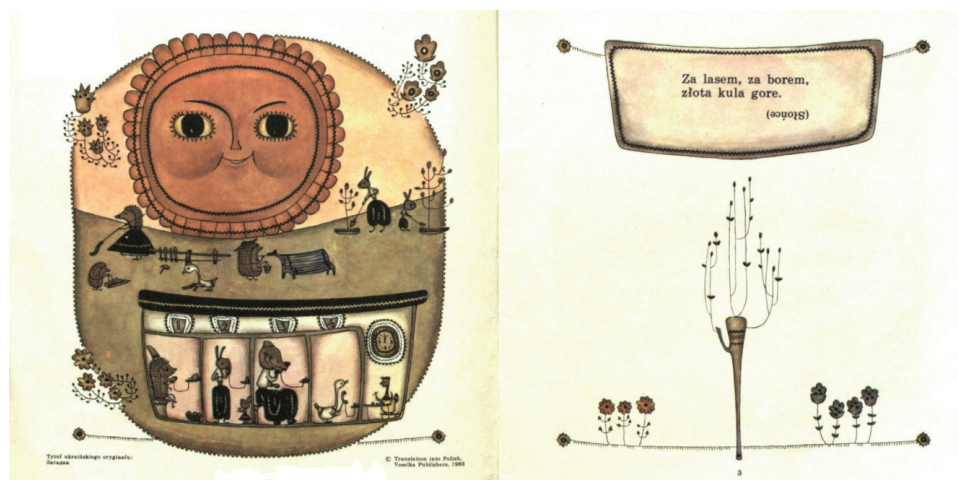

Ilustracja 3. *Zagadki. Ludowe zagadki ukraińskie* (Kijów 1983)

Znamienna jest tu oczywiście ilustracja, w której centrum znajduje się rysunek będący podpowiedzią do rozwiązania zagadki, sugestywnie wkomponowany w wielość typów postaci, mnogość przedmiotów i detali, co akty-

wizuje dziecko do samodzielnego namysłu. Dodatkowo, pod każdą lapidarną treścią, umieszczono w nawiasie (wydrukowaną odwrotnie) jednowyrazową odpowiedź – finalizującą lekcję „gimnastyki umysłu”.

Pomysł celujący (z wiodącą rolą obrazka), zaprezentowany w zgodzie z klasyczną zasadą „bawiąc – uczyć”. Zasada ta zmienia procesy rozumienia wielokątnego, wprowadza w tryb odkrywania indywidualnych kompetencji twórczych i bycia refleksyjnym, koncepcyjnym. Uruchamia wzajemność dwóch prymarnych czynników, które John Dewey nazywa „działaniem i odbieraniem”⁵. Taka podwojona lektura ma jeszcze jeden kardynalny cel, mianowicie kształtuje zdolności krytycznego postrzegania rzeczywistości, interpretowania zjawisk, zachowań i intencji człowieka. Lektura taka służy zatem „wznoszeniu doświadczenia, spójnego w postrzeganiu, a jednocześnie poruszanego ciągłymi zmianami w swym rozwoju”⁶ – jak celnie stwierdza Dewey.

Ilustracja 4. *Zagadki...* – przykład stron, s. 2-3

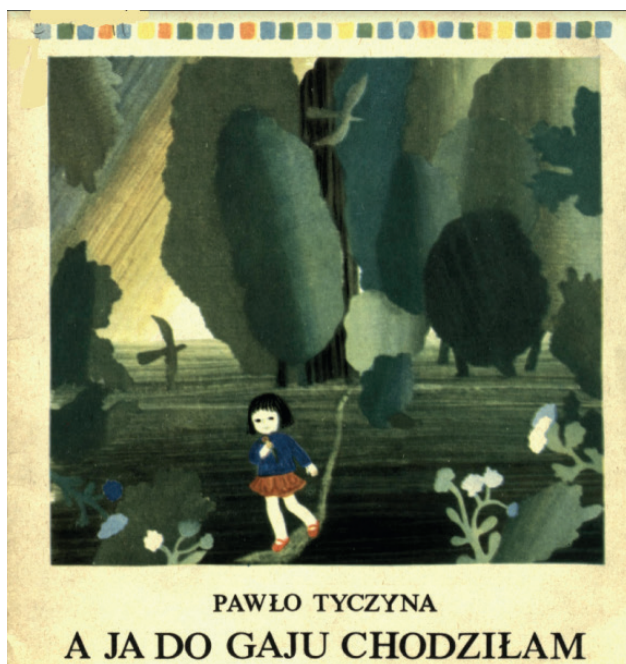
Niezmiennie zachwyca w tych książkach różnorodność wykorzystanych pomysłów ilustratorskich. Mimo różnorodności technik, inspiracji stylami artystycznymi (np. secesyjną linią), sztuką ludową, cepelią – mają one cechę

⁵ J. Dewey, *Sztuka jako doświadczenie*, tytuł oryginału: *Art as experience*, przeł. Andrzej Potocki, Wrocław 1975, s. 61.

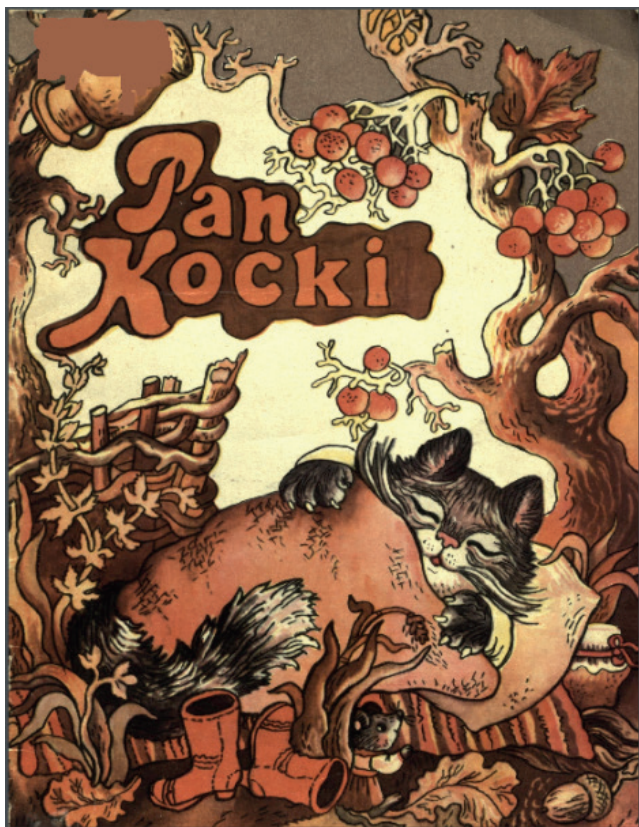
⁶ Tamże, s. 65.

wspólną, mianowicie konsekwencję aranżacji przestrzeni obrazka, dookreślenia miejsc, postaci, przedmiotów organizujących sceneryę. Właściwość ta sprawia, że ilustracje mogą też istnieć jako osobne, niezależne obrazy, swoiste plansze do ćwiczeń poglądowych. Inspiracja słowem jest tutaj oczywiście bezsprzeczna, nie jest jednak bezwzględna, dzięki czemu otwiera się obfitość czerpania ze znaczeń, sensów ilustracji, postrzegania ich „po swojemu” – do głębi indywidualnie.

W omawianych tutaj książkach ukraińskich obecne są najczęściej ilustracje całostronicowe albo umiejętnie wkomponowane w tekst, by go uzupełniać, dookreślać jego myśl przewodnią, motyw czy też postać przewijającą się na różnolitych poziomach czasowych i przestrzenno-narracyjnych. Tak pomyślane, prowadzą czytelnika przez opowiadaną historię, otwierają go na rzeczywistość, której aktualnie doświadcza, ale też której będzie doświadczał w przyszłości, na różnych etapach swojego życia. Czytelnik zyskuje w ten sposób pełniejszą, wieloaspektową stymulację wyobraźni, intensywniej odczuwa sensory i symbole wszyte w opowieść, dzięki czemu lepiej rozumie rzeczywistość, dokładniej czyta człowieka i jego świat. Oto stosowne egzemplifikacje:

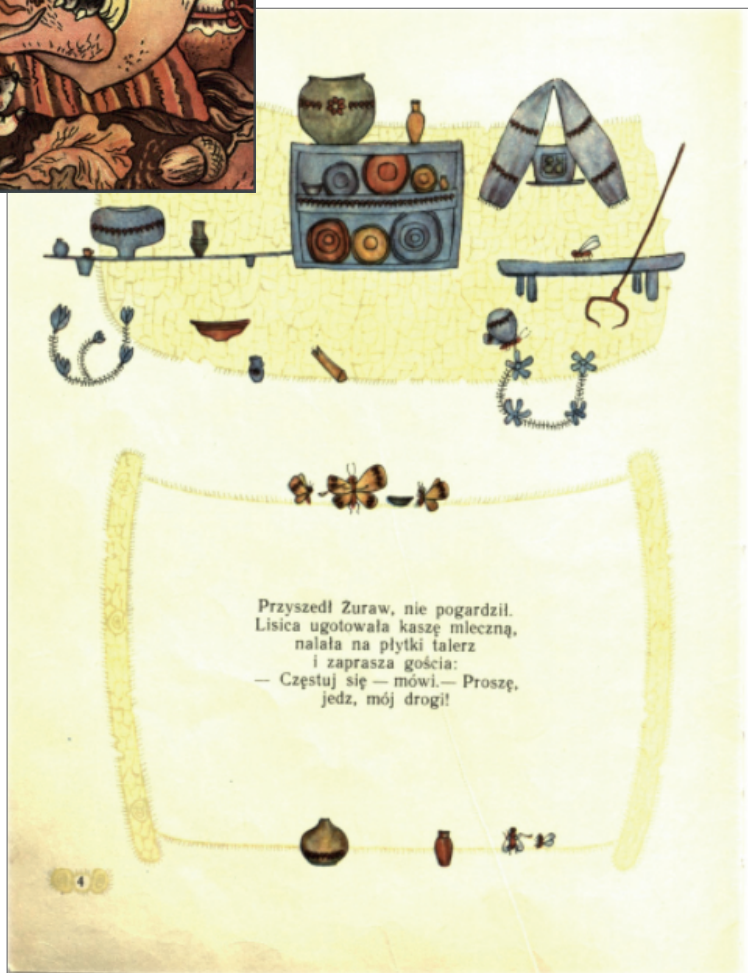

Ilustracja 5. Pawło Tyczyna, *A ja do gaju chodziłam*. *Wiersze dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1985)

Ilustracja 6.
*Pan Kocki. Ukraińska bajka ludowa
 dla dzieci w wieku przedszkolnym*
 (Kijów 1986)

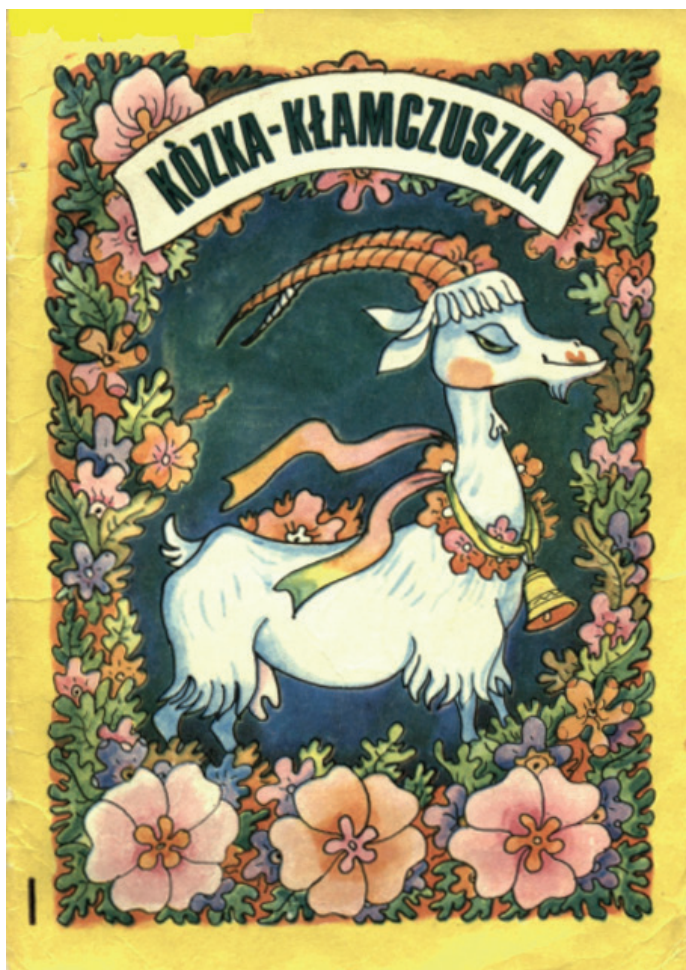
Ilustracja 8. Kompilacja
 w książce *Lisica i żuraw*,

Ilustracja 7.
*Lisica i żuraw. Ukraińska bajka ludowa
dla dzieci w wieku przedszkolnym*
(Kijów 1982)

ilustracji i tekstu
s. 4-5

Ilustracja 9. *Kózka kłamczuszka*. *Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym* (Kijów 1983)

Zdarza się w omawianych książkach, że ilustratorzy rezygnują z przestrzeni realistycznej, stosując personifikację, przerysowanie, po to, by wyrazić osobliwości charakteru bohatera. Widać tu również zamiłowanie do ujmowania przestrzeni w sposób pejzażowy, niemal fotograficzny, skłonność do pewnych elementów geometrii (szczególnie w książkach: *Kózka kłamczuszka* czy *Lisica i żuraw*), do różnorodnego zastosowania linii, nieoczywistych kształtów czy też szerokiej gamy kolorów, co ilustrują inne przykłady:

Ilustracja 10.
*Kot i kogut. Ukraińska bajka ludowa
dla dzieci w wieku przedszkolnym*
(Kijów 1986)

Ilustracja 11.
*Kłos. Ukraińska bajka ludowa
dla dzieci w wieku przedszkolnym*
(Kijów 1984)

Dzięki mistrzowskiemu zharmonizowaniu bazowych elementów: ilustracji i słowa, a przede wszystkim dzięki uniwersalizmowi treści przypominanych tutaj ukraińskich książek obrazkowych, zasługują one aktualnie, w dobie progresu cyfrowości, w dobie niekwestionowanych zdobyczy inżynierii papieru – na ponowną, uatrakcyjnioną redakcyjnie edycję.

Można być pewnym, że w nowej odsłonie – książki dla dzieci tak znamiennych twórców, jak Ivan Franko, Łesia Ukrainka czy Pawło Tyczyna, doskonale sprawdziłyby się dzisiaj, w wielu obszarach służąc swoimi wartościami aksjologiczno-edukacyjnymi i reprezentując na szerszych płaszczyznach kulturowych ukraińską literaturę dla dzieci o wysokich walorach artystycznych.

LITERATURA

- Dewey John, *Sztuka jako doświadczenie*, przeł. Andrzej Potocki, Wrocław 1975.
- Franko Iwan, *Kiedy zwierzęta umiały mówić. Bajki o zwierzętach*, Kijów 1990.
- Kłós. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym*, Kijów 1984.
- Kot i kogut. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym*, Kijów 1986.
- Kózka kłamczuszka. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym*, Kijów 1983.
- Leszczyński Grzegorz, *Wielkie małe książki. Lektury dzieci. I nie tylko*, b.m. 2015.
- Lisica i żuraw. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym*, Kijów 1982.
- Pan Kocki. Ukraińska bajka ludowa dla dzieci w wieku przedszkolnym*, Kijów 1986.
- Trubłajini Mykoła, *O Natalce i srebrnej rybce. Bajka dla dzieci w wieku przedszkolnym*, Kijów 1980.
- Tyczyna Pawło, *A ja do gaju chodziłam. Wiersze dla dzieci w wieku przedszkolnym*, Kijów 1985.
- Ukrainka Łesia, *Mamo, idzie już zima. Wiersze dla dzieci w wieku przedszkolnym*, Kijów 1985.
- Zagadki. Ludowe zagadki ukraińskie*, Kijów 1983.
- Zając Michał, *Nowe trendy w literaturze i ilustracji dla dzieci. Książka obrazkowa*, Kołobrzeg 2008.

SUMMARY

UKRAINIAN CHILDREN'S BOOKS.
POLISH EDITIONS DURING THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY
(AN OVERVIEW)

The text brings up editions of Ukrainian children's books present in Poland during the 1980s. A review of the edition by publisher "Veselka" of Kyiv reminds us about children's books authors, as well as translators and illustrators of picture books. The presented collection of publishers reveals a complex image of books addressed to young readers, as well as their unique selling point – illustrations.

Keywords: Ukrainian children's books, „Veselka”, picture book, art, Franko Ivan, Trubłajini Mykoła, Tyczyna Pawło, Ukrainka Łesia.

POGRANICZA
MICKIEWICZOLOGII

Magdalena Dudzińska

Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0001-5817-9726

Uwagi o pokoleniu podlaskich filomatów i filaretów

W namyśle nad społecznością, jaką stanowili filomaci i filareci dominuje kategoria pokolenia – zarówno za sprawą „Rówieśników Mickiewicza” jak i współczesnych tekstów – takich jak monografia Jerzego Borowczyka o „Zesłanym pokoleniu”, to właśnie pryzmat pokoleniowy jest charakterystyczny dla czytania dziejów tej grupy. W niniejszym tekście chciałabym do pokolenia dodać jeszcze kategorię pogranicza – bowiem szczególnie podlascy filomaci i filareci byli w moim mniemaniu pokoleniem o życiorysach pogranicznych¹. Owa pograniczność wiąże się zarówno z ich miejscem zamieszkania – Podlasie ich czasów to przecież tereny dawnej Litwy – samo filomackie „przemieszczanie się” po terenach „pogranicznych” już mocno naznaczało ich biografię. Inną charakterystyczną cechą tej grupy, było zainteresowanie „pogranicznością” języka – nie tylko białoruskie poetyckie teksty Czeczota i „regionalizmy” w utworach Mickiewicza, ale też bycie blisko „języka” społeczności, z którą pracowali szczególnie podlascy filomaci i filareci (tu cenne są między innymi uwagi Rukiewicza o potrzebach Podlasiaków) wskazują na szczególne zainteresowania wileńskich studentów. Ostatnią wartą odnotowania kwestią, jest różnorodność samej grupy i to właśnie ona jest główną osią niniejszego tekstu – bowiem tym, co charakterystyczne dla „pograniczności”

¹ O regionalnym charakterze podlaskich filomatów i filaretów i badaniach na temat regionu por. m.in. D. Zawadzka, *Filomaci w pamięci narodowej i regionalnej – na przykładzie podlaskich członków towarzystwa wileńskich*, „Polonistyka. Innowacje” 2019, nr 9.

podlaskich filomatów i filaretów, jest też pewne rozróżnienie w biografjach interesujących mnie tu osób – z jednej strony, do grona regionalnych filomatów wpisują się postaci tak znane i rozpoznawalne jak Jan Sobolewski czy Cyprian Daszkiewicz, o których wiemy stosunkowo dużo, z drugiej natomiast, wśród „Podlasiaków” pojawia się też Paweł Siezieniewski, o którym mamy jedynie zdawkowe informacje – jest to więc grupa zbudowana z osób znanych oraz tych, pozostających w cieniu historii – w niniejszym tekście postaram się przedstawić zarówno jednych, jak i drugich.

Warta osobnej uwagi kwestia szerszego spojrzenia na grupę podlaskich filomatów i filaretów – o podlaskiej zbiorowości, tak bowiem pisał autor monografii poświęconej Gimnazjum w Białymstoku:

W Towarzystwie Filomatów, gronie niezmiernie elitarnym (wszystkich filomatów było zaledwie dziewiętnastu) byli: znany nam już Michał Rukiewicz, Jan Sobolewski (...) Zygmunt Nowicki – wieloletni nauczyciel naszego gimnazjum. Zgromadzenie filaretów było znacznie bardziej liczne (liczyło ok. dwustu osób), z białostoczan wymienić należy następujących: Cyprian Daszkiewicz, trzech bracia Heydatelowie – Antoni, Jan i Władysław, Mikołaj Jabłoński, Feliks Łyszczyński, Paweł Siezieniewski, Adam Sobolewski (brat Jana – filomaty), Leopold Sosnowski (brat stryjeczny ks. Platona Sosnowskiego, przyjaciel Józefa Kaczanowskiego), Wincenty Zawadzki oraz malarz, nauczyciel rysunków w gimnazjum – Michał Kulesza.

Przyglądając się więc bliżej podlaskim filomatom i filaretom, chciałybym w tym miejscu przedstawić tych, którzy – wraz Janem Sobolewskim, Michałem Rukiewiczem i Cyprianem Daszkiewiczem – z Gimnazjum w Białymstoku weszli w mury wileńskiej akademii. Nieliczni spośród nich, bo jedynie Jan Heydatel, Michał Kulesza² i Adam Sobolewski, doczekali się poświęconych sobie not w *Polskim Słowniku Biograficznym*. Śladowe informacje o pozostałych znajdują się w dokumentach składających się na Archiwum Towarzystwa Filomatów. Korzystając więc z biogramów oraz

² Kulesza istotnie był postacią rozpoznawalną, sławą białostockiego gimnazjum, jednak zarówno ze względu na lata, w których w niej pracował (1844–1863), jak i na jego raczej luźne związki z Towarzystwem filomatów, zdecydowałam się nie uwzględniać go w niniejszym artykule.

śledząc wiadomości zawarte w dokumentach, postaram się pokrótce zebrać tu sylwetki pozostałych podlaskich filomatów i filaretów.

„Czytanie” materiałów na temat filomatów i filaretów przez pryzmat kategorii pokolenia jest często podnoszoną praktyką badawczą. Jak zauważa Jerzy Borowczyk:

Warto najpierw wspomnieć o stałej obecności perspektywy generacyjnej w badaniach nad literackim wiekiem XIX w Polsce. Dość przywołać Pokolenia literackie Kazimierza Wyki, Rówieśników Mickiewicza Aliny Witkowskiej, książkę Zofii Trojanowiczowej o młodym Norwidzie i jego związkach z drugą generacją romantyków, czy rzecz Danuty Zawadzkiej o „pokoleniu kłęski 1812 roku”. Dzieje i złożony, społeczno-literacki charakter filomatemizmu wymaga zastosowania jak najbardziej pojemnej strategii badawczej (...). W przypadku wileńskich działaczy kwestia pokolenia związana jest nieodłącznie z zagadnieniem przyjaźni. Romantycznej przyjaźni (...). Filomacka więź pokoleniowa ewoluowała trójfazowo. Najpierw zdefiniowana została w wileńskich pismach organizacyjnych oraz w praktyce działania z lat 1817–1823. Potem doznała odnowienia i przedefiniowania w toku śledztwa Nowosilcowa. Wreszcie w toku zsyłki, w nowym, odmiennym układzie współrzędnych politycznych i społecznych oraz w kontekście rozproszenia samych filomatów generacyjna wspólnota uzyskała swe ostatnie wcielenie³.

Borowczyk pisze o przyjaźni, jako o głównym spoiwie filomackiej pokoleniowości i o jej trójfazowym wymiarze. W przypadku podlaskich filomatów wypadnie mi jednak poszerzyć nieco tę perspektywę, chciałabym bowiem przyrzeć się im w doświadczeniu pokolenia czterofazowego, a jako spoiwo przyjąć nie tyle przyjaźń (bowiem nie w każdym przypadku możemy mówić o tak bliskiej zażyłości, chociażby ze względu na różny czas dołączenia do Towarzystwa), co raczej o wspólnocie, „spoiwie” jakim jest miejsce i dzieciństwo.

Przez miejsce rozumiem nie tylko pochodzenie z tej samej części kraju, lecz przede wszystkim Gimnazjum – ukończenie tej samej szkoły, często bycie formowanym przez tych samych nauczycieli, w tym samym duchu, dawało przyszłym filomatom zbliżone zasoby intelektualne, poznawcze, z którymi wchodził na Uniwersytet. Przez spoiwo jakim było podobne doświadczenie dzieciństwa rozumiem natomiast to, że pochodzący z Pod-

³ J. Borowczyk, *Zestane pokolenie. Filomaci w Rosji (1824–1870)*, Poznań 2014, s. 18, 20.

lasia filomaci i filareci, byli w przeważającej większości dziećmi ubogich szlachciców, właścicieli ziemskich, a większość z nich, czy to przez własne, czy rodzinne doświadczenia lata wczesnej młodości wiązała z kampanią napoleońską. To, co jest wspólne dla pokolenia podlaskich filomatów i filaretów, jest jednocześnie treścią „czwartej fazy” nawiązywania relacji pokoleniowych, charakterystycznej dla pokolenia podlaskich filomatów i filaretów. Bowiem dodatkowym elementem charakteryzującym tę grupę jest coś, co poprzedza określony przez Borowczyka jako pierwszy, zanim bowiem filomacka przyjaźń została „zdefiniowana w pismach”, znalazła swój nieformalny początek w Białymstoku. Podlasianie przychodząc na Uniwersytet byli już „nieformalnie związani” właśnie przez fakt wspólnoty dziecięcych, czy raczej młodzieńczych doświadczeń. Z pewnością było tak też w przypadku innych filomatów, którzy przybyli do Wilna ze „wspólnego miejsca”, jednak w przypadku niniejszej pracy tematem mojego zainteresowania są właśnie podlascy filomaci i filareci. Oczywiście, ta wyniesiona z rodzinnych stron wspólnota, w spotkaniu z innym ewoluuje, rozszerza się, jak bowiem słusznie w odniesieniu do pokolenia zauważa Kazimierz Wyka:

Poczucie pokolenia jest (...) romantyczną przyjaźnią podniesioną do rozmiarów przekraczających krąg bezpośrednich przyjaciół. Jest hipotezą przyjmującą możliwość tej przyjaźni wśród nieznanymi osobami (...). Pokolenie jest określeniem pewnego stosunku równoczesności jednostek⁴.

Oczywiście, Wilno predysponuje młodych studentów do wyjścia poza znany sobie wcześniej krąg, jasne jest i to, że Podlasianie nie musieli być ze sobą silnie związani przed wejściem do Towarzystwa, chodzi tu raczej o świadomość wspólnego początku. Jak bowiem dalej pisze Wyka – co ciekawe odnosząc się do przekraczania znanych wcześniej więzi – ci, którzy tworzą pokolenie, są zdolni do nawiązania trwałych relacji przyjaźni, bo:

wspólne posiadali dzieciństwo, wspólny wiek młodzieńczy (...) na ten sam czas przypada doba męskiej dojrzałości. Sprawia to, że takie osoby powiązane są głębszą wspólnością. Ci, co w latach młodzieńczych tych samych doznali wpływów kierowniczych, składają się razem na pokolenie⁵.

⁴ K. Wyka, *Pokolenia literackie*, oprac. H. Markiewicz, Kraków 1977, s. 20, 31. Istotną kategorię stanowi tu też „pokolenie kulturalne”.

⁵ Ibidem.

Oczywiście słowa badacza odnoszą się już do grupy stworzonej od nowa, do przyjaźni z decyzji, nie zaś do pozostawania w relacjach ze względu na wspólne pochodzenie. Ten opis pokolenia zdaje się jednak podnosić część doświadczenia filomatów, o której łatwo przychodzi nam zapominać, a więc o czasie poprzedzającym wejście na Uniwersytet. Okazuje się bowiem, że nie jest to czas bez znaczenia, jest to raczej pewien depozyt, który młodzi studenci wnieśli ze sobą do Towarzystwa, nadając mu tym samym regionalny, różnorodny koloryt.

Wszyscy oni, zarówno reprezentatywni, co do których dysponujemy wystarczającą ilością materiałów, by poświęcić im osobne rozważania, a więc na przykład Jan Sobolewski, Michał Rukiewicz i Cyprian Daszkiewicz, jak i ci, co do których mamy jedynie śladowe, urywkowe informacje, współtworzą podlaskie pokolenie filomatów i filaretów.

„Przekaziciele listów” – o obecności filomatów i filaretów

Mikołaj Jabłoński, przyjęty do grona Błękitnego – literackiego 3 kwietnia 1821 r., i Antoni Heydatel (młodszy brat Jana) to osoby, na które natrafiamy przy okazji czytania listów autorstwa Rukiewicza, a dokładniej np. do Franciszka Malewskiego pisanego w Białymstoku 19/31 lipca 1821 r.: „z Fr... byli u mnie Jabł... i Hey...młodszy. Dlaczego z drugim każesz mi być z daleka, nie wiem, ale spełnię to święcie” [KF III 379].

Konspiracyjny, urywkowy zapis nazwisk towarzyszy, Czubek następująco rozwija w przypisach: Fr – zapewne znany z *Dziadów* i *Wspomnień* Odyńca, Antoni Frejend; Jabł – może Mikołaj Jabłoński, filaret, członek grona Błękitnego (literackiego); Hey – spis filaretów z roku 1822 wymienienia w gronie Zielonym (fizycznym) dwóch Heydatelów: Jana, przyjętego dn. 26 czerwca 1820 r. i Władysława, przyjętego dn. 12 lutego 1822, a nadto trzeciego, w gronie Granatowym (medycznym), Antoniego, przyjętego 17 października 1820 r., mowa zapewne o Antonim⁶ [KF III 379; przypisy 1–3].

⁶ *Korespondencja filomatów*, red. J. Czubek, Kraków 1922, t. 5, s. 212. Wszystkie kolejne cytaty z listów filomatów, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą z tego wydania i dalej będą

W Korespondencji pozostali członkowie Towarzystwa piszą o nich zazwyczaj jako o przekazicielach listów, bądź uczestnikach zebrań. W podobnym kontekście pojawia się zazwyczaj w listach i w dokumentach nazwisko innego podlaskiego filarety, członka grona Różowego (fizycznego), Wincenego Zawadzkiego, pochodzącego z guberni grodzieńskiej, pow. wołkowskiego, właściciela folwarku Reple. Na ten temat pisał z Białegostoku Michał Rukiewicz w liście do Franciszka Malewskiego 19/31 lipca 1821 r. [KF III 378]. Rukiewicz pozostawał z Zawadzkim w na tyle bliskich relacjach, by wiedzieć, że ma on kłopoty finansowe i nie jest w stanie wywiązać się z filomackich i filareckich rozliczeń. Dzierżawca Zawyk miał z nim na ten temat rozmawiać i doprowadzić do uregulowania należności [KF V, s. 281]. Natomiast w liście Czeczota do Mickiewicza, pisanym z Wilna 15/27 marca 1823 r., czytamy: „Tu Zawadzki Wincenty chory na stwardnienie wątroby. Radził się u Franka i Frank nie inne mu radził lekarstwo i koniecznie użyć się powinno, jak wody i ruch” [KF V, s. 126]. O stan zdrowia Zawadzkiego będzie pytał Rukiewicz Onufrego Piaseckiego w liście pisanym z Białegostoku 10/22 kwietnia 1823 r. [KF V, s. 181]. Kwestia słabej kondycji Zawadzkiego była też jednym z wątków, które Rukiewicz poruszył w liście do Piaseckiego, pisanym z Białegostoku 11/23 maja 1823 r.:

Dziś dowiedziałem się, że Wincenty już na wieś przyjechał. Z powodu swojej słabości zapewne już do Wilna nie powróci. Warto więc, żeby i jego koledzy z miasta go wydaliwszy, jak ma żyć na wsi zalecili, bo wiecie, że jego słabość ostrożności wymaga, a przy tym dobrze, żeby, choć nie przy uniwersytecie, zupełniem próżnowaniu się nie oddawał. Niech skwituje z miasta, a będzie wieśniakiem [KF V, s. 212].

Po raz kolejny w filomackim liście pojawia się zadanie podwójnego odczytania dokumentu i konieczności przyjęcia dwutorowej: metaforycznej i dosłownej interpretacji zawartych w tekście informacji. List Rukiewicza zawiera wiele interesujących spostrzeżeń, powstałych wokół omawiania stanu zdrowia ziomka napoleończyka. Warto zwrócić na to, że wieś jest w nim postrzegana jako właściwa przestrzeń do zadbania o poprawę kondycji, a główną, negatywną konsekwencją chorowania Zawadzkiego, jest zagrożenie

zaznaczane w tekście głównym za pomocą skrótu [KF V 212], gdzie cyfra rzymska odsyła do tomu, zaś arabska sygnalizuje numer strony.

„próżniactwem”, wieś w tym przypadku ma być więc nie tylko przestrzenią bardziej komfortową do życia dla osoby o słabym zdrowiu, a równocześnie, ze względu na swoją specyfikę (w liście niedookreśloną, można się więc jedynie domyślać, że chodzi o konieczność podejmowania różnorodnych prac), nie pozwala na „oddawanie się zupełnemu próżnowaniu”. Ważną postacią wydaje się też Frank, o którym wspomina Jan Czeczot. Jak podaje Henryk Mościcki, był to Józef Frank, który przejął w Wilnie klinikę terapeutyczną. Odniesienie do tego lekarza w przypadku słabości Zawadzkiego jest ciekawą informacją, również ze względu na zainteresowania medyka. Był on bowiem między innymi popularyzatorem odnajdywania przyczyn chorób w różnego typu zjawiskach fizyczno-chemicznych. Jedną z podtrzymywanych przez niego diagnoz w przypadku przewlekłego osłabienia pacjenta było stwierdzenie „browizmu” czyli „teoria impulsu [siły pobudzającej do działania] rzeczywiście wyjaśnia w podobny sposób pewne stany fizyczne powstające ewidentnie na skutek zmniejszenia lub utraty sił”⁷. Woda i ruch miałyby być więc „siłami”, które poruszają, podniosą zboliałego filomata. Znamienne jest, że klinikę po Józefie Franku objął Jędrzej Śniadecki⁸, który też upatrywał (szczególnie w zakresie rozwoju emocjonalnego) dobroczynnych skutków aktywności fizycznej. Przykład Zawadzkiego pokazuje, że filomaci również troskę o swoje zdrowie wpisali w bliski im, racjonalistyczny, ale przy tym oparty na właściwym zrozumieniu praw fizyczno-chemicznych sposób interpretowania rzeczywistości.

Kolejnym podlaskim filaretą wymienianym przez Trynkowskiego jest Feliks Łyszczyński, o którym wiemy, że należał do grona Białego (prawnego). W kontekście sposobu usprawniania przekazu korespondencji wspomina o nim Onufry Pietraszkiewicz, podczas posiedzenia administracyjnego wydziału II, które odbyło się 24 grudnia 1820 r.:

Co do sposobu przesyłania korespondencji, to może się odbywać przez Kowno. Mogłaby się odbywać przez Nowickiego, ale niepewna, czy by mię dochodziła, jak należy. Lepiej więc przez Łyszczyńskiego, jeżeli się nie mylę, którego brat

⁷ J. Frank, *Acta Instituti Clinici...*, *Annus primus...*, przeł. K. Surdyk. Cyt. za: A. Magowska, *Empirycznie czy racjonalistycznie? Dylematy i praktyka medycyny uniwersyteckiej w Wilnie w latach 1781–1842*, Poznań 2015, s. 37.

⁸ Relacja pomiędzy Frankiem i Śniadeckim jest dość specyficzna, ponieważ śmiertelną ofiarą podejmowanych przez Franka praktyk z zakresu „browizmu”, stał się jego młodszy brat – Franciszek, bliski przyjaciel Śniadeckiego. Por. tamże.

zostaje w Wilnie. O tem najlepiej mógłby poinformować Michał [Rukiewicz – przyp. MD], bo czy tak się zowie, niepewna⁹ [MT II 187–188].

Kilka lat później, w zdecydowanie odmiennych okolicznościach życiowych, wzmianka na temat Łyszczyńskiego pojawia się w liście Kwiecińskiego do Czeczota, pisanym z Petersburga 27 marca/8kwietnia 1823 roku:

Panie Janie! Mam tylko czasu podziękować za list. Czytam, powtarzam, znów czytam i tak rad jestem, jakbym z tobą rozmawiał (...) czytaliśmy twoje korespondencje na naszej schadzce gdzie byli dwaj orlicy, dwaj Szejmiotowie, Łyszczyński i wszyscy w mundurach, a ja szósty, cywilny [KF V 157].

Wiadomo więc o nim niewiele, tyle, że w czasie zesłania znajdował się w Petersburgu, z opisu Kwiecińskiego należy przypuszczać, że pełnił służbę wojskową. Według ustaleń Trynkowskiego, należał do znanej białostockiej rodziny, jego ojciec, Ambroży, był deputatem białostockim. Feliks miał też sześciu braci, spośród których największą sławą cieszył się najstarszy – Adam. To Adam Łyszczyński po ukończeniu Gimnazjum Białostockiego, a następnie studiów prawniczych na Uniwersytecie Wileńskim, powrócił do Markowszczyzny, z której pochodził i tam wraz z bratem Witoldem zajmował się prowadzeniem gospodarstwa, jak również interesował się rozwojem białostockiego przemysłu, choć w tym zakresie większą pasją wykazali się inni bracia Łyszczyńscy, mianowicie Józef i Witold, Witold to postać szczególna, jak zauważa Trynkowski, był on „pionierem przemysłu białostockiego, założył w Markowszczyźnie w 1 824 r. manufakturę sukna, która istniała do połowy XIX w.”¹⁰. Adam został z kolei przez Trynkowskiego określony mianem „pierwszego polskiego agenta dyplomatycznego w Belgradzie” – udziałowi Łyszczyńskiego w powstaniu listopadowym, licznym zadaniom, których podejmował się na emigracji, jak również relacjom, które nawiązywał (w tym znajomości z Fryderykiem Chopinem), białostocki historyk poświęcił nie tylko fragment monografii o historii Gimnazjum, lecz także

⁹ Por. Materiały do historii towarzystwa filomatów, dz. cyt., t. 2, s. 187–188. Wszystkie kolejne cytaty z Materiałów do historii Towarzystwa filomatów, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą z tego wydania i dalej będą zaznaczane w tekście głównym za pomocą skrótu [MT II 187–188], gdzie cyfra rzymska odsyła do tomu, zaś arabska sygnalizuje numer strony.

¹⁰ J. Trynkowski, *Gimnazjum*, s. 48.

osobny artykuł¹¹. Tak więc Feliks, co do którego również odnosi się opinia Trynkowskiego, jakoby zasługiwał na osobną uwagę badaczy ze względu na to, że należał do sławnego grona filaretów, zdaje się znikać w cieniu sławnego brata, pojawia się w podlaskim epizodzie wspomnianym przez Trynkowskiego, kiedy to w miasteczku Fasty, nieopodal Białegostoku spadł deszcz meteorytów, a młody Asesor miał przynieść „kamień meteoryczny” dla dalszego badania go i uzupełnienia opisu tego niecodziennego wydarzenia¹². Feliks pozostaje więc częścią znanej, podlaskiej rodziny, a fakt przynależności do grona filaretów dodatkowo wydobywa go z cienia anonimowości. Innym podlaskim filaretą, o którym wiemy jedynie, z pozostałymi „podlasiakami” łączy go ukończenie tego samego gimnazjum, a ponadto, że włączył się on w zakładanie kółek naukowych i należał do fizycznego (Amarantowego) jest Paweł Siezieniewski.

Również wśród podlaskich filomatów (nie tylko, bo taka sytuacja dotyczy też filomatów z Nowogródka i innych miejsc) zdarzało się, że do grona Towarzystwa dołączały rodzeństwa. Rzecz z pozoru mało istotna, wręcz naturalna, lecz warta uwagi z tego względu, że „młodszy brat” filomaty potencjalnie mógł stać się reprezentantem kolejnego „pokolenia” filomatów – a więc relacje rodzinne mogły stać się pierwszą drogą przekazu, podtrzymywania filomackich idei, już po ukończeniu przez grupę założycielską Uniwersytetu. Tak więc za sprawą dołączania do Towarzystwa młodszego rodzeństwa filomatów i filaretów, obecność Towarzystwa w murach akademii była bardziej prawdopodobna. Jak wiadomo, przekazywanie również w rodzinnych kręgach wszystkiego, co składało się na bycie filomatą i filaretą w ramach uczelni, przerwało śledztwo Nowosilcowa, zanim jednak do tego doszło, filomackie rodzeństwa weszły na Uniwersytet. Tak było między innymi w przypadku braci Sobolewskich. Poza przedstawionym w osobnym rozdziale Janie Sobolewskim, do Towarzystwa dołączył też młodszy – Adam. Należał on do grona fizycznego; medycznego (Różowego)¹³. Jak zauważa autorka biogramu Adama Sobolewskiego, Marta Nykiel:

¹¹ Na temat samego Adama Łyszczczyńskiego, jak również losów jego rodziny por. J. Trynkowski, *Gimnazjum*, s. 48, 147–152; Zobacz też: Tenże, *Adam Łyszczczyński – pierwszy polski agent dyplomatyczny w Belgradzie*, „Gryfita” 2000, nr 22, s. 5–7.

¹² Por. J. Trynkowski, *Gimnazjum*, s. 167.

¹³ Por. Materiały do historii Towarzystwa Filomatów, t. 3, dz. cyt., s. 253, 422, 476, 497 – o próbie otwarcia kółka medyków przez Adama Sobolewskiego por. tamże, s. 405 i 422.

Adam Sobolewski urodził się w roku 1810 szkołę średnią ukończył w Warszawie. Według Jana Bartkowskiego uczył się w gimnazjum pijarów na Żoliborzu. Następnie (ok. r. 1825) studiował medycynę na Uniwersytecie Wileńskim; był jednym ze studentów oddanych pod dozór policyjny w związku z podejrzeniami o przynależność do filaretów¹⁴.

Dalsze jego losy związane są już z wojskowością – udziałem w powstaniu listopadowym, emigracją i kolejnymi walkami, w których brał udział. O tym, że Adam nie poszedł w ślady starszego brata i zamiast białostockiej szkoły, wybrał warszawską¹⁵, wiemy też z filomackiej korespondencji, Jan Sobolewski prosi bowiem Onufrego Pietraszkiewicza o opiekę nad młodszym bratem na chwilę przed jego przyjazdem do Warszawy. Nie wiadomo, czy towarzystwo starszych kolegów, przykład brata, czy również własne zainteresowania – a zapewne wszystkie te okoliczności – pociągnęły Adama w kierunku Towarzystwa Filomatów i Filaretów, dość że w niedługim czasie od rozpoczęcia studiów również on dołączył do grona miłośników nauki¹⁶. Zgodnie z obowiązującą zasadą Adam po ukończeniu medycyny podjął służbę w armii, w późniejszych latach zaangażował się też w powstanie listopadowe, potem udał się na emigrację do Francji. Zmarł na skutek choroby podczas jednej ze swoich podróży. Kolejnym z filomatów, który dołączył do Towarzystwa w otoczeniu rodzeństwa, był Jan Heydatel, określony przez Trynkowskiego jako ten, którego losy odbiegają znacząco od doświadczeń pozostałych zesłanych filomatów i filaretów, bowiem w tak trudnych warunkach, Heydatel zdołał zrobić znaczącą karierę zawodową. Zanim jednak Trynkowski odniósł się do czasów związanych z zesłaniem, w następujący sposób przedstawił rodzinę oraz miejsce, z którego pochodził podlaski filareta:

¹⁴ M. Nykiel, hasło: *Adam Sobolewski*, [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adam-sobolewski> [dostęp: 20.03.2023].

¹⁵ Występuje jednak sprzeczność w ustaleniach biografów Adama Sobolewskiego. Jan Trynkowski w swojej monografii pisze bowiem o nim: „ukończył gimnazjum w Białymstoku, studiował na Uniwersytecie Wileńskim, był filareta”. Por. J. Trynkowski, *Gimnazjum*, s. 102. Za ustaleniami Marty Nykiel przemawiałyby jednak filomacka korespondencja. Trynkowski posługuje się natomiast spisem uczniów kończących białostocką szkołę. Trudno więc ustalić, który z badaczy ma słuszność. Wzmianki na temat warszawskiej szkoły widoczne w listach filomatów, pozostają jedynym śladem ukończenia przez młodszego z braci Sobolewskich tej właśnie szkoły.

¹⁶ Por. M. Nykiel, hasło: *Adam Sobolewski*, [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*.

był synem Józefa i Marianny z Horbackich, którzy mieli niewielki majątek w Krupicy (gm. Siemiatycze). Ojciec, doktor medycyny, został sprowadzony do Siemiatycz przez ks. Annę Jabłonowską dla kierowania założoną w 1783 r. siemiatycką szkołą akuszerii (nazywaną instytutem położniczym lub prościej – szkołą babienia). Urodził się 27 XII 1800 r. w Siemiatyczach, był uczniem Gimnazjum Białostockiego, które ukończył w 1820 r. i wstąpił na Uniwersytet Wileński na Wydział Fizyczno-Matematyczny jako stypendysta seminarium nauczycielskiego, zdążył uzyskać stopień kandydata¹⁷.

Okazuje się więc, że Heydatel, to kolejny z podlaskich członków Towarzystwa, który wywodzi się z ubogiej szlachty, jednak rodzina Heydatelów, z jednej strony zarządzała skromnym majątkiem, z drugiej zaś, cieszyła się powszechnym uznaniem, ze względu na pozycję ojca. Jan i jego bracia znali więc zarówno trud skromnego życia, jak i obowiązki, wynikające z bycia dziećmi wysoko postawionej, rozpoznawalnej w mieście osobistości.

Wiele cennych informacji o Janie Haydatelu podaje Trynkowski, jednym z najcenniejszych źródeł zamieszczonych w monografii na temat Gimnazjum Białostockiego, są zeznania Heydatela, z czasów śledztwa przeciwko filomatom i filaretom:

Zowię się Jan Heydatel, mam lat 23, jestem religii katolickiej, urodzenia szlacheckiego, na co mam świadectwo wydane od Deputacji Zgromadzenia Szlacheckiego Białostockiego Obwodu, które się znajduje w zabranych mi papierach. Urodziłem się w obwodzie Białostockim, powiecie Drohickim, parafii Siemiatyckiej. Sam nie mam żadnego majątku, a rodzice lubo posiadają kawałek ziemi, przecież nie mają dostatecznego funduszu utrzymywania się, bo są w długach. Brałem początkowe nauki w Gimnazjum Białostockim, a w 1820 r. przybyłem do Uniwersytetu Wileńskiego. Chodziłem na wszystkie objekta w Oddziale Nauk Fizyczno-Matematycznych i na niektóre przedmioty w innych oddziałach. W tym roku zapisałem się na naukę o drogach, kanałach, mostach, wewnętrznej nawigacji, na filozofię i języki włoski, angielski. Stopień mam kandydata filozofii¹⁸.

W 2 filomackiej korespondencji z czasów przed zesłaniem czytamy o Heydatelu w trzech miejscach: w liście Łozińskiego do Pietraszkiewi-

¹⁷ J. Trynkowski, *Gimnazjum*, s. 111.

¹⁸ Cyt. za: tamże, s. 128: LVIA, zesp. 567, inw. 2, vol. 1 300: Punkta zapytań uczniowi Wileńskiego Uniwersytetu Janowi Heydatelowi z polecenia Jaśnie Wielmożnego Tajnego Rady, Senatora i Kawalera Nowosilcowa dane R. 1 82 3 nowembra 3 dnia; k. 1–1 v.

cza pisanym z Wilna 29 października / 10 listopada 1820 r.: „Heydatel [Jan – przyp. MD] zalecony przez Nowickiego ociera się bliżej z nami i można powiedzieć, że dobry chłopiec, czas da poznać lepiej”. W przypisie redaktor tomu dodaje natomiast krótką notkę biograficzną na temat filarety, w której wyjaśnia za Krechowickim, że Jan pochodził z białostockiego obwodu, powiatu drohickiego, był studentem wydziału matematyczno-fizycznego, w późniejszym czasie był przewodnikiem grona zielonego [KF II 400–401]. Kolejna wzmianka pochodzi z listu Malewskiego do Mickiewicza, pisanego 17/29 listopada 1820 r. w Wilnie: „Pieniędzy niewiele. Wsparcia jeszcze nie dano nikomu. Rada z Prezydenta i Radców (Nowickiego, Śleżanowskiego, Maryana, Wiernikowskiego, Heydatela, i jeszcze kogoś), drzemie szczęśliwie [KF II? 22–23]. Nieskuteczne działania Izby dozorczej, w której skład wchodził również Heydatel, powołanej by wspierać potrzebujących członków Towarzystwa, były początkowo powodem zaniepokojenia między innymi Franciszka Malewskiego. Jednak z biegiem czasu grupa zaczęła sumiennie wypełniać swoje obowiązki, a Heydatel zapisał się między innymi jako ten, który wraz z Daszkiewiczem, udzielał kolegom wsparcia finansowego¹⁹. Ostatnia wzmianka o Janie Heydatelu pochodzi natomiast z przywoływanego przeze mnie w rozdziale poświęconym Rukiewiczowi, listu Pietraszkiewicza do Czeczota, opisującego odwiedzinę w Białymstoku [KF IV 2–3].

Członek Heyd[atel], mimo że posiada największą ufność uczniów w oddziale fizycznym ze względu swojej nauki, nie dopełnił liczby osób w gronie, nie utworzył żadnego kółka, lubo miał i mógł mieć osoby, któreby w tym rodzaju powinności największą przysługę dla towarzystwa przynieśli. Życzyłaby władza wyższa wynaleźć przyczyny, mogące usprawiedliwić to opuszczenie się kolegi, ale ich nie znajduje, a nawet, żeby i znalazła, sam członek wiary do nich nie przychyli. Trudno przekonanie innych zmienić, trudniej daleko przeciw własnemu i prawdzie powstawać. Z pięciu osobami grona kolegi Heydatela w oddziale fizycznym, w ogóle należących do naszego stowarzyszenia liczyć należy dwadzieścia osiem [MT III 497].

Heydatel nie był co prawda szczególnie pilny w propagowaniu kolejnych idei Towarzystwa szczególnie w okresie studiów, jednak jego późniejsza

¹⁹ O Izbie dozorczej, jej funkcjach, członkach, a także o tym, jak jej pojawienie się wpłynęło na kształt Towarzystwa, por. *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, dz. cyt., s. 312.

życiowa droga odsłoniła „filarecki” charakter Heydatela, który objawił się w głębokim zainteresowaniu nauką. Nie był to więc przypadkowy członek grupy, a osoba charakteryzująca się głębokim zaangażowaniem, filarecką naukową pasją.

W dalszej części autorka biogramu filarety Janina Bieniarzówna koncentruje się już na rosyjskim okresie jego życia. Dowiadujemy więc, że Heydatel „złożył z odznaczeniem egzamin inżynierski w petersburskim Instytucie Inżynierów Komunikacji, a od 1825 roku pracował w Dyrekcji Komunikacji. Ponadto jako inżynier w randze podporucznika odbył praktykę w Archangielsku, był też cenionym projektantem i konstruktorem w zakresie inżynierii wodnej. Jego dalsze awanse doprowadziły go aż do uzyskania stopnia generała, czasowo zdymisjonowano go z tej pozycji po wybuchu powstania styczniowego, jednak jako wybitny specjalista okazał się niezbędny przy rekonstrukcji zabezpieczeń chroniących tereny m. in. przed wylewami rzeki Terek, dość szybko został więc przywrócony na wcześniejsze stanowisko. Jan Heydatel zmarł 1 kwietnia 1871 r. w Warszawie i został pochowany na Powązkach. Warto wiedzieć, że pozostawił po sobie wiele prac rękopiśmiennych z zakresu inżynierii (głównie w języku rosyjskim), które nie zostały dotąd szerzej opisane, wiadomo jedynie, że wdowa po Heydatelu ofiarowała rękopisy męża polskim inżynierom²⁰.

Heydatel należy do specyficznej grupy podlaskich filaretów, jest on z perspektywy badawczej „granicznym” członkiem Towarzystwa. Z jednej strony bowiem wiadomo o nim niewiele (w stosunku do Sobolewskiego czy Rukiewicza), z drugiej zaś, nie jest to filareta „ulotny”, jak na przykład wspomniany wyżej Siezieniewski. Podobnie rzecz ma się z Leopoldem Sosnowskim i Zygmuntem Nowickim.

O Sosnowskim informacje czerpiemy zarówno z filomackiej korespondencji, jak i dzięki pracy Zygmunta Sudolskiego. W przypisie do jednego z listów z zesłania badacz wyjaśnia, że w „Leopold” pojawiający się w zesłańczej korespondencji Daszkiewicz, to prawdopodobnie Leopold Sosnowski, pochodzący z Bielska w obwodzie białostockim, filareta, członek grona liliowego (prawniczego) [LZ I 363]: brat stryjeczny ks. Platona Sosnowskiego (postaci znanej w Białostockim Gimnazjum), przyjaciel Józefa Kaczanow-

²⁰ B. Orłowski, *J. Heydatel Rothuill (de Rothville) Jan*, [w:] *Giganci nauki*, <https://gigancinauki.pl/gn/biogramy/84356,Heydatel-de-Rothville-Jan.html>.

skiego. Warto w tym miejscu dodać, że Sosnowski, podobnie jak Daszkiewicz trudnił się pracą nauczyciela [MTIII 484]. Kolejne szczątkowe informacje o nim pochodzą zaś z listu wysłanego przez Mickiewicza do Czczota w roku 1822, w którym Mickiewicz pisał: „Sosnowskiego seksternów żadnym sposobem nie mogę przez kogo odesłać, a przez pocztę wieleby kosztowało, ale upatrzwszy okazałą, w całości wszystko odeszłę” [KF IV 315].

Co prawda w *Korespondencji filomatów* jest to jedyna wzmianka na temat Sosnowskiego, jednak wiemy o nim nieco więcej – w *Materiałach do historii Towarzystwa filomatów*, czytamy na przykład o jego zaangażowaniu w zakładanie kolejnych gron, przy okazji zakładania Towarzystwa Filadelfistów:

Członek Aleksander Mickiewicz zdawał raport z powierzonego sobie wydziału z którego okazało się, 1° że wyznaczono Daszkiewicza i Sosnowskiego do założenia grona najwyższego, oraz Porębskiego i Kraskowskiego do drugiego. Pierwsi otworzyli z osób czterech, drudzy mają otworzyć (...). Zdawał sprawę Aleksander Mickiewicz. Zajęte jego osoby w wyższym gronie już założyły niższych kółek cztery. Osoby grona: Daszkiewicz, Pol, Kruszczyński, Wierzbicki, Sosnowski, tworzą kółek cztery, a w nich w pierwszym są: Daszkiewicz, Sosnowski, Jukowski, Ciecierski, Lyszczczyński, Iwanowski, Wołkowsky, Piotrowski [MTIII 404–405].

Fragment jednego z raportów komentujący pracę Towarzystwa po kolejnych zmianach organizacyjnych pozwala więc przyjrzeć się Sosnowskiemu w szerszym kontekście, mianowicie zobaczyć, z którymi osobami z Towarzystwa, chociażby ze względu na same struktury organizacji, miał on bliższe relacje. Spośród nazwisk wymienianych obok Sosnowskiego, szczególną uwagę zwracają rzecz jasna dwie osoby – Cyprian Daszkiewicz i Aleksander Mickiewicz.

W *Listach z więzienia* nazwisko Sosnowskiego pojawia się kilkakrotnie: w zeznaniach Jankowskiego jest wymieniany jako jeden ze znanych członków Towarzystwa. Sudolski zaznacza też w przypisie, że jest on jedną z postaci, która „wymaga objaśnień”. Najdokładniejszym objaśnieniem wydają się jednak jego zeznania z czasów śledztwa, Sosnowski przedstawia się w nich następująco:

Rodem z miasta Bielska powiatu bielskiego, obwodu białostockiego. Rodzice żyją, przy nich jedna tylko siostra. Familia w mieście przebywa, tam posiada

dom i grunta rolnicze, z których po większej części się utrzymuje. W mieście Bielsku, w szkole parafialnej powziął przygotowanie do klasy 1-ej potrzebne, i tak kosztem rodziców odesłany do gimnazjum białostockiego, bez przerwy sześć klas ukończył. W czasie tego pobytu prawie z równym upodobaniem do wszystkich przykładał się nauk, mając na celu w dalszym czasie uczyć się prawa w uniwersytecie. Upodobanie tego przedmiotu i już za wczesne przeznaczanie siebie nastąpiło przez wpływ ojca, ustaliło się wewnętrznym przekonaniem, gdy kończył gimnazjum. W szkołach żył najściślej z kolegami tu wiadomymi a jednego ze mną gimnazjum Józefem Kaczanowskim, ciągłym towarzyszem od najmłodszych lat; zostaje on w warszawskim uniwersytecie, do niego czasami listy pisuje. Do 4-ej klasy włącznie kosztem rodziców oddawany 5-tą i 6-tą kończył, utrzymując się z guwernerki. Chęć doskonalenia się dalszego istotną była pobudką udania się do uniwersytetu, lubo mocno niedostatek przeszkadzał. Rok trzeci w uniwersytecie utrzymuje się z guwernerki. Stancją daje ksiądz Bobrowski w głównym seminarium w jednym pokoju z Stanisławem Zakrzewskim, uczniem klasy 2-ej medycyny. Związki przyjacielskie z uczniami, mogące stosować do pomocy, porady i miłego obcowania, najściślej zachodziły między kolegami szkolnymi i kilku uczniami prawa (Mickiewicz, Ciecierski, Kruszczyński). Przyjaźń tę obcowanie ustaliło. Cel dalszy: obowiązek cywilny w sądownictwie jakim lub biurze. Do tego sędzę potrzebę czas jaki aplikować się (...). Posiada język francuski tyle, że może z niego w naukach korzystać; mniej niemiecki. Zdarzenie najinteresowniejsze w życiu, iż był Filaretą. Chciałby zostać w uniwersytecie do otrzymania stopnia magistra prawa [MTIII 424–425].

O Sosnowskim wiadomo też, że był więziony w klasztorze bernardyńców m.in. wraz z Feliksem Kułakowskim. Podczas śledztwa do jego noty biograficznej, tożsamej z cytowaną przeze mnie wyżej informacją dodano też, że Sosnowski „nie posiada żadnego majątku”²¹.

Poza tymi informacjami składającymi się na rys biograficzny podlaskiego filarety i znajomego Daszkiewicza, dysponujemy jeszcze jednym, niezwykle cennym źródłem. Mowa tu o odpowiedziach Sosnowskiego na pytania stawiane członkom Towarzystwa przy przyjmowaniu ich do określonych gron:

Jaki cel kształceniu się młodzieńca zamierzasz i jakie w osiągnięciu jego widzisz przeszkody lub pomoce?

²¹ Por. Z. Sudolski, *Listy z więzienia*, Warszawa, 2000 r., s. 425, 450, 473, 485.

Jaki sposób usilność gorliwych, połączona w jedno, może usunąć przeszkody a powiększyć pomoce, temu kształceniu się potrzebne?

Jakiego rodzaju ma być to zjednoczenie powszechne? Częściowe, czasowe, ciągłe? Działające w masie lub pojedynczo? Na masę czy na część jednego rodzaju, czy różnego, samodzielnie lub podległe?

(...)

Co cię skłania do wchodzenia do związku?

Czy nie słyszałeś czego o nim? Jakie masz o nim wyobrażenie? Co z siebie obiecujesz w przyszłości?

Czy masz postanowienie, aby żadna siła w ciągu całego życia odwieść [cię] od obowiązków przyjętych nie mogła, tak iż do żadnych związków innych wchodzić nie będziesz, tylko za pozwoleniem tego? Że wszystko o innych doniesiesz, a o tym przed nikim nie wspomnisz? Że całe życie twoje na wspólne dobro kraju poświęcisz z męstwem i poświęcać się będziesz?

Jakie masz wyobrażenie o Bogu i o nieśmiertelności duszy?

Jaką maksymę za najlepszą dla młodzieńca, poświęcającego się dobru krajowemu, uważasz?

Czy byłeś w jakim związku i dziś jesteś? [MTIII 421–456].

Sosnowski udzielił następujących odpowiedzi:

Rozszerzenie i utrzymanie zasad, nabytych w zaczęciu pierwszej gałęzi towarzystwa. Tyle, ile miałem od zwierzchności objawionem. Przekonywam się o wartości i mocy, gdy wpływ zbawienny na ogół i siebie samego doznałem. W dzisiejszym stanie moim i położeniu radą i środkami, byt jego mogącym i utrzymać i wpływ wywierać. Stateczny raz przyjętemu z przekonania obowiązku, ufny w kierowaniu mną waszej wyrozumiałości i roztropności, chętnie bieg życia mego, do tych przepisów skierowany, dalej statecznie utrzymam. Najuroczyściej przyrzekam. (...). Wam nieznanego i obcego towarzystwa nigdy nie byłem i nie jestem członkiem, ani mam zamiaru przyłączyć się, więc i o zamiarach nie wiem (...). Umysł buja, ma jednak więcej punkt stateczny w wyobrażeniu Boga, gdy Go traci. Nie zna duszy. O nieśmiertelności wątpi [MTIII 421–456].

Warta zauważenia jest tu przede wszystkim owa „stateczność” filarety co do zasad życia w Towarzystwie, szczególnie istotna wydaje się wzmianka o wywieraniu (w domyśle pozytywnego) wpływu Towarzystwa zarówno na samego zainteresowanego, jak i „na ogół”. Oznacza to, że filomacka tożsamość była postawą, którą Sosnowski uznał za programową dla jego życia. Kwestia wyznaniowa deklarowana w punkcie czwartym zasługuje z pewnością na osobny komentarz, teraz jedynie chciałabym zaznaczyć, że

deklarowany ateizm (tak odczytuję słowa Sosnowskiego) nie był jak mi się wydaje powszechną postawą wśród członków Towarzystwa. Podlaski filareta odróżnia się więc od swoich współziomków podejściem do duchowości. Wydaje się też, że to przynależność do Towarzystwa, zaufanie wobec niego pełni w jego życiu w pewnym stopniu rolę zastępczą wobec przynależności do Kościoła²². Towarzystwo pozwalało więc na objęcie strukturalnymi ramami wszystkiego, co składało się na typ duchowości, którą przyjmował w swoim życiu podlaski filareta.

Na pytanie „Jaki największy przymiot dla działającego dla cierpiącej Ojczyzny młodzieńca i obywatela?” Sosnowski odpowiedział: „Przywiązanie do kraju i jego mieszkańców, stąd udzielanie pomocy i nietracenie nadziei o dalszym losie” [MTIII 467–470].

Wytrwale udzielanie pomocy rodakom i patrzenie z nadzieją w przyszłość, a także szczególny rodzaj patriotyzmu, wyrażanego poprzez relacje, a więc „przywiązanie do kraju i jego mieszkańców” wydają się być dla Sosnowskiego formą pracy w Towarzystwie, zarówno w czasie porozbiorowym, jak i w oczekiwanym okresie odzyskania niepodległości, nie sposób bowiem wyobrazić sobie, by deklarowane przez Sosnowskiego „przywiązanie” i chęć „udzielania pomocy”, wygasły wraz z chwilą odzyskania przez kraj wolności. Wydaje mi się, że opisywane „przywiązanie”, szczególnie w stosunku do współobywateli, byłoby wręcz sposobem na podtrzymywanie, przeżywanie odzyskanej wolności.

Zygmunt Nowicki, to postać zasługująca na osobną interpretację w kontekście jego przyjaźni z Joachimem Lelewelem. Zachowała się bowiem bogata korespondencja ukazująca, jak profesor towarzyszył Nowickiemu w przechodzeniu kolejnych życiowych zmian, które znacząco odróżniały się od doświadczeń jego przyjaciół z Towarzystwa. Warto bowiem pamiętać, że Nowicki był w Towarzystwie filomatów członkiem korespondentem – ta funkcja wyraźnie mu ciążyła, główna trudność polegała na braku płynnego przepływu informacji pomiędzy Wilnem a prowincją, pomimo filomackiej troski o stałość korespondencji. O tej trudności i wynikłych z niej nieprzy-

²² O sekciarskiej roli Towarzystwa w formowaniu np. Koła Sprawy Bożej przez Mickiewicza por. m.in. K. Rutkowski, *Braterstwo albo śmierć. Zabijanie Mickiewicza w Kole Sprawy Bożej*, Gdańsk 1999.

jemnościach, w które włączony został również białostocki nauczyciel, pisał Franciszek Malewski w liście do Adama Mickiewicza z Wilna 10/22 marca 1821 r.: „Z Nowickim jestem w ambarasie. Nie pisałem mu dawno o Towarzystwie; teraz się gniewa i nalega. Trzeba mu donieść o filaretach [KF, III. 206]. Nowicki był zaangażowanym nauczycielem, a o jego „filomackim duchu”, którego wytrwałości nie zgasiły nawet trudy utrzymywania regularnej korespondencji zaświadczał inny podlaski filareta – Cyprian Daszkiewicz.

Innym ważnym aspektem jego biografii, jest wspólne, między innymi dla niego i Rukiewicza, uniknięcie zesłania przy okazji śledztwa Nowosilcowa z roku 1823. Nowicki podobnie jak Rukiewicz był więziony i przesłuchiwany, jednak ze względu na brak wystarczających dowodów potwierdzających jego zaangażowanie w prace Towarzystwa Filomatów, został zwolniony i powrócił do miejsca swojej wcześniejszej pracy. Podobnie jak Rukiewicza, również i Nowickiego nie ominęło zesłanie, trudów życia w oddalonej Rosji doświadczył on jednak poza kontekstem filomackiego przeżywania zesłania. Jak podaje Trynkowski:

W związku z zaangażowaniem w sprawę emisariusza Józefa Hordyńskiego został w roku 1834 zesłany na zamieszkanie w guberni wołogdzkiej z zakazem zajmowania się nauczaniem młodzieży. Od roku 1836 przebywał w guberni kurskiej, rok później uzyskał zgodę na przeniesienie do służby cywilnej, a od roku 1843 pracował w Kurskim Gubernialnym Urzędzie Statystycznym. Dokładna data i miejsce śmierci Nowickiego nie są znane²³.

Nowicki z Białymstokiem związany był poprzez Gimnazjum, sam jednak nie był jego absolwentem, a pracownikiem – od roku 1818 był w tamtejszej placówce nauczycielem historii i prawa, sam natomiast ukończył gimnazjum w Świsłoczy.

Jak podaje Trynkowski:

Data i miejsce urodzenia Nowickiego nie są znane przypuszczalny rok urodzenia to 1796. Wiadomo jednak, że był synem niemajątnego szlachcica, który w roku 1792 był kapitanem Artylerii litewskiej. Nowicki w 1816 r. ukończył gimnazjum w Świsłoczy, stamtąd też udał się na Uniwersytet Wileński, gdzie

²³ Por. J. Trynkowski, *Białostoccy filomaci i filareci*, [w:] *Ars historiae – historia artis*, pod. red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Maroszka, Białystok 2012, s. 282–284.

został przyjęty do seminarium nauczycielskiego, uczęszczał też na seminarium klasyczne, gdzie zaprzyjaźnił się m.in. z Tomaszem Zanem i Adamem Mickiewiczem, jak również Joachimem Lelewalem. To właśnie wpływ profesora, jego sposób nauczania miał zainspirować Nowickiego w jego własnej pracy nauczycielskiej. Do Towarzystwa filomatów w roku 1817 wprowadził Nowickiego Mickiewicz. Nowicki jako członek Wydziału I (filologicznego) aktywnie uczestniczył w dyskusjach, wygłasza m.in. referat o *Przyczynach upadku Rzymu* i kolejny zatytułowany *Wiadomości o życiu i szkole Pytagorasa*. Nowicki kończy Uniwersytet Wileński w sierpniu roku 1818 z tytułem magistra obojga praw „prawa przyrodzonego i rzymskiego cywilnego”²⁴.

Nowicki jest więc reprezentantem podlaskich filomatów „z wyboru” lub raczej z decyzji pracy w określonym miejscu. W zakresie pracy na prowincji filomaci bowiem mieli raportować o podejmowanych przez siebie działaniach bądź w miejscach, z których pochodzili, bądź tych, w których wypadło im pracować. Zaangażowanie w rozwój filomackich idei na Podlasiu byłoby więc w myśl pokoleniowej teorii Wyki, wykraczaniem poza pierwsze relacje. Podlasie nie było dla Nowickiego miejscem znanym od zawsze, było przestrzenią sukcesywnie poznawaną wraz z kolejnymi latami spędzonymi w tych stronach. Zastanawiające jest więc to, czy jego trudności w utrzymywaniu regularnej korespondencji, nie wynikały również z pewnego poczucia wyobcowania, związanego z koniecznością życia w obcym sobie miejscu. Jeżeli te przypuszczenia okazałyby się słuszne, tym bardziej budzi uznanie fakt, że Nowicki odbierany był przez uczniów za jednego z najlepiej postrzeganych nauczycieli oraz tego, który w przyszłych studentach wileńskiej uczelni, zainspirowany nauczaniem Lelewela, filomacki sposób pracy naukowej. Zygmunt Nowicki jest więc filomata-pedagogiem, zaliczającym się do grona często pomijanych w recepcji członków Towarzystwa, ze względu na ich różny od najszerszej rozpoznanego i utrwalonego w powszechnej świadomości zakończenia śledztwa Nowosilcowa. To też postać nieodkryta, a na szczególną uwagę zasługuje jego utrwalona w korespondencji przyjaźń z Joachimem Lelewalem.

Barbara Fatyga, na łamach sieci badawczej „Obserwatorium żywej kultury”, odnosząc się do badań socjologicznych następująco określa pewną specyfikę pokolenia:

²⁴ Tamże.

Pokolenie rzeczywiste to, wg (Karla – BF) Mannheim’a, zbiorowość nie tylko podobnie umiejscowiona, ale i uczestnicząca we wspólnym losie. (...) w tak rozumianym pokoleniu należy odróżnić jednostki pokoleniowe, które w ramach pokolenia rzeczywistego inaczej reagują na te same doświadczenia i inaczej je opracowują. Jednostki pokoleniowe wewnątrz pokolenia rzeczywistego orientują się na siebie nawzajem²⁵.

Autorka proponowała też „rozdzielenie pokolenia właściwego jako konkretnej grupy ludzi o podobnym statusie i sytuacji życiowej, pozostających w bliskości fizycznej, związanych wspólnotą doświadczeń, których wizję narzucają rówieśnikom i ogółowi społeczeństwa, oraz szerokiej wspólnoty pokoleniowej, która identyfikuje się z niektórymi tylko elementami przeżycia pokoleniowego”²⁶.

Na trudności związane ze współczesnym odczytaniem kategorii „pokolenia” i wiążącymi się z tym procesem wyzwaniem następująco pisze też Anna Nasiłowska:

Jeśli jednak zastanowić się nad treścią kryjącą się w słowie „pokolenie”, okazuje się ona niezbyt jasna. Ludzie przecież przychodzą na świat nie falami, ale w pewnym continuum biologiczno-społecznym (...). Pojęcie „pokolenia” jest dość arbitralną próbą określenia całej generacji wobec znaczących elementów doświadczenia historycznego (...). Od romantyzmu pokoleniowość stała się więc wygodnym hasłem, wzmacniającym spór estetyczny o argument koniecznej wymiany, cyklicznych przemian, akcentujący nowość i „zastępowanie ojców przez synów” (Karl Mannheim). Już taki, dość ostrożny, ale i oczywisty, opis historycznoliterackiego problemu wykazuje możliwość ujawnienia się pewnych niekonsekwencji i nieoczywistości w relacjach między estetyką, zbiorową identyfikacją a cezurami historycznymi i aspektami biologicznymi. Im bliżej XX wieku, tym bardziej problem „pokoleniowości” nabrzmiewa, co dowodzi związku nie tyle z nowoczesną estetyką, co z formami życia społecznego, przyspieszeniem kulturowym i intensywnością życia zbiorowego²⁷.

Kategoria podlaskiego pokolenia podlaskich filomatów i filaretów jest dość ulotna, trudna do opisania, łatwiej jest bowiem mówić o „jednostkach

²⁵ B. Fatyga, *Generacja (Pokolenie)*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Warszawa 2000, s. 193–197, <http://ozkultura.pl/wpis/175/3> [dostęp: 30.01.2023].

²⁶ Tamże.

²⁷ A. Nasiłowska, *O pokoleniach literackich – głos sceptyczny*, „Teksty Drugie” 2016, <https://docplayer.pl/204499862-O-pokoleniach-literackich-glos-sceptyczny.html> [dostęp: 30.01.2023].

pokoleniowych” zespalanych wspólnym przeżyciem, które jednak nie jest takie samo dla każdego z reprezentantów owego pokolenia. W czasie, który jak podkreśla Nasiłowska, nie jest łatwo dostrzec subtelności wiążące wywodzących się z Podlasia członków Towarzystwa. Ich różnorodność i różny stan wiedzy na temat każdego z nich wskazuje jednak jasno, że jest to grupa warta rozpoznawania, a narzędzia wypracowane przez nowy regionalizm i zwrot przestrzenny pozwalają w owych subtelnościach dostrzec to, co „Rówieśników Mickiewicza” czyni bardziej czytelnymi nie tylko przez pryzmat życiorysów rozpoznawalnych filomatów, ale też przez relację z określonymi miejscami.

LITERATURA

- Borowczyk J., *Zesłane pokolenie, Filomaci w Rosji (1824–1870)*, Poznań 2014.
- Fatyga B., *Generacja (Pokolenie)*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, 2000, <http://ozkultura.pl/wpis/175/3> [dostęp: 30.01.2023].
- Korespondencja filomatów*, t. 5, red. J. Czubek, Kraków, 1922.
- Magowska A., *Empirycznie czy racjonalistycznie? Dylematy i praktyka medycyny uniwersyteckiej w Wilnie w latach 1781–1842*, Poznań 2015.
- Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 2, red. S. Pietraszkiewiczówna, S. Szpotański, Kraków 1921.
- Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. 3, red. S. Pietraszkiewiczówna, Kraków 1934.
- Nasiłowska A., *O pokoleniach literackich – głos sceptyczny*, „Teksty Drugie” 2016, <https://docplayer.pl/204499862-O-pokoleniach-literackich-glos-sceptyczny.html> [dostęp: 30.01.2023].
- Nykiel B., hasło: *Adam Sobolewski*, [w:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adam-sobolewski> [dostęp: 20.03.2023].
- Orłowski B., *Heydatel Rothuill (de Rothville) Jan*, [w:] *Giganci nauki*, <https://gigancinauki.pl/gn/biogramy/84356,Heydatel-de-Rothville-Jan.html> [dostęp: 20.03.2023].
- Rutkowski K., *Braterstwo albo śmierć. Zabijanie Mickiewicza w Kole Sprawy Bożej*, Gdańsk 1999.
- Sudolski Z., *Listy z więzienia*, Warszawa 2000.
- Trynkowski J., *Białostoccy filomaci i filareci*, [w:] *Ars historiae – historia artis*, pod. red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Maroszka, Białystok 2012.

- Trynkowski J., *Gimnazjum. Z dziejów Gimnazjum Białostockiego*, Białystok 2002.
- Trynkowski J., *Adam Lyszczyński – pierwszy polski agent dyplomatyczny w Belgradzie*, „Gryfita” 2000, nr 22.
- Wyka K., *Pokolenia literackie*, oprac. H. Markiewicz, Kraków 1977.
- Zawadzka D., *Filomaci w pamięci narodowej i regionalnej – na przykładzie podlaskich członków towarzystw wileńskich*, „Polonistyka. Innowacje” 2019, nr 9.

SUMMARY

REMARKS ON THE GENERATION OF THE PODLASIE PHILOMATHS AND PHILARETS

The article addresses the issue of the Philomath generation from a regional (Podlasie) perspective with reference to the group's borderland features. In addition to demonstrating the interest of the Philomaths in what is related to the place and its peculiarities (for example, language and history), the “borderland-ness” of the biography of the Podlasie Philomaths and Philarets is evidenced, among other things, by the frequent necessity to move also within the borderlands, resulting from the place of residence, as well as the diversity of the community, often associated with a little-known place translated into limited knowledge of the biographies of subsequent Philomaths – and so borderland-ness is expressed in this case in bringing out of „oblivion” the Philomaths who were less well-known, but associated with the region.

Keywords: philomaths, philarets, generation, Polish Romanticism, borderlands.

Agnieszka Januszkiewicz

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0003-2487-4995

Groza wojny w balladowej odsłonie powstania na Litwie w 1831 roku – *Nocleg* Adama Mickiewicza

Ballada Adama Mickiewicza *Nocleg* opowiada o wydarzeniu z powstania na Litwie w roku 1831. Bohaterem utworu jest „Naczelnik” oddziału powstańczego, który odpoczywa po „kowgiańskiej potyczce” stoczonej nad „Troćkim jeziorem”¹. Pod wpływem wieści o zwycięstwie generała Jana Skrzyneckiego (chodzi o drugą bitwę pod Wawrem, która miała miejsce 31 marca 1831 roku), postanawia darować życie schwytanemu Francuzowi na służbie rosyjskiej, winnemu śmierci jego („Naczelnika”) żony i dzieci. Z utworu nie dowiadujemy się, czy śmierć rodziny litewskiego dowódcy była wynikiem zaplanowanych, represyjnych działań skierowanych przeciwko niemu, czy też rodzina stała się ofiarą akcji pacyfikacyjnej wymierzonej w ludność cywilną ze względu na jej narodowość.

Historycy literatury powiązali „Naczelnika” z walczącym w powstaniu litewskim Wincentym Matuszewiczem, który znany był z bezwzględności wobec wrogów. Opinię o nim jako o srogim dowódcy potwierdza treść *Noclegu*, ale czy w zgodzie z faktami historycznymi, czy choćby krążącymi ówczesnie pogłoskami, trudno stwierdzić. Z utworu dowiadujemy się, jak oddział powstańczy dowodzony przez „Naczelnika” obszedł się z podejrzanymi o szpiegostwo cywilami – Prusakiem i Żydem. „Szpieczy” ci zostali

¹ A. Mickiewicz, *Nocleg*, [w:] *Dzieła wszystkie: wiersze 1829–1855*, t. 1, cz. 3, oprac. C. Zgorzelski, Wrocław 1981, s. 48.

powieszeni na drzewie. Zwraca uwagę zróżnicowany skład narodowościowy uczestników sceny przedstawionej w *Noclegu*. Wynika on stąd, że Litwę – co charakterystyczne dla pogranicza – zamieszkiwała ludność niejednolita pod względem przynależności narodowej oraz stąd, że wojna jako sytuacja ekstremalna wyostrzała różnice etniczne i społeczne. Na obszarze wielonarodowym łatwiej było zostać uznanym za zdrajcę, szpiega, wroga i szybko stracić z tego powodu życie².

Ballada *Nocleg* nie należy do znanych i szczególnie cenionych przez badaczy utworów Adama Mickiewicza. Poeta prawdopodobnie też nie darzył jej zbyt dużym sentymentem, sam nigdy nie zdecydował się na publikację wiersza. Co było powodem tego zaniechania, można się tylko domyślać. Poeta nie zostawił na ten temat żadnego wyjaśnienia. Badacze przypuszczają, że chciał włączyć wiersz do wydania poznańskiego *Poezji* z 1832 roku wraz z innymi wierszami powstańczymi, lecz wzgląd na pruską cenzurę stanął temu zamiarowi na przeszkodzie. Dlaczego jednak nie spróbował upublicznić ballady kiedy indziej? Być może na podjęcie takiej decyzji wpłynęła sytuacja polskiej emigracji, a Mickiewicz obawiał się, że publikacja utworu, w którym pojawiła się postać francuskiego najemnika mordującego ludność cywilną zostanie źle odebrana w państwie, które postrzegane było jako rzecznik polskich interesów w Europie i gdzie schronienia szukało wielu uczestników powstania³.

Nie wiadomo też dokładnie, co Mickiewicz wiedział o Wincentym Matuszewiczu. Jarosław Maciejewski w artykule *Mickiewicza wielkopolskie drogi* zastanawia się, w jaki sposób poeta mógł usłyszeć o wyczynach „Naczelnika”. O walce Matuszewicza pisano w „Gazecie Wielkiego Księstwa Poznańskiego”, gdzie ukazywały się przedruki artykułów z „Powszechnego

² Pogranicze jest kategorią o szerokim i wciąż dyskutowanym znaczeniu. Tu przydatna jest definicja wiążąca pogranicze ze stosunkami międzykulturowymi występującymi na konkretnym terytorium. Zob. m.in. A. Sadowski, *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pogranicza*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2008, t. 14. Badacz pisał, że „zamieszkiwanie na pograniczu wiąże się przede wszystkim ze świadomością istnienia wielości granic oraz z koniecznością ich niemal ciągłego przekraczania. (...) Jest to obszar szczególnego zagrożenia granic politycznych, historycznych, etnograficznych, religijnych, innych społeczno-kulturowych, które stanowią czynne (będące składnikiem współczesnej świadomości lub pamięci społecznej danego obszaru) wyposażenie kulturowe mieszkańców”. Tamże, s. 20.

³ C. Zgorzelski, *Uwagi edytorskie*, [w:] A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie, wiersze 1829–1855*, t. I, cz. 3, oprac. C. Zgorzelski, Wrocław 1981, s. 233.

Dziennika Krajowego”. Zamieszczono tam następującą informację: „Partyzancki korpus P. Matusiewicza [tak!] z nim złączony [chodziło o generała Dezyderego Chłapowskiego], opatrzony w broń myśliwską, odznacza się męstwem i gorliwością; jest on postrachem lekkich oddziałów rosyjskich”⁴. Maciejewski sugeruje, jakoby o działaniach „partyzanta” pisała także prasa francuska. Nie przedstawia jednak żadnych materiałów, które by potwierdzały tę uwagę. Należałoby ich poszukać. Przytoczona notatka prasowa mogła się Mickiewiczowi przydać, z tym że mowa w niej o zaangażowania Matuszewicza w walkę z regularnymi siłami przeciwnika – jego oddział był „postrachem” dla tych, którzy walczyli po stronie rosyjskiej z bronią w ręku, nie dla cywilów sprzyjających Rosjanom.

W listach Mickiewicza znajduje jeden tylko fragment, który wydaje się łączyć z genezą wiersza. Pisząc do Szymona Chlustina w Paryżu 16 lipca 1831 roku⁵ Mickiewicz wyrażał zaniepokojenie wieściami z Litwy oraz potępiał najemników z Europy Zachodniej, walczących w szeregach armii rosyjskiej. Z treści listu nie wynika jednak, aby tematem korespondencji Mickiewicza z Chlustinem był również Matuszewicz, który zresztą już w maju 1831 roku opuścił Litwę i udał się do Warszawy⁶. Wspólnym elementem listu i wiersza jest wyłącznie sprawa najemników na służbie rosyjskiej.

Być może odpowiedź na pytanie, w jaki sposób poeta zdobywał informacje o „Naczelniku” walczącym pod Trokami przynosi tekst Jana Ziółka *Powstanie na Litwie*, zamieszczony w publikacji *Powstanie listopadowe 1830–1831*. Podczas powstania Matuszewicz zetknął się z młodzieżą akademicką, która po opuszczeniu Wilna połączyła się z jego oddziałem⁷. Wydaje się, prawdopodobne, że wieści z Litwy docierały do Mickiewicza przez osoby związane z Uniwersytetem Wileńskim.

Matuszewicz nie był postacią marginalną w powstaniu litewskim. O tym, że zdobył spory rozgłos świadczy jego sylwetka przedstawiona

⁴ „Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego” 1831, nr 156, s. 804.

⁵ J. Maciejewski, *Na wyjeździe*, [w:] *Mickiewicza wielkopolskie drogi: rekonstrukcja i refleksja*, Poznań 1972, s. 349.

⁶ *Adama Mickiewicza listy nie objęte ostatnim wydaniem książkowym*, zebrał i oprac. S. Pigoń, „Pamiętnik Literacki” 1962, z. 3, s. 234–236.

⁷ J. Ziółek, *Powstanie listopadowe na Litwie*, [w:] *Powstanie Listopadowe 1830–1831: dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania*, red. W. Zajewski, Warszawa 1990, s. 401.

w popularnym albumie Józefa Straszewicza z 1832 roku pt. *Les Polonais et les Polonaises de la révolution du 29 novembre 1830, ou Portraits des personnes qui ont figuré dans la dernière guerre de l'indépendance polonaise, avec les fac-similés de leur signature lithographiés sur dessins originaux, par les artistes les plus distingués: MM. Grévedon, Maurin, Vigneron, Belliard, Devéria, Bazin, Desmadryl, Lecler, Desmaisons, Kurowski, officier polonais, etc. etc.; accompagnés d'une biographie pour chaque portrait*⁸. Album ukazał się już po napisaniu wiersza przez Mickiewicza, ale oddaje ówczesny stan wiedzy o Matuszewiczu, sposób jego postrzegania na emigracji.

W albumie zostały upamiętnione nazwiska wielu osób, których działania wpłynęły na przebieg konfliktu polsko-rosyjskiego w 1830 i 1831 roku. Sylwetka Matuszewicza pojawiała się w nim obok m.in. Waleriana Łukasińskiego – założyciela Wolnomularstwa Narodowego, Piotra Wysockiego, który był głównym inicjatorem wydarzeń z 31 listopada czy związanej z walkami na Litwie Emilii Plater – bohaterki wiersza Adama Mickiewicza zatytułowanego *Śmierć Pułkownika*. Omówiono tam również działania tak znaczących osobistości jak Adam Jerzy Czartoryski, Julian Ursyn Niemcewicz, Józef Chłopicki, Joachim Lelewel. Ani we wspomnianym albumie, ani w *Słowniku biograficznym oficerów powstania listopadowego*, opracowanym przez Roberta Bieleckiego w latach 90. XX wieku nie znajdziemy faktów, o których pisał Mickiewicz. Ze słownikowego biogramu możemy się dowiedzieć, że Matuszewicz urodził się w 1801 roku w Owsianiaszkach. Uczęszczał do szkół w Kownie, następnie studiował na wydziale prawa Uniwersytetu Wileńskiego. Zorganizował powstanie trockie i został jego przywódcą. Matuszewicz był zdeterminowanym niepodległościowcem. Działalność patriotyczną prowadził też po upadku powstania, kiedy to, już na emigracji, włączał się w wiele inicjatyw mających na celu odzyskanie wolnej Polski, między innymi w roku 1848 zaangażowany był jako agent werbunku do Legionów Mickiewicza, ale działał na szkodę formacji prawdopodobnie z polecenia Władysława Zamoyskiego⁹. W biogramie brakuje danych o sytuacji rodzinnej Matuszewicza. Czy Mickiewicz wprowadził informacje o śmierci bliskich „Naczelnika”

⁸ J. Straszewicz, *Les Polonais et les Polonaises de la révolution...*, Paryż 1832.

⁹ R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 3, Warszawa 1998, s. 115.

samowolnie czy też polegał na zasłyszanych wieściach, nie sposób na razie ustalić. Być może odpowiedź kryje się w niewykorzystanych jeszcze listach i pamiętnikach uczestników powstania litewskiego.

Biorąc pod uwagę wspomniane dzieło Straszewicza, można się domyślać, że poeta pisząc o zabójstwie rodziny Matuszewicza nawiązywał z daleka do rzezi w Oszmianie, gdzie Rosjanie wymordowali w kościele miejscową ludność cywilną nie oszczędzając kobiet i dzieci, a następnie spalili całe miasto. Było to jedno z wydarzeń powstania na Litwie, które ze względu na brutalny przebieg, zostało szerzej nagłośnione. Konstanty Gaszyński poświęcił tym zdarzeniom utwór poetycki *Rzeź Oszmiańska w 1831*. Straszewicz opis tego, co stało się w Oszmianie 15 kwietnia 1831 roku, umieścił w przypisie pod sylwetką Matuszewicza. Zaznaczył ponadto, że Matuszewicz dotkliwie karał rosyjskich żołnierzy, którzy brali udział w krwawych wydarzeniach. W utworze Mickiewicza morderstwo żony i dzieci nie miało wprawdzie miejsca w kościele, nie można jednak wykluczyć, że jeśli poeta wykreował tragedię rodzinną Matuszewicza na potrzeby swojej ballady, to inspiracji dostarczyła mu właśnie rzeź w Oszmianie.

Nie jest znana dokładna data powstania *Noclegu*. Próbowano ją określić w przybliżeniu na podstawie zachowanego autografu dwóch pierwszych zwrotek, który został odnaleziony w albumie pamiątkowym hrabiny Zofii z Chodkiewiczów Wiktorowej Ossolińskiej¹⁰. Drugim przekazem tekstowym, uwzględnianym podczas prób ustalenia, kiedy Mickiewicz napisał balladę, jest odpis utworu znajdujący się w albumie Klaudyny Potockiej i opatrzony datą 29 marca 1832 roku¹¹. W związku z tym szacuje się, że wiersz powstał między grudniem 1831 roku a marcem roku 1832. Jak już wcześniej wspomniałam, poeta myślał, żeby go włączyć do poznańskiego wydania *Poezji*. Od tego zaniechanego planu do opublikowania wiersza minęło aż dwadzieścia lat. *Nocleg* ukazał się drukiem dopiero 1852 roku, w inauguracyjnym numerze almanachu *Pokłosie. Zbieranka literacka na korzyść sierot*. Nie była to decyzja autora. Inne ważne wydanie *Noclegu* – będące źródłem wszystkich kolejnych publikacji, łącznie z tą w *Dzieltach wszystkich* pod redakcją Czesława Zgorzelskiego, z której korzystam, po-

¹⁰ Autograf został opisany przez E. Sawrymowicza w artykule *Drobiazgi Mickiewiczowskie*, „Pamiętnik Literacki” 1956, z. 47, zeszyt specjalny, s. 423–434.

¹¹ C. Zgorzelski, tamże, s. 233–234.

jawilo się w zbiorze *Poezji Mickiewicza* z 1861 roku. Rękopis ballady, będący podstawą druku, zaginął¹².

Pismo Edmunda Bojanowskiego zawierało niepublikowane wcześniej utwory pisarzy tworzących w różnych nurtach i należących do różnych opcji politycznych. Kierowane było do ludzi wykształconych, a dochód z jego sprzedaży zasilał fundusze ochronek prowadzonych przez redaktora. Materiały do druku dostarczał głównie Stanisław Egbert Koźmian. Były to zazwyczaj teksty nie przyjęte do publikacji we współredagowanym przez niego „Przeglądzie Poznańskim”¹³. Pismo to finansowane było przez rody Chłapowskich, Morawskich i Mycielskich, a co za tym idzie redakcja musiała wywiązywać się z realizacji programu aprobowanego przez fundatorów o ultramontańskich i elitarystycznych przekonaniach¹⁴. Tekst utworu Mickiewicza sporządzony został przez anonimowego kopistę. Jak dowodzi Bogdan Zakrzewski w artykule „*Nocleg*” *Mickiewicza w archiwach Edmunda Bojanowskiego*, odpis *Noclegu* najpierw trafił – za pośrednictwem Zygmunta Krasieńskiego – do redakcji „Przeglądu Poznańskiego”¹⁵. Nie wiadomo, jak Krasieński wszedł w posiadanie ballady. Na ręce Bojanowskiego ballada została przekazana dzięki wspomnianemu Koźmianowi, który nie zdecydował się na publikację utworu wybitnego poety w dużo bardziej poczytnym „Przeglądzie” niż charytatywne *Pokłosie* ze względu na wymowę wiersza, nie pasującą do profilu pisma adresowanego do odbiorców o konserwatywnych poglądach, ugruntowanych na ortodoksyjnym chrześcijaństwie rzymskokatolickim.

Bojanowskiemu natomiast zależało na zbudowaniu renomy charytatywnego almanachu, więc zdecydował się na wydrukowanie utworu Mickiewicza, ale nie bez ingerencji w tekst. Przypuszczano, że to głęboka religijność późniejszego błogosławionego Kościoła Katolickiego skłoniła go ocenzurowania utworu. Wykreślił zwrotki trzecią i czwartą, a dokładnie wersy 9–16, gdzie zawarty został opis ciał dwóch skazańców.

¹² Tamże, s. 233.

¹³ K. Gmerek, *Pokłosie. Zbieranka literacka na korzyść sierot*, „Biblioteka” 2010, nr 14(23), s. 187–191.

¹⁴ W. Jakóbczyk, *Prasa polska w Wielkopolsce w latach 1832–1858*, [w:] *Prasa polska w latach 1661–1864*, aut. Łojek J. i inni, Warszawa 1976, s. 253.

¹⁵ B. Zakrzewski, „*Nocleg*” *Mickiewicza w archiwach Edmunda Bojanowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 1987, z. 4, s. 183–190.

Kręta droga *Noclegu* do publikacji oraz niejasny stosunek autora do utworu pozwalają na zaklasyfikowanie go do tzw. „romantyzmu bulionowego”, wyodrębnionego przez Ewę Szczegłacką-Pawłowską, która mianem tym określiła zbiór tekstów niepublikowanych z woli autorów, pisanych z potrzeby osobistej lub przeznaczonych jedynie dla wąskiego grona odbiorców. Stanowiły one jednak ważną część kultury literackiej romantyzmu. Wiersze, nieuznane przez poetów za warte udostępnienia czy z innych powodów pozostawione w rękopisach, są źródłem wiedzy o tendencjach w rozwoju epoki romantyzmu często sprzecznych z dominującym nurtem literatury. Pokazują wewnętrzne zmagania poetów, stanowiska niewspółgrające z powszechnie przyjętymi, estetykę odrębną od przeważającej w publikacjach¹⁶. *Nocleg* jest utworem tego rodzaju. Dlatego Mickiewicz pozostawił go w rękopisie i dlatego pierwszy edytor nie zdecydował się na publikację wiersza w całości.

Większość (a jest ich niewiele) artykułów naukowych poświęconych omawianej balladzie koncentruje się na rekonstrukcji dziejów autografu oraz kopii i odtworzeniu okoliczności, które doprowadziły do publikacji wiersza. Przyczyn ocenzurowania *Noclegu* w pierwodruku upatruje się w jego wymowie ideowej. Bogdan Zakrzewski w artykule, „*Nocleg*” *Mickiewicza w Archiwum Edmunda Bojanowskiego* utrzymuje, że przyczyną zarówno odrzucenia ballady przez redaktorów „Przeglądu Poznańskiego”, jak i następnie ocenzurowania jej w *Pokłosiu*, było naruszenie przez Mickiewicza obowiązujących katolików standardów etycznych¹⁷. O wpływie „partyzanckiej moralności” na dzieje publikacji *Noclegu*, pisała też Katarzyna Gmerek w artykule omawiającym historię oraz profil *Poklosia*¹⁸. Bohater wiersza nie przebacza bowiem wrogowi w imię wartości chrześcijańskich, a ze względu na pomyślne wieści z pola walki, które wprawiają go w uniesienie patriotyczne. Bo oto nastąpił długo wyczekiwany przez powstańców litewskich przełom w toczącej się wojnie. Z historii powstania listopadowego wiemy, że kiedy niechętny prowadzeniu walk na obszarze Ziemi Zabranych generał Józef Chłopicki ustąpił ze sprawowanej funkcji, dyktaturę przejął Michał

¹⁶ E. Szczegłacka-Pawłowska, *Romantyzm „brulionowy” i kultura rękopisu*, [w:] tejsze, *Romantyzm „brulionowy”*, Warszawa 2015, s. 22–24.

¹⁷ B. Zakrzewski, tamże, s. 187–188.

¹⁸ K. Gmerek, tamże, s. 188.

Radziwiłł, który rozpoczął planowanie działań, mających na celu wsparcie powstańców walczących wokół Wilna. Zwycięstwo Jana Skrzyneckiego, o którym mowa w wierszu, otworzyło drogę odsieczy z Królestwa i połączenia działań wojskowych z partyzanckimi na Litwie¹⁹.

Rozważania o zastrzeżeniach wobec postawy bohatera przedstawionej w wierszu proponuję uzupełnić spojrzeniem na czyn Matuszewicza przez pryzmat dzisiejszych rozważań odnośnie do przebaczenia w świetle nauki Kościoła Katolickiego i świeckiej etyki. Ksiądz Janusz Lekan w artykule *Przebaczenie w optyce miłosierdzia* stwierdza, że okazywane przez chrześcijan przebaczenie wypływa z dobroci Boga, który przebaczył ludzkości grzeszność, posyłając na ziemię swojego syna-odkupiciela. Boskie miłosierdzie wynikało z potrzeby wybaczenia winy pierwszych rodziców i miało na celu przywrócenie utraconej przez grzech doskonałości i harmonii istnienia²⁰. Chrześcijańskie przebaczenie dostępne człowiekowi jest nie tylko doraźnym uwolnieniem się od ciężaru, jaki wywiera poczucie krzywdy, ale też ma głęboki sens teologiczny – przywraca utraconą doskonałość natury ludzkiej i przybliża do wieczności przyszłego życia. Lekan podkreśla, że przebaczenie nigdy nie jest aktem niezależnym od woli człowieka. Jest wprawdzie Bożym darem, ale możliwe jest tylko w sytuacji, gdy osoba skrzywdzona świadoma wartości przebaczenia, pragnie zaniechać urazy wobec krzywdziciela²¹.

Elżbieta Trepkowska w artykule pisany z pozycji świeckiej etyki pt. *Dwie koncepcje przebaczenia* wskazuje na złożoność i wieloetapowość procesu przebaczenia, a także na błędne jego rozumienie. Przebaczenie nie oznacza bowiem darowania kary, co ważne jest w kontekście omawianego przeze mnie utworu Mickiewicza. Trepkowska dowodzi, że rozumienie przebaczenia jako odstąpienia od ukarania jest myleniem go z okazaniem łaski, gdyż przebaczenie w pełni realizuje się tylko w momencie zaprzestania odczuwania przez skrzywdzonego urazy i otwarciu się krzywdziciela na możliwość naprawienia relacji z ofiarą²².

¹⁹ J. Ziółek, tamże, s. 332–334.

²⁰ J. Lekan, *Przebaczenie w optyce miłosierdzia*, „Teologia w Polsce” 2016, nr 2(10), s. 59.

²¹ Tamże, s. 73.

²² E. Trepkowska, *Dwie koncepcje przebaczenia: przebaczenie jako warunek i jako element procesu naprawy stosunków międzyludzkich*, „Etyka” 2009, nr 42, s. 121–135.

Przywołane pokrótce artykuły utwierdzają czytelnika w przekonaniu, że bohater ballady Mickiewicza nie przebacza po chrześcijańsku, mimo że wykonuje religijny gest – kładzie się krzyżem na ziemi. Nie przebacza, ale okazuje łaskę. Akt darowania życia Francuzowi niewiele ma wspólnego z przebaczeniem jako procesem, który doprowadzić ma do zmiany nastawienia ofiary w stosunku do krzywdziciela. W „Naczelniku” nie ma pragnienia jakiegokolwiek pojednania z wrogiem. Okazana przez niego łaska jest wynikiem doznania patriotycznego uniesienia, którego świętości nie powinna splamić niczyja śmierć – nawet największego wroga.

Akt darowania winy Francuzowi przez „Naczelnika” niekoniecznie jednak trzeba tłumaczyć, tworząc opozycję między motywacją patriotyczną a religijną. Jarosław Maciejewski w książce *Mickiewicza wielkopolskie drogi* określił utwór jako opowieść o „oczyszczającej mocy pomyślnej wieści narodowej”, podkreślając tym samym aspekt dominacji spraw publicznych nad osobistą krzywdą i pragnieniem zemsty²³. Warto powiedzieć o tym przeciwstawieniu prywatne–publiczne trochę więcej.

Jedynie pełnienie funkcji „Naczelnika” upoważnia bohatera do zaniechania wymierzenia kary – do aktu łaski. Jego decyzja powoduje rozdzielenie spraw prywatnych i publicznych. Jako osoba sprawująca władzę „Naczelnik” nie wykonuje egzekucji, którą można byłoby mu poczytać za prywatną zemstę. W świetle utworu prywatność stanowi sferę motywacji niższych w stosunku do publicznych. Rozpacz męża i ojca, mimo że wprost trudna do wyobrażenia, zostaje stłumiona na rzecz realizacji obowiązków wynikających z przywództwa. Zwycięstwo Skrzyneckiego i jego marsz ku Litwie wzmacnia rangę „Naczelnika”, który dotąd działał niejako na obrzeżach narodowego zrywu i na własną rękę. W opisanym w balladzie momencie zmienia się jego status, bo oddziały walczące na Litwie zostają uznane za część powstania narodowego. Jako reprezentant zrywu narodowego bohater musi myśleć w kategoriach dobra wspólnego, a tym samym nie może nim powodować poczucie krzywdy wywołane utratą rodziny.

Badacze objaśniający motywacje cenzorskie Koźmiana i Bojanowskiego wysuwali na plan pierwszy niezgodność postawy bohatera ballady z etyką chrześcijańską. Ale przecież ingerencja Bojanowskiego w tekst

²³ J. Maciejewski, tamże, s. 349–350.

wiersza nie wpłynęła znacząco na zmianę jego wymowy ideowej – walka z zaborcą nadal okazywała się wartością nadrzędną wobec etyki wynikającej z wyznania religijnego. W wersji ocenzurowanej *Noclegu* motywacje patriotyczne wciąż dominowały nad chrześcijańskimi. Coś innego więc musiało skłonić redaktora do ingerencji. Z treści utworu wymazany został fragment pokazujący grozę powstania litewskiego, która objawia się w dramatycznej scenie przemocy wobec cywilów – Żyda i Prusaka. Bojanowski nie chciał, by czytelnicy wiersza zetknęli się z brutalnością walki powstańczej, prowadzonej ze szczególnym okrucieństwem na wieloetnicznym pograniczu.

Z powodu zawartych w utworze elementów obrazowych, które ukazywały grozę wojny w sposób brutalny, bez romantycznego sztafażu, wiersz wydaje się osobliwy na tle twórczości powstańczej – zarówno samego Mickiewicza, autora *Reduty Ordonu* i *Śmierci Pułkownika*, jak i twórczości innych autorów (m.in. Stefana Garczyńskiego, Wincentego Pola, Seweryna Goszczyńskiego, Konstantego Gaszyńskiego). Większość utworów poetyckich powstałych w czasach powstania listopadowego i w związku z nim, koncentruje się na wyeksponowaniu pozytywnych elementów toczącej się walki – bohaterstwa powstańców, śmierci będącej potwierdzeniem niezachwianej wiary w sens walki, przyjęcia aktywnej i świadomej postawy wobec Historii, dominacji spraw ogólnonarodowych nad prywatnymi, tworzenia silnego poczucia wspólnoty itd. Warto wspomnieć o utworze Wincentego Pola *Matuszewicz w Trokach*, gdzie ten sam bohater litewski został ukazany w zupełnie inny sposób niż w wierszu Mickiewicza. Pol kreuje Matuszewicza na pełnego sarmackiej fantazji przywódcę, który dzięki sukcesom na polu walki angażuje się w proces historiotwórczy – nie tylko toczy zwycięskie bitwy, ale też dba o zachowanie pamięci o nich w lokalnych źródłach historycznych, realizując tym samym romantyczne przekonanie o kreacyjnej mocy człowieka w stosunku do historii. Matuszewicz z powstańczego wiersza Pola jest postacią w pełni oddaną toczącej się walce, a sprawy prywatne zdają się nie istnieć dla niego w obliczu rozgrywających się wydarzeń. Pol w ogóle nie porusza tego wątku.

W balladzie Mickiewicza pokazane zostały działania wojenne, które ujawniają grozę wojny zazwyczaj kamuflowaną w poezji listopadowej wzniosłymi treściami patriotycznymi. Początek utworu nie zapowiada jeszcze niczego strasznego, wręcz usypia czujność odbiorcy:

Nasz Naczelnik nad Trockim jeziorem,
 Po kowgańskiej potyczce nocuje.
 Strzelcy leżą na kępie taborem:
 Jeden rany swe mchem opatruje;
 Drugi strzelbę przeczyszcza, nabija,
 Kaptur z brzozy na zamek nasuwa;
 Ten wpółseny pod głowę płaszcz zwija.
 I usnęli. Straż stoi, wódz czuwa²⁴.

Opisując oddział po stoczonej potyczce autor wiersza zwraca uwagę na trudy partyzanckiego życia naznaczonego zmęczeniem i śmiercią. Narrator przyjmuje perspektywę anonimowego żołnierza, który w prostych słowach relacjonuje to, co dzieje się wokół niego. Wacław Borowy stwierdził, że taki sposób narracji nadaje balladzie cechy literatury popularno-ludowej. Opowiadanie rozwija się płynnie i miarowo, bez żadnych zatrzymań i dygresji. Zostaje ukazany ułamek rzeczywistości, obraz wojennego obozu, odpoczynku po stoczonych walce²⁵. Wyraźna rytmizacja wpływa na poczucie bezpieczeństwa. Czytelnik – jak balladowi powstańcy – nie spodziewa się niczego nagłego.

W przytoczonym fragmencie czuje się zmęczenie przebytą walką, ale też ulgę i spokój. Nadchodzi noc, która na chwilę pozwoli zapomnieć o krwawych przejściach. Trzecia zwrotka (jedna z dwóch ocenzonej) rozdziera usypiającą atmosferę. Okazuje się, że obóz powstańców znajduje się w miejscu niedawnej egzekucji. Żołnierze kładą się do snu nieopodal dwóch wisielców. Doświadczenie walki musiało stępić ich wrażliwość: śmierć im spowszedniała, jej drastyczne świadectwa w postaci martwych ciał również. Ponadto opowiadanie prowadzone jest w taki sposób, że czytelnik, który sam nie uczestniczył w niczym podobnym, nie od razu uzmysławia sobie całą grozę omawianej sceny. Żołnierz, który relacjonuje zdarzenie, uznaje bowiem wszystkie jego elementy za oczywiste, nie widzi powodu do tłumaczenia, co dokładnie się stało i dlaczego. Poniżej przytaczam dwie strofy *Noclegu* dotyczące egzekucji. Są to fragmenty wiersza usunięte przez Bojanowskiego w pierwodruku:

²⁴ A. Mickiewicz, tamże, s. 48.

²⁵ W. Borowy, *Wiersze patriotyczne*, [w:] tegoż, *O poezji Mickiewicza*, wyd. 2 uzup., Lublin 1999, s. 341.

On pod drzewem coś дума w pomroce;
 Drzewo suche – lecz miało owoce;
 Najgłodniejszych ten owoc odstrasza;
 Wiszą na nim dwie gruszki Judasza.

W górę szpiegi! Cesarskie to sługi:
 Jeden, Prusak, z nogami długimi
 W białych wisi pończochach; a drugi,
 Żyd, pejsami zamiata po ziemi²⁶.

Jak pisałam wcześniej – w istniejących interpretacjach ballady *Nocleg* zazwyczaj zwraca się uwagę na fenomen powstańczej moralności, kolidującej z chrześcijańską. Rzeczywiście okrzyk „W górę szpiegi!”, trawstuwający liturgiczne „*Sursum corda*” brzmi szokująco. Również porównanie działań szpiegowskich do zdrady Judasza wydaje się niestosowne. Choćby dlatego, że Judasz popełnił samobójstwo, uznając swoją winę, a Żyd i Prusak zostali powieszni. Mieszanie brutalnej rzeczywistości powstańczej z porządkiem sakralnym nosi wręcz znamiona bluźnierstwa. Powstańcy nie tylko państwili się nad „szpegami”, ale przy okazji kpią z religii. To coś innego jednak niż wynoszenie spraw narodowych ponad etykę chrześcijańską. Chrześcijańska symbolika odniesiona do przemocy i egzekucji wojennych stała się tu niejako znakiem krańcowego podporządkowania życia ludzkiego sytuacji wojny i uczynienia z niej jedyne go wyznacznika standardów moralnych.

Egzekucje dokonywane na ludności cywilnej, często bez sądu, a tylko na podstawie podejrzeń o szpiegostwo, stanowiły jeden ze stabuizowanych tematów piśmiennictwa listopadowego. Bo przecież samo szpiegostwo oraz doraźne wymierzanie kar należało do wcale nierzadkich zachowań w tego rodzaju konfliktach. Warto wspomnieć o wydarzeniach mających miejsce w Warszawie w nocy z 15 na 16 sierpnia 1831 roku. Zaniepokojenie i niezadowolone warszawskiej ludności spowodowane niekorzystnym przebiegiem sytuacji na froncie, pogarszającym się zaopatrzeniem Warszawy, nieefektywnym dowodzeniem Jana Skrzyneckiego oraz opieszałością sądów, skumulowało się i rozładowało w przemocy wobec więźniów oskarżonych o zdradę ojczyzny. Podczas zamieszek w samosądach ulicznych zabito 34 osoby podejrzewane o to przestępstwo. Wystąpienia miały charakter bardzo brutalny.

²⁶ A. Mickiewicz, tamże, 48.

Więźniów wieszano na latarniach, obnażano i pastwiono się nad ciałami²⁷. Nie były to jednak czyny inspirujące poetów, których zadanie polegało na estetyzacji rzeczywistości wojennej w celach patriotyczno-propagandowych. Śmierć opiewana w wierszach miała być zawsze chwalebna, kara zasłużona, a wybór między osobistymi pragnieniami a narodową powinnością oczywisty.

Nocleg jest pod tym względem nietypowy. Ballada nie przedstawia śmierci chwalebnej, lecz hańbiącą. Żyd i Prusak zostali powieszani, ponieważ podejrzewano ich o szpiegostwo. Z treści wiersza wnioskujemy, że zasadność ich ukarania, z perspektywy powstańczej sprawiedliwości, jest bezdyskusyjna. Wystylizowany na jednego z partyzantów narrator nie zdradza się z żadnymi wątpliwościami natury moralnej co do działań prowadzonych przez „Naczelnika”, nie zastanawia się nad ewentualną niewinnością skazańców – powieszenie ich przez oddział powstańczy bez sądu jest traktowane jako najzupełniej zrozumiałe. W dodatku wisielcy zostali przedstawieni w sposób karykaturalny. Martwy Żyd groteskowo „zamiata pejsami po ziemi”, a w wyglądzie Prusaka zwracają uwagę charakterystyczne dla niemieckiego mieszczaństwa, nie pasujące do sytuacji wojny, białe pończochy. Przez wymienienie tych akurat elementów ich wyglądu podkreślono obcość kulturową skazańców, która stała się być może zarzewiem opisanych zdarzeń. Jednak wyeksponowanie wspomnianych szczegółów nie tylko groteskowo przerysowuje postacie „szpiegów”, ale sugeruje też sposób, w jaki odbyła się egzekucja. Żyd musi przecież wisieć głową w dół, podobnie Prusak, którego białe pończochy zostały odsłonięte przez opadające ku ziemi ubranie. Oddział powstańczy odpoczywa w miejscu kaźni, gdzie dwaj mężczyźni, być może niewinni, umierali w męczarniach przez długi czas. Kto wie, może nawet wciąż konali, kiedy partyzanci kładli się na spoczynek. Wieszając „szpiegów” głową w dół nie tylko karano ich za zbrodnię, ale też poniżano i ośmieszano.

W tym makabrycznym z punktu widzenia czytelnika krajobrazie toczy się właściwa akcja ballady. Osiąga ona kulminację w momencie, kiedy do obozowiska dociera wiadomość o śmierci żony i dzieci dowódcy. Posłańcy

²⁷ T. Łepkowski, *Warszawska rebelia sierpniowa*, [w:] *Powstanie Listopadowe 1830–1831: dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania*, red. W. Zajewski, Warszawa 1990, s. 227–233.

nie zatajają przed „Naczelnikiem”, jak zginęli jego bliscy: „Jeden mówi: zarznięła twą żonę. / Drugi mówi: tve dzieci spalone”²⁸. Sposób zadania śmierci został określony lakonicznie, ale jednocześnie na tyle precyzyjnie, że wyłaniający się z tych dwóch wersów obraz wystarczy, aby ujawnić kolejne tabuizowane elementy wojennej rzeczywistości – śmierć dzieci, które spłonęły żywcem we dworze, i zabójstwo ich matki, która została zapewne wywleczona na zewnątrz i jak mówi posłaniec „zarznięta”, co otwiera pole do snucia domysłów, że być może kobietę najpierw wykorzystano seksualnie, a następnie brutalnie zabito – gwałty są przecież nieodłączną częścią wojny i okrutnym przywilejem zwycięzców.

Śmierć „szpiegów” i śmierć rodziny „Naczelnika” współtworzą obraz wojny jako kumulacji aktów terroru wobec ludności cywilnej. Gdyby „Naczelnik” zdecydował się zemścić na Francuzie, byłaby to kolejna śmierć nie na polu walki, z bronią w ręku, lecz odebranie życia człowiekowi w tym momencie bezbronnemu.

W *Noclegu* Mickiewicz nie pokazuje śmierci heroicznej – skupia się na mordowaniu cywilów, przez co wojna objawia się w swojej grozie nieeksploatowanej na ogół przez poetów listopadowych. Grozy wojny nie przedstawia też poeta w zgodzie z estetyką gotycyzmu, w duchu czarnoromantycznym, zaznaczającym się już w literaturze z lat przedpowstaniowych. Frenetyczne opisy śmierci i poddawanych mękom ciał znajdujemy na przykład w powieści poetyckiej Seweryna Goszczyńskiego *Zamek kaniowski* (1828). W początkowych partiach utworu główną dekoracją mrocznego, targanego jesienią zawieruchą krajobrazu Kaniowa jest skrzypiąca szubienica i wiszące na niej trup. Scena ta jest jednak odrealniona – strzegący ciała kozak boi się, że wisielec ożyje, a wokół szubienicy, w ciemnościach przemykają diabły. Natomiast groza w utworze Mickiewicza wynika, nie z przedstawienia tego, co obce i niesamowite, lecz właśnie z oswojenia wojennej brutalności, która stała się udziałem uczestników powstania.

W utworach dotyczących powstania listopadowego unikano elementów, które mogłyby zburzyć romantyczną wizję powstania, zainspirowanego – jak utrzymywał Maurycy Mochnacki – estetyzującą życie literaturą. Ballada powstańcza Mickiewicza wyłamuje się z dominującego sposobu pisania o walce powstańczej, który opierał się na wypieraniu budzących grozę

²⁸ A. Mickiewicz, tamże, s. 48.

elementów wojennej rzeczywistości i podporządkowywaniu ich pejzażowi emocjonalnemu, w którym ból, strata, osamotnienie, nienawiść i przemożna chęć zabicia wroga ulegały przeważnie stłumieniu.

Nocleg Adama Mickiewicza jest utworem wyjątkowy na tle poezji powstańczej, a namysł nad jego niecenzuralnością skłania do zrewidowania optyki, przez pryzmat której odczytuje się utwory należące do kategorii poezji odnoszącej się do powstania 1830 i 1831 roku.

LITERATURA

- Adama Mickiewicza listy nie objęte ostatnim wydaniem książkowym*, zebrał i opracował S. Pigoń, „Pamiętnik Literacki” 1962, z. 3.
- Bielecki R., *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 3, Warszawa 1998.
- Borowy W., *Wiersze patriotyczne*, [w:] tegoż, *O poezji Mickiewicza*, wyd. 2 uzupeł., Lublin 1999.
- Całek A., *Dramat Mickiewicza – o powstaniu listopadowym w jego biografii raz jeszcze*, „Ruch Literacki” 2009, z. 4/5.
- „Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego” 1831, nr 156.
- Gmerek K., *Pokłosie. Zbieranka literacka na korzyść sierot*, „Biblioteka” 2010, nr 14(23).
- Kłak C., *Romantyczne tematy i dylematy: echa powstania listopadowego w literaturze, historiografii i publicystyce*, Rzeszów 1992.
- Lekan J., *Przebaczenie w optyce miłosierdzia*, „Teologia w Polsce” 2016, nr 2(10).
- Łepkowski T., *Warszawska rebelia sierpniowa*, [w:] *Powstanie Listopadowe 1830–1831: dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania*, red. W. Zajewski, Warszawa 1990.
- Maciejewski J., *Na wyjeźdźnym*, [w:] *Mickiewicza wielkopolskie drogi: rekonstrukcja i refleksja*, Poznań 1972.
- Mickiewicz A., *Dzieła wszystkie, wiersze 1829–1855*, t. 1, cz. 3, oprac. C. Zgorzelski, Wrocław 1981.
- Sadowski A., *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pogranicza*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2008, t. 14.
- Sawrymowicz E., *Drobiazgi Mickiewiczowskie*, „Pamiętnik Literacki” 1956, z. 47, zeszyt specjalny.

- Straszewicz J., *Les Polonais et les Polonaises de la révolution du 29 novembre 1830 [...]*, Paryż 1832.
- Szczeglińska-Pawłowska E., *Romantyzm „brulionowy”*, Warszawa 2015.
- Trepkowska E., *Dwie koncepcje przebaczenia: przebaczenie jako warunek i jako element procesu naprawy stosunków międzyludzkich*, „Etyka” 2009, nr 42.
- Zakrzewski B., „*Nocleg*” Mickiewicza w archiwach Edmunda Bojanowskiego, „Pamiętnik Literacki” 1987, z. 4.
- Ziółek J., *Powstanie listopadowe na Litwie*, [w:] *Powstanie Listopadowe 1830–1831: dzieje wewnętrzne, militaria, Europa wobec powstania*, red. W. Zajewski, Warszawa 1990.

SUMMARY

THE HORROR OF WAR IN THE BALLAD VERSION OF THE UPRISING IN LITHUANIA IN 1831 – *THE NIGHT* BY ADAM MICKIEWICZ

Themes revealing the horror of war rarely appeared in poetry related to the November Uprising. The authors of insurrectionary works usually sought to highlight the positive aspects of the battle, relegating to the sidelines drastic images and experiences of difficult, ambiguous emotions released in confrontation with the real battlefield (including fear, disgust, and hatred), in contact with death peeled from romantic decorations. Adam Mickiewicz's ballad *The Night*, set in Lithuania during the 1831 uprising, breaks from the standards of Romantic aesthetics, according to which a lofty image of the struggle against the invader was built. Mickiewicz touched on such topics in the work as the death of civilians, acts of revenge, torture, and negative emotions. *The Night* was censored during its first publication precisely because of the brutality of its depiction of scenes of partisan fighting in Lithuania. However, literary scholars have concluded that the ballad's troubles with publication in the 19th century were due to Mickiewicz's subordination of religious values to national ones. The interpretation of the work, which focuses on bringing out and describing the manifestations of war horror appearing in the text, reveals the dark side of the insurgent struggle, which rarely became the subject of November poetry.

Keywords: Polish November Uprising poetry, Lithuania in the November Uprising, Adam Mickiewicz, Wincenty Matuszewicz, taboo, censorship.

Ewelina Głowacka

Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0003-0068-8098

Matecznik i jego białoruskie korzenie. Mickiewiczowska filozofia przyrody w *Panu Tadeuszu*

Istnieje przypuszczenie, że Mickiewiczowska opowieść o mateczniku ma swoje źródło w białoruskiej baśni ludowej o duchu leśnym Lasowiku, który mieszkał w niedostępnych ostępach puszczy. Opowieść tę poeta miał usłyszeć w Petersburgu od przyjaciela, Józefa Oleszkiewicza, a być może jeszcze wcześniej, w domu rodzinnym¹. Jednak nie ten fakt mam na myśli, mówiąc o białoruskich korzeniach opisu matecznika. Chodzi o rzecz równie podstawową, a mianowicie o pierwsze doświadczenia związane z żywiołem, jakim jest puszcza, które Mickiewicz bez wątpienia musiał nabyć w dzieciństwie, w swoich stronach rodzinnych, czyli na Nowogródczyźnie.

O ziemiach tych Józef Rostafiński pisze, że w przeciwieństwie do silnie eksploatowanej przyrodniczo Europy Zachodniej, dziewiętnastowieczna

¹ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, oprac. S. Pigoń, Wrocław 2018, s. 213, przypis do w. 479 „Zwierząt i roślin stolica” – właściwy matecznik. Jego opis włączył poeta w tekst dopiero w drugiej swej redakcji. Pomysł matecznika wywodzi się z białoruskiej baśni ludowej o siedzibie ducha leśnego, Lasowika. Baśń tę zanotował w rosyjskiej pracy Bogdanowicz, skąd ją zaczerpnęli polscy badacze: Zdziarski i Rostafiński. Według tego duch ów zajmuje „środek puszczy, niedostępny dla zwykłego śmiertelnika, okrażony nieprzebytym lasem, zagrodzony masą łomu, a nadto otaczają go błota wciągające, niezamarzające i wśród najtęższej zimy. Tam żyje on z swym ptactwem i zwierzem; tam idzie umierać każdy wielki zwierz, on tylko zna ścieżki tajemne, którymi się można dostać do matecznika” (cyt. za Rostafińskim, o.c., s. 29). Baśń tę słyszał Mickiewicz od Oleszkiewicza, jak to zaświadcza Rzewuski (*Teofrast polski*, I 211). Mógł ją zresztą słyszeć jeszcze na Litwie, jak ją słyszał w domu rodzinnym Jucewicz (*Wspomnienia Żmudzi*), ob. też „Niezabudka” 1843, s. 245.

Litwa zachowywała stosunkową dzikość krajobrazu: „Ten kraj był przeważnie lesisty, ziemię rodzicielkę człowieka i bezleśne obszary otaczała zewsząd na widnokregu smuga lasu lub siny zwał boru. Jednostajna ruń zielonych lasów lub sinych borów (...) – oto widok przyrody Litwy z lotu ptaka w początkach XIX wieku”², pisze badacz i zaznacza, że „tło ziemi rodzinnej poety to nie rola, a leśne przestworze”³.

Niezależnie od tego, czy prawdziwa jest hipoteza o wielkopolskich początkach *Pana Tadeusza*, pierwsze, dziecięce i młodzieńcze doświadczenia przyrodnicze poety związane z terenami ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a dzisiejszej Białorusi, bez wątpienia były formujące dla postrzegania natury przez Mickiewicza, a co za tym idzie, także dla kształtu przyrody ukazanej w poemacie. To zaś oznaczałoby, że w *Panu Tadeuszu* zachowana jest część białoruskiego dziedzictwa przyrodniczego, i warto pamiętać o tym, zarówno podczas lektury dzieła, jak i jego naukowych opracowań.

Znikająca natura

Pewne elementy przyrody, którą opisuje Adam Mickiewicz, już prawie nie istnieją. Obecnie lasy naturalne⁴ w Polsce stanowią zaledwie kilka procent wszystkich powierzchni leśnych⁵. Lasy, jakie znamy, najczęściej

² J. Rostafiński, *Las, bór, puszcza, matecznik jako natura i baśń w poezji Mickiewicza*, Kraków 1921, s. 3.

³ Tamże.

⁴ Pojęcie „lasu naturalnego” jest trudne do jednoznacznego zdefiniowania i z tego względu stanowi przedmiot debat naukowych. Ścisłe rzecz biorąc, należałoby mówić o różnych stopniach naturalności lasów, jednak w tym artykule przyjmę uproszczoną definicję zawartą w *General Multilingual Environmental Thesaurus*: „las naturalny – obszar lasu, który powstał bez udziału człowieka i nie podlega wyraźnym wpływom antropogenicznym; pojęcie ‘las naturalny’ może obejmować, ale nie musi, pojęcie ‘lasu pierwotnego’”, <https://www.eionet.europa.eu/gemet/pl/concept/5502> [dostęp: 5.07.2022].

⁵ W wywiadzie udzielonym dla portalu *Nauka o klimacie*, prof. Tomasz Wesołowski tłumaczy: „Trudno odpowiedzieć na pytanie, jaka jest dokładna powierzchnia takich (naturalnych – E.G.) lasów, gdyż brakuje takich danych. Jest ich jednak bardzo niewiele. Żeby dać jakieś przybliżenie, to można powiedzieć, że drzewostany ponad 100-letnie obejmują zaledwie około 14 proc. wszystkich lasów w zarządzie Lasów Państwowych (w lasach w zarządzie Parków Narodowych to ponad 30 proc. – red.). Mówi się, że jest dobrze, bo przyrasta powierzchnia drzewostanów ponad 100-letnich. Ale dla większości drzew wiek stu lat to dopiero wchodzenie

podmiejskie, to w głównej mierze kompleksy stosunkowo młode, sadzone ludzką ręką, poddane mocnej ingerencji człowieka, gdzie naturalne procesy zostały zaburzone. Często są to lasy gospodarcze, przekształcane w wyniku regularnych wycinek i nasadzeń. Jakże wielkim odkryciem było dla mnie, że ten stan rzeczy nie pozostaje bez wpływu na odbiór literatury.

To ciekawe, jak może zmienić się samo estetyczne przeżycie i sposób interpretacji utworu, w zależności od tego, czy znamy z doświadczenia, czy też nie, krajobrazy, do których odnoszą się opisy. Poszczególne fragmenty dzieł mogą wydawać się na przykład bardziej baśniowe, nierealistyczne, lub też bardziej posępne i mroczne, niż w rzeczywistości, a w związku z tym ich funkcja w utworze będzie rozumiana nieco inaczej. Z tej perspektywy krajobraz naturalny jest częścią dziedzictwa nie tylko przyrodniczego, ale także kulturowego, a my, tracąc przyrodę, tracimy też w pewnym sensie literaturę⁶.

Wielość „natur” i ich długie trwanie

Ludzka wizja natury zmieniała się zależnie od epoki i panujących w niej preferencji estetycznych. Decydowała o tym świadomość, które elementy natury uznawane były za dobre, ładne i pożądane, a które skazywano na lekceważenie, przemilczenie lub zupełne pominięcie. Jacek Lyszczyna w swoim artykule pod znamienym tytułem *Styl to światopogląd*⁷ porównuje obrazy natury w wersji oświeceniowej i romantycznej, a także pokazuje, w jaki sposób dany typ pejzażu wpływał na wybory stylistyczne i odbijał się w poetyce utworów obu epok. Oświeceniowy krajobraz, jak pisze Lyszczyna, to najczęściej ogrody, uprawne pola, łąki, pastwiska, pobliskie

w pełni życia biologicznego (odpowiednik wieku 30 lat u człowieka. Zatem mamy nie więcej jak 10 proc. takich »starych« drzewostanów, a nie wszystkie takie lasy są automatycznie zbliżone do naturalnych”, <https://naukaoklimacie.pl/aktualnosci/lasy-gospodarcze-sa-jak-pola-ziemniakow-naturalnych-mamy-malo-i-nie-chronimy-ich-dobrze-436> [dostęp: 5.07.2022].

⁶ Chciałam zaznaczyć, że nie zakładam mimetyczności jako jedynej czy też głównego modelu tworzenia i odbioru literatury, jednak uważam, iż percepcja i doświadczenie realnego świata modelują przekaz literacki, nawet ten mocno transgresyjny.

⁷ J. Lyszczyna, *Styl to światopogląd: o oświeceniowej i romantycznej semiotyce pejzażu*, [w:] *Alfabet Paszka: Berent, stylistyka (i okolice), Żeromski*, red. J. Jakóbczyk, K. Kralkowska-Gątkowska, M. Piekara, Katowice 2010.

zagajniki i brzegi rzek. Natura w takich przedstawieniach jawi się jako przestrzeń znajoma, bezpieczna, przyjazna, w której panują ład i harmonia. Jest podporządkowana człowiekowi, często przez niego współtworzona. Charakteryzuje się obfitością, przynosi pożytek, pozwala ludziom „żyć w ścisłej symbiozie z nią”⁸.

Zupełnie inne oblicze przyrody przypisuje się wyobraźni romantycznej. Preferowane przez romantyków pejzaże to niedostępne góry, widnokrąg morza, bezkresne stepy – wylicza badacz, po czym stwierdza: „oczywiście w żaden sposób tak postrzegana natura nie daje się podporządkować człowiekowi, wyrazista jest jej autonomia i niezależność, próżno też byłoby szukać w niej ładu, gdyż jej walorem estetycznym staje się właśnie dzikość i niedostępność”⁹. Oba sposoby pojmowania natury – z jednej strony jako przestrzeni harmonijnej, nad którą panuje człowiek, a z drugiej jako siły dzikiej i autonomicznej – miały swoje kontynuacje w późniejszych latach, a nawet są żywe do dziś. Różnice te niezwykle wyraźnie uwidaczniają się w opisach wrażeń odebranych podczas zwiedzania przez różnych pisarzy Puszczy Białowieskiej. Wspomina o tym Katarzyna Trusewicz w swojej pracy doktorskiej *Puszcza Białowieska w ekonarracjach*. Część autorów opisywała puszcę z zachwytem, ceniąc jej dzikość, potęgę, pradawność, inni zaś krytykowali jej nieporządek i porównywali do cmentarza, z uwagi na ogromną ilość wywróconych i spróchniałych pni¹⁰. Znaną i znamieną relację z pobytu w tym prastarym lesie zawiera reportaż Henryka Sienkiewicza *Z Puszczy Białowieskiej*. Zacytuję poniżej dwa dłuższe fragmenty tego tekstu, ponieważ zarówno w warstwie upodobań estetycznych, jak też na poziomie filozofii natury, stanowią one niejako kontynuację myśli oświeceniowej, której rdzeniem jest przekonanie, że człowiek powinien przyrodę ujarzmić i nią zarządzać:

Mniemanie, że dla dobra lasu należy go zostawić nietkniętym, jest mylne. Przedewszystkiem należy go czysto utrzymywać, a jakże pod tym względem wygląda puszcza? Oto na ogromnych przestrzeniach, wszędzie niemal, leżą zwały drzew. Stosy te, spróchniałe i gnijące, piętrzą się czasem na kilkanaście stóp wysoko. Nad nimi jeszcze sterczą, jak domy, olbrzymie wykroty.

⁸ Tamże, s. 152–153.

⁹ Tamże, s. 154.

¹⁰ E. Orzeszkowa, *Ad Astra: dwugłos*, Kraków 2003.

Stare drzewo, padając, wyrywa całą przestrzeń ziemi, którą obejmowały jego korzenie. W wyrwanym miejscu tworzy się dół, w którym zbiera się woda deszczowa. Dziwny i przerażający widok przedstawiają takie ostępy: grunt porwany, pełen zasadzek, pnie, wykroty i suche, powykręcane rozpaczliwie gałęzie, które pokrywa mech lub plugawa wilgoć, wypełniają całą przestrzeń; wśród chaosu drzewnego, prześwieca bagno – wszystko razem pomieszanego, połamane, zniszczone, dzikie, zmarłe i gnijące – oto obraz. Nawet powietrze tam ciężkie, przesycone wonią próchna i zgnilizny¹¹.

Nieprzypadkowo obraz ten nasuwa skojarzenia z matecznikiem, bowiem w następnym akapicie reportażu sam Sienkiewicz przywołuje obszerny fragment IV księgi *Pana Tadeusza*, tym samym niejako poręczając adekwatność Mickiewiczowskiego opisu starego lasu, chociaż inaczej go wartościując. Następnie pisarz kontynuuje krytykę puszczańskiego krajobrazu i wytyka nieudolność gospodarowania tymi obszarami, a także znajdującymi się w nich surowcami:

Ile szkody przynoszą puszczy takie ostępy – łatwo zrozumieć. Dodajmy do tego, że każde ze starych drzew, padając łamie i gniece w upadku dziesięć młodszych, zdrowych jeszcze. W Niemczech nie pozwalają starym olbrzymom usychać i umierać na pniu; tu, miejscami, na całych morgach, nad młodym lasem wznosi się las sosen uschłych. Nic posepniejszego, niż wrażenie, którego się tam doznaje. Na drzewach niema nietylko igieł, ale i kory. Są to nagie olbrzymie szkielety, poczerńnięte od wiatru i słońca. Całość wygląda jak jaki cementarz leśny. Należałoby takie trupy uprzętać, nim zostaną trupami – bo, powtarzam, są to zmarnowane skarby, które zamiast korzyści, szkodę jeszcze przynoszą. Warto by dla ich spławy i koryta rzek uregulować. Zysk ze sprzedaży opłaciłby robotę, administrację i przyniósłby jeszcze czysty dochód¹².

Z rozmyślań Sienkiewicza wynika więc, że przyrodę należy uprzętać, uregulować, a najlepiej stale nią zarządzać, ponieważ sama nie radzi sobie wystarczająco dobrze. Las powinien być uporządkowany, zdrowy, drzewa w sile wieku, natomiast wszystko to, co chore i niewymiarowe, trzeba usunąć. Śmierć i schyłek zostają wyrugowane z wyobrażenia o naturze – natura jest tym, co vitalne, młode, zdrowe¹³. W drugim z przytoczonych

¹¹ H. Sienkiewicz, *Z Puszczy Białowieskiej*, Warszawa 1907, s. 22.

¹² Tamże, s. 23–24.

¹³ Uderzające jest, że dokładnie te same narracje, czasem wręcz słowo w słowo, stosuje się aktualnie w dyskusjach na temat kształtu lasów i gospodarki leśnej. Leśnicy utrzymują, że

fragmentów symptomatyczne jest pojawienie się kwestii ekonomicznej – drzewa stanowią nie tylko część przyrody, nie tylko przedmiot estetycznych przeżyć, ale stają się także towarem.

Nie mogę poświęcić zbyt wiele uwagi cytowanemu reportażowi, gdyż nie on jest głównym przedmiotem moich analiz w niniejszym artykule, jednak przytoczyłam tak obszerne jego fragmenty, by pokazać długość trwania pewnych modeli myślenia o przyrodzie. Ponadto pomoże mi to zarysować filozoficzny kontekst dotyczący relacji człowieka z resztą przyrody i za pomocą kontrastu, uwydatnić, jak ta relacja rysuje się w twórczości Adama Mickiewicza.

Z pozoru mogłoby się wydawać, że epepei narodowej pod względem opisu przyrody bliżej do estetyki sentymentalnej i rzeczywiście ogromna część opisów natury w *Panu Tadeuszu* właściwie wpisuje się w oświeceniowy typ pejzażu. W księdze II poeta opisuje przydomowy ogród, o wysokim stopniu sztuczności, gdzie rośliny są posadzone ludzką ręką, ustawione w regularnych rzędkach, a ich wzrost i rozwój ma służyć nie im samym, lecz dobru człowieka. Podobnie w licznych opisach polowań natura nie istnieje autotelicznie, ale jest podporządkowana potrzebom ludzkim, ujęta w ramy kultury, postrzegana przez pryzmat pożytku. Ponadto różni badacze niejednokrotnie podkreślali pastoralizm i sielskość poematu, jego idealizację, czy wręcz mityczność¹⁴. Przedstawiana w nim natura ma często charakter pretekstowy, występuje tylko jako ekwiwalent uczuć bohatera lub tło wydarzeń.

Jednak zupełnie inna perspektywa ujawnia się w opisie matecznika z IV księgi poematu. W wielu tekstach ekokrytycznych dotyczących *Pana Tadeusza*, osobne miejsce daje się temu właśnie fragmentowi, podkreślając jego oryginalny charakter. Anna Barcz wyróżnia opis matecznika, jako wyjątkowy nie tylko na tle reszty poematu, ale także na tle całego romantyzmu polskiego: „Barcz uważa, że polski romantyzm nie daje możliwości

lasy będące pod ich zarządem, dzięki „pracom pielęgnacyjnym”, a więc wycinkom i sztucznym nasadzeniom, są silne, zdrowe i zadbane. Przeciwną opinię wyrażają naukowcy, przyrodnicy i aktywiści opowiadający się za ochroną bierną, a więc ograniczeniem ingerencji człowieka w przyrodę, dowodząc, że natura najlepiej reguluje się sama.

¹⁴ P. Czaplinski, *Natura jako mit. „Pan Tadeusz” Adama Mickiewicza*, [w:] *Literatura i jej natury. Przewodnik ekokrytyczny dla nauczycieli i uczniów szkół średnich*, Poznań 2017, s. 79–88.

zakotwiczenia w nim ekokrytyki, dostrzegając jednak potencjał w opisie matecznika w *Panu Tadeuszu*. Postrzega ten fragment jako asumpt do rozważań nad nietkniętą ludzką ręką bioróżnorodną przestrzenią¹⁵. Podobne obserwacje czyni Przemysław Czapliński, odróżniając naturę przedstawioną w mateczniku (dziką, autonomiczną, bioróżnorodną) od sielskich obrazów z pozostałych fragmentów poematu¹⁶.

Wyprawa w głąb lasu

Matecznik, zgodnie z rozumieniem nadanym przez Mickiewicza, to niedostępny człowiekowi głąb lasu, gdzie natura żyje w sposób niezaburzony ludzką ingerencją. Opis tego miejsca i prowadzącej do niego drogi, a właściwie broniącego dostępu bezdroża, znajduje się w IV księdze poematu. Pomysł na ten fragment poeta zaczerpnął od przyjaciela, Stefana Witwickiego, którego autorstwa fragmenty przekształcił i rozbudował¹⁷. Niektórzy badacze wskazują też na ludowe źródło opowieści o niedostępnym fragmencie lasu, dowodząc, że opis matecznika jest przetworzoną wersją białoruskiej baśni¹⁸.

Opowieść o mateczniku od samego początku przedstawia puszcę jako niepoznawalną. Podobnie jak rybak, będący przecież za pan brat z żywiołem morza, w istocie jest w stanie poznać zaledwie jego brzeg, tak też „myśliwiec”, człowiek najlepiej doświadczony w obcowaniu z lasem, zna go tylko powierzchownie:

Któż zbałał puszczy litewskich przepastne krainy
Aż do samego środka, do jądra gęstwiny?
Rybak ledwie u brzegów nawiedza dno morza;
Myśliwiec krąży koło puszczy litewskich łoża,
Zna je ledwie po wierzchu, ich postać, ich lice,
Lecz obce mu ich wewnętrzne serca tajemnice¹⁹.

¹⁵ K. Trusewicz, *Realizm ekologiczny wobec ekokrytyki i zookrytyki*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 10, s. 97.

¹⁶ P. Czapliński, *Natura jako mit...*, s. 84.

¹⁷ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, oprac. S. Pigoń, Wrocław 2018, s. 213, przypis do w. 479.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Warszawa 1955, s. 116. Przy kolejnych cytatach numery stron z tego wydania będą umieszczane w nawiasie.

O ile pierwsze cztery wersy można czytać dosłownie, w rozumieniu przestrzennym (obrzeża i trudno dostępnego centrum), o tyle dwa ostatnie wydają się wprowadzać dodatkową warstwę znaczeniową, wykraczającą poza fizyczny opis struktury lasu. Następuje tutaj animalizacja, a może nawet antropomorfizacja puszczy – zyskuje ona twarz i serce. Ale jednocześnie pojawia się podział na wygląd zewnętrzny „ich postać, ich lice” oraz „serca tajemnice”, co wprowadza nową jakość – puszcza zostaje niejako uduchowiona, wpisana w mistyczny porządek rzeczywistości. Zatem również dostępu do niej, do jej wnętrza, broni podwójna bariera – ta fizyczna (wały pni, sieci zielsk, bagna), jak i ta duchowa. Głębia lasu jest niedostępna postaciom o intencjach ekspansywnych – myśliwym, czy stanowiącym przedłużenie ich zmysłów chartom. Jednak pomostem do niej może być literatura – „wieść tylko albo bajka wie, co się w nich dzieje”, „jak wieść gminna głosi” (117), a więc nieinwazyjna forma poznania.

Droga do matecznika, do „jądra gęstwiny”, od początku jawi się jako niemożliwa. Podkreśla to użyty przez poetę tryb przypuszczający: „gdybyś przeszedł” (116), „gdybyś i te zapory zmógł nadludzkim męstwem” (116). Wprowadza to atmosferę niesamowitości, bo jednak dzieje się to, co niemożliwe – razem z narratorem przepławiamy się przez prapuszczę. Z metaforycznego wstępu przechodzimy do szczegółowego opisu lasu, gdzie następuje nagromadzenie elementów flory i fauny:

Bo gdybyś przeszedł bory i podszyte knieje,
Trafisz w głębi na wielki wał pniów, kłód, korzeni,
Obronny trzęsawicą, tysiącem strumieni
I siecią zielsk zarosłych, i kopcami mrowisk,
Gniazdami os, szerszeniów, kłębami wężowisk (116)

Mijamy „bory i podszyte knieje”, następnie „wielki wał pniów, kłód, korzeni”, a więc ogromne pokłady martwego drewna, które stanowią jedną z charakterystycznych cech lasu naturalnego²⁰. Zwalone od starości spróchniałe drzewa lub przewrócone przez wicher korzeniaste wykroty zalegają na dnie lasu, utrudniając jego przemierzanie. Wciąż jeszcze w najstarszych

²⁰ W jednej z broszur informacyjnych WWF Polska można przeczytać: „w lesie naturalnym martwe drewno stanowi ponad jedną piątą całej naziemnej biomasy (wyjątkowo może stanowić nawet jej połowę)”, [w:] A. Bobiec, P. Pawlaczyk, K. Zub, *Drugie życie drzewa*, Warszawa-Hajnówka 2004, s. 20.

fragmentach puszczy można spotkać podobnie uformowane dno lasu, choć zapewne jest to widok nieporównywalny do stanu puszczy w okresie powstania poematu. Wincenty Pol, dziewiętnastowieczny geograf, tak oto opisywał krajobraz lasu naturalnego w rozprawie *Puszcza Litewska*:

Wykroty – zawały – złomiska – porośle skorupami mchów, owiane lekkimi kitkami paproci. Czasami wywali wiatr sosnę lub jodłę z kretesem, która na pował szmat lasu druzgocąc, postawi korzenie kilku, a nawet kilkunastu drzew wraz z ziemią, niby ścianę na poprzek puszczy. Z pomiędzy korzeni opuszcza się młody porost leśny, na piętrze niby ze ściany wyrosły, i wysycha, gdy mu tam na życiu zabraknie; jeżeli się te złomy nie pokryją mchem, wówczas wypłokują deszcze i śniegi resztę tej ziemi, a tak leżą i sterczą na poprzek puszczy stare i młode szkielety drzew, jak kłęby węzów, korzeniami z sobą poplątane. Daleko nieraz taki wykrot obchodzić potrzeba; czasami zwałą się z kilku stron w jedno miejsce podobne złomiska różnemi latami, a gdy się pokryją podsłaniem roślinnym, sterczą jak twierdza, do której tylko zwierz zna drogę. Tego rodzaju są całe puszcze nieprzystępne i nieznanne, gdzie jeszcze ludzka nie powstała noga²¹.

Józef Rostafiński, porównując ten opis z poetyckim obrazem odmalowanym przez Mickiewicza w *Panu Tadeuszu*, stwierdza: „nie może ulegać wątpliwości, że w obu razach jest mowa o tej samej rzeczy, o nieuporządkowanym²² lesie²³. Pol zaś dużo wznioślej niż Rostafiński pisze o tego rodzaju starodrzewiu, w którym widzi „odwieczny nieład przedwiecznego lasu²⁴. W takim spojrzeniu nieład bądź w zuniwersalizowanej wersji – chaos, jest wpisany w naturę świata, stanowi jego nieodłączną część. Stary nieuporządkowany las, poprzez swój pierwotny charakter, nosi w sobie znamiona wzniosłości i potrafi wprawiać w nastrój natchnienia²⁵. Taka wizja dzikiego lasu nasuwa pytanie o to, na ile Pol oglądając, a potem opisując litewskie lasy, patrzył na nie już przez pryzmat narodowej epopei, zwłaszcza że ten

²¹ W. Pol, *Puszcza litewska*, [w:] *Biblioteka naukowego Zakładu imienia Ossolińskich*, t. II, Lwów 1847, s. 396–397.

²² Wciąż określenie „nieuporządkowany” używane jest do opisu lasu naturalnego, zwłaszcza podczas argumentowania przeciwko ochronie biernej starych lasów, jak w przypadku sporu o Puszcę Białowieską z 2017 roku.

²³ J. Rostafiński, *Las, bór, puszcza, matecznik jako natura i baśń w poezji Mickiewicza*, Kraków 1921, s. 14.

²⁴ W. Pol, tamże, s. 396.

²⁵ Tamże, s. 394.

obszernie przytoczony cytat kończy on stwierdzeniem, że tak wyglądający fragment puszczy nazywany jest matecznikiem. Poza tym nie bez znaczenia jest, że Pol oprócz bycia znakomitym geografem, był także poetą, a przyrodniczych analogii z opisem matecznika w artykule Pola znajdziemy dużo więcej.

Także inny dziewiętnastowieczny podróżnik – malarz Bolesław Łaszczczyński – opisywał podobny leśny krajobraz zaobserwowany w Puszczy Białowieskiej w roku 1883:

Olbrzymie drzewa powywracane, wykorzenione lub potrzaskane piętrzyły się jedne na drugich w stosach bez kształtu i nazwy i cała przestrzeń wyrwanego lasu zapchana, zatarasowana nieprzebytym wałem pni, gałęzi, korzeni, chrustu²⁶.

Twierdził, że szeroki na wiorstę pas tych powalonych drzew jest skutkiem ogromnej trąby powietrznej, która przeszła przez puszcę kilka lat wcześniej. Tu również widoczne są podobieństwa do Mickiewiczowskiego opisu, powtarzają się te same słowa w dodatku w formie wyliczenia, niemal dokładnie tak, jak w poemacie: „wielki wał pniów, kłód, korzeni” (116). Czyżby opis matecznika wywarł tak ogromny wpływ na kształt kolejnych relacji z pobytu w lasach naturalnych? A może wpłynął już na samo doświadczenie wędrowni po dzikim lesie?

Oprócz zwalisk martwych drzew przystępu do matecznika bronią tereny podmokłe – trzęsawiska i „tysiące strumieni”, które szerzej będą opisane w dalszych fragmentach poematu. Sugestywna metafora „sieci zielsk” przywodzi na myśl nie tylko splątanie różnego rodzaju roślin, ale także właściwości czepne niektórych gatunków, które sprawiają wrażenie aktywnego chwytania wędrowca w sidła. Ponownie można zestawić ten obraz ze wspomnianą już relacją Łaszczczyńskiego: „Niebawem dostaliśmy się do boru przeważnie liściastego, drzew wszelkiego rodzaju, gdzie nagle opasał nas splot roślin, że wszystko koło siebie jak sieć gęstą rozrywać musieli-

²⁶ B. Łaszczczyński, *Wycieczka po XIX-wiecznej Puszczy Bolesława Łaszczczyńskiego. Wspomnienia z wycieczki w roku 1883 (fragmenty)*, red. J. Korbel, „Dzikie Życie” 2013, nr 2, <https://dzikiezycie.pl/archiwum/2017/gru-2017/wycieczka-po-xix-wiecznej-puszczy-boleslawas-laszczzynskiego-wspomnienia-z-wycieczki-w-roku-1883-fragmenty> [dostęp: 26.08.2022].

śmy, chcąc się naprzód posuwać”²⁷. Widać więc, że poszczególne elementy puszczy powtarzają się w opisach różnych autorów, zarówno poetyckich, jak też krajoznawczych.

W poemacie wymienione są także siedliska owadów społecznych, a więc tych żyjących w skupiskach: „kopce mrowisk, gniazda os, szerszeniów” (116). Są to stworzenia budzące atawistyczny lęk i obrzydzenie, zwłaszcza kiedy występują w nagromadzeniu, jakim są ich gniazda. Podobnie rzecz ma się z „kłębami węzowisk” – zagrożenie, z jakim się kojarzą te zwierzęta, także przez symbolicznie przypisywane im zło, zostało zwielokrotnione poprzez skumulowanie ich w poetyckim obrazie kłębowiska. Opis tych przeszkód może wydawać się wyolbrzymiony, ale prawdą jest, że przemierzanie na przełaj bardzo krótkich odcinków puszczy niekiedy wymaga ogromnej ilości czasu, właśnie ze względu na wiatrołomy, krzaki, zmienny i nieprzewidywalny, a miejscami niebezpiecznie podmokły teren, a ponadprzeciętna ilość owadów przysparza dodatkowej udręki.

Kolejne niebezpieczeństwo, które broni dostępu do matecznika, to grzęzawiska, nazywane też bagnami czy trzęsawiskami. Mickiewicz opisuje je w ten sposób:

Małe jezioro, trawą zarosłe na poły,
Tak głębokie, że ludzie dna ich nie dośledzą
(Wielkie jest podobieństwo, że diabły tam siedzą).
Woda tych studni sklni się, plamista rdzą krwawą,
A z wnętrza ciągle dymi zionąc woń plugawą,
Od której drzewa wkoło tracą liść i korę;
Łyse, skarłowaciałe, robaczliwe, chore,
Pochyliwszy konary mchem kołtunowate
I pnie garbiąc brzydkimi grzybami brodate,
Siedzą wokoło wody, jak czarownic kupa
Grzejąca się nad kotłem, w którym ważą trupa (117)

Opis ten sprawia wrażenie nierealnego, baśniowego, zwłaszcza że pojawia się w nim wzmianka o gminnych wierzeniach, jakoby w bagnach mieszkały diabły²⁸, a dodatkowo jest ufantastyczniony poprzez porównanie

²⁷ Tamże.

²⁸ Słownik gwarowy podaje następujące użycie tego słowa: *Idź na rojsty!*, co oznacza: Idź do diabła!, J. Rieger, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brastawczyźnie*, Warszawa 2014.

skarłowaciałych zamszonych drzew do gromady czarownic. Jednak po zestawieniu tego fragmentu z relacją Wincentego Pola dokumentującego pobyt w puszczech litewskich, znów ujawniają się spore podobieństwa opisywanej przyrody. Potwierdzenie zyskuje fakt, że lasy tego regionu były podmokłe: „płytko pod powierzchnią piasku wszędzie prawie z łatwością można dobyć wodę; po niższych stanowiskach puszczy wystarcza już kilkokrotne uderzenie nogą w jedno miejsce na to, żeby wystąpiła woda”²⁹ – relacjonuje geograf. Opisuje także leśne rzeki, które – pozbawione wyrazistego brzegu – rozlewają się po płaszczyznach lasu, a płyną tak wolno, że trudno ocenić kierunek ich nurtu. To zaś jest przyczyną ich specyficznego zabarwienia:

Wody ich są miękkie, rude, kawowe, czarne zupełnie niekiedy, tchnące żywicą sosny i deszczem, ożywione i zafarbowane wymoczkami, które w większych masach osiadając z wieki po stojących wodach, tworzą pokład żelaznych rud błotnych³⁰.

Dalej Pol sugestywnie opisuje bagna zwane rojstami³¹:

Są to duże, dzikie, dymiące błota, ostrowami mchu rudego i kępami skrzypu porośle. Po suchszych nieco miejscach przesuwają się osoczyste trawy, gdzieś wykrzywia się po tych ostrowach karłowata błotna brzoźka lub bajzakowata sosienka, oczepiona papuziem i liszajcami, lub ostrem opleciona zielskiem³².

Widoczne są wyraźne analogie pomiędzy poetyckim obrazem stworzonym przez Mickiewicza a krajoznawczą relacją Pola – w obu tekstach powtarzają się takie elementy krajobrazu jak: stojące wody, ich rude zabarwienie, unoszące się z nich dymy, czy karłowate drzewka pokryte porostami. Podkreślona jest także niesamowita głębokość tych bagien, które Pol nazywa „bezdennym trzęsawiskiem”³³, a Mickiewicz porównuje do wilczych dołów³⁴, które są „tak głębokie, że ludzie dna ich nie dośledzą” (117).

²⁹ W. Pol, tamże, s. 397.

³⁰ Tamże, s. 398.

³¹ Samo słowo „rojsty” pochodzi z języka litewskiego (*raistas*) i związane jest z terenami historycznej Litwy.

³² W. Pol, tamże, s. 398.

³³ Tamże, s. 399.

³⁴ Wilczy dół – element fortyfikacji; przeszkoda w postaci wykopu (dołu, rowu) o stromych ścianach, z reguły zamaskowanego, czasami z ostrymi palami wbitymi pionowo w ziemię; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski od Biskupina do Westerplatte*,

Niektóre z późniejszych krytycznoliterackich opracowań poematu także zwracają uwagę na realizm tego opisu i weryfikują z perspektywy wiedzy naukowej poszczególne elementy leśnych bagien. Szczególnie rozlegle komentował omawiane fragmenty poematu Józef Rostafiński, botanik, w swoim dziele *Las, bór, puszcza, matecznik jako natura i baśń w poezji Mickiewicza* z 1921 roku. Analizy te są rozległe, więc przytoczę jedynie ich fragmenty. Najpierw badacz podkreśla istotność poznania faktów przyrodniczych dla odbioru dzieła i „lepszego zrozumienia rzeczy”³⁵. Potem rozróżnia dwa rodzaje „pustaci (torfowisk)”³⁶ i opisuje każde z nich pod względem zachodzących w nim procesów i charakterystycznych cech wyglądu. Pierwszy rodzaj bagien badacz nazywa mszarnikami:

Mszarniki powstają w zagłębieniach gleb ubogich w mineralne części, zwłaszcza wapno, i są zasycane przez wody tylko deszczowe. Tworzą je głównie pewne gatunki pła (*Sphagnum*), mchu blade zielonego, którego darnie ciągle zamierają od dołu, tworząc właśnie pokłady torfu. Wśród tego mchu, porastającego powierzchnię pustaci kopolasto – tak, że torfowisko środkiem jest wyższe niż ku brzegom, rosną drobne krzewinki wrzosowate, świnię bagno, rosiczka, białe kotki bielu. Czasem jakaś zmarniała brzózka lub sosienka, nieraz po 20 latach ledwo na palec gruba³⁷.

Drugi rodzaj zaś nosi nazwę rojstów:

Rojsty powstają z wód bogatych, zwłaszcza obfitujących w wapno. Tworzą je głównie pewne trawy, turzycy i mchy rude (*Hypnum*), inne niż pło. Roślinność ich bujniejsza niż mszarników, widać zdaleka porastające je trzciny, pałki wodne, sitowia i różne wodorosty nieraz i drzewka olszyny, wierzb, dąbków. Rojsty powstają na przestrzeniach nizinnych, zalewanych przez wody, w lasach tam, gdzie strumienie płyną leniwo, nie mając ułatwionego odpływu³⁸.

Rostafiński podsumowuje swoje wywody, zwracając uwagę na wspólną cechę obu rodzajów torfowisk, którą jest „dno przepaściste tak, że trudno się

Warszawa–Kraków 1996, s. 562. Zbrojne skojarzenia podkreślają niebezpieczeństwo czyhające na wędrowca pośród bagien.

³⁵ J. Rostafiński, tamże, s. 15.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

po nich przesuwac³⁹. Badacz tłumaczy również, dlaczego drzewa rosnące w pobliżu bagien są słabe, skarłale, okryte porostami i grzybami:

Drzewka, rosnące na mszarnikach, są w warunkach anormalnych, nie mogą się należycie odżywiać i rosnać. W skutek czego wyrastają i grubieją niesłychanie powoli, tak, że nieraz dwudziestoletnie drzewko nie jest grubsze jak palec. Łatwo też obumierają, a na umierające rzucają się porosty, a niekiedy i jakieś pasorzytne grzyby, zdarza się to i na rojstach⁴⁰.

Z kolei, kiedy Mickiewicz pisze o konarach „mchem kołtunowatych”, możliwe, że ma na myśli brodaczki – porosty, których zwisające nitkowate plechy o szarawym kolorze osiągały niegdyś do kilku metrów długości. Brodaczki występowały w dziewiętnastowiecznych puszczech, lecz, jak podaje Janusz Korbel, „na skutek presji człowieka wyginęły w latach pięćdziesiątych⁴¹ wieku dwudziestego, a dziś, w nielicznych miejscach, możemy spotkać jedynie ich krótsze, kilku- lub maksymalnie kilkunastocentymetrowe wersje. Najprawdopodobniej brodaczki miał na myśli również Łaszczyński, pisząc o roślinach, które „zwieszały się z konarów najwyższych do ziemi, zupełnie jak liany podzwrotnikowych lasów⁴²”.

Jako następną przeszkodę w drodze do matecznika, opisuje Mickiewicz oparzeliska. Jest to rodzaj torfowisk, które wydzielają ciepło na skutek rozkładu materii organicznej. Najniebezpieczniejszym elementem oparzelisk jest unosząca się nad nimi wieczna mgła, która odbiera wędrującej osobie możliwość widzenia:

Za tymi jeziorkami już nie tylko krokiem,
Ale daremnie nawet zapuszczać się okiem;
Bo tam już wszystko mglistym zakryte obłokiem,
Co się wiecznie ze trzęskich oparzelisk wznosi (117)

W wydaniu *Pana Tadeusza* opracowanym przez Stanisława Pigonia, fragment ten opatrzony jest przez redaktora następującym przypisem: „Trzecia przeszkoda, oparzelisko, jest tylko składową częścią rojstów, niebezpiecz-

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże, s. 16.

⁴¹ J. Korbel, *Bolesława Łaszczyńskiego Wycieczka po XIX-wiecznej Puszczy Bolesława Łaszczyńskiego. Wspomnienia z wycieczki w roku 1883 (fragmenty)*, przypis.

⁴² B. Łaszczyński, tamże.

niejsza niż druga dlatego, że tu wskutek wiecznej mgły można się wiecznie błąkać i niepodobna uniknąć śmierci przez zatonięcie⁴³. O tych wszystkich szczegółach jednak nie wspomina sam poeta, przeciwnie, w opisie oparzelisk jest bardzo oszczędny. Nie mówi o żadnych czyhających tam na człowieka niebezpieczeństwach czy trudach, ale raczej o niemożności, w obliczu której staje wędrowiec. Opis oparów jest bardzo skondensowany i skupia na dwóch rzeczach: na wyglądzie mgły („mglisty obłok” wiecznie wznoszący się z bagien) – i na fakcie, że zasłania ona wszystko inne („wszystko zakryte”, „daremnie zapuszczać się okiem”). Opis jest krótki nie bez powodu. O ile we fragmentach dotyczących pokonywania zwałonych pni, zarośli i bagien opis był gęsty, a w warstwie językowej występowały wyliczenia oddające nagromadzenie elementów przyrody, o tyle wobec wszechogarniającej mgły zasłaniającej wszystko, obserwator pozostaje bezradny. Mgła jest ostatnią zaporą chroniącą matecznik przed ludźmi. Ze względu na swoją symboliczną dwuznaczność stanowi stadium przejściowe pomiędzy niebezpieczną i mroczną gęstwiną a rajskim i żyznym matecznikiem.

Tutaj kończy się opis puszczy, który oddaje wygląd lasów o charakterze naturalnym ze szczególnymi ich cechami, takimi jak duża ilość martwego drewna, mchów, ziół, roślin, owadów, grzybów i bagien. Nastrój tego fragmentu kniei jest ponury, nieco drapieżny i wprawiający w poczucie zagrożenia, ale niepozbawiony piękna. Jest to jednak rodzaj piękna wywołujący raczej poczucie wzniosłości niż kojarzący się z estetyką ładu i harmonii. Trudności, jakie napotyka wędrowiec, są znakiem potęgi dzikiej natury i *implicite* ustawiają go w pewnym do niej stosunku, wskazują miejsce, w jakim wobec niej się znajduje. W tym miejscu, według mnie, kończy się realizm opisu. Dalsza część stanowi przedstawienie właściwego matecznika, miejsca trwającego w idealnej, niemalże rajskiej harmonii.

Realizm opisu matecznika

Na przestrzeni lat wśród badaczy występowały skrajnie rozbieżne opinie co do realizmu tego fragmentu. Krytycy literatury, tacy jak Henryk

⁴³ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, oprac. S. Pigoń, s. 215, przypis do w. 505.

Biegeleisen⁴⁴ czy Walery Gostomski⁴⁵, uważali, że Mickiewicz wiernie odwzoruje wygląd puszczy, że w *Panu Tadeuszu* mamy do czynienia z realizmem najwyższej próby. Stanowisko to zakwestionował Józef Rostafiński, który pomimo napisania licznych komentarzy o wierności opisu takich elementów przyrody jak wykroty czy torfowiska, twierdził, że są to tylko oderwane od siebie fragmenty puszczy, a nie pierwotny las jako całość:

W ustępie, zwanym Matecznikiem (...), który wszyscy esteci mieli za przepyszny i najdoskonalszy opis puszczy, odwiecznej puszczy litewskiej, wcale niema jej opisu. Żadna puszcza tak nie wyglądała i nie mogła tak wyglądać⁴⁶.

Wydaje się, że rozbieżności te wynikają z innego pojmowania realizmu, a to z kolei może wynikać z profesji poszczególnych badaczy – czym innym jest realizm w krytyce literackiej (Biegeleisen, Gostomski), a czym innym w naukach przyrodniczych (Rostafiński). Ale także wśród samych krytyków literatury zdania są podzielone, na przykład Kazimierz Wyka⁴⁷ uważał, podobnie jak Rostafiński, że opowieść o mateczniku ma charakter baśniowy i nawiązuje do białoruskiej bajki ludowej o duchu leśnym Lasowiku. Z kolei Jerzy Borowczyk i Krzysztof Skibski piszą o „filmowej wręcz naoczności »Pana Tadeusza«”, a Mickiewicza określają „nie tyle wszechwidzący[m] narrator[em], co wszechwidzący[m] operator[em]”⁴⁸. Spór ten jest wielopłaszczyznowy i zapewne nierozstrzygalny. Wspominany tu wcześniej Łaszczyński swoją wyprawę po puszczy podsumował następująco: „Kto tego chaosu dzikiej natury własnymi nie oglądał oczyma, temu błądy ten opis nie wytworzy nigdy w wyobraźni zbliżonego nawet pojęcia rzeczy”⁴⁹. Słowa te można odnieść także do opisu matecznika i choć z całą pewnością poemat nie jest „bładym opisem”, to jednak także w moim odczuciu doświadczenie

⁴⁴ H. Biegeleisen, *„Pan Tadeusz” Adama Mickiewicza: studium estetyczno-literackie*, Warszawa 1884.

⁴⁵ W. Gostomski, *Arcydzieło poezji polskiej A. Mickiewicza „Pan Tadeusz”: studium krytyczne*, Kraków 1894.

⁴⁶ J. Rostafiński, tamże, s. 11.

⁴⁷ K. Wyka, *„Pan Tadeusz”. Studia o poemacie*, Warszawa 1963, s. 293.

⁴⁸ J. Borowczyk, K.S. Skibski, *Dwie lekcje przyrody. Poetyckie wykłady w „Drodze do Rosji” (III części „Dziadów”) i w „Mateczniku” („Pan Tadeusz”)*, [w:] *Mickiewicz – wieszcz i przewodnik*, red. A. Fabianowski i E. Hoffmann-Piotrowska, Warszawa 2019, s. 84–95.

⁴⁹ B. Łaszczyński, tamże.

bycia w dzikim lesie jest kluczowe dla odbioru i oceny tego dzieła. Jestem bowiem przekonana, że podobieństwa opisów Mickiewicza, Pola, Łaszczyńskiego i innych relacjonujących, nie wynikają z podobieństwa i dziedzictwa języka, lecz z doświadczenia.

Matecznik jako projekt

Właściwy matecznik to miejsce, gdzie panuje ład i obfitość, jest to „główna królestwa zwierząt i roślin stolica” (511), wolna od wszystkich niebezpieczeństw świata. To miejsce w głębi kniei, w „jądrze gęstwiny”, gdzie toczy się dzikie życie organizmów niezakłócone ludzką ingerencją. W mateczniku mieszkają: tury, żubry, niedźwiedzie, rysie, rosomaki, dziki, wilki, łosie, sokoły, orły, które „ukryte w jądrze puszczy, światu niewidzialne” żyją w bezpieczeństwie i spokoju. Zwierzęta te koegzystują w zgodzie, bo „cywilizacją ludzką nie popsuci” tworzą niejako kontynuację raję sprzed grzechu pierworodnego. Nie dociera tu człowiek ze swoją śmiertelnością bronią, nie wycina drzew, nie poluje. Jest to azyl zwierząt i roślin, miejsce, gdzie mogą spokojnie żyć i rozmnażać się, a także – spokojnie dożywać starości.

Czy tę utopię można potraktować jako pewien postulat? Według mnie matecznik jest ideą zbieżną z ideą rezerwatu ścisłego – kawałka natury pozostawionej samej sobie, rządzącej się własnymi prawami. Przemysław Czapliński⁵⁰ zauważa, że natura w opisie matecznika jest autonomiczna, niezależna od człowieka, cechuje ją bioróżnorodność i pierwotność, a witalizm zostaje postawiony w miejsce estetyki, w związku z czym widzimy tam „nie wiecznie stabilny i obfity stan natury, ale proces organiczny, którego elementem jest rozpad”⁵¹. Jest to niejako afirmacja dzikości i takie spojrzenie na naturę, które godzi się na jej samoczynne działania i które dopuszcza myśl, że człowiek nie jest niezbędną częścią tej całości.

Poeta porównuje matecznik do Arki Noego, a więc do miejsca, gdzie życie zwierząt jest objęte boską ochroną, której celem jest zachowanie ciągłości życia na Ziemi:

⁵⁰ P. Czapliński, tamże, s. 23.

⁵¹ Tamże.

W niej, jak w Arce Noego, z wszelkich zwierząt rodu,
Jedna przynajmniej para chowa się dla płodu (117)

Zarówno Arka Noego, jak i Mickiewiczowski matecznik stanowią swoistą bazę genów ogromnej ilości organizmów. Podobnie rezerwat przyrody jest miejscem zapewniającym zwierzętom i ekosystemom ciągłość gatunkową, chroniącym je przed wyginieciem.

W czasach romantyzmu, kiedy ingerencja człowieka w przyrodę była znacznie mniejsza niż dziś, takie miejsca miały szansę utworzyć się samostannie – człowiek po prostu nie był w stanie do nich dotrzeć, podobnie jak rybak na dno morza. Także natura w mateczniku ukazana została jako silna, sprawcza i stawiająca człowiekowi granice. Dziś natomiast ochrona przyrody wymaga od ludzi postawienia granic samym sobie, zaprzestania wyzyskiwania natury, bo ta postrzegana jest jako słaba i chorowita. Ale przecież procesy dewastacji przyrody, z którymi borykamy się dzisiaj, a także schematy eksploatacyjnego myślenia o naturze, mają swe korzenie w dalekiej historii.

To właśnie w wieku dziewiętnastym rozpoczęła się jedna z trzech najintensywniejszych deforestacji w historii Polski⁵². Rozwój rewolucji przemysłowej wywołał „ogromne zapotrzebowanie na drewno budulcowe, kopalniakowe i energetyczne”⁵³. Lasy wycinano także na wielką skalę pod uprawy⁵⁴. Mickiewicz żył w czasach ogromnych przemian cywilizacyjnych, w tym także przemian w relacjach pomiędzy człowiekiem a środowiskiem naturalnym. Początki kapitalizmu nieuchronnie wiązały się z ekonomizacją natury, co wrażliwy na przyrodę poeta jakoś musiał odczuwać. Na początku IV księgi wspomina stare nowogródzkie drzewa, które były towarzyszami jego dzieciństwa i z niepokojem stwierdza:

Pomniki nasze! ileż co rok was pożera
Kupiecka lub rządowa, moskiewska siekiera! (102)

W tym świetle opis niedostępnego matecznika może być pochwałą dzikości i siły natury, ale jednocześnie nosi już w sobie ziarno nostalgii,

⁵² R. Krawczyk, *Zalesienia a sukcesja wtórna*, „Leśne Prace Badawcze (Forest Research Papers)” 2014, nr 4, s. 423.

⁵³ Tamże, s. 424.

⁵⁴ P. Czaplński, tamże, s. 85.

poczucia utraty przyrody w takim kształcie, w jakim istniała dotychczas. Czapliński zauważa, że samo pojawienie się w opisie matecznika turów, zwierząt, które już od dwóch wieków były wymarłe, świadczy o raczej elegijnym, niż idyllicznym charakterze tego fragmentu, co zresztą wpisuje się w ogólny nastrój poematu, jako opisu rzeczywistości jeszcze istniejącej, ale już naznaczonej schyłkiem.

Dodatkowej refleksji przysparza artykuł Małgorzaty Burzki-Janik⁵⁵, która rozpisuje świat *Pana Tadeusza* na figurze koła. Symboliczna przestrzeń poematu, według badaczki, ma układ koncentryczny, a więc centrum i otaczających go kolejno coraz większych kręgów, na wzór matryoski. Sam środek tego układu miałby stanowić właśnie matecznik⁵⁶, który badaczka uznaje za praszchronienie, środek środka, najbardziej wewnętrzny punkt: „to w przestrzeni symbolicznej fundament – korzenie Soplicowa”⁵⁷. Potwierdzać miałyby to opis serwisu weselnego Tadeusza i Zosi, który jest „minimakieta Soplicowa” – jego centrum stanowi bór konfiturowy, a dopiero dookoła znajdują się domy i gospodarstwa⁵⁸.

Jeśli by pójść za tym tropem, można dojść do wniosku, że wymiar symboliczny opowieści o mateczniku wyznacza bardzo nieantropocentryczne miejsce człowieka w kosmosie. Ujawnia się w nim zgoda na to, że ogromne obszary świata pozostają dla nas niedostępne. Są to miejsca, gdzie przyroda żyje sama dla siebie, być może nawet w jakichś swoistych układach z Bogiem, a człowiek stanowi tam jedynie margines. W tej perspektywie my, ludzie, nie jesteśmy w centrum świata, czy raczej – jesteśmy w centrum swojego świata, tu, w Soplicowie, na Litwie, ale są też inne centra, równie ważne, które nas nie dotyczą i poza których obrębem się lokujemy. Nie oznacza to jednak, że stanowimy światy zupełnie rozłączne – przeciwnie – to dzikie, naturalne centrum zasila wszystko dookoła, w tym także i nas.

⁵⁵ M. Burzka-Janik, *Mickiewiczowska głębia „miejsca”: wertykalny charakter Soplicowa*, [w:] *Literackie podróże do wnętrza Ziemi: studia*, red. J. Ławski, M. Burzka-Janik, Białystok–Opole 2020.

⁵⁶ Tamże, s. 90.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże, s. 92.

LITERATURA

- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz*, oprac. S. Pigoń, Wrocław 2018.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz*, oprac. L. Płoszewski, Warszawa 1955.
- Biegeleisen H., „*Pan Tadeusz*” Adama Mickiewicza: *studium estetyczno-literackie*, Warszawa 1884.
- Bobiec A., Pawlaczyk P., Zub K., *Drugie życie drzewa*, Warszawa–Hajnówka 2004.
- Bogdanowski J., *Architektura obronna w krajobrazie Polski od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków 1996.
- Borowczyk J., Skibski K.S., *Dwie lekcje przyrody. Poetyckie wykłady w „Drodze do Rosji” (III części „Dziadów”) i w „Mateczniku” („Pan Tadeusz”)*, [w:] *Mickiewicz – wieszcz i przewodnik*, red. A. Fabianowski i E. Hoffmann-Piotrowska, Warszawa 2019, s. 84–95.
- Burzka-Janik M., *Mickiewiczowska głębia „miejsca”: wertykalny charakter Soplicowa*, [w:] *Literackie podróże do wnętrza Ziemi: studia*, red. J. Ławski, M. Burzka-Janik, Białystok–Opole 2020, s. 207–220.
- Czapliński P., *Natura jako mit. „Pan Tadeusz” Adama Mickiewicza*, [w:] *Literatura i jej natury. Przewodnik ekokrytyczny dla nauczycieli i uczniów szkół średnich*, Poznań 2017, s. 79–88.
- Gostomski W., *Arcydzieło poezji polskiej A. Mickiewicza „Pan Tadeusz”: studium krytyczne*, Kraków 1894.
- General Multilingual Environmental Thesaurus, hasło: las naturalny, <https://www.eionet.europa.eu/gemet/pl/concept/5502> [dostęp: 5.07.2022].
- Krawczyk R., *Zalesienia a sukcesja wtórna*, „*Leśne Prace Badawcze (Forest Research Papers)*” 2014, nr 4, s. 423–427.
- Lyszczyna J., *Styl to światopogląd: o oświeceniowej i romantycznej semiotyce pejzażu*, [w:] *Alfabet Paszka: Berent, stylistyka (i okolice)*, Żeromski, red. J. Jakóbczyk, K. Kralkowska-Gątkowska, M. Piekara, Katowice 2010, s. 152–159.
- Łaszczynski B., *Wycieczka po XIX-wiecznej Puszczy Bolesława Łaszczynskiego. Wspomnienia z wycieczki w roku 1883 (fragmenty)*, red. J. Korbel, „*Dziki Życie*” 2013, nr 2, <https://dzikiezycie.pl/archiwum/2017/gru-2017/wycieczka-po-xix-wiecznej-puszczy-boleslawas-laszczynskiego-wspomnienia-z-wycieczki-w-roku-1883-fragmenty> [dostęp: 26.08.2022].
- Orzeszkowa E., *Ad asstra: dwugłos*, Kraków 2003.
- Pol W., *Puszcza litewska*, [w:] *Biblioteka naukowego Zakładu imienia Ossolińskich*, t. II, Lwów 1847, s. 393–408.

- Rostafiński J., *Las, bór, puszcza, matecznik jako natura i baśń w poezji Mickiewicza*, Kraków 1921.
- Rieger J., *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brastawszczyźnie*, Warszawa 2014.
- Sienkiewicz H., *Z Puszczy Białowieskiej*, Warszawa 1907.
- Trusewicz K., *Realizm ekologiczny wobec ekokrytyki i zookrytyki*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 10, s. 93–102.
- Wesołowski T. (w rozmowie z Patrykiem Strzałkowskim), *Lasy gospodarcze są jak „pola ziemniaków”. Naturalnych mamy mało i nie chronimy ich dobrze*, Portal Nauka o Klimacie, <https://naukaoklimacie.pl/aktualnosci/lasy-gospodarcze-sa-jak-pola-ziemniakow-naturalnych-mamy-malo-i-nie-chronimy-ich-dobrze-436> [dostęp: 5.07.2022].
- Wyka K., *„Pan Tadeusz”. Studia o poemacie*, Warszawa 1963.

SUMMARY

BACKWOODS AND ITS BIALORUSIAN ORIGIN. MICKIEWICZ'S PHILOSOPHY OF NATURE IN *PAN TADEUSZ*

Description of the backwoods from *Pan Tadeusz* stands out – both in the context of the epoch as well as other writings of Mickiewicz – with a strong non-anthropocentric perspective. Using methods of ecocriticism in this paper, I will try to present the emancipatory aspect of the description of the backwoods as a place untouched by a human, and in its entirety left to nature and the processes occurring in it. I analyze poetical portrayals of the wild nature included in the fragment of the poem under discussion, both those characterized by the realism of description as well as those which were idolized. I will also try to put issues that are being discussed here in a broader context of Mickiewicz's attitude towards nature and the spot he puts it in on his metaphysical-theological map of beings.

Keywords: ecocriticism, nature legacy, natural ecosystems, non-anthropocentric perspective, *Pan Tadeusz*, Adam Mickiewicz.

RECENZJE

Lilia Citko

Uniwersytet w Białymstoku
ORCID: 0000-0002-8340-4814

O gwarach białoruskich na Litwie

Recenzja: Mirosław Jankowiak, *Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí. Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego*, Slovanský ústav AV ČR, Praha 2022, 623 s.

W środowisku dialektologów-slawistów Mirosław Jankowiak znany jest głównie jako badacz pogranicza słowiańsko-bałtyckiego – i co ważne – badacz terenowy, wykorzystujący w swoich pracach samodzielnie zgromadzony materiał gwarowy. Świadczą o tym zarówno dwie monografie poświęcone problematyce gwar białoruskich na Łotwie: *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne* (Warszawa 2009) oraz *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku. Charakteristika. Výběr textů = Współczesne gwary białoruskie na Łotwie. Charakterystyka. Wybór tekstów* (Praha 2018), jak również liczne artykuły naukowe¹.

Gwary białoruskie na Litwie znalazły się w centrum uwagi w najnowszej książce M. Jankowiaka pt. *Lexikum běloruských nářečí v Litvě: jazykové dědictví balto-slovanského pomezí = Leksyka gwar białoruskich na Litwie: dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego* (Praha 2022). Obie

¹ Пор. Беларускія запазычаны ў латышскай мове і латгалскіх гаворках, „Беларуская лінгвістыка” 2014, т. 72, с. 10–21; Концепція творення Атласу гвар бiałoruskich на Łotwie, „Gwary Dziś” 2022, т. 15, с. 39–45.

monografie (2018 i 2022) ukazały się w wydawnictwie Slovanský ústav należącym do Akademii Nauk Republiki Czeskiej.

Ostatnia monografia Mirosława Jankowiaka poświęcona jest kompleksowej analizie leksyki gwar białoruskich na Litwie z perspektywy leksykologicznej, leksykograficznej, arealnej i ilościowo-statystycznej. Podstawę badawczą pracy stanowią w głównej mierze materiały pochodzące z ponad 126 godzin nagrań terenowych, z czego ponad 90 godzin to wywiady przeprowadzone przez samego Autora podczas ekspedycji dialektologicznych realizowanych w latach 2009–2019 w ramach różnych projektów naukowych (s. 35). Oprócz obszernego korpusu nagraniowego wykorzystano leksykę wyekscerpowaną z 5-tomowego *Słownika gwar białoruskich północno-zachodniej Białorusi i jej pogranicza* oraz baz znajdujących się w zasobach Instytutu Języka Litewskiego ANL, projektu TriMCo współrealizowanego przez Mirosława Jankowiaka na Uniwersytecie w Moguncji, jak też z opracowań innych badaczy białoruskich i litewskich. Geograficznie w zasięgu badań znalazły się tereny wyznaczone na zachodzie przez granicę przedwojennej Polski z Litwą, a na wschodzie przez obecną granicę Litwy z Białorusią (współcześnie rejony: orański, solecznicki, wileński, trocki, święciański i ignaliński).

Struktura monografii odznacza się dwudzielną kompozycją. Jej pierwsza część *Leksyka gwar białoruskich na Litwie* (s. 19–191), składająca się z obszernego wstępu i 4 rozdziałów, poświęcona została kwestiom metodologiczno-terminologicznym oraz wieloaspektowej charakterystyce gwar białoruskich na obszarze Litwy. Część druga to liczący ok. 290 stron *Słownik* (s. 195–480), uwzględniający rodzimą leksykę gwarową oraz zapożyczenia. Istotnym elementem rozprawy jest *Aneks* (s. 483–581) zawierający spisy informatorów z poszczególnych rejonów, wykazy nazw badanych miejscowości, spis analizowanych pól tematycznych oraz alfabetyczny wykaz badanych leksemów. Aneks znacząco usprawnia poruszanie się po obszernym materiale egzemplifikacyjnym części opisowej i słownikowej pracy. Monografię zamyka bibliografia (s. 583–604) oraz streszczenia w języku angielskim, białoruskim i litewskim (s. 605–623).

Celem pracy, jak wynika ze *Wstępu* (s. 25), jest arealny opis białoruskiej leksyki gwarowej na Litwie, uwzględniający jej zróżnicowanie terytorialne wynikające z przynależności do różnych grup i dialektów, przedstawiony na szerokim tle historyczno-polityczno-społecznych uwarunkowań formowania się i późniejszego funkcjonowania narzeczy. Tak ujęty metodologicznie

problem badania języka gwarowego wymaga włączenia do sfery obserwacji zagadnień z zakresu geografii językowej, teorii kontaktu językowego oraz socjolingwistyki. Wyszczególnienie oraz charakterystykę stosowanych w pracy metod badawczych i odnoszących się do nich terminów (*zapożyczenie, interferencja językowa, konwergencja (integracja), mieszanie języków, przełączanie kodów, mowa prosta*) z wykorzystaniem bogatej literatury przedmiotu zawarto w dalszej części rozdziału. Sprawdzone w dialektologii metody analizy lingwistycznej, jak geografia językowa eksponująca terytorialne zróżnicowanie słownictwa czy metoda retrospektywna służąca odtworzeniu stanu leksyki wcześniejszego okresu, uzupełnione zostały o badania statystyczne. Autor, mając świadomość pewnych ograniczeń wynikających ze specyfiki analizowanego korpusu (nie w pełni reprezentatywnego, gdyż taki korpus w przypadku gwar wymagałby „zebrania stosunkowo obszernego materiału badawczego, wykraczającego poza możliwości jednego badacza terenowego”), zastosował analizę ilościową w celu ukazania zróżnicowania leksyki w zakresie przynależności do kręgów tematycznych, kategorii gwarowych i pochodzenia zapożyczeń (s. 28). Z pewnością był to zabieg właściwy, bowiem dane liczbowe zamieszczone w tabelach w podsumowaniach rozdziałów stanowią wartościowe uzupełnienie analizy jakościowej.

Uwarunkowaniom społeczno-historycznym powstania i rozwoju gwar białoruskich poświęcony jest rozdział drugi pracy. Przyjmując teorię o substratowym pochodzeniu etnosu i gwar białoruskich, Autor omówił zasięgi zarówno najstarszego, jak i młodszego osadnictwa bałtyckiego, ekspansję terytorialną i kulturową plemion słowiańskich, wielopłaszczyznowe procesy asymilacyjne Bałtów i Słowian, skutkujące m.in. w sferze językowej wytworzeniem wspólnej białorusko-bałtyckiej warstwy leksyki substratowej oraz niektórych zbieżności fonetyczno-gramatycznych (wspólnota komunikatywna WKL w ujęciu Leszka Bednarczuka). Analiza socjolingwistycznych i prawnych aspektów funkcjonowania gwar białoruskich w granicach współczesnej Litwy skoncentrowana została w głównej mierze na określeniu zasięgu ich występowania oraz charakterystyce języków i dialektów wchodzących w kontakt z białoruszczyzną gwarową badanego terytorium (język polski i polszczyzna północnokresowa, język i gwary litewskie, język rosyjski i gwary staroobrzędowców). Zwrócono również uwagę na ważną kwestię regulacji prawnych determinujących obecną sytuację językową na Litwie i ograniczających w pewnym stopniu rolę używanych tu języków

i dialektów – zgodnie z aktami prawnymi z lat 90. XX wieku status języka państwowego uzyskał jedynie litewski.

Rozdział trzeci *Leksyka gwarowa* to dwuaspektowy opis białoruskiego słownictwa gwarowego na Litwie, prowadzony z perspektywy przynależności poszczególnych leksemów do białoruskich areałów dialektalnych oraz ich charakterystyki semantyczno-tematycznej. Uwzględniając tradycyjnie wyodrębniane w literaturze dialektologicznej leksykalne pola badawcze, Autor wyróżnił 9 grup tematycznych: 1) meteorologia, ukształtowanie terenu, czas; 2) świat roślin; 3) świat zwierząt; 4) gospodarka wiejska; 5) człowiek; 6) warunki życia; 7) kultura ludowa i duchowa; 8) państwo, gospodarka, administracja, edukacja, miasto; 9) pozostała leksyka.

Precyzyjne określenie zasięgu geograficznego analizowanych jednostek, uzupełnione danymi liczbowymi, dało Autorowi podstawy do ważnej konkluzji podsumowującej tę część badań: słownictwo gwarowe ludności białoruskojęzycznej na Litwie ukształtowane zostało w przeważającej mierze w obrębie strefy północno-zachodniej, która historycznie formowała się w wyniku kontaktów języka białoruskiego z językami i dialektami bałtyckimi. Istotną rolę w tym procesie odegrała również polszczyzna jako dawca zapożyczeń bezpośrednich i pośrednich (s. 107–108).

Obszerny rozdział czwarty *Zapożyczenia* stanowi próbę opisu słownictwa obcego z uwzględnieniem kryteriów genetycznych, chronologicznych oraz leksykalno-tematycznych (analogia do kręgów tematycznych wyodrębnionych w zasobie rodzimej leksyki gwarowej). Zastosowane w tym rozdziale ujęcie diachroniczne leksyki zapożyczonej jest ze wszech miar właściwym rozwiązaniem metodologicznym. Wnikliwa analiza historycznojęzykowa najliczniej reprezentowanych wśród zapożyczeń bałtyzmów pozwoliła Autorowi wyodrębnić warstwę starych, wspólnych litewszczyźnie i białoruszczyźnie, nazw stanowiących dziedzictwo wspólnoty komunikatywnej WKL, jak również zapożyczeń młodszych będących efektem aktualnego kontaktu gwary białoruskiej z językiem litewskim. Analogicznie omówiono polonizmy, wśród których znalazły się najstarsze pożyczki okresu I Rzeczypospolitej, jak i leksemy zapożyczone w wieku XIX oraz w okresie międzywojennym.

O ile przejmowanie bałtyzmów i polonizmów odbywało się zasadniczo na poziomie dialektów, o tyle, jak słusznie zauważa M. Jankowiak, rusycyzmy były efektem wpływów oficjalnego języka z czasów byłego ZSRR (słownictwo związane z administracją i kolektywizacją). Grupa wyrazów

o źródłosłowie niemieckim, czeskim, łacińskim, greckim, włoskim, francuskim – to w dużej mierze pożyczki pośrednie, przejęte do białoruszczyzny przez medium polskie.

Problematyka zapożyczeń leksykalnych w kontekście koncepcji wspólnoty komunikatywnej oraz konwergencji językowej, bazujących na teorii kontaktu językowego Uriela Weinreicha, została rozwinięta w rozdziale *Leksykalne dziedzictwo pogranicza bałtycko-słowiańskiego*. Nawiązując do metodologicznych założeń wspólnoty komunikatywnej WKL Leszka Bednarczuka² oraz opisu mowy pogranicza Elżbiety Smułkowej³, Mirosław Jankowiak wydobyl ze zgromadzonego przez siebie korpusu materiałowego dowody na skuteczność proponowanych przez tych badaczy metod w eksploracji pogranicza bałto-słowiańskiego, kompetentnie opisał kontakty etniczne oraz zachodzącą tu mimo zmieniających się uwarunkowań historyczno-społecznych wielopłaszczyznową integrację języków.

Zakończenie jest syntetycznym podsumowaniem wyników badań omówionych w poszczególnych rozdziałach. Autor przedstawił wiele istotnych spostrzeżeń dotyczących specyfiki funkcjonowania dialektalnej białoruszczyzny poza obszarem etnicznej Białorusi, pokusił się również o diagnozę jej losów w przyszłości, widząc podstawowe zagrożenie w „zanikaniu podziałów językowych i dążeniu do unifikacji, głównie w kierunku języka rosyjskiego i litewskiego” (s. 191).

Część drugą rozprawy stanowi liczący blisko 290 stron *Słownik*. Zachowując swoistą symetrię w strukturze obu części pracy, Autor przeprowadził leksykograficzny opis badanych jednostek z podziałem na leksykę rodzimą i zapożyczenia, a w obrębie obu grup – analogicznie do części opisowej –

² Zagadnienia związane z wielowiekowym kontaktem języków słowiańskich, bałtyckich, ugrofińskich, germańskich, semickich i in., skutkującym powstaniem wspólnoty komunikatywnej na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, szczegółowo omówione są w pracach L. Bednarczuka, por. m.in. *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 1999; *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Millennium Lithuaniae MIX–MMIX*, Kraków 2010.

³ Koncepcja „mowy pogranicza”, przejawiająca się w „skonwergowanej” komunikacji mieszkańców pogranicza, która powoduje zacieranie granic pomiędzy językami i wytworzenie mieszanego kodu językowego, rozwijana jest w pracach E. Smułkowej, por. m.in. dwutomową publikację *Brastawszczyzna. Pamięć i współczesność*. Tom I. *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, Warszawa 2012 oraz *Brastawszczyzna. Pamięć i współczesność*. Tom II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brastawski)*, Warszawa 2010.

zaprezentował słownictwo w układzie tematycznym. Dodatkową zaletą słownika jest arealne ujęcie analizowanych leksemów, znakomicie obrazujące specyfikę leksykalną poszczególnych obszarów gwarowych. Poszczególne hasła zawierają znaczenie wyrazów w języku białoruskim i polskim, ich użycia kontekstowe, zasięgi geograficzne, a w przypadku zapożyczeń również źródło pochodzenia.

Książka Mirosława Jankowiaka *Leksyka gwar białoruskich na Litwie: dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego* jest bardzo wartościowym i cennym poznawczo opracowaniem słownictwa gwarowego poza granicami Białorusi. Osadzona metodologicznie w obszarze kilku subdyscyplin językoznawczych – dialektologii, socjolingwistyki, geografii językowej, leksykografii gwarowej – prezentuje kompleksowy opis białoruskiej leksyki dialektalnej ukształtowanej historycznie i funkcjonującej współcześnie w warunkach wieloetnicznego pogranicza bałto-słowiańskiego. Starannie opracowany pod względem makro- i mikrostruktury słownik stanowi wartość dodaną monografii, kryje bowiem w sobie znaczny potencjał naukowy umożliwiający prowadzenie dalszych, różnie ukierunkowanych badań.

SUMMARY

BELARUSIAN DIALECTS IN LITHUANIA

The author reviews Mirosław Jankowiak's study *Lexicon of Belarusian Dialects in Lithuania. The Linguistic Heritage of the Baltic-Slavic Borderland* (Prague 2022). In her opinion, it is a cognitively valuable study of the dialect vocabulary beyond the borders of Belarus. Set methodologically in the area of several linguistic sub-disciplines – dialectology, sociolinguistics, linguistic geography, dialect lexicography – it presents a comprehensive description of Belarusian dialect lexis historically shaped and functioning today in the conditions of the multi-ethnic Baltic-Slavic borderland.

Keywords: Lithuania, Belarusian language, dialects, Baltic-Slavic borderland, lexis.

Noty o Autorach

Hałyna Baczyńska (Галина Бачинська) – doktor habilitowana nauk filologicznych, kierownik Katedry Językoznawstwa Ogólnego i Języków Słowiańskich Tarnopolskiego Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego imienia Wołodymyra Hnatiuka.

Hermann Bieder (Бідэр Герман) – austriacki slawista, profesor nauk filologicznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet w Salzburgu (Universität Salzburg), Instytut Slawistyki. W 2007 roku przeszedł na emeryturę.

Lilia Citko – profesor doktor habilitowana, kierownik Katedry Językoznawstwa Slawistycznego Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku.

Mikoła Chaustowicz (Мікола Хаўстовіч) – profesor, doktor habilitowany nauk filologicznych w zakresie literaturoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki.

Elena Chkhaidze – doktor w zakresie literaturoznawstwa, wykłada na Uniwersytecie Ruhry w Bochum (Niemcy).

Leonarda Dacewicz – profesor emerytowany Uniwersytetu w Białymstoku, profesor zwyczajny Lingwistycznej Wyższej Szkoły w Warszawie i na Wydziale Filologicznym UwB.

Hanna Dikhtiaruk (Ганна Діхтярук) – absolwentka Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki, specjalność: szkoła średnia – język i literatura polska.

Katarzyna Anna Drozd-Urbańska – doktor nauk filologicznych w zakresie literaturoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki.

Magdalena Dudzińska – absolwentka filologii polskiej na Uniwersytecie w Białymstoku.

Ewelina Głowacka – absolwentka filozofii i filologii polskiej na Uniwersytecie w Białymstoku, doktorantka literaturoznawstwa w Zakładzie Literatury XIX Wieku i Kultur Regionalnych UwB.

Yulia Isapchuk (Юлія Ісапчук) – doktor nauk filologicznych, asystent w Katedrze Literatury Obcej i Teorii Literatury Czerniowieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Jurija Fedkowycza.

Agnieszka Januszkiewicz – magister filologii polskiej, absolwentka Uniwersytetu w Białymstoku, doktorantka w Doktorskiej Szkole Nauk Humanistycznych UwB w dyscyplinie literaturoznawstwo.

Adrian Kuprianowicz (Адрыян Купрыяновіч) – magister filologii białoruskiej, absolwent Uniwersytetu w Białymstoku, badacz niezależny.

Jarosław Ławski – profesor doktor habilitowany, dziekan Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Katedry Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”.

Zhanna Nekrashevich-Karotkaja (Жанна Некрашэвіч-Кароткая) – doktor habilitowana nauk filologicznych, profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Angela Espinosa Ruiz – doktor nauk filologicznych w zakresie literaturoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki.

Anna Sakowicz – doktor nauk filologicznych w zakresie literaturoznawstwa, Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Filologiczny, Kolegium Literaturoznawstwa, Katedra „Wschód – Zachód”, Zakład Białorutenistyki i Literatur Wschodniosłowiańskich.

Beata Siwek – doktor habilitowany, profesor, Katedra Literatury Rosyjskiej, Ukraińskiej i Białoruskiej, Instytut Literaturoznawstwa, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

Svitlana Sukharieva (Світлана Сухарева) – doktor habilitowana nauk filologicznych, profesor, kierownik Katedry Polonistyki i Przekładu Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki.

Ina Szwed (Іна Швед) – doktor habilitowana nauk filologicznych w zakresie literaturoznawstwa, profesor, kierownik Centrum Studiów Białoruskich na Uniwersytecie Anhui w Chinach.

Oksana Werbowecka (Оксана Вербо́вце́цька) – doktor nauk filologicznych, docent w Katedrze Językoznawstwa Ogólnego i Języków Słowiańskich Tarnopolskiego Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego imienia Wołodymyra Hnatiuka.

Tetiana Wilczyńska (Тетя́на Ві́льчинська) – doktor habilitowana nauk filologicznych, profesor w Katedrze Językoznawstwa Ogólnego i Języków Słowiańskich, dziekan Wydziału Filologii i Dziennikarstwa Tarnopolskiego Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego imienia Wołodymyra Hnatiuka.

Paweł Wojciechowski – doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, Wydział Filologiczny, Kolegium Literaturoznawstwa, Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”, Pracownia Komparatystyki Kulturowej, Uniwersytet w Białymstoku.

Zasady publikowania w roczniku „Białorutenistyka Białostocka”

1. Rocznik „Białorutenistyka Białostocka” przyjmuje do druku materiały nigdzie dotąd niepublikowane: artykuły naukowe (do 20 stron), recenzje merytoryczne, polemiczne, oceniające (do 5 stron), informacje o książkach (do 2 stron), sprawozdania z sesji/konferencji naukowych (do 3 stron).
2. Rocznik „Białorutenistyka Białostocka” zamieszcza materiały w językach polskim białoruskim, ukraińskim oraz w następujących językach kongresowych: angielskim, francuskim, niemieckim i rosyjskim.
3. Teksty w postaci elektronicznej należy przysyłać na adres: a.alsztyniuk@uwb.edu.pl
4. Układ tekstu:
 - imię i nazwisko autora,
 - nazwa jednostki naukowej,
 - ORCID,
 - tytuł artykułu,
 - tekst główny,
 - bibliografia,
 - streszczenie i słowa kluczowe,
 - nota biograficzna o autorze (do 300 znaków).
5. Wymogi techniczne:
 - a) wszystkie teksty powinny zawierać tytuł, streszczenie (do 0,5 stronicy) i słowa kluczowe w języku angielskim;
 - b) do artykułu należy dołączyć wykaz literatury (z zachowaniem alfabetycznej kolejności pozycji bibliograficznych według nazwisk autorów / tytułów prac zbiorowych);
 - c) w wykazie literatury wszystkie adresy bibliograficzne zapisane cyrylicą dodatkowo należy podać w transliteracji wg standardu PN-ISO 9:2000 (korzystając np. ze strony: <https://www.ushuaia.pl/transliterate/>);
 - d) podstawowe parametry tekstu: interlinia – 1,5 wiersza, marginesy – 25 mm, czcionka Times New Roman 12 pkt. (przypisy dolne 10 pkt.);
 - e) w tekstach w języku polskim i innych językach opartych na łacinie cytaty i przypisy w cyrylicy należy przytaczać w oryginale (nie w transliteracji);

- f) cytaty do trzech linijek należy umieścić w tekście głównym i zapisać pismem prostym w cudzysłowie; dłuższe cytowane fragmenty powinny być wydzielone w osobnym akapicie blokowym (czcionka: 10 pkt);
- g) adresy bibliograficzne w przypisach należy dostosować do wzorca:

książka:

J. Rostafiński, *Las, bór, puszcza, matecznik jako natura i baśń w poezji Mickiewicza*, Kraków 1921.

Tamże, s. 44.

J. Rostafiński, *Las, bór, puszcza...*, s. 135.

fragment książki:

M. Burzka-Janik, *Mickiewiczowska głębia „miejsca”: wertykalny charakter Soplicowa*, [w:] *Literackie podróże do wnętrza Ziemi: studia*, red. J. Ławski, M. Burzka-Janik, Białystok–Opole 2020.

Tamże, s. 312.

M. Burzka-Janik, *Mickiewiczowska głębia...*, s. 322.

artykuł w czasopiśmie:

R. Nycz, *Intertekstualność i jej zakresy: teksty, gatunki, światy*, „Pamiętnik Literacki” 1990, nr 81(3), s. 55.

dokumenty on-line:

A. Nasiłowska, *O pokoleniach literackich – głos sceptyczny*, <https://docplayer.pl/204499862-O-pokoleniach-literackich-glos-sceptyczny.html> [dostęp: 30.01.2023].

- h) w tekstach polskich, białoruskich, ukraińskich i rosyjskich w przypisach przy powtórzeniu pozycji bibliograficznej należy stosować określenia odpowiednio: tamże, тамсамо, там само, там же itd., w pozostałych tekstach: ibidem itd.
- i) w przypisach bibliograficznych oraz w wykazie literatury należy stosować skróty właściwe dla języka danego adresu bibliograficznego, np.: polskie ([w:], t., nr, z., red.), białoruskie ([y:], т., №, вып., рэд.), angielskie ([in:], Vol., No., Iss., ed.) itd.
- Wyjątkiem jest skrót numeru strony (np.: pol. s./ss., biał. c./cc., ang. p./pp.) oraz informacja o dacie dostępu do dokumentów on-line (np. pol. [dostęp:], [доступ:], [date of access:] itd.) które powinny być podane w języku artykułu.

Патрабаванні да публікацый у часопісе “Białorutenistyka Białostocka”

1. Штогоднік “Białorutenistyka Białostocka” прымае да друку матэрыялы, раней не публікаваныя:
 - навуковыя артыкулы (да 20 старонак машынапісу),
 - рэцэнзіі (да 5 старонак машынапісу),
 - анатацыі (да 2 старонак машынапісу),
 - справаздачы з канферэнцыі (да 3 старонак машынапісу).
2. Штогоднік “Białorutenistyka Białostocka” змяшчае матэрыялы на беларускай, польскай, а таксама на наступных кангрэсавых мовах: рускай, англійскай, нямецкай і французскай.
3. Тэксты дасылаюцца на электронны адрас: **a.alsztyniuk@uwb.edu.pl**.
4. Размяшчэнне тэксту:
 - імя і прозвішча аўтара,
 - назва навуковай установы,
 - ORCID,
 - загаловак артыкула,
 - тэкст артыкула,
 - бібліяграфія,
 - рэзюме і ключавыя словы,
 - кароткая інфармацыя аб аўтары (да 300 знакаў).
5. Тэхнічныя патрабаванні:
 - а) тэксты павінны ўтрымліваць назву артыкула, рэзюмэ і ключавыя словы на англійскай мове, а таксама на польскай або беларускай у залежнасці ад мовы тэксту (да 0,5 старонкі);
 - б) да артыкула далучецца версія загатоўка на англійскай мове і спіс выкарыстанай літаратуры ў алфавітным парадку; усю бібліяграфію, запісаную кірыліцай, неабходна транскрыбіраваць лацінкай. Транскрыпцыю пажадана зрабіць, карыстаючыся старонкаю: <https://www.ushuaia.pl/transliterate> (норма PN-ISO 9:2000), напрыклад: Kavalenka V., *Velich prajdy. Vybranae, Minsk 1989* [Каваленка В., *Веліч праўды. Выбранае, Мінск 1989*].

- в) фарматаванне тэксту: палі – 2,5 гл., штрыфт – Times New Roman 12 п.; інтэрвал – 1,5;
- г) цытаты да трох радкоў падаюцца ў асноўным тэксце без курсіва, у двукоссі, даўжэйшыя запісваюцца ў асобным абзацы штрыфтам Times New Roman 10 п.;
- д) крыніцы ў зносках просім дастасаваць да пададзенага ўзору:

кніга:

В. Каваленка, *Веліч праўды. Выбранае*, Мінск 1989, с. 32.

Тамсама, с. 44.

В. Каваленка, *Веліч праўды...*, с. 135.

фрагмент кнігі:

С. Андраюк, *Свет да болю блізкі, [у:] Шлях на прамой часу. Да гісторыі беларускай літаратуры Польшчы 1958–2008 гг.*, Беласток 2007, с. 310.

Тамсама, с. 312.

С. Андраюк, *Свет да болю...*, с. 322.

артыкул у часопісе:

Я. Саламевіч, *Псеўданімы і крыптанімы Максіма Багдановіча*, “Роднае слова” 2011, № 7, с. 17.

дакументы онлайн:

В.Б. Нікіфарова, *Янка Брыль – чытач М. Гоголя*, <http://www.elib.gsu.by/doc/10794> [доступ: 9.05.2016].

- е) у матэрыялах на беларускай, польскай, украінскай і рускай мовах у бібліяграфічных спасылках пры паўтору пазіцыі пішацца: tamże, тамсама, там само, там же, на другіх мовах – ibidem.
- ж) у бібліяграфічных спасылках і выказе літаратуры трэба выкарыстоўваюцца скарачэнні ўласцівыя для бібліяграфічнай спасылкі, напрыкл.: поль. ([w:], t., nr, z., red.), бел. ([y:], т., №, вып., рэд.), анг. ([in:], Vol., No., Iss., ed.).

Выключэннем з’яўляецца скарачэнне нумару старонкі (напрыкл.: поль. s./ss., бел. с./сс., анг. p./pp.), а таксама інфармацыя аб даце доступу да дакументаў он-ліне (напрыкл. пол. [dostęp:], бел. [доступ:], англ. [date of access:], якія павінны быць пададзены на мове артыкула.

